



Шарк Ҳадаиши

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

5. 1983

52-йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

МУНДАРИЖА

Собитхон Носирхўжаев. Илмий коммунизм асосчиси	3
Абдулла Орипов. Кенгликлар. Шеърлар	8
Омон Мухторов. Азиз остона. Шеърлар	11
Шукрулло. Жавоҳирот сандиғи. II китоб	15

ВETERАН ЖАНГЧИЛАР ДАФТАРИДАН

Шухрат. Сақкизликлар; Умаркул Пўлкан ўғли. Уғлингман; Шароф-жон Орифий. Жанг йўлларида; Вячеслав Костирия. Мақтуб; Тўра Жуман. Нон. Шеърлар	36—38
Саъдулла Кароматов. Сўнги бархан. Роман. Охири	39

ВЕНГЕР ШЕЪРИЯТИДАН

Дюла Ййеш. Баҳор сабоғи	128
Йожеф Ратко. Ёз ниҳояси	129

ПАРТИЯ ҚАРОРЛАРИ ЖАСОРАТГА ЧОРЛАЙДИ

Халққа хизмат — олий бурч	131
---------------------------	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Талъат Солиев, Файзи Шоҳисмоилов. Икки дунё — икки сиеват	137
Сами Абдуқаҳдор. Одамлар қалбида қолган одам	143

САНЪАТ

Ҳамиджон Ҳомидов. Фирдавсий қаҳрамонлари ўзбек саҳнасида	148
--	-----

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Тоҳир Қаҳдоров. Сўз фидойиси	150
------------------------------	-----

ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ 80 ЙИЛЛИГИГА

Расул Ҳамзатов. Барҳаёт шеърлар: Давид Кугультинов. Апрельдаги бир учрашув; Лиляна Стефанова. Ғафур Ғулом хузурида; Ҳамид Ғулом. Вақт, ижод, мангулик; Олмос. Уйимиз — бир дарё эди; Ҳафиз Абдусаматов. Ҳаётбахш ҳажвиёт оламида	151—172
--	---------

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

Воҳид Зоҳидов. Халқ севган адиб, забардаст олим; Бадим Кожевников. Ҳақиқат доимо ғолибдир; Анатолий Софронов. Дўстлик ришталари; Виталий Озеров. Тафаккур қудрати; Мирза Иброҳимов. Қутлов; Комил Яшин. Ижодкор сиймоси; Уйғун. Сарвар	173—188
Азимов ҳақида икки оғиз сўз	173—188
Иброҳим Мирзаев. Ҳажвчилигимиз кўзгуси	189

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

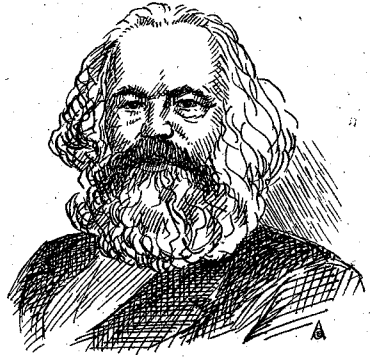
Ҳотам Умуоров. Ёзувчи — қалблар таржимони	192
---	-----

ТАҚРИЗЛАР

Рубен Сафаров. Дўстликни улуғлаб	197
Очил Тоғаев. Сўнмас юлдузлар нури	199

ГУЛҚАЙЧИ

Мухтор Худойқулов. Насрий масаллар	202
Турсунбой Адашбоев. Пародиялар	204
Маданий ҳаёт	205
Адабий журналлар май ойида	207



КАРЛ МАРКС
ТУҒИЛГАН КҮННИНГ
165 ЙИЛЛИГИГА

ИЛМИЙ КОММУНИЗМ АСОСЧИСИ

Совет кишилари, бутун жаҳоннинг илғор жамоатчилиги шонли сана — илмий коммунизмнинг асосчиси; халқаро ишчилар синфининг даҳо устози ва йўлбошчиси Карл Маркс туғилган куннинг 165 йиллиги ва вафотининг 100 йиллигини нишонламоқдалар.

К. Маркснинг ўлмас таълимоти бир асрдан бери эксплуатацияга қарши, ижтимоий ва миллий озодлик учун курашларда ишчилар синфига, барча меҳнаткашларга куч-қудрат ҳамда матонат бахш этувчи битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилмоқда. Марксизмнинг сўнмас кучи ва ҳаётийлиги шундаки, унинг ўзи объектив тарихий зарурат сифатида майдонга чиқди. Социализмнинг илмий назарияси пролетариат революцион курашини чуқур ўрганиш ва назарий жиҳатдан умумлаштириш натижасида юзага келди. Ҳар қандай назария каби илмий социализм ҳам ўзидан олдин тўпланган ғоявий манбага асосланади.

«...Маркснинг бутун генийлиги шундаки, у инсониятнинг илғор мутафаккирлари қўйган саволларга жавоб берди. Унинг таълимоти философия, сиёсий иқтисод ва социализмнинг энг буюк намояндалари таълимотининг тўғридан-тўғри ва бевосита давоми тариқасида пайдо бўлди» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 23-том, 45-бет).

Марксизм XIX асрнинг энг буюк кашфиёти ҳисобланади. У фалсафада, сиёсий иқтисод, тарих фанида, социалистик фикрнинг ривожланишида чинакам революция бўлди. Марксизм назарияси ва методининг кучи шундаки, у ҳаётдан, ижтимоий практикадан доимо қувват олиб турадиган, тўхтовсиз ривожланиб борадиган барҳаёт, ижодий таълимотдир. У — догма эмас, балки ҳаракат учун қўлланмадир. К. Маркс бу таълимотга асос солар экан, инсоният фикрнинг янги янги ютуқларини танқидий нуқтан назардан қайта ишлаб чиқди. У инқилобий ҳаракатнинг, халқаро пролетариат ва меҳнаткашлар оммаси синфий курашининг янги тажрибасини умумлаштириб, уни деярли ярим асрдан ортиқроқ давр мобайнида ривожлантирди.

Маркс ишчилар синфи буржуазияни ағдариб ташлай оладиган, капитализмнинг гўркови ва коммунистик жамият қуришга қодир куч эканлигини биринчи бўлиб кўрсатди. Маркс томонидан пролетариатнинг жаҳоншумул тарихий ролини илмий ва назарий жиҳатдан асослаб берилиши марксизмдаги етакчи ғоядир. «Бундан шундай хулоса чиқариш керак эдики, — деб таъкидлайди В. И. Ленин, — инсониятни ҳозир уни эзиб турган офатларидан айрим олижаноб шахсларнинг яхши ният билан қиладиган ҳаракатлари эмас, балки уюшган пролетариатнинг синфий курашигина халос қила олади» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 2-том, 5-бет).

Маркс билан Энгельснинг Париждаги учрашуви уларнинг ижодий ҳамкорлигини бошлаб берди. Бу ерда улар биргалашиб асарлар ёзишга киришдилар. Тез орада «Муқаддас оила», «Англияда ишчилар синфининг аҳволи», «Немис идеологияси», «Фалсафа қашшоқлиги», «Коммунизм принциплари», «1848 йилдан 1850 йилгача Францияда синфий кураш», «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи бромери», «Германияда революция ва контрреволюция» ва бошқа асарлари босилиб чиқди. Мазкур асарлар илмий коммунизм назариясини янги хулосалар билан бойитди. Бу ғоялар «Коммунистик партия манифести»да ўзининг жуда аниқ ифодасини топди. «Коммунистик партия манифести» ишчилар синфи революцион партиясининг биринчи программасидир. Унда илмий коммунизмнинг энг муҳим асослари таърифлаб берилган. «Манифест»да Карл Маркс билан Фридрих Энгельс пролетариатнинг ўз сиёсий партияси — ишчилар ҳаракатига раҳбарлик қиладиган Коммунистлар партияси зарурлигини алоҳида таъкидлаган.

Карл Маркс даҳо назариётчи, илмий коммунизм ижодчисигина бўлиб қолмай, балки оташин революционер ва ишчилар синфининг сиёсий йўлбошчиси, пролетариат сиёсий партиясининг биринчи асоскори, боискори ҳам эди. Маркс ва унинг улуғ сафдоши Энгельснинг таъсири билан XIX асрда ишчилар ҳаракати анча кенгайди. «Коммунистлар союзи», Биринчи Интернационал, Европа ва Американинг турли мамлакатларида социалистик ишчи партияларининг вужудга келиши халқаро пролетариатнинг революцион онги ва уюшқоқлигини ўстирди.

Маркс ишчиларнинг халқаро жамияти Биринчи Интернационалнинг асосчиси ва чинакам йўлбошчиси ҳисобланади. У Биринчи Интернационалнинг энг муҳим ҳужжатларини ёзди. Маркс билан Энгельс ишчилар ҳаракати курашининг стихияли босқичидан онгли босқичига ўтишига ёрдам бердилар. Уларнинг фаолияти натижасида марксизм таълимотининг ишчилар ҳаракати билан қўшилиш жараёни кенг кўламда ривожланди. 1871 йилдаги Париж ишчиларининг революцион қўзғолони оқибатида янги типдаги давлат — Коммуна вужудга келди. «Париж Коммунасига қаранг, — деб ёзган эди Ф. Энгельс, — у пролетариат диктатураси эди» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 22-том, 201-бет). 1871 йил 17 апрелда Маркс Кугельманга бундай деб ёзган эди: «Ишчилар синфининг капиталистлар ва давлатга қарши кураши Париж Коммунаси туфайли янги поғонага кўтарилди. Бевосита бу сафар иш қандай тугамасин, жаҳоншумул-тарихий аҳамиятга молик янги дастлабки нуқта ҳарҳолда қўлга киритилди» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 33-том, 175-бет).

1867 йил сентябрь ойида К. Маркснинг асосий китоби — «Капитал» босилиб чиқди. Бу асар халқаро ишчилар синфининг ривож учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу доҳиёна асарнинг иккинчи ва учинчи томларини Маркс вафотидан кейин Энгельс тайёрлаб, чоп эттирди. Бу Энгельснинг улкан хизмати, улуғ дўстлигининг яна бир ёрқин рамзи эди.

Ишчилар синфи ва унинг йўлбошчилари инсоният тарихида биринчи бўлиб бемисл, улуғвор вазифаларни бажарди. Жамиятни ҳар қандай эксплуатация ва зулмдан абадий халос қилиш, инсониятни эркин социалистик ҳаётга олиб келиш — янги тарихий давр масалани ана шу тахлитда қўйган эди. Халқаро ишчилар ҳаракати Маркс ва унинг сафдоши Энгельс сиймосида доно ва тадбиркор йўлбошчиларга эга бўлдики, улар юзага келган тарихий вазиятни доҳиёна тарзда пайқаб олдилар, ижтимоий тараққиётнинг туб муаммоларини аниқлай билдилар, асрнинг ўртага қўйган энг муҳим масалаларига биринчи бўлиб илмий асосда жавоб бердилар. Уларнинг бой ва кўп қиррали фаолиятларида пролетариатнинг энг яхши хислатлари — революцион шижоат ва синфий уюшқоқлик, эксплуататорларга нафрат, озодликка эришиш азму қарори, халқларнинг порлоқ истиқболига ишонч ўз ифодасини топди. Марксизмнинг вужудга келиши фалсафа, сиёсий иқтисод,

илмий коммунизм ва ижтимоий фанларнинг бошқа соҳаларида буюк инқилобий тўнтариш бўлди. Марксизм жаҳон ва инсоният тараққиётининг кенг йўлидан ташқарида юзага келган эмас, албатта. В. И. Ленин таъкидлаганидек, Маркснинг гениаллиги шундаки, у инсониятнинг илғор тафаккури аллақачон ўртага қўйган саволларга жавоб берди; Маркс таълимоти фалсафа, сиёсий иқтисод ва социализм буюк намояндалари таълимотининг тўғридан-тўғри ва бевосита давоми сифатида юзага келди ва инсоният XIX асрда немис классик фалсафаси, инглиз сиёсий иқтисоди, француз утопик социализми орқали бунёд этган барча энг яхши нарсаларнинг қонуний ворисидир.

Марксизм назарияси пайдо бўлгандан бошлаб унинг атрофида кескин ғоявий кураш давом этмоқда. Антиккоммунизм идеологлари К. Маркснинг назарияси эскириб қолди, бугунги капитализм бошқа йўлдан ривожланиб бормоқда, деб даъво қилмоқдалар. Ҳозирги замон капитализми марксистик концепцияларга тўғри келмаслиги ҳақида, марксизмни ғарб цивилизациясига тадбиқ этиш мумкин эмаслиги тўғрисида неча юзлаб китоб ёздилар. Улар марксизмни рад этиш ёки лоақал таъсирини заифлаштириш, тарқалишига халақит беришдан иборат ягона мақсадни кўзда тутмоқдалар. «Аmmo,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— марксизм «йўқ қилинди» деб эълон қилинган сари, у халқ оммаси орасига тобора кенг ва чуқур сингиб бормоқда...»

Марксизм тарихда биринчи бўлиб социализмни ишчилар ҳаракати билан бирлаштирди, революцион практика билан боғлади. Ишчилар синфининг революцион кучларига қаттиқ ишонган буюк дохий инқилобий жараённинг узоқ давом этиши, мураккаблигига, зиддиятли характерига жуда тўғри баҳо берган эди. 1975 йили Совет тинчлик комитети делегацияси составида ГДРга қилган сафаримизда, Галли музейида Карл Маркснинг қуйидаги сўзларига кўзимиз тушган эди: «Сизлар мавжуд шароитларни ўзгартириш учунгина эмас, балки ўзингизни ҳам ўзгартириш, ўзингизни сиёсий ҳукмрон бўлишга қодир қилиш учун, эҳтимол яна 15-20-50 йил гражданлар урушини ва халқаро тўқнашувларни бошингиздан кечиришингизга тўғри келар».

Шундай давр келди ҳам. Орадан 50 йил ўтгач, инсоният ҳаётида янги давр очиб берган буюк Октябрь социалистик революцияси марксизм-ленинизм ғояларининг тантанаси сифатида тарихга кирди. В. И. Ленин бошчилигидаги большевиктик партия раҳбарлигида амалга оширилган бу буюк инқилоб марксча-ленинча назариянинг тўғрилигини амалда исботлаб берди.

Коммунистик партиянинг йўлбошчиси, Совет давлатининг асосчиси В. И. Ленин марксизмни ижодий ривожлантирди, уни янги олий босқичга кўтарди. В. И. Ленин марксизмнинг социалистик революция, пролетар диктатураси, Коммунистик партиянинг, ишчилар синфининг раҳбарлик роли тўғрисидаги энг муҳим ғояларини янада чуқурлаштирди. Социалистик жамият қуришнинг ва коммунизмга ўтишнинг асосий проблемаларини ишлаб чиқди.

В. И. Ленин К. Маркс назариясини ривожлантириб, янги типдаги партия — марксистик революцион партия тўғрисида, унинг раҳбарлик роли, ташкилий, мафкуравий, тактик ва назарий негизлари тўғрисида илмий таълимот яратди. К. Маркс ва Ф. Энгельс ишлаб чиққан ва В. И. Ленин томонидан ривожлантирилган илмий коммунизм назарияси жаҳонда биринчи Коммунистик жамият қуришда йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилди. У кишилик жамиятининг истиқболлини илмий асосда кўрсатиб берди.

Марксизм асосчилари бошлаб берган инқилобий ҳаракат ҳозирги кунда қудратли, умумжаҳон революцион жараёнига айланди. Бу жараёнда қуйидаги уч етакчи оқим биргаликда ҳаракат қилмоқда: социализм ва коммунизм қуриш учун курашаётган жаҳон социалистик системаси халқларининг революцион фаолияти; капиталистик мамлакатлардаги ишчилар ҳаракати; Осиё, Африка ва Лотин Америкаси халқларининг миллий-озодлик кураши.

Жаҳон социализм системасининг ташкил топганлиги XX асрдаги энг катта тарихий воқеадир. Бу системанинг вужудга келиши жаҳон майдонидаги кучлар нисбатини социализм фойдасига ўзгартирди. Социализм ва коммунизм йўлидан бораётган мамлакатларнинг кўпчилиги социалистик мамлакатлар ҳамдўстлигини ташкил этади. Ҳозирги вақтда Болгария, Венгрия, Чехословакия, ГДР, Польша, Руминия, СССР, Куба, Вьетнам, Монголия, Лаос ҳамдўстлик мамлакатларидир.

Жаҳон социализми тараққиётининг тажрибаси социалистик революция ва социалистик қурилишнинг умумий туб, ажралмас хусусиятлари мавжудлигини тасдиқламоқда. Бу хусусиятлар КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ Ю. В. Андроповнинг КПСС МК, СССР Олий Совети ва РСФСР Олий Советининг қўшма тантанали йиғилишида, СССРнинг 60 йиллиги муносабати билан сўзлаган сермазмун докладыда ўз ифодасини топди.

Марксизм-ленинизм таълимоти ишчилар синфи ва меҳнаткашлар оммасининг миллий-озодлик ҳаракатлари ёки революцион кураш масалалари билангина чекланмайди. У бутун инсониятни қизиқтирувчи барча ҳаётий муҳим масалаларни ҳал қилишда қудратли воситадир.

Европа, Осиё ва Америка қитъаларида социалистик давлатларнинг вужудга келиши жаҳон майдонида кучлар нисбатини социализм фойдасига ўзгартира бошлади. Тарихий ташаббусни социализм батамом ўз қўлига олди. Социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари марксизм-ленинизм назариясини, муайян тарихий шароитни ҳисобга олган ҳолда, ҳаётга ижодий тадбиқ этиб, тараққий қилдириб, ўз Коммунистик партиялари раҳбарлигида ривожланган етук социалистик жамият ва коммунизм сари олға бормоқдалар.

Шундай қилиб, марксизм-ленинизм таълимотининг ҳаққонийлиги, пойдевори мустаҳкамлиги бутун жаҳон тарихий жараёнида янгидан-янги далиллар билан исботланмоқда. Айни замонда, тарих реформистик йўлнинг самарасизлигини исботлаб берди. Совет Иттифоқи ва бошқа қардош социалистик давлатлар барча мамлакатлардаги миллион-миллион кишилар учун уларнинг тинчлик, миллий-мустақиллик, демократия ва социализм учун олиб бораётган курашларида таянч ва илҳомбахш намуна бўлиб хизмат қилмоқда.

СССРнинг, социалистик ҳамдўстлик давлатларининг ва бошқа мамлакатлардаги Коммунистик партияларнинг изчил интернационалистик позицияси Осиё ва Африкадаги мазлум халқлар миллий-озодлик ҳаракатларининг юксалишига ёрдам берди. Уларнинг кураши тарихий ғалаба билан — империализм мустамлакачилик системасининг ҳалокати билан тугалланди. Озодликка чиққан халқлар ва давлатларнинг кўпчилиги социалистик ҳамдўстлик мамлакатларининг иқтисодий, техник ва маданий ёрдамига таяниб, социализм сари боришни ўз олдларига мақсад қилиб қўймоқдалар.

Илмий коммунизм назарияси эндигина шакллана бошлаган пайтда унинг тарафдорлари 400 га яқин коммунистдан иборат эди. Эндликда Коммунистлар армияси сафларида 80 миллионга яқин курашчи бор ва дунёнинг 94 мамлакатида фаол ҳаракат қилмоқда. Унинг энг қудратли отряди социалистик мамлакатларнинг Коммунистик ва ишчи партияларидир. Улар янги жамият қурилишига етакчилик қилмоқдалар. Коммунистик ҳаракатнинг бошқа энг йирик отряди капиталистик мамлакатлардаги коммунистик партиялардир. Уларнинг кўплари катта синфий жанглар мактабини ўтиб, ўз мамлакатларининг сиёсий ҳаётида нуфузли кучга айландилар. Коммунистик ҳаракатнинг яна бир отряди Осиё ва Африкадаги ривожланаётган мамлакатларнинг партияларидир.

Лотин Америкаси ва Қариб ҳавзаси мамлакатларидаги Коммунистик партиялар коммунистик ҳаракатда муҳим роль ўйнамоқда. Маълумки, миллий-озодлик ҳаракати жаҳон революцион процессининг таркибий қисмидир. Асосий мазмуни жаҳон миқёсида капитализмдан социализмга ўтишдан иборат бўлган ҳозирги даврнинг марказида

халқаро ишчилар синфи ва унинг бош фарзанди — жаҳон социалистик системаси турибди. Унинг мавжудлиги, илмий коммунизмнинг назарий ва теран асосли заминида барпо этилганлиги, муваффақият билан тараққий қилаётганлиги ҳамда гуллаб-яшнаётганлиги марксизм-ленинизмнинг ҳаётийлиги ва қудратли кучга эга эканлигини ажойиб тарзда исботлади. СССРда ривожланган етук социалистик жамият қурилди, биз илмий социализм асосчиларининг тарихий эстафетасини янада баланд кўтариб, уни коммунизм қурилиши йўлидан олиб бориш бахтига муяссар бўлдик.

Дунёдаги барча давлатларнинг тинч-тотув яшашига қаратилган ленинча йўл Совет давлатининг ташқи сиёсати учун асос қилиб олинган. КПСС XXVI съездида, КПСС Марказий Комитетининг ноябрь (1982 й.) Пленумларида таъкидлаб ўтилганидек, тинчлик ва халқаро ҳамкорлик учун, халқларнинг озодлиги ва мустақиллиги учун курашни давом эттириш программаси мамлакатимиз тинчлик Программасининг узвий давоми ва ривожидир.

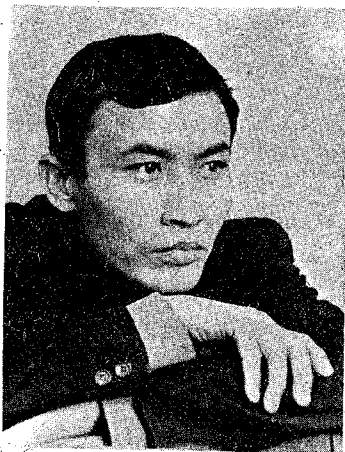
Халқаро кескинликнинг бирмунча юмшаганлигига қарамай, қутурган буржуа идеологлари антикоммунизм ва антисоветизм кампаниясини авж олдиришда, «Совет хавфи бор» деган уйдирмаларни тарқатмоқда. Гўё шу «хавф»га қарши «тайёр» турмоқ лозим эмиш. Шунинг ҳам айтиш керакки, айниқса кейинги пайтларда АҚШ раҳбарлари СССРнинг ижтимоий-сиёсий тузумини турли йўллар билан бадном қилишга, чинакам умумхалқ совет демократиясининг ошиб бораётган жозиба кучини камайтириб кўрсатишга уринмоқда. СССРнинг ташқи ва ички сиёсатини қўпол равишда бузиб талқин қилмоқда. Лекин шу нарса бизга маълумки, СССРнинг ва бошқа социалистик мамлакатларнинг ташқи сиёсати ҳозирги даврда тинчлик ва социализм тушунчаси бир-бирига чамбарчас боғлиқ эканлигини яққол исботламоқда.

Эндиликда Маркс, Энгельс, Ленин таълимоти бутун инсониятга порлоқ келажак йўлини — коммунизм кенгликларини ёрқин ёритиб турибди.

Карл Маркс ва Фридрих Энгельс асарлари ҳозирги кунда жаҳоннинг 100 дан ортиқ тилига таржима қилинди. Хусусан, 1928—1947 йиллар мобайнида уларнинг 28 томлик асарлари, 1982 йилда 50 томлик «Тўла асарлар»и нашрдан чиқди. Ўзбекистонда ҳам Маркс ва Энгельс асарлари кенг китобхонлар оmmasига мўлжаллаб бир неча бор ўзбек тилига таржима қилинди. Кейинги йилларда Маркснинг «Капитал»и янги таҳрир асосида ҳамда К. Маркс ва Ф. Энгельснинг 3 томлик «Танланган асарлар»и тўлдирилган қўлёзмалари асосида босмадан чиқди, «Коммунистик партия манифести», «Немис идеологияси», «Муқаддас оила», «Коммунизм принциплари» ва бошқа асарлар нашр қилинди. Ўзбекистон Компртияси тарих институти ўн иккинчи беш йилликда эса (1985—1990 йилларда), Маркс ва Энгельснинг 50 томлик асарини ўзбек китобхонларига таржима қилиб, туҳфа этишни режалаштирди.

КПСС XXVI съездида таъкидлаб ўтилганидек, инсоният тарихида энг адолатли ва инсонпарвар жамият бунёдкорлари бўлмиш совет кишилари ўзларини Маркс, Энгельс, Ленин буюк ишларининг ворислари ва давом эттирувчилари деб билиш учун ҳамма асосга эгадирлар. Айниқса, КПСС Марказий Комитетининг ноябрь (1982 й.) Пленуми материаллари, халқаро ишчилар ва коммунистик партияларнинг программ ҳужжатлари илмий коммунизм назарияси ва практикаси ривожининг ҳозирги босқичидаги чўққисидир. Бу чўққи инсониятга порлоқ келажак йўлини ёритиб турибди.

Собитхон НОСИРХУЖАЕВ,
тарих фанлари доктори, профессор



Абдулла Орипов,

Ҳамза номидаги республика
Давлат мукофоти лауреати

КЕНГЛИКЛАР

Баҳор тилаклари

Нечун кўклам мадҳи тушмас ғазалдан,
Шоирлар баҳорни куйлар азалдан?

Ошиқлар зангори кенгликка боқиб,
Кўшиқлар айтади бағрини ёқиб.

Табаррук чолларнинг чаккасида гул,
Момолар ўйида баҳордир нуқул.

Бир лаҳза яшарар қарри қўрғонлар,
Ажиб дилбар бўлиб қолар инсонлар.

Ҳа, баҳор мисраси менда ҳам талай,
Бу ҳолнинг боиси бордир ҳар қалай.

Азизим, ғунчага назар сол бир он,
Бағрида ҳозирча турфа ҳол пинҳон.

Ранглар яшар унда балки пушти, оқ,
Ажаб, тикани ҳам ҳозирча юмшоқ.

Тонг чоғи шаббода кўтаради бош;
Оҳ, нечоғ латиф у, нечоғлик ёввош.

Асли қаҳратоннинг набираси у,
Нашъу намолари ҳозирча эзгу.

Инсон феъли қизиқ, яшагай хуркиб,
Шерваччани силаб, шердан-чи қўрқиб.

Баҳор гўдак каби эрка ва ширин,
Қўйнида эзгулик, армон яширин.

Наштар бўлмасидан ғунчанинг хори,
Ширин туюлади унинг дийдори.

Бўронга айланмай шаббода — гўдак
Озурда дилларни яйратар бешак.

Одам боласига доим умид ёр,
Шул сабаб баҳорга тилаги бисёр:

Оламга қабоҳат заҳрин сочмаса,
Маъсум юракларда яра очмаса,

Қопламаса басдир еру самони
Мудҳиш қирғинларнинг қора тўзони.

□

Қараңки, Баҳорнинг вазифаси йўқ,
Бирор маҳкамадан маош олмас у.
Унга кўр қилади на араз, на дўқ,
Сафарга чиқдими, келмай қолмас у.

Юксак қасрларни буркар чечакка,
Гадо кулбасини безар саросар.
Эзгулик бобида фақат у якка,
Фақат у барчага тенг ва баробар.

Кўнғил даричасин очиб қўйинг ланг,
Ғуссали дилда ҳам кулади баҳор:
Умидвор инсонлар, уни олқишланг,
Фақат хосиятли бўлади Баҳор.



□

Малик Қаюмовга

Яшасанг дунёда ёруғ юз билан,
Ҳурмат кўргузсанг ва бўлса иззатинг!
Кетсанг, эсласалар ширин сўз билан,
Яхши номинг қолса, қолса хизматинг.

Ғаним нафратингга келолмаса бас,
Кулсанг, сидқидилдан яйраб кулолсанг.
Малик ака каби яшасанг, хуллас,
Малик ака каби бахтли бўлолсанг.

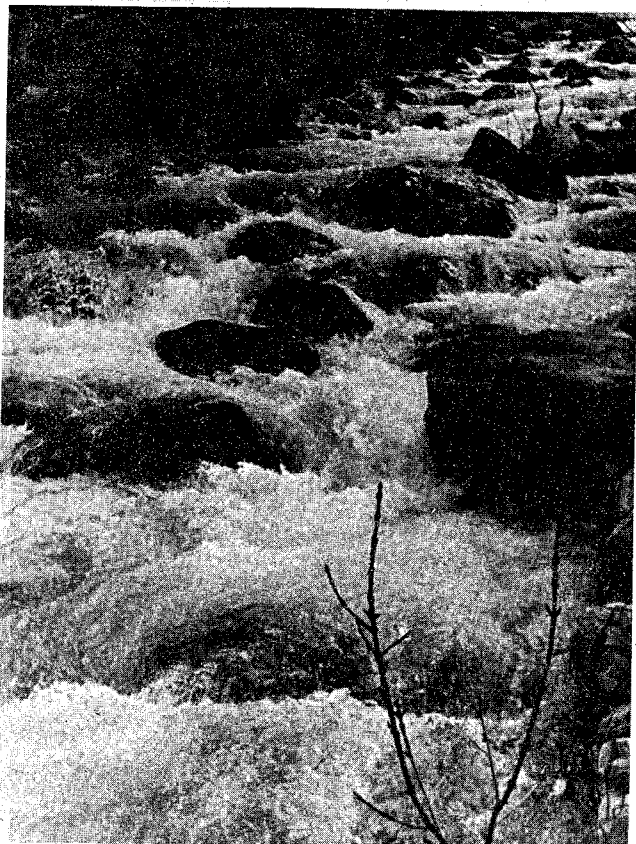
Сиздан нима кетди

Гарчи яшамадим беқбол, нигун,
Гарчи-давраларим нурлик, оташлик,
Нега, менинг дилим, титрайсан нечун,
Нечун юрагимни тирнайсан, ғашлик.

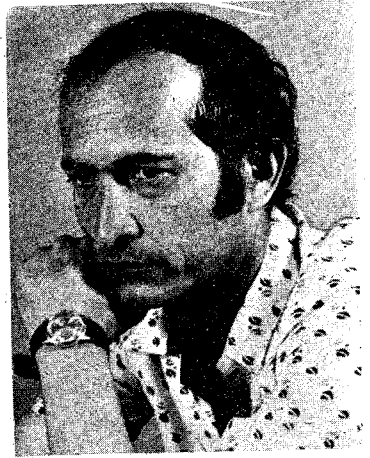
Не бу, эрта кетган ёшлигимми бу,
Ёки дўстларимдан орттирган ҳасрат?
Не бу, қандайин ҳис, қандайин туйғу,
Қандай номсиз меҳр, исмсиз нафрат?

Қирқ йил ҳам ўтибди мисли бир дамдек,
Қолгани не кечар менга ноаён.
Ҳамон, тоғ йўлига чиққан одамдек,
Тирмашиб яшайман ҳаётга томон.

Сиздан нима кетди, эй дўсти азиз,
Соғинманг менга ҳам бир зум ёмонлик.
Мендан нима кетди, сизга ҳам чексиз
Саодат тилайин, тилай омонлик.



Омон
Мухторов



АЗИЗ ОСТОНА

Қўллар ҳақида қисса

Мен қачондир антиқа бир расм кўргандим.
Унда фақат қўлларгина тасвирланганди.
У расмга тикилганча, машаққатлардан
Ғадир-будир, чўп-устихон,
Ғариб қўлларга
Алланечук ачингандим, таъсирлангандим...

Сенинг юзинг, эҳтимолки, ойни эслатар,
Кўзларингда, эҳтимолки, чақнар юлдузлар,
Балки қадди-қоматингга сарвда ҳасад,
Оёғингга бошин уриб шамоллар йиғлар,
Аммо мени қизиқтирар сенинг қўлларинг...

Биз кўпинча адашамиз, инсон қисмати —
Бу дунёда у сўзлаган сўзга боғлиқ, деб.
Бизни баъзан алдаб қўяр ҳусну тароват.
Қидирамиз юз-кўзлардан ҳаётда маъно.
Йўқ, ер-кўкда бутун қисмат қўлларга боғлиқ...

Тилимланар еру осмон қўллар туфайли.
Қўлларимиз эзгуликка биринчи посбон.
Қўллар қалбдан ўсиб чиққан, кўнгил элчиси
Қўллар худди Ер шарини кўтарган бошга,
Мен кўрқаман, қўлимиздан тушмасин, деб, Ер...

Қўпдан буён бир йўл узра турибмиз икков,
Биз кўчада келиб қолдик бехос юзма-юз.
Юзинг ёруғ, кўзинг порлар, сўзларинг яхши.
Сен инсонга дўстми, душман, билмайман аммо,
Қўлларингни чўнтагингга яширма мендан...

Муҳаббат

Қўзғаламан ўрнимдан. Саҳар.
Нурдан чекинмоқда.
Шарпалар.

Хаёлимда уюм нарсалар:
Иш ташвиши. Кеча бир киши
Айтган бир гап ёки илтимос.
Наҳот, шулар хаёлда холос?
Йўқ, сен мени асир этгансан.
Хаёлимдан сира кетмайсан.

Бекат. Таниш-нотаниш.

— Ишгами?

— Иш...

— Тинчликми?

— Тинчлик...

Ким шунчаки,

кимдир илинжлик

Сўзлар;

Хаёл бозор.

Бари бир

сен бор,

Гўё дейсан: менсиз нетгайсан?

Хаёлимдан сира кетмайсан.

Роҳатми бу, азоб?

Қўлимда китоб,

Кўзларим ўнгида

аммо фақат сен.

Куйдирмоқда

деразадан тўкилган офтоб,

Офтоб — сен,

Ҳаёт — сен,

Гапир, гапларинг кўп. Гапир, не дейсан?

Хаёлимдан сира кетмайсан.



Кеч кирар. Кейин тун.

Ундан сўнг саҳар...

Бир чарх каби

дунё айланар.

Мени қисар

Девор, ойналар,

Қисинаман...

Бир нур ва бир ун

Шу дам худди қалбимни чорлар,

У кўксимда типирлар маҳзун.

У мендан инжийди. Мен сендан.

Хаёлимдан сира кетмайсан.

Бу ахир чиндан ҳам не азоб менга?

Аммо дейман: кетма...

Сен кетсанг,

Кетиб қолар ҳаётимдан ранг,

Йўқ, сен мени тарк этма фақат...

Ҳатто улкан азобинг учун

Дейман сенга:

Раҳмат,

Муҳаббат.

□

Сўзларинг сўз менга хуш,

Кўнгил учун.

Чиннидек янгроқ товуш,

Кўнгил учун.

□
Бухорода тарих бўйи тўкилган тер кўп.
Шундан балки, бу тупроқда оқарган ер кўп.

Қадим воҳа осмонида ёнар оташлар,
Шундан унинг, эҳтимолки, теграси даштлар.

У ёлворган кўкка қараб йиллар сувга зор,
Шундан,
тирик илтижодир мадраса, минор.

Бунда
бошдан сийрак бўлган доим дарахтлар,
Шундан балки,
кўчаларни шамол varaқлар...

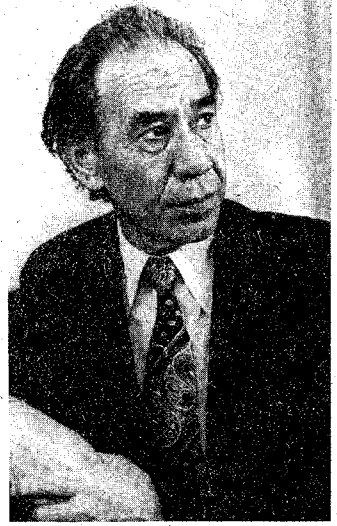
□
Мен ҳам боғман.
Баҳорда мен ҳам
Шовуллайман ёшариб, янгроқ.
Мен ҳам боғман.
Куз келгани дам
Бағрим ёғар гўёки япроқ...

□
Очлик,
яланғочлик,
сарсонлик,
совуқ,
Ўлимлар тўсдилар инсон йўлини.
У-чи, бораверди кўтарганча туғ,
Тўкислаб ҳаётнинг ўнгу сўлини.

Қанча ўзгармасин замин у замон,
Қулфатлар қанчалик бўлмасин йироқ,
Инсоннинг бурчидир
бари бир ҳамон

Дунёда юрмоқлик
кўтариб чироқ...





Шукрулло



II КИТОБ

Тошдаги муҳаббат оташи

Андижонда олов ёқсам, Ушда тутун,
Бу дунёда бормикан эй, бағри бутун!
Бу дунёда агар бўлса, бағри бутун,
Қоғоздан қозон қила-ю, гулдан ўтин.
Ўзбек халқ кўшиғидан

Қаердаки тўртта одам йиғилиб, ишқ-муҳаббат ҳақида гап кетгудай бўлса, таажжуби шундаки, врач ёки заргар, олим ёки деҳқондан эмас, нима учундир, кўпинча шоир-ёзувчилардан «Муҳаббат нима?», «Ҳақиқий севги қандай бўлади?», деб сўрашади. Тавба, бошқаларда муҳаббат йўқми? Муҳаббат ҳаммада бор!

Инсоннинг инсонлиги, унинг тирик-ўликлиги ишқ-муҳаббат билан белгиладиган бўлса, бу қай маънода айтилган, уни билмадим-у, лекин одам у ёқда турсин, муҳаббатсиз ҳатто тош ҳам бўлмаса керак.

Болалик чоғларимда эрталабдан варрак учирганимни кўрган онам:

— Ҳадеб ўйинга ружу қилаверма, дарс тайёрлашга ҳам муҳаббат қўй,— дердилар.

Баҳор кезларида боласини тишида тишлаб, авайлаганча қўшни томдан бизнинг томга мушук сакраб ўтарди... Албатта, бу ҳам ўзига хос муҳаббатдан.

Қоя этагида икки тоғ эчкиси шох ташлашиб, бир-бири билан шу қадар жанг қилдиларки, ҳатто шохлари пайрахадек учиб кетди. Охири бири ҳолдан тойиб, жон бера бошлаганининг, голиб чиққани эса буринини осмонга қаратганча чийириб, урғочисининг ёнига мағрур кета бошлагани ҳали-ҳали эсимда. Бу ҳам ўзига хос муҳаббат!

Маҳалламиздаги чойхонанинг ёнгинасида кўрлар артели бўларди. Баъзан тушлик овқат вақти, кўпинча ишдан кейинги вақтларда тўрт-бешта кўзи ожиз эркак-аёл йиғилишиб, ўзаро гурунглашиб қолишарди. Улар бир-бирларининг қадди-қоматлари, ҳусни-жамолларини кўрмасалар ҳам, баъзан муҳаббат изҳор қилишарди.

Мана бу ҳам муҳаббат! Уларнинг беғубор севгиларига қараб ҳайрон қолардим. Муҳаббат нима ўзи, жониворларнинг ҳаракатини балки онгсиз бир инстинкт деб ҳам аташар. Унда бир-бирини фақат севдан танувчи бу одамларнинг кўнгил изҳорини нима деймиз?

Муҳаббат — ҳисми?

Маҳалламиздаги Туроб тегирмончи:

— Тегирмонни сув айлантиради. Бу дунёда қимирлаган жонивор борки, ҳаммасини муҳаббат ҳаракатга солиб қўяди, Шукруллохон,— дерди, атрофида ғув-ғувлашган ёввойи кўк каптарларга қараб.

Дунёда муҳаббатсиз тирик жон йўқ. У одамнинг ёш-қарисини ҳам, касбу корини ҳам, ирқ-миллатини ҳам суриштирмайди.

Жаллодда муҳаббат бўлмайди, дейсизми?

Подшолардан бирининг жаллоди кексайиб, ўлар олдида олампа-ноҳнинг ризолигини олмоқчи бўлиб:

— Подшоҳи олам, умрим бўйи хизматингизни қилдим, қилишимни қинга солиб, занглатиб қўйганим йўқ. Хотинми, эркакми, гўдакми, кексами калласини ол, деганингизда бошини танидан жудо қилдим. Ос, деганингизда осдим. Билмадим, кейинги чоқларда раҳм-шафқатли бўлиб қолдингизми ёки одамларга инсоф бердим, хизматингизни кўнгилдагидек қилолмадим, рози бўлинг! Лекин ҳали ҳам қилишим қайроқли, хизматингизни қилиб, дуойингизни олиб ўлсам, деган эдим.

Подшо чинданми, ҳазиллашибми:

— Хотинингнинг калласини олиб кел,— деганда, жаллод ўрнидан туриб, қуллуқ қилган экан.

РИВОЯТ:

Тўқсон ёшлардан ошган, қимирлашга ҳоли қолмай ўтириб қолган мўйсафид кунлардан бир кун қутилмаганда ўрнидан туриб, дингиллаб юриб кетибди. Бунни кўрганлар:

— Нима гап, оёғингиз чиқиб қолибди?— деганларида, чол:

— Юрагимдаги муҳаббат уйғониб қолди. Одамни кўтариб юрадиган оёқ эмас, муҳаббат,— деган экан.

Икки оғайни бир-бирига ҳазиллашиб:

— Тирикмисан?— деганда, бошқаси:

— Муҳаббатим ҳали сўнганича йўқ,— деб жавоб қайтарган экан. Тирикликнинг белгиларидан бири — муҳаббат, деб бекор айтмаган донишмандлар.

Муҳаббат ҳақида гап кетганда, шоирлардан бири муболага қилиб:

— Муҳаббат фақат тирик жонда эмас, ҳатто тошда ҳам бор,

агар сўзимга ишонмасанг, бирор тошни чақиб кўр, парчаланган сари, бағридан учқун чақнайди. Аслида у учқун эмас, қовушгани бағридан ажралган бўлак чеккан ноланинг алангаси. Фақат ўлган одамда-ю, кесакдагина аланга бўлмайди, шунинг учун ҳам ўлган одамни кесак билан тенг қилиб ерга кўмадилар,— деган экан.

Дунёда қимирлаган жону жонивор, инсон зоти борки, ҳаммасида муҳаббат мавжуд. Лекин кимдир ундан қасри олий яратади, кимдир эса барбод қилади.

Кимдир муҳаббати билан Қайс ва Ҳамлет каби инсонийликнинг юксак белгиси бўлиб қолса, кимдир ўз «севгиси» билан Яголардек хиёнат ва тубанликнинг тимсоли бўлиб қолади. Кимдир муҳаббатдан бахт топса, кимдир умрбод унинг жабру жафоларини чекади!..

* * *

**Гулсапсарни қаранг, сувга қараб қайрилади,
Бевафо ёрни қаранг, ўлмай туриб айрилади!**

* * *

**Кўрмайин босдим тиканни
Тортадирман жабрини.
Кўрсам эрдим, босмас эрдим,
Тортмас эрдим дардини.**

* * *

**Оҳ урарман, оҳ урарман,
Оҳларим тутгай сени!
Кўз ёшим дарё бўлиб
Балиқлари ютгай сени.**

Ошиқлар қалбидан отилиб чиққан бу афсус-надомат, оҳу нола-ларнинг боиси не?! Бир-бирини жондан севган ёрларнинг ўлмай туриб айрилишлари, тиканни кўрмай босиб, афсус-надомат чекишларининг боиси-чи?

Севги ёки ҳақиқий муҳаббат деганда, албатта, кимнидир чин кўн-гилдан севишни тушунамиз. Вафони эса, шунга содиқ бўлиб қолиш, деб англаймиз. Бу тўғри, ҳақиқий сеvgи шундай бўлиши керак. Аммо, бизлар кимнидир севиб, оҳ-воҳ қилганимизда аслида уни эмас, аввало ўз бахтимизни, ўз кўнгилигимизни ўйламасмиканми? Севги ҳақи қасам ичишлар унга фидойиликдан кўра, ўз нафсимизга мойил-ликдан эмасмикан! Буни сеvgи деб бўладими?

РИВОЯТ:

Қадим вақтда Қўқон хонларидан бири кўнгилихушлик қилиб, чақчақлашиш ниятида аскиябоз-қизиқчиларни саройига чақиртирибди. Аммо, ҳазилимиз таги зил бўлиб, айтган гапимиз хоннинг қаҳри-ни келтирмасин, бошимиз кетмасин, деган хавотирда уларнинг бирортаси ҳам ҳадеганда гап бошлашга журғат қилавермабди. Буни сезган хон, «ҳазилга жазо йўқ» ишорасини қилибди-ю, қизиқчилик бошланиб кетибди. Кулги авжига чиққанда шоирлардан бирининг хаё-лига қизиқ фикр келиб, ўртага гап ташлабди. Унинг айтгани яна кул-гига сабаб бўлиб, ҳамма қотиб-қотиб кулибди. Аммо нима учундир кулиб ўтирган хоннинг авзойи бирдан ўзгариб, жиддийлашиб, кутил-маганда йиғинни тузатибди-да, шоирни олиб қолиб:

— Бу гап ҳазилга кирмайди, бу мени ҳақоратлаш,— деб уни жазога ҳукм қилмоқчи бўлибди. Ҳайратга тушиб қолган шоир:

— Ахир, шаҳаншоҳим, номингизни тилга олиб, не-не ҳазил-ҳузул-лар бўлди. Мен ҳатто номингизни ҳам атаганим йўқ, гуноҳим нима?— деганда, хон:

— Сени яхши биламан, умрингда ёлгон гапирмагансан, тўғри сўз-лигинг, ҳақеъйлигинг билан эл ичида эътибор қозонгансан. Сен ёл-гончилардан кўра, минг карра хавфлироқсан. Ёлгончи айбимни айтса

ҳам, унинг эътибори йўқ, ҳеч ким ишонмайди. Сенинг гуноҳинг шундаки, ҳазиллашиб яхши деганиннга ҳам, ёмон деганиннга ҳам халқ ишонади. Агар гуноҳингдан ўтишимни истасанг, бир шартим бор,— деб, ўз шартини айтибди:

— Мен бир гўзалга ошиқ-беқарор бўлиб қолганман, аммо қирқ кундан бери у қайсарлик билан мени ёнига яқинлаштирмайди. Унга шундай бир гаплар айтки, оқибатда меҳри ийиб, мени суюб қолсин. У сенга ишонади.

Шоир:

— Ўзи севмагани севдириб бўлмайди,— деб яна ҳақ гапни айтибди.

Хон:

— Унда севдириши йўлларини ўргат?

Шоир:

— Севишни ўргатиб бўлмайди. Одамларнинг феъл-атворлари ҳар хил бўлганидек, севгига муносабатлари ҳам турлича.

Хон:

— Елғон сўзлаяпсан, шоир! Умринг бўйи ишқ-муҳаббат ҳақида ёзиб, одамларга севгидан дарс берасан-ку?

Шоир:

— Мен ҳаётда кўрган-кечирганларимдан, одамлардан эшитганларимдан чиқарган хулосаларимни ва ўз қарашларимни ёзганман...

Хон:

— Менга ҳам айт!

Шоир:

— Фақат битта йўл бор, уни жазолайсиз!

Хон:

— Бу севдириши эмас, уни ўзимдан бездириши бўлади-ку?

Шоир:

— Сиз хонсиз, соҳиб-фармонсиз, сизни севмаган одамнинг оқибати нима бўларди, албатта, биламан, жазолайсиз. Мен кўнглингиздаги гапни айтдим. Агар қизни чиндан севсангиз, азобламанг, уни қўйиб юборинг. Мана бу ҳақиқий севги бўлади,— деган экан.

Дўстим, севги минг сир, минг сехр,

Севги — минг хил товланувчи тош.

Севги — қалбга синган бир меҳр,

Соғинч — чоғи балки томган ёш.

«Муҳаббат бу — пулга ўхшаган нарса, пул шоҳда ҳам, гадода ҳам озми-кўпми бўлади. Пулсиз тирикчилик йўқ. Лекин пулни кимдир қиморга сарфлайди, кимдир бировнинг қори хайрига ишлатади. Яна кимдир йиғиб-йиғиб ўзи билан қабрга олиб кетади. Муҳаббатни худди чақадек кўчаларда хор қилганлар йўқми?», деган экан бир донишманд.

Бошқа бир донишманд эса муҳаббат — одамзод қўлига берилган қурол деб, уни милтиққа ўхшатибди.

РИВОЯТ:

Бир подшонинг ниҳоятда гўзал қизи бўлиб, икки мерган дегит унга ошиқ экан. Буларнинг муҳаббатини синамоқчи бўлган маляка иккаласининг қўлига биттадан милтиқ бериб, овга чиқариб юборибди. Кечга яқин иккала йигит ҳам ўлжа билан хурсанд бўлиб қайтибди. Бири ўзи отиб келган тўнғиз билан бўрини маликанинг қўлига қўйса, иккинчиси ёшигина оҳу боласи билан, булбулни қўйди. Малика буларни имтиҳон қилиш мақсадида:

— Нега сен бўри билан тўнғизу сен эса, гўзал қизим, булбул билан булбул овлаб келдинг?— деб сўраганда, бири:

— Аввало, йиртқич ҳайвонларни отиб, бошқа жониворларни фақат офатдан қутқаздим, бу савоб. Бундан ташқари, булбул билан булбул одамларга фойда,— деса, иккинчиси:

— Катта нарсани ҳамма ҳам нишонга олибди.

бул билан учқур охуни мерганлиғимни кўрсатиш учун отдим,— деб жавоб қайтарган экан.

Буларнинг жавобини эшитган малика:

— Бирингдан инсонларга меҳрибон олим, бирингдан эса қаҳри қаттиқ жаллод чиқади. Бироқ, икковинг ҳам меҳримга лойиқ эмасан. Чунки қаҳри қаттигингда меҳр, меҳр-шафқат борингда эса қаҳр йўқ. Иккови мужассам бўлмаган кишида ҳақиқий муҳаббат нима қилин? Меҳр ҳам, қаҳр ҳам севгидан туғилади. Севги учун меҳрнинг ўзи етмайди. Емон кўзлардан, рақиблар таъқибидан ҳимоя қилиш учун эса кураша олиш, қаҳр ҳам керак! Қизларга ошиқ-беқарор бўлишдан олдин севги нима эканини ўйлаб келинглар,— деб икковини жўнатиб юборган экан.

Муҳаббат ҳақида қанча-қанча афсоналар, қиссалар, дostonлар яратилди! Таажжуби шундаки, муҳаббат ҳақида фикр айтган ўша шоир, доноларнинг айримлари муҳаббат деган мўъжизага мубтало бўлиб, унга дуч келганларида, «Чин муҳаббат нима? Муҳаббатда хато қилмасликнинг қандай тадбирлари бор?» десанг, боши берк кўчага кириб, пешонаси тақ этиб урилган одамдек аниқ фикр айтишга ожизлик қилиб қолганлар.

Улардан бири:

— Гўдак оёгининг тўғри ёки оқсоқлиги биринчи қадам босганидагина билинади. Муҳаббатда хато қилмаслик ҳам ошиқнинг илк қадам олишига боғлиқ!— деса, бошқа бири:

— Муҳаббатда хато қилмаслик учун гўзалларга кўзинг тушганда, ўз рафиқангнинг ўн саккиз ёшли қирчиллама чоғларини-ю, биринчи бўса таъмини эсла,— деган экан.

Ошиқлардан бири донишманд одамни учратиб:

«Муҳаббат нима? Муҳаббатда адашмаслик учун нима қилиш керак?»— деб сўраганда, донишманд:

— Муҳаббатда хато қилмаслик учун ҳақиқий севги нималигини билиш керак,— дебди.

Ошиқ:

— Ҳақиқий севги қандай бўлади, шуни айтинг?

Донишманд:

— Қандай бўларди, севганининг кўнглига йўл топиш, сўнг бирга яшаш.

— Ахир, олдин севганининг кўнглига йўл топиб, бирга яшаб, кейин ажрашганлар ҳам бор-ку? Севгидан куймаслик учун нима қилиш керак?

Донишманд:

— Бун билганимда, ўзим хотиндан ажралиб, ёлғиз ўтмасдим. Севишдан олдин ана шуни ўйлашинг керак,— деб жавоб қайтарган экан.

Донишманднинг ажабтовур жавобидан кейин яна бир савол туғилади: «Хўш, нимани ўйлаш керак?»

Отам умрини сафарда ўтказиб, йўл машаққатини кўпроқ тортгани учунми:

— Уғлим, бирор одам сендан фалон ерга қандай борилади?— деб йўл сўрагудек бўлса, ҳеч маҳал ўзинг кўрмаган, ўзинг юрмаган жойни билагонлик қилиб, тахминан гапирма. Бу— сенга мақтов эмас, аксинча, уни сарсон қилиб қўйганинг сабабли лаънат ёғдиради. Доноликнинг белгиларидан бири— фақат ўзигина билиш эмас, балки билганларини бошқаларга етказа олиш. Кўз, қулоқ ҳаммада бор. Лекин ёш болага оғзинг қани десанг, қулоғини кўрсатади. Муҳаббат ҳақида фикр юритсанг, гапларинг шунга ўхшаб қолмасин,— дердилар.

Чин муҳаббат ва садоқат ҳақида бирон нима ёзишни ўйласам, маҳалламиздаги чойхонада ўтирган Асом қуруқ, Карим индамас. Йўл-

дош карвонларнинг кимнингдир ўгли билан келини орасидаги жанжал сабаб бўлиб, ўзаро баҳслашиб қолганларини эслайман:

Йўлдош карвон:

— Бел!.. Жанжалнинг боши йўқчилик. Севаман, деб келиннинг атрофида гирдикапалак бўлавергани билан, бу севги бўлармиди? Машаққатсиз севги қаёқда! Ўзи бир касб-кор орттирмай, отасининг давлатида бир гўзалга уйланишни ўйлаган-у, отасининг ўлиб кетишини ўйламаган. Отасидан кейин оқибат нима бўлди? Машинани сотди. «Туриб еганга турим тоғи чидамас», у қанчага етарди? Отасининг давлатида пора бериб ўқиди. Энди каллада билим, қўлда ҳунар йўқ. Мен саккизта боламнинг ҳаммасига ёшлиқдан: «Ёлғон гапирма, бировнинг ҳақидан қўрқ, меҳнат қилиб топ, ўзингдан каттани ҳурмат қил», деб ўргатдим.

Ўрта мактабни қобилиятига яраша битирди, бўлди! Ўртага одам қўйиб институтга киритишга кучим етмасмиди. Етарди. Лекин бундан нима фойда! Бири шофер, бири ишчи, бири ошпаз... Ҳаммасининг ҳунари бор, бола-чақали. Оиласи тинч. Меҳнатини қилади, одамнинг ҳурматини билади, бировнинг ҳақидан қўрқади, ўлик-тирикка аралашади. Хўш, қайси ўқимишли, бойваччадан обрўси кам? Йўлдошвойнинг ўғиллари ноқобил чиқди, деган гапни эшитмадим. Одамга бундан ортиқ яна нима керак?

Илгари машина йўқ, от бор эди. Қир машина ўрнида жомашов. Аммо қўйди-чиқди кам бўларди. Ҳозирги айрим ёшларга ҳайронман! Орқасини тиржайтириб, жинсими-пинсими шим кийиб, уйига қатор-қатор гарнитурлар олса-ю, турмуш турмуш-у бўлмаса! Отга ем солмай, қозиқлаганинг билан фойда йўқ, қозигини суғуриб, кетаверади. Отни тутиб турадиган қозиқ эмас, ем. Хотинни тутиб турадиган эркакнинг касб-кори. Жанжалнинг боши шу! Бу гапим бировга ёқади, бировга ёқмайди, биламан, аммо мол-дунёга ҳирс қўйган одамда муҳаббат бўлмайди.

Ўтирганлар ҳар томондан ўз фикрини айта кетди:

— Гап бор-йўқда эмас, вафода! Вафо керак!

— Вафо қаёқдан келади?

— Ҳақиқий севгидан! Ҳақиқий ошиқ ёридан жонини ҳам аямайди, ўзини ўтга ҳам, чўққа ҳам уради. Севги одамни меҳнаткаш қилади, дегани шу бўлса керак...

— Қадим замонларда оддий чўпонлар ҳам севги деб, подшоларнинг қатлидан қўрқмасдан, баҳс қилишган. Севиш учун жасорат керак.

— Жасорат ўзидан-ўзи келиб чиқмайди. Ўша оддий чўпон, мерганлар ҳам отасининг моли-давлати, амалига эмас, ўзининг ҳунарига суянган. Муҳаббат шундай нарсаки!..

Енимизда шахмат ўйнаб ўтирган адабиёт муаллими, шоиртабнат Абдусаломнинг бир қуроғи уларнинг гапида эканми, «Наҳотки севги фақатгина рашкдан иборат!..» деб, Отеллонинг монологини ёддан ўқиб, дабдабали сўзлар билан суҳбатга аралашди:

— Муҳаббат шундай бир тошқин дарёки, унинг бағрида не мўъжизалар, не ўпқонлар бор, ҳеч ким олдиндан билмайди. Тўлқинлар сени мафтун этади. Таваккал қилиб ташлаганларни эса у шоҳми, гадо демай, ҳалок ҳам қилаверади. Муҳаббатда фақат Отеллонинг севгиси эмас, теран ақл ҳам керак. Отеллони аҳмоқ демоқчи эмасман, аммо севгини рашкдан иборат деб тушунган одамлар севгига ёлчимайди. Мана, менинг укам олим, бировдан кам эмас. Эр-хотин бир-бирини севади. Аммо уйдан жанжал аримайди. Уйлаб кўрсам, бунинг сабаби хотинини ҳаддан ташқари севиши экан! Аҳмақона севги! Тўғрироғи, бу севги эмас, рашк! Хотини билан тўй-томошага борса ҳам уришиб қайтади. Тўй-томошага одам бир-бири билан суҳбатлашиб, чақчақлашгани боради. Аммо хотини бировнинг гапига кулсе ҳам укамга ёқмайди. «Нега?»— десам, у:

— Хотинимга унинг гапи эмас, ўзи ёққани учун кулади, лйран-

ди,— дейди. Ахир, бу азоб-ку! Хотини ҳақиқатан ҳам гўзал. Айниқса кулган вақтида юзидаги кулгичлари уни ниҳоятда гўзаллаштириб юборади. Буни укам ҳам биларди. Айниқса, бировнинг олдида хотинининг кулишига асло тоқати йўқ. Гўё хотинининг шодлиги, оиласидан бахтиёрлиги ёки ўзининг хурсандчилигидан эмас, биров учун кулаётгандек туюлади. Мабодо қовоқ солса, одамлар келганда кулган эдинг, нега энди қовоқ солиб қолдинг, хаёлинг бошқадами, деб яна рашиқи қўзғаб, азоб беради! Хотини бу азобдан йиғлагудек бўлса, астойдил ранжиса, укамнинг кўнгли таскин топиб қувонади. Бу ҳам «севги»! Ҳатто «чин сеvgи»! Аммо ўзи учун бировни азобга қолдириш сеvgими? Ахир, сеvgига ақл ҳам лозим! Сеvgи фақат ўзининг хурсандчилигидан иборат бўлмаслиги керак!

Хуллас, чойхонадаги суҳбатнинг охири, жиддийлашиб, «сеники эмас, меники тўғри»га келиб қолди. Мен билан бир чеккада чой ичиб, баҳсга қулоқ тутиб ўтирган фарғоналик дўстим ёзувчи Адҳам Ҳамдам Йўлдош карвонга бир пиёла чой узатиш баҳонаси билан, худди қадимги танишлардек, уларнинг суҳбатига аралашиб, гапини сеvgи ҳақидаги латифадан бошлади:

ЛАТИФА:

Қадимда бир йигит гўзалликда тенги йўқ, нозикликда сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринадиган Хадича деган қизнинг хуснига ошиғу беқарор бўлиб, уйланибди. Лекин гўзаллигига қарамай, Хадичанинг тили шу қадар заҳар-заққум эканки, бунга чидолмаган йигит, охир бир кун таъзирини бериб қўяй деб, уни ҳовлисидаги эски ўрага ташлаб, устидан тош бостириб қўйибди. Орадан икки-уч кун ўтгандан кейин, ўрадан «қутқаринглар!» деган овоз эшитилибди. «Хадича инсофга келибди шекилли», деб ўрани аста очиб қараса, ўрадан хотини эмас, бир неча қулоч келадиган олачипор аж-



дар дод солиб, чиқиб келаётган эмиш. Ҳатто ўша аждар ҳам Хадичанинг заҳар тилига бардош беролмаган экан...

Чойхонада гуррос кўтарилган кулги босилгач, Адҳамдан латифанинг ҳозирги гапларга нима алоқаси бор, деб сўраган эдим, у:

— Ўзбекларда — ошнинг ёғи тагидан чиқади, деган гап бор, сабр қил. Тиг заҳридан, тил заҳри ёмон, — деди. — Одам кимгадир маслаҳат берганда, унинг дилига озор етадиган қилиб, уриб-сўкиб эмас, кўнглини овлаб, ярим чин, ярим ҳазил қилиб гапирса ҳам бўлади. Фарғоналикларнинг феълини биласан, қувноқ, ҳазил-ҳузилни яхши кўрадиган одамлар. Улар айтган ҳазил-ҳузил гапда ҳам файласуфнинг донолиги бўлади. Латифамнинг муҳаббатга алоқаси шуки, баъзи бирлар муҳаббатни мажнунтол соясида сигарета тутатиб, бисотидаги ширин гаплар билан бир-бирини эркалашу сочини сылаш, деб ўйлайди. Энди ўша аждарнинг нима қилганини эшит:

— Орадан кўп ўтмай, шаҳарда «Бир қизга аждар ошиқ бўлиб қолиб, чирмашиб, бағридан чиқармай ётганмиш», деган гап тарқалибди.

Қизни қутқаришнинг иложи йўқмиш. Аждарнинг олдига бориш учун юрак керак. Аждарни отай дейишса, қизга шикаст етиши мумкин. Қилич солай дейишса, бунинг иложи йўқ. Аждар эса, қизни жамолига тикилганча ҳеч бағридан бўшатмасмиш.

Бундан хабар топган Хадичанинг эри, унинг чорасини мен қиламан деб, аждарнинг ёнига борибди.

Йигит:

— Мен сенга яхшилик қилмоқчиман, офатдан қутқаргани келдим. Хадича ўрадан чиқди, қоч, — дейиши биланоқ, Хадича номини эшитган аждар орқа-ўнгига қарамай, қизни ташлаб қочиб қолган экан.

Буни эшитган баъзилар қотиб-қотиб кулишди. Баъзилар хаёлга толди. Адҳам бу латифани ҳуснга, ширин сўзларга учиб, муҳаббатда ҳато қилмаслик маъносида гапирган эди. Кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай, худди суратга тушаётган одамдек қотиб ўтирган Асом қуруқ, мен сендан қоламанми, қизини мenden эшит, дегандек ҳовлиқиб гап бошлаб қолди:

— Дунёда одам нимага яшайди? Бола-чақадан тиниб-тинчигандан кейин ўзинг ҳам яйрашинг керак. Қайси бир йили баҳорда яйраб келай деб, ажойиб икки кишилиқ купедан жой олиб, поездда узоқ сафарга жўнадим. Бойваччароқ бир одам билан ҳамроҳ бўлиб қолдим. Гап бунда эмас... Вагонимизда денг, йигирма беш ёшлардаги бир гўзал проводниклик қилар экан. Аёли тушмагур шунақанги гўзал эдики, аввалига у билан гаплашишга ҳам ботинолмадим, ўз кўзимга ўзим ишонмай, осмондан тушган ҳурилиқо фаришта бўлса, алданиб қолмай, деб ўйладим. Қош-кўзлар, қадди-қоматлари бир кўзи тушган одамни жойига михлаб қўядиган даражада келишган. «Тавба, одам боласи ҳам шунақа чиройли бўларканми?», дейсиз! Тилининг ширинлиги, муомаласининг майинлигини айтмайсизми!..

Асом қуруқ гапни чўзиб, ўзини сўзамол қилиб кўрсатиш учун мақтанчоқликка ўтиб кетганидан энсаси қотган Йўлдош карвон:

— Уша гўзал жигарингдан уриб, мени йўлдан оздирди деб, мақтанмоқчимисан? — деб тўнғиллади.

Унинг авзойини сезган Асом қуруқ, муддаога кўча қолди:

— Бировга кўз олайтиришдан худо асрасин, худога шукр, бола-чақадан тинчиганмиш! Мен у аёлга насиб қилганинга буюр деб, қарадим у аммо, ҳамроҳим унга ошиқу беқарор бўлди-қўйди. Ҳали чой, ҳали қошиқ, ҳали сочиқ баҳона — олдига ғир-ғир бориб келадиган бўлиб қолди. Бирор иш билан ўша проводник аёл, йўқ уни аёл деб ҳам бўлмайди, фаришта, худди фариштанинг ўзгинаси, кириб қолгудек бўлса, ҳамроҳим менинг борлигимга ҳам парво қилмай, очикдан-очик:

— Мен сиздақа гўзални қўрган эмасман, бир қарашингизнинг ўзи жон ороми, умрга етадиган ҳузур. Сиздақанги гўзаллар диққинафас вагонларда эмас, гўзал чаманларда хиромон қилиши, ўшанда ҳам ерда эмас, қўлда кўтариб юришга лойиқ,— деб таърифини қилиб, ўзини ошиқ бўлиб қолганини ошқора айтадиган бўлди. Жигаридан урибдида, деб ўйласам қаёқда, у кетиши биланоқ, ҳамроҳим орадан ҳеч гап ўтмагандек, бемалол ўтириб овқатини еб, эсноқ босиб, яна уйқуга кетарди.

Қуйиб-ўртганишни билмаган муҳаббат муҳаббат бўладими? Ҳақиқий муҳаббат, бу — дард!

Мен одатда кундуз кунлари ухлолмайман. Шунинг учун ҳамроҳим уйқуга кетганда, купедан чиқиб, папирос чекиб, атрофни кузатардим. Бу фурсатда ҳамроҳим уйқудан туриб, чой баҳона ўша гўзал ёнига бориб бисотидаги ширин гапларини айта бошларди.

Сафаримизнинг учинчи кuni, ҳамроҳимнинг гўзал жононга бўлган меҳридан ҳам, завқидан ҳам нишон қолмади. Ўша гўзал катта станциялар яқинлашганда супуриб-сидиришга ёки бўшаган стаканларни йиғиштиришга кирган чоқларида ҳам нима учундир ҳамроҳим унга қайрилиб қарамайдиган, гап отмайдиган бўлиб қолди. Бунинг сабабини билмоқчи бўлиб:

— Бу гўзалга ошиқу беқарор бўлиб қолган эдингиз. Жуда тез совиб қолдингиз, бир гап ўтдим,— деб гап ташлаб қўрган эдим, у:

— Эй, ака, қанақа ошиқлик, йўлда бир эрмак-да!.. Падарига қуср бунақаларнинг! Кеча кечқурун ўзини ҳоли топиб, гапни майдалаштириб юраманми, деб, ёнига яқинлашсам, бу аблаҳни қаранг, кимлигимни суриштирмасдан, шапалоқлаб тушириб қолса бўладими, лаънати!— Ҳамроҳим шундай деди-ю, ўзига коньяк қўйиб, қолган товўқнинг гўштини роҳат қилиб еб, суякларини ҳузур қилиб кемириб, қўлларини чала-чулпа артиб, бир керишди-да, ҳеч нарса ўтмагандек, яна уйқуга кетди.

Асом қуруқнинг гапларига кўпчилик ишонқирамади. Баъзилар шапалоқ еган ўзи эмасми, қилган гуноҳларини бошқаларга тўнкаб гапираётгани йўқмикан, деб ҳам ўйлади. Чойхонадагилар Асом қуруқни кўпинча ўзини мақташ учун ёлғон гапиришини билишса ҳам, қани охири нима бўларкин, дегандек қулоқ солиб тинглашди.

Асом қуруқ ҳамсуҳбат одамнинг руҳиятини ниҳоятда яхши биларди. Гапираётган пайтларда тингловчининг хатти-ҳаракати, юзларидаги ўзгаришни назардан қочирмасди. Борди-ю, ўз гапларига нисбатан тингловчида заррача шубҳа аломатини сезгудек бўлса, дарҳол унинг фикрини чалғитиш, ўйлашига имкон бермаслик мақсадида, бир зумда жиддий ҳолатга кириб, гапни унинг кўнглига хуш келадиган, ёки бирор мушкулни осон қилишга алоқадор мавзуга бура оларди. Унда мамнуният, ишонч аломатини сездими, тамом, ўша ондаёқ гапни қисқа қилиб, савол-жавобга ҳам имкон бермай, иши зарур одамдек хайр-хўшлашиб, ўзига нисбатан уйғота олган яхши таассурот билан жўнаб қоларди. Ҳамсуҳбат эса, Асом қуруқнинг гаплари ростми-ёлғонлигини ўйлаган ҳолда, бирор хулосага келолмай тебранганча қолаверар эди.

Ҳозир ҳам Асом қуруқ ўтирганларнинг руҳиятини сезди-ю, гапни қисқа қилишга уринди:

— Шу ҳам муҳаббатми? Дунёда фаришта ўзимиз экан-да, бировларнинг хотинига тик қараш у ёқда турсин, гуноҳ бўлади, деб зимдан ҳам қарамапмиз-а!— деб мақтаниб қўйди. Ўтирганлардан бири заҳархандалик билан кулимсираб:

— Сўфи бўлиб кет-эй!— деб юборди.

Асом қуруқ бунинг кесатиш эканлигини тушунди. Бошқаларда ҳам шундай фикр туғилишига имкон бермаслик учун яна гапни илиб кетди:

— Балли! балли! Бутун бало сўфилардан чиқади. Сиз билан биз бўлсак... Масалан мен... Келинингизга ошиқ бўлиб, унинг ёнига

яқинлашган кезларимда, синаш учунми, асов отдек депсиниб: «Ёним-га яқинлаша кўрма, шاپалоқ ейсан! Устингга керосин қуйиб, ёндириб ташлайман», деганда ҳам «Бизлар жаҳонда шу оппоқ қўллар гадоси бўлиб юрибмиз, ёндирса ҳам сиздек жонон ёндирсин, акаси жонидан», деб, синовларига, нозу карашмаларига чидаганмиз. Севгининг гашти интизорликларга чидашда-да!— Асом қуруқнинг гапларини эшитиб ўтирган Йўлдош карвон унинг гапини тасдиқлагандай:

— «Синамаган отнинг сиртидан ўтма!» дейишган. Ҳар қандай отни ҳам дарров аравага қўшиб бўлмайди,— деди.— Унинг феълини тушунгунинггача ҳали ёлини, ҳали яғринини силайсан! Ойлар ўтади! «От оласи сиртида, одамники ичида». Одамнинг кўнглини топиб, мураса қилиш осонмас. Муҳаббат — араванинг ўқи билан ғилдирагидек гап. Бири мустаҳкам ёғочдек бўлиб, иккинчиси мўрт бўлса, арава арава эмас — узоққа боролмайди.

— Ҳақиқий муҳаббат — фақат севиб қолиш эмас, севдира олиш ҳам. Баробар бўлмаган севги — ёғочни темирга пайванд қилишдек гап. Бу бирлик боқий бўлмайди, барвақт путурдан кетади,— деди нарироқда чой ичиб ўтирган пайвандчи.

Муҳаббат ҳақида бир чимдим-бир чимдим бўлса ҳам ўтирганлар ўз фикрини айтди. Ҳазил-ҳузуллар бўлди. Ўтирганлардан яна бири энди гапга оғиз жуфтлаганда, шу вақтгача, чурқ этмай, бошини кўкрагига солиб, пинакка кетган одамдек тўнига ўралиб ўтирган Қарим индамас, ўрнидан жаҳл билан турди-да, «Баҳс — андан келар наҳс! Гап билгандан иш билсаларинг бўлмайдими?», дегандек энсаси қотиб, этагини қоқиб кета бошлади.

Қарим индамаснинг авзойини кўрган баъзилар унга тегадиган бирор гап айтдикми, деган хаёлда хижолат чекса, баъзилар, хайрият, бир оғиз бўлса ҳам Қарим индамасдан ҳам гап чиқди, деб кулишди. Кулишди-ю, аммо улар Қарим индамаснинг дардини, унинг кейинги вақтларда одамови, индамас бўлиб қолганининг сабабини билишмасди.

Баъзилар Қарим индамасда ҳам муҳаббат бўлганми, бирор одамни севганми, деб ўйлашлари ҳам мумкин.

Аслида Қарим индамас муҳаббат, садоқат нималигини ўтирганларнинг айримларидан кам тушунмасди. Балони биларди. Текин кўпчилик ичида баҳсларга аралашмаслиги, индамас бўлиб қолганининг сабаби бор эди. Уни мен билардим.

* * *

Қарим индамас аслида жуда оқкўнгли, улфатли, сазий одам бўлган. Ҳали ҳам ниҳоятда сахий. Агар бирор одам унинг нимасидир сўраб келгудек бўлса, пул деса пул, мол деса мол. Ёш демайди, ҳатто оғзидаги еб турган ошини ҳам беришга тайёр. Аммо одамларга шунчалик меҳрибон, сахий бўлишига қарамай, гапга вақтнинг касиб бўлиб қолган эди. Бир оғиз гапини ичига арқон таштаб ёки чангак солиб суғуриб олсан. Қисқаси, унинг индамас бўлиб қолганига қачонлардир улфатлар орасида кулги учун еллагич қилинган вақтдан бир оғиз гапи-ю, шу туфайли бошига тушган оғир қалб сабаб бўлган.

ҚАРИМ ИНДАМАСНИНГ ҲИКОЯСИ:

— Менинг Мақсудали деган оғайним колхозга раис эди. Билсангиз керак, ўшанда колхоз дўконига ишлаб, мева-чева сотиб турардим. Шу баҳона у билан борди-келди қилиб, дўстлашиб қолган.

Мақсудали деганим шундай семиз одам эдики, отга минса, жониворнинг бели букиларди. Мабодо аравага ўтирмоқчи бўлиб орқасидан чиқса, шотисини от-поти билан лайлак қилиб юборарди ёки отнинг қоринбоғи узиларди.

Ёз забтига олган кезларда, бир томони сайр, бир ёғи соғиниш дегандек, олдида бормоқчи бўлдим. Бирор совға-салом олишга келганда ўйланиб қолдим. Қолхозда ҳамма нарса топилади... Уйлаб-ўйлаб, семиз одам, саратонда миж-миж терлаб ўтиргандир, дедим-да, ўзини елпиб ҳузурланар, деган хаёл билан дўкондан иккита елпигич олдим. Олишга олдим-у, мана шу иккита елпигич бошимга битган бало бўлди. Мақсудали совғамдан хурсанд бўлиб, болаларининг олдида мақтаниб ўзини елпимоқчи экан, яхши елимланмаганидан иккаласи ҳам ўша заҳоти сочилиб кетибди. Болаларининг олдида ҳижолат чеккан оғайним бунинг ўзига маломат билиб: ҳазил ҳам шунақа бўладими, болаларнинг олдида изза қилдинг-ку, дея мендан ранжиб қолди.

Шаҳарга қайтанамдан кейин, ўша дўкондорнинг олдида бориб, койнган эдим, у:

— Ҳой амакижон, айб елпигичда эмас, ўша оғайнингизнинг ўзида. Елпигични сиз айтгандек очиб елписангиз, албатта сочилиб кетади-да. Бунақада кўнда иккита эмас, юзта елпигич ҳам чидамайди. Агар елпигич узоққа чидагани десангиз, мен сизга уни қандай ишла-тишни тушунтириб қўяй,— деди-да, бир елпигични аста очиб, юзимга тўғрилади. Бу нима қилгани, деб, ўйлагимча ҳам бўлмай, дўкондор:

— Мана энди, елпигични қимирлатмай унга қараб, бошингизни қимирлатинг, ҳа, қимирлатаверинг,— деди. Мен ҳеч нарсага тушунмай, калламни икки ёққа қимирлатдим. У қувониб:

— Балли иш деган мана бундай бўлибди. Мана шундай қилиб, елпигични эмас, каллангизни қимирлатаверсангиз елпигич сочилиб кетмайди. Мабодо шамол кўпроқ тегсин, десангиз, каллангизни тезроқ қимирлатинг,— деб қўшиб ҳам қўйди.

Бунинг ҳазил эканини тагига етганимдан кейин, иккаламиз қотиб-қотиб кулишдик. Бу ишни дўкондор ҳазил учун атай қилган экан. Бўлган воқеа шу!

Қарим индамас бу ҳикояни айтди-ю, мен билан қўшилишиб кулиш ўрнига бирданига жиддий тус олиб:

— Ҳаммага кўлги туюлган шу ҳазилни, улфатчиликлардан бирида кулги бўлсин деб, мен нодон айтиб бердим. Эшитганлар қотиб-қотиб кулишди. Аммо, «бир кулгининг бир йиғиси бор» дегандек, шу кулги деб, бошимга ташвиш орттирдим. Эшитганлардан бири бунинг бутунлай ўзгача тушунибди. Яъни «бу ҳазил эмас, сиёсий хато, бунинг тагида совет савдо системасига тўхмат ётади», деб хулоса чиқариб, мени анча гангитди.— У шундай деди-ю, тин олди. Қўзимга дўкондорнинг елпигичини қўлига ушлаб, калласини қимирлатаётган одам кўриниб кетди-ю, ўзимни туюлмадан беихтиёр кулиб юбордим. Лекин Қарим ака бўлиб ўтган ўша хунук воқеаларни қайта эслагандек кўнгли гаш тортдими, унинг ўйчан қиёфасини кўриб, кулгидан ўзимни арағ тўхтатдим. Лекин кулги учун айтилган бу ҳазилнинг нимаси сиёсий хато эканини ўзимча ўйлаб-ўйлаб тополмадим. Бунинг фақат англашилмовчилик ёки ғараздан бошқа нарса деб тушуниш мумкин эмас эди! Бунинг сабабини Қарим ака ўзи айтиб берди:

— Бунинг сабабларини ғараз ҳам, беғараз ҳам десак бўлади.

— Гуноҳ ўзимда эди, демоқчимисиз?

— Сизга қандай тушунтирсам... Менда мутлақо гуноҳ йўқ. Гап садоқатда!..

— Садоқатда?

Унинг бу гапи мени ҳайрон қилиб қўйди.

— Ҳа, садоқатда! Халқимизда иккита мақол бор. Бирида: «Дўст ачитиб, душман кулдириб гапирар», деса, бошқа бирида: «Чин дўст

дўстнинг ёмонини яшириб, яхшисини ошириб, гапиреди» — дейди. Хўш, қайси бири дўстликка киради? Қайси бири тўғри?

Иккаласи ҳам тўғри! Иккаласининг ҳам тагида дўстга меҳр, садоқат ётади. Лекин иккаласининг ҳам айтиладиган вақти-соати, ўз ўрни бор. Етти ёт бегона, синамаган одамлар орасида дўстнинг нуқсонини юзига солиш, албатта, ўринли бўлмаганидек, лекин унинг нуқсонларини яшириб, худди юбилей кунларидек, ҳадеб мақтайвериб ўзига айтиб қўймаслик дўстликка қўшиладими? Йўқ, бўлганча бўлаверсин, унга ёмон кўриниб нима қиламан, деб ўзини ўйлаб индамаслик, ҳақиқий дўстликка кирмайди!

Мана, сиз ёзувчисиз. Жамиятимиздаги нуқсонларни газетадаю «Муштум»ларда, ҳатто китобларингизда очиқдан-очиқ ёзиб чиқасиз. Битта сифатсиз елпигич эмас, исроф бўлаётган маҳсулотларнинг миллион-миллион зиёни, порахўрликлар, хушомадгўйликлар ҳақида радио, телевизорларда гапирасизлар. Албатта, булар жонингиз ачиганидан, жонингиз куйганидан.

Хўш, буни душманлик деб бўладими?

Лекин, афсуски, камчиликларимизни кўрганда ҳам индамай, яширадиганларни дўст санаб, шу нуқсонлар ҳам бўлмасайди деб, унинг олдини олиб, жон куйдирганларни эса душманлик, деб тушунадиганлар ҳам йўқ эмас.

Лекин булардан ҳам гина қилиб бўлмайди. Улар буни сизга ёки менга бирор шахсий ғарази борлиги учун қилмайди. Бунга ҳайрон бўлманг. Сизнинг нуқсонларни куйиб гапиришингиз садоқатдан бўлганидек, уларнинг ҳам камчиликларимизни кўрмай ёки кўратуриб индамасликлари ҳам садоқат ва фидойиликни ўзларича тушунишларидан. Улардаги бу тушунча — ҳаётимизда не-не қийинчиликларни кўрганмиз, ҳали ҳам дунёда қорни нонга тўймай яшаётган халқлар бор, уларга нисбатан бизнинг ҳаётимиз жаннат-ку, бу қийинчиликлар ҳам ўтиб кетар, ношукрлик қилмайлик, деган ҳисдан бўлса керак.

Аммо чин муҳаббат, садоқат, бу — фақат гўзалликни севиш, унга маҳлиё бўлиш эмас, унга доғ соладиган нарсалардан нафратлана олиш, унга қарши курашиш ҳам эканини айримлар тушунмайди.

Яна бир тоифа «фидойилар», «содиқлар» ҳам борки, ана бундайлардан худо асрасин.

Улардаги «фидойилик» — халқимиз, жамиятимизга садоқат, меҳрдан эмас, балки ўз гуноҳларини яшириш, ўзларини пок қилиб кўрсатиш, аниқроғи — шахсий манфаатдан туғилган.

Сиздан яширадиган сирим йўқ. Елпигич сабаб бўлиб, мени ташвишга солган одам бу ишни жамиятга садоқатидан эмас, ғаразидан, билиб туриб, қасддан ўйлаб қилган эди. Ҳарбий хизматдан қочиб юрганини мастлик билан айтиб қўйиб, сўнг сирнинг очилишидан кўрқиб, талвасага тушиб қолган танишларимдан бирининг қилмиши эди бу. Фақат ўзини ўйлаган одамда дўстга, Ватанга меҳр нима қилсин! Ярадор дўстини ташлаб кетиш садоқатга кирмайди. Буни ўз жонини қутқариш, ўзини ўйлаш дейилади! Ўзини ўйлаган одамда халққа, Ватанга муҳаббат нима қилсин! *Муҳаббатнинг боши — одамга меҳрда!*

Бу — Карим индамаснинг муҳаббатга ўз муносабати эди.

Муҳаббат, вафо ҳақида қанча-қанча гапларни эшитганман. Булар ичида Карим индамаснинг «Ўзини ўйлаган одамда халққа, Ватанга муҳаббат нима қилсин! Муҳаббатнинг оши — одамга меҳрда», деган фикри анча маъқул бўлган.

Карим индамаснинг кўнгли ёзилиб, гапга тили келиб қолган, фурсатдан фойдаланиб, яна бир-икки савол бериб кўрган эдим. Лекин бир пайтлар бўлиб ўтган кўнгилсиз гаплар ёдига тушиб қолдими, ҳар нечук жавоб бермади.

Карим индамаснинг бошига ташвиш тушган пайтларда унинг хотини болалар боғчасида тарбиячи бўлиб ишларди. Кунлардан бир кун маориф бўлимининг ходими уни чақиртириб:

— Эрингиз сиёсий айб билан қамалган экан, сиздек одамга совет болаларининг тарбиясини ишониб бўлмайди. Бу ерда ишлашни истасангиз, «Менинг бундай эрим йўқ, у билан ажрашаман», деб ариза ёзинг, — дебди.

Буни эшитган хотин, қандайдир мулоҳазалар билан, бирор нарсадан чўчибми ёки ўз муҳаббатига эътиқодининг сустигиданми, хуллас, эридан ажралишга розилик билдирибди. Кўп ўтмай эридан бутунлай умид узиб, бошқага тегиб кетибди.

Карим индамас, «ҳақиқий муҳаббат ва садоқат инсонга меҳрдан туғилади» деганда, балки, кўнглидан шуларни кечиргандир!..

Ўзига ишонч ва журъат ҳақида ривоят

ШУКУРЛЛО ЖАВОҲИРОТ САНДИҒИ

Насриддин Афандининг донолиги билан эл ичида шону шуҳрат таратганини эшитган Амир Темур унга рашик қилибми ёки синаб кўриш мақсадидами, уни чақиртириб, ўзаро баҳс ўйнамоқчи бўлибди-да, шартини айтибди:

— Сен менинг олдимда шундай бир катта гуноҳ қилгинки, бунинг учун сени қатлга ҳукм этай. Лекин сен бундан қутулмоқ учун шундай бир узр ўйлаб топгинки, сўраган узринг қилган гуноҳингдан ҳам каттароқ гуноҳ бўлиб чиқсин. Шунини қилолсанг, сен мени ўз ақлу донолигинг билан енгган бўласан. Бу иш қўлимдан келмайди десанг, ҳозироқ енгилганингни халойиққа ошкор қил.

Подшолар билан баҳслашишининг оқибати нима билан тугагини билишига қарамай, афанди Амирнинг шартига рози бўлиб, муҳлат сўрабди. Хуллас, орадан кунлар, ҳафталар ўтибди. Кунлардан бир кун Амир Темур жума намозини ўқиш учун жомеъ масжидига келганда, Афанди Амирнинг орқасига ўтириб, у энди саждага бош қўйганда, секин қўлини чўзиб, ўнг биқинини ушлаб қўйибди.

Амир «Бундай номаъқулчиликни қилишга менга ким журъат этди», деб, орқасига ўгирилмоқчи бўлибди-ю, аммо намоз бузилишини ўйлаб, сабр билан ғазабини ичига солибди. Амир яна бошини саждага қўйиши билан Афанди энди унинг чап биқинига қўл юборибди. Ғазабланган Амир намоз тугагандан кейин орқасига ўгирилса, Афанди турган эмиш.

Амир:

— Мен Амир Темур бўлсам-у, бундай ҳазил қилишга қандай журъат этдинг!?— деб ўша заҳотиёқ афандини ўлимга буюрмоқчи бўлган экан, афанди:— Шартимиз бўйича бир гуноҳ қил, деган эдингиз, қилдим, энди узримни айтайин...

Амир:

— Айт!— дебди.

Афанди:

— Албатта, Амир эканлигингизни билганимда асло-асло бунга ботинолмас эдим, мен сизни бошқа одам билан адаштирибман: мен сизни хотинингиз Бибиҳоним деб ўйлабман,— деб, узр айтибди.

Албатта, бу узр олдинги қилган гуноҳидан минг бор оғирроқ гуноҳ эди. Буни эшитган Амир ғазабдан сочи тикка бўлиб Насриддинни яна ўлимга буюрмоқчи бўлибди-ю, аммо ўз шартини эслаб, бу фикрдан қайтибди.

Шунда Афанди:

— Худога минг шукрим, мен енгиб чиқдим. Борди-ю енгилгудек бўлсам, албатта, мени ўлимга ҳукм қилардингиз. Хўш, энди, сизни енгач, мен нима қилишим керак?...— дебди.

Бунга жавобан Амир Темур «Тила тилагингни!» деганда, Насриддин Афанди:

— Мен сизни жазоламайман ҳам, ўлимга буюрмайман ҳам, бундан фойда йўқ, лекин талабим шуки, қўлингиздаги бегуноҳ асирларни озод қилинг!— деган экан.

Буни эшитган Амир:

— Сен мени фақат донолигинг билан эмас, журъатинг, қўрқмаслигинг билан ҳам енгдинг. Атрофимдаги уламоларимда ҳам ўз ақлу билимдонлигига яраша сен каби ўзига ишонч, дадиллик бўлганда эди, мени кўп хатолардан холи қилган бўлур эдилар. Мени жанг-жадалларга отлантирган фақатгина қуролим эмас, чунки қурол бешқаларда ҳам мавжуд эди. Ғалабаларимнинг сабабларидан бири — ўзимга ишонч, журъат, фикримдаги қатъийликдир,— деган экан.

Қайиқни манзилга етказадиган оқин сув эмас, эшкак.
Фидойиликнинг ўзи севги эмас, уни рўёбга чиқарадиган — журъат!

Баъзан бирор масала ҳақида гап кетган чоқлари отам фикримни билмоқчи бўлиб, савол бериб кўрарди. Борди-ю, мен қандайдир мулоҳаза билан индаёлмай, елкамни қисиб қўйгудек бўлсам, у:

— Япроқ бўлма, шамол бўл, бошқаларнинг фикрини эшитиш яхши, аммо, шамол учирган япроқдек у истаган томонга учавермасдан, сен ўзинг ҳам мустақил фикр юритиб, бирор нарсани ҳаракатга келтир. Бирор одам ишининг жилишига кўмақлаша ол. Бунинг учун ўзингга ишонч, журъат керак,— дерди. Яна ўнгит қиларди:

— Уқдан қўрқмаган шерни ботирнинг қарашини енгади.

— Қўрқоқнинг қиличидан, ботирнинг таёғи зўрроқ.

— Бировларнинг тўғрими, хатоми фикрларини айтиб мақтангандан, хато бўлса ҳам ўз сўзини айта билган кишига эътибор келади.

Отамнинг насиҳатига амал қилиб, ўз бошимдан кечирганим — биринчи севги, чеккан машаққатларим ҳақида ўйлай бошлардим.

БИРИНЧИ СЕВГИ ҚИССАСИ:

**Ойнага ўйилган гўзал нақш ҳамон,
Илк севги қалбингдан асло кўчмайди.
Унинг кўрки бўлиб яшайди ҳар он,
Кўзгу синмагунча у ҳам ўчмайди!**

Билим юртида ўқийдиган 16—17 ёшли вақтларимда Маъсума исмли қизга муҳаббатим тушиб, ошиғу беқарор бўлиб қолганимнинг учини чиқариб ўтган эдим. Ҳали-ҳали бирор жойда ишқ-муҳаббатдан гап очилиб қолгудек бўлса, худди кечагидай ўша кунлар кўз олдимдан ўтади. Ўтади эмас, ўша илк севги — Маъсумани эслаганимда, қалбим қанча оромга тўлмасин, кўнглимда қанчалик равшанлик, қувонч пайдо бўлмасин, унинг хумори тутади. Худди тубсиз дарёга тушиб йўқолган, ўрнини ҳеч нарса билан тўлатиб бўлмайдиган гавҳар узукдек ҳамон бир армон уйғотади.

Ҳақиқатан ҳам у беқиёс гўзал эди, дейдиган бўлсам, мен билан ўқийдиган қизлар орасида бундан гўзалроқлар ҳам балки бўлган, аммо ҳар гулнинг исми бошқа дегандек, у мени нимаси биландир ўзига мафтун қилиб қўйган эди. Аммо менинг муҳаббатим шунча қизлар ичида нега унга тушиб қолган, билмасдим. Агарда унинг билимдонлиги, хушфезъл ёки тили ширинлиги учун севиб қолганман, десам, у билан бир курсда ҳам ўқимасдик, у билан сўзлашганимни ҳам билмайман. Оиласи қандай, ота-онаси борми, улар ким — ишчимми, амалдорми, бадавлатми, камбағалми — уни ҳам билмасдим. Мени мафтун қилган нарса — юзларида жилваланган нурдек майин, нурдек пок қалбидаги беғуборлик, самимийликмиди? Ёки илк бор тўқнашган кезларимизда кийикдек ҳуркак кўзларини олиб қочгандаги сирмиди? Бу менга бўлган севгисидан ишорамиди? Билмадим! Аммо кўнглимдаги шу шубҳа, шу муҳаббат кунлар, ойлар ўтиши билан дардга ай-

ланди. Ҳаловатимни олди. Фикрим-зикрим Маъсума бўлиб қолди. Уй-қусиз тунлар бошланди.

**Азобланма, дўстим, ўртанма,
Шубҳаларинг ҳаммаси бекор.
Сени мафтун қилган гўзалнинг
Ўзи сенга мафтун беқарор.**

**Асл севги тилда бўлмайди,
Қиз демайди: «Севдим, ошиқман!»
Билмак бўлсанг унинг севгисин,
Қалбин тингла, шошма, ошиқма!..**

**Боқишдан англамоқ мумкин,
Ният, ишқин, айтмасдан бир сўз.
Чунки баъзан қалбининг сирини
Ошкор қилар бир табассум, кўз.**

Хаёлимдан нелар кечмасин, ҳеч бири қалбимга таскин беролмасди. Мен уни шу қадар севиб қолган эдимки, на еб-ичишимда ва на ётиб туришимда ҳаловат қолган эди. Унинг висоли бир нафас ҳам баҳор кезлари чарақлаган юлдузли осмондек кўз олдимдан кетмасди. Айниқса, баҳор кезлари чаман-чаман гуллаган ўрик ва шафтолиларнинг устига ярқираб ой кўтарилиб, майин елдан теварак сирли шивирлаб, ҳузур бағишлаганда ҳаловатим бутунлай йўқолар эди. Ел-ғизлигим яна ҳам сезилиб, кенг ҳовлимга сизмай жимжит кўчага йўл олардим. Эндигина баргак чиқарган толлар орасидан ой нурида ярқираб оқаётган ариққа ёлғиз тикилганимча кўзимдан ёш оққанини сезмай қолардим. Шундай кезларда тезроқ тонг отса-ю, у билан кўришиб, дардларимни айта қолсам, дердим.

Мен Маъсуманинг қаерда яшагини билардим. Унинг ҳам кўчаси меникига ўхшарди. Унинг ҳам эшиги қаршисида кичик анҳор оқарди. Сув баҳона кўчага чиққан бўлса, кўриб қайтармикинман, деган хаёл билан оқшомлари эшиги олдида айланган чоғларим ҳам бўлган. Шундай баҳор кезларида хаёлимдан «Эртагаёқ кўришган чоғимда: мен сени севиб қолганман, сен ҳам севасанми,— деб айтаман», деган қатъий қарорга келардим-да, кўнглим таскин топгандек бўларди. Аммо, севгининг сеҳрли кучи шунда эканми, у билан учрашган кезимда туни билан ўйлаган сўзларим қалбимни ифода этишга ожиз кўришиб, бир оғиз сўз айтиш у ёқда турсин, тўқнаш келган чоғимда эса, мен билан саломлашса, ёки табассум қилиб ўтса, шу ҳам севгимга умид уйғотиб, чексиз қувонч билан яна индамай қолаверар эдим. Уни кўрмаган чоқларимда кўнглимда яна шубҳа, яна азоб!

Албатта, баъзилар бу севги эмас, қўрқоқлик, бундай азоб чекиб, тебраниб юргандан шартта «севасанми, йўқми?», деб сўраб қўяқолмайсанми, дейишлари ҳам мумкин? Йўқ, бу қўрқоқлик эмас! Бу ҳақиқий севги! Биринчи муҳаббат! Бу севгини ҳар нарсдан юксак қўйиб, ниҳоятда эҳтиёт билан унга қарашдан туғилган ҳиссиёт! Бўронларда кўтариб бораётган шамни бутун вужудинг билан асраб, уни ўчирмасликка интилишдек беҳаловат туйғу!

Севги — синов!

Севги — бардош!

Севги — ўртаниш!

Севги — кўз ёш, айрилиқ ва... бахтиёр онлардир!

Илк севги, биринчи муҳаббат — изланиш, товланиш, кўнгилларга йўл топиш даври. Бу биринчи севгигина холос!

* * *

«Муҳаббат нима?» мавзуидаги савол-жавоб кечасига йигилгучи ёшларнинг кўпчилигини муҳаббат нималиги эмас, балки севганининг кўнглига қандай қилиб йўл топиш, қандай қилиб севгисини баён эта олиш масаласи қизиқтиради. Уларни мenden кутган нарсалари ҳам шу!

Мен буни ҳам айтиб беришим мумкин. Бу менга қийин эмас. Лекин кўнгил-кўнгилга йўл топган билан севги азобидан қутулдим, бахтли бўлдим, деб айтиш мушкул. Аксинча, диллар дилларга йўл топдими, демак севги дебочаси шу ерда тугайди. Севгининг сурурли мўъжизаси шу ерда тамом бўлади, яъни холис уйғонган севги интиҳосига етади. Севгининг ҳал қилувчи иккинчи даври, унинг масъулиятини ҳис қилиш даври ана шундан сўнг бошланади.

Муҳаббат келтирадиган бахт ҳам, у етказадиган жафо ҳам худди шу ердан кўртак отади. Буни севгининг иккинчи даври дейиш мумкин. Ҳайрон бўлманглар, ҳа, шундай! Севгидан бахтиёр бўлиш осонмас. Бу — менинг шахсий фикрим, бошимдан кечирганларимдан чиқарган хулосаларим.

Маъсумани жонимдан ортиқ севганман. Ҳали ҳам ўша севгимга содиқман. Унинг бахти билан қувонаман. Лекин, уни шундай севишим, чексиз содиқлигимга қарамай, унга уйланмаганим, ундан ажралиб кетишим — бир-биримизнинг кўнгилларимизга йўл топиб, севишимиз аён бўлгандан кейингина бошланган.

Билим юртида ўқиб юрган кезларимда Маъсумани севиш билан бир қаторда шеърят шайдоси ҳам эдим. Кунлардан бир куни Маъсуманинг менга бўлган севгисини аниқроқ билиб олиш ва севгимдан унга белги бериш ниятида «Отанинг васияти», деган шеър ёзиб, шеърга Маъсуманинг номини киритдим-да, деворий газетада чиқардим. Шеърни ўқиган вақтида ундаги ўзгариш, ҳолатни кузатиш учун ўз сирдош дўстларимдан бирини айғоқчи қилиб қўйдим. Улар Маъсуманинг шеърни ўқиган чоғида кўзларида ёш пайдо бўлганини, ҳақиқатан ҳам мени севишини ишонтириб айтдилар. Бундан ташқари Маъсума мени чиндан севишини исботлайдиган иккинчи воқеа ҳам юз берди.

Бетобликми, билмадим, нимадир сабаб бўлиб, бир-икки кун ўқишга бормай қолганимда, дўстим Порсоҳон билан касалим баҳона, кўриш учун Маъсума уйимга келибди. Мен йўқ эканман, отам билан учрашиб кетишибди. Қандайдир мулоҳаза билан отам буни менга айтмаган бўлса ҳам, онамга:

«Порсоҳон деган дўсти билан Маъсума, деган қиз тентагингни касал, деб эшитиб кўргани келибди. Қоронди йўлакда кўзлари ёнади-я. Кимнинг қизи экан?» — деган отамнинг сўзларини онам менга етказди. Буни онамдан эшитдим у қувончимга чегара қолмади. Лекин не-не умидлар билан мени излаб уйимга келишга ботинган, отамнинг кўзига жавдираб боққан ўша гўзал, бокира қиз Маъсуманинг севгисини, ишончларини барбод қилиб, у билан ажрашиб кетганимни эсласам, ҳали-ҳали қалбимни чексиз аламли ўкинч қоплаб олади. На-чора, бошқа иложим йўқ эди.

Отам бўш вақтларида китоб ўқиб, мутолаа қиларди. Бир куни кейинги вақтларда менинг руҳимдаги ўзгариш, паришонлик, айниқса, Маъсума келиб кетгандан кейинги менда уйғонган муҳаббатни сезган отам, ўз муносабатини тўғридан-тўғри айтолмаса ҳам, худди китобдан олган таассуротларини гапирган кишидек бўлиб, «Субҳи козиб нималигини биласанми?» деб гап бошлади:

— Субҳ — тонг, козиб эса алдовчи, ёлғон... Демак «Субҳи козиб» алдовчи тонг дегани. Одатда ярим тундан кейин осмон бир ёришиб, кейин яна қоронғилашади, ундан сўнг ҳақиқий тонг отади. Буни фарқ қилмаган баъзилар шошилиб йўлга чиқади-да, бирдан яна қоронғилик босганидан ҳайронликка тушиб гангиб қолади. — Отам гўё буни «Китоб ўқиш вақтида хаёлимга келиб қолиб, сен билиб қўй, деб гапириб ўтдим», дегандек менга бир қаради-да, бошқа сўз айтмади. Аммо бунинг тагида «Илк муҳаббат — бу субҳи козибга ўхшаган нарса, унга ишониб алданиб қолма, шошилма, оқибатини ўйла», деган гапга ишора бор эди. Албатта, буни отамнинг севгимга норозилиги ёки қаршилигидан, деб тушуниб бўлмасди, аксинча, ота-онамнинг бу севгимдан қувонганига асло шубҳам йўқ эди. Чунки, мен — ёлғиз ўғил

эдим. Отам бу вақтларда етмишдан ошган, онам ҳам шунга яқинлашиб қолган давр бўлиб, албатта улар тўй, келин кўриш орзуси билан яшардилар. Отамнинг субҳи козибни эслатиб, «шошилма», «алданиб қолма», деган гаплари «ҳали сен ёшсан»га ишора бўлмай, балки «фақат ҳуснининг ўзи севиб қолишинг учун асос бўлмайди, ўйлаб кўрайлик», маъносида ҳам айтилган эди.

Гарчанд отам бунга ишора қилмаганда ҳам, Маъсума уйимга келиб, севгимга қатъий ишонч пайдо бўлгандан кейиноқ, чексиз бахтиёрлик, ҳадсиз қувонч ҳисси билан бир қаторда, иккинчи бир азоб — муҳаббатнинг оқибатларини ўйлаш, унинг масъулиятини ҳис қилиш кўнглимда уйғона бошлаган эди. Чамамда, севгининг ҳал қилувчи иккинчи даври бошланган эди.

Севгидан мақсад нима? Бахтли бўлишми ёки умрбод унинг азобларини чекишми?

Бу даврда менда севги тантанасига муяссар бўлиш учун ички бир кураш, тадбир излаш азоби бошланган эди. Ота-онамнинг севгимдан қувониши, ризолигига қарамасдан, бирин-кетин тўсиқлар, кутилмаган зиддиятлар пайдо бўлди. Севганим Маъсумамдан жудо бўлиш, айрилиқ онлари яқинлаша бошлади. Кечалари бедор бўлиб, нола чекиб чиқдим.

Катта ҳовлимизда отам, онам ва мен — уч киши яшардик. Ота-онамнинг мендан, менинг ота-онамдан бошқа суянадиганим йўқ эди. Оила қилиб чиқиб кетган опаларимдан ташқари менда на буви-бува, на тоға-ю, амаки, на ака-ука бўлган. Уларнинг кўпчилиги ёшлигимда оламдан ўтиб кетишган. Уйнинг бутун ишлари, сув ташишдан тортиб, нон олиб келишгача ҳаммаси менга қолган эди. Чунки отам темир йўлда ишлагани учун кўпинча сафарда бўларди.

1933—1934 йиллари ҳали ёш бола бўлишимга қарамай, қирчиллама қиш чилласида нон олиш учун тонг қоронғисида Хадрадати Тоштрам дўконига жўнардим. Баъзи кунлари ҳаммага нон етавермасди. Минди-минди одамларнинг орасига кириб, баъзи бир раҳмдилроқ кишиларнинг «ёш бола экан, ўтказиб юборинглар»и паноҳида нон олиб қайтардим-у, ўқишга жўнардим.

Онам, кексаликми, тез-тез касал бўлиб турарди. Баъзан овқат қилишга ҳам ярамай ётиб қоладиган пайтлари бўларди. Шундай кезларда онамга, унинг кўрсатмаси билан жиндаккина қайнатма шўрва қилиб берардим. Ҳатто рўза пайтларида саҳарликкача дарсларимни тайёрлаб, онамнинг овқатланишига ёрдамлашиб, кейин ётардим.

Маъсума билан танишганимда замон яхшиланиб, анча тўқчилик бўлиб қолган эди. Аммо кутилмаганда поччамнинг бошига ташвиш тушиб, кичик опам боласи билан бизниқига келиб қолди. Ҳаммамизнинг еб-ичишимиз, бутун тирикчилик харажати битта отамнинг бўйнида эди.

Бу вақтларда менинг қалбимда икки дард, икки муҳаббат — ёр севгиси билан шеъриятга ишқибозлик туғғени бошланган эди. Муҳаббат яхшироқ кийиниш, ўзимга бино қўйишни тақозо қилса, ўша даврда адабиёт ҳаваскорлари орасида бошланиб кетган шеърий баҳслар баҳонасида бир-биримизникига борди-келди қилишимиз ҳам тузукроқ уй шароитини талаб қиларди. Ҳатто айрим тенгдошларим, уйда бўлган санчқи, темир қошиқлар ҳам бизда у вақтларда йўқ эди. Булар мени ўйлатарди. Орзу-ҳавасларим мўл эди. Аммо начора!.. Икки севги жанг қиларди!

«Тирикчилик тошдан қаттиқ!» дегандек, таътил вақтларидан бирида аммамнинг ўғли уста Абдуллаҳўжа билан «Қим билиб ўтирибди», деб қурилиш ишига бормоқчи бўлдим. Улар уч киши бўлиб кимнингдир иморатини пудратга олишган экан. Мен уларнинг ёнига қўшилдим. Қиладиган ишим лой қорши, ғишт етказиб бериш... Иш орасида бир дам нафасни ростлашга ҳам имкон бўлмасди. Чунки, уй эгаси бирор нарса харид қилиш учун уйига яқин ердаги бозорга юбор-

са, хотини эса овқат қилиш баҳонаси билан кир-чир, гўдагини менинг қўлимга тутқазиб қўярди. Булар менга оғир туюлса ҳам, яна бир неча кун ишлашга қарор қилдим. Бу менга катта ҳаёт мактаби бўлди. Биринчи кунлардаёқ тирикчилик, пул топиш машаққатини сеза бошладим. Оддий меҳнаткаш одамларни ҳурматлаш, уларни қадрлашни ўргандим. Оддий меҳнаткаш одамлар билан бир қаторда қаҳри қаттиқ, ҳатто мендек ёш йигитчани нега бу ишга қўл урганини ҳам хаёлига келтирмайдиган уй эгаларини кўрганимда, менда «Одамлар нега бундай?» «Қандай бўлиш керак?» деган саволлар уйғона бошлади. Маъсуманинг муҳаббати билан иккинчи бир дард мени ўз домига солиб қўйди. Энди фақат ишқ-муҳаббат ҳақида эмас, дунё ва одамлар ҳақидаги ўйларим шеърларимга кўча бошлади. Муҳаббат билан дунё дарди қўшилишиб, ҳаётга ҳам, муҳаббатга нисбатан ҳам ўз қарашларим пайдо бўлди.

Менинг ёшимдаги тенгдошларим ўша вақтда севгини ўзларича қандай англаганлар-у, аммо шу кезларда менда Маъсумага бўлган севгимга нисбатан тебраниш юз берди. Бу қандайдир сабаблар билан ундан совиганимдан эмас, асло! Унга бўлган севгимнинг чегараси йўқ эди. Жонингни бер деса, бергудек ҳали ҳам севардим. Маъсума учун бунга тайёр эдим. Аммо севгимдаги бу тебраниш муҳаббатга яна ҳам жиддийроқ қарашимдан, Маъсумага жонимни қурбон қилиш даражада севишимдан эди.

* * *

Муҳаббат!.. Севги!.. Бу не мўъжиза! Баъзилар ўз севгиларини исботлаш учун жонимни ҳам сендан аямайман, қурбон қилишга тайёрман, деб кўкракларига уриб олт ичадилар. Бу севги эмас, қасамхўрлик! Чунки шундай деган баъзилар висолга етгандан кейин жонларини унинг йўлида қурбон қилиш эмас, унинг энг кичик истак-орзуларини рўёбга чиқариш ташвишини ҳам чекмай қўядилар. Унинг қувончи билан қувонишни унутадилар. Жонларини йўлига тикмоқчи бўлган одамлар унинг дардларига бардош беролмайдилар. Ўз ҳузурларини ўйлайдилар. Бу муҳаббатми? Қани севги йўлига ўзини тикишлар! Қани жон қурбон қилишлар! Мен Маъсумани жонимдан севардим! Унинг табассумларини ҳамиша кўриш менга бахт эди. Унинг бахтини истардим! Мен севгини шундай тушунган эдим.

Севги бу — севганининг бахтини ўйлаш, унинг бахти билан қувониш!

Севги бу — ўзини эмас, бошқаларни севиш. Севганига ҳамиша содиқлик, унинг дарди, орзу-ҳаваси билан яшаш. Аммо мени «Ўз севгим билан Маъсумани шу кунларда бахтли қила олармидим», деган муаммо қийнади! Бу ўйлар менинг ичимни кемирарди. Азобларди! У не орзуларда мени севган? Булар мени ўйлатарди, тебратарди. Маъсумага бўлган севгимдан ташқари шеърятга бўлган мендаги ҳавас, унинг олдидаги масъулият машаққати ихтиёримни эгаллаганди.

Отам «Эшак устига тўқим бўлгандан, эшак бўлган яхши. Эшакнинг қадри-қиймати тўқимида эмас, меҳнатида. Қасбсиз киши эшакчалик ҳам қадр топмайди», дерди.

Севги — кимнингдир васлига етиб, қапада яшаш эмас-ку!

Маъсумага бўлган севгимга нисбатан пайдо бўлган бу ўйлар, айниқса, билим юртини битириш, ҳар ёққа тарқалиб, ажралиб кетиш олдидан яна ҳам кучайиб, бутун ҳаловатимни олиб, қийнай бошлаган эди.

Билим юртини битириш кунлари яқинлашяпти. Битирдик. Маъсума билан умрбод айрилиш онлари келди.

Албатта, бунга эшитган китобхонлар мендан севгингизнинг оқибати нима бўлди? Ўша қизга уйландингизми, йўқ бўлса нега? Севгин-

гиздан ҳозир бахтлимисиз, иккинчи севгингиз қандай бўлди, деб сўрашлари табиий!

Гулшанда тонг эди... Ғунча капалак,
Бир ўпич устида тутдим иккисин.
Капалак узр этди, қаноти билан
Димоғимга уриб гулларнинг исин.

Яна учиб кўнди бир пушти гулга,
Гўё истар эди шундай бўгани.
Тинмай айланарди унинг қошида
Севар экан, дедим мен ҳам ўшани.

Аммо кўп ўтмади, тарк этиб уни
Ўзга гулга севги айлади изҳор.
Менинг муҳаббатим, меҳрим мутлақо
Уникидек эмас кўчма, беқарор.

Иккимиз умид-ла ошён қурдик,
Жужуқлар саноғи бармоқлардан кўп.
Яшасин дейману ва оиламиз —
Ватандан бир парча жонажон маҳбуб.

Шон-шуҳрат, эътиқод ва инсоф

Шуҳрат қолдирмоққа Геростратдек,
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Кўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб,
Шу улуг бинога бир гишт қўйсак бас!

Ғафур Ғулум

«Олга юргин, аммо менинг ортимдан».

Мамарасул БОБОЕВ

Донишмандлар ўзаро суҳбатлашиб ўтириб, бири иккинчисига:
— Мана, биродар, сиз билан биз одамларга ибрат бўлсин деб,
дунёни ўрганиб, китоблар ёзиб ётибмиз. Ахир, бизгача ҳам не-не олим-
лар ўтган, не-не ҳикматлар айтилган. Хўш, менга айтинг-чи, дунёда
инсонларнинг билгани кўпми ёки билмаганими?— деганда, иккинчи
донишманд:

— Дунёда одамларга маълум бўлган нарсалар кўпми, номаълум-
ми, буни аниқ айтолмайман-у, аммо инсон бировларга муҳтож бўл-
май, ўз меҳнати билан тинч яшай олса, дунёда кўп билгани шу!

— Ахир, меҳнат қилиб, тинч яшашнинг ўзи бўладими?

— Бунинг учун муҳимидан номуҳимини фарқ қила олиш кифоя!

— Муҳими нима?

Инсонларнинг яшамоғи учун энг муҳим нарса нима эканлигига
келганда, донишмандларнинг бири ундоқ, бири бундоқ деб, охири,
гап «сен билмайсан, мен биламан, сеники эмас, меники тўғри»га та-
қалиб, жанжалга айланган экан.

Шунда ғойибдан:

— Баҳсин бас қилинглар, инсонлар учун энг керакли ва муҳим
масаладан четга чиқдинглар! Инсонларни эмас ўзларингизни ўйлаб,
шуҳрат кетидан қувиб, манманлаб кетдинглар! Сизларга инсоф бер-
син!.. Инсоф!.. Инсоф!..— деган садо келиб, донишмандлар бир нафас
талашувга хотима қўйган эканлар.

«Инсоф!.. Инсоф!.. Инсоф!..»— ғойибдан янграган бу садо худди
менга ҳам қилинган хитобдек туюлиб, ёзаётган китобим ярим-ёрти қо-
либ, қўлим қаламга ҳам бормай қолди. Бу садо қалбимга ғулгула со-
либ, узоқ вақт ўйлатиб қўйди.

Хўш, инсонлар учун энг муҳим нарса нима?

Ёшлик чоғларимда ёзган шеърларимдан баъзиларини отамга ўқиб,
фикрини билмоқчи бўлганимда, кўзимга тикилиб, ўйланиб турарди-да,
ярим чин, ярим ҳазил қилгандек:

— Энди, нима десам?! Мен шоир ҳам, адабиёт муаллими ҳам эмасман, биласан!.. Агар ёзган шеърларим китоб расталарида чанг босиб ётмасин десанг, ёзда жун пўстин билан калиш-махси, қишда эса мороженое сотадиган ёмон савдогарга ўхшаб иш тутма! Одамлар учун зарур ва муҳим нарса нималигини бил! Улар нима дард билан яшаётганлигини ҳис қил! Шунда ёзганларинг ўқиганларга маъқул бўлса керак,— дерди.

Одамлар учун энг муҳим нарса нималигини билиб айтиш, эҳ-ҳа, осон дейсизми?

Биров — инсонлар учун энг муҳим нарса — тани-соғлик деса, иккинчиси — танининг соғ бўлгани билан хотиринг жам бўлмаса, еб-ичганинг татимаиди, энг асосий нарса хотиржамлик, дейди. Бошқа бир одам энг муҳим нарса — муҳаббат деса, бири — виждон, бири — фарзанд, бири — давлат, яна бири — бахтли бўлиш, дейди. Албатта, бахт инсон учун энг муҳим. Лекин бахтда ҳам бахт бор.

Сухбатлардан бирида Фафур Гулом кашанда нос топганида «бахтимдан ўргилай» дейишини бахтга мисол тариқасида гапирган эди.

Камол гўрковдан «энг бахтли онларингиз қайси?» деб сўрашганларида у.

— Бахтни билиш учун бахтсизлик нималигини ҳам билиш керак. Мен учун энг бахтсизлик бу — никоҳ куни вафот этган қиз ёки йигитни қабрга қўйиш бўлса, энг бахтли онларим ўнлаб фарзандлари набира-чеваралар кўриб, юздан ошган табаррук мўйсафидни дафн этиш,— деган экан.

Камол гўрков ҳақми ёки Фафур Гуломми?

Менинг отам:

— Одамнинг кимлиги унинг маълум бир масалага бўлган муносабатида билинади. Ўз манфаати учун бировларнинг хато фикрларини ёқлайдиганларга «хушомадгўй», хато нуқсонларни тикка айтадиганларга «тик сўз», «анави доно», деган лақаб ёки сифатлар, ҳар кимнинг фикр айтишига қараб, вақт ўтиши билан аста-аста пайдо бўлади. Шунинг учун мақтов оламан деб, пала-партиш жавоб қилиб, кўпчилик ичида кулги бўлишдан сақлан! Лекин, энг ёмон нарса — ўз фикримни айтсам атрофимдагилар нима деркин, мендан кулмасмикин, деб ҳайқииб, қиёфасиз бўлиш! Бунинг даҳшати шундаки, қиёфасиз одамга ҳеч ким ишонмайди,— дерди.

* * *

**Йўқ, дўстим, сен ундан ранжима сира,
Етказган бўлса ҳам дилинга озор,—
Дунёда мунофиқ бўлишдан кўра,
Афзал-ку, кўнгилни айламоқ ошкор.**

**Аммо, баъзилар бор, на қаҳру раҳмин,
Унинг қиёфасин билмайсан аён,
У руҳми, шарпами, етмайди фаҳминг,
Дўстим, ҳаммасидан мана бу ёмон.**

Отамнинг фикрига амал қилиб, бахт ҳақида мен ҳам ўз фикримни айтадиган бўлсам, бунга қисқа қилиб: 1943 йил отамнинг, 1950 йилда онамнинг вафоти-ю, кейин қутилмаганда бошимга тушган айрим кўргиликлардан ташқари умримнинг меҳнат билан ўтган ҳамма дақиқалари мен учун бахт, деб жавоб қайтарган бўлардим. Бу албатта менинг ўз тушунчам.

Кимдир:

**Оҳ ўн саккиз ёшим! Ун саккиз ёшим,
Ишқ ташвиши асир айлаган тунлар!..
Кошки ўша ташвиш бўлса йўлдошим
Қандай бахт! У энди қайтмас бутунлай!..—**

деб ёшликни бахт деб, оҳу нола чекса, менинг хотиним бўлса, бахтни бутунлай бошқача, ўзича тушунади. Бир ёғи ҳазил, бир ёғи чин дегандек, хотинимни синаб кўриш маъносида:

— Қайтадан ёш бўлиб, ўн саккизга кирсангиз нима қилардингиз? Сиз учун шу бахтми?— десам, у:

— Мабодо қай ёшга қриш менинг ихтиёримда бўлганда, қайтадан ёш бўлиш эмас, мана шу эллик ёшимда яна бир неча ўн йил яшашни истардим. Билган одамга, киши умрида бундан яхши давр йўқ. Севги дардига мубтало бўлиб, унинг хаёлида кеча-кундуз машаққат чекишлар-у, тўй орзу-ҳаваси, ўқиш, касб-кор орттириб, уни уддалаш, бола-чақа кўриб, уларни тарбиялаш, вояга етказиб, уй-жойли қилиш ташвишлари... ёки сизга ўхшаб ҳали тахта, ҳали цемент кетидан югуриб, иморат қуриш... Эллик ёшга борганда одам буларнинг ҳаммасидан қутулиб, ҳаёти бир маромга тушган бўлади. Билган одамга бундан катта бахт борми?— деди.

Бу ҳам тўғри! Лекин донолардан биридан:

— Ҳақиқий бахт нима?— деб сўраганларида, у:

— Яшашдан мақсад нима эканини кимки тўғри англай олса, ҳақиқий бахт шундан иборат,— деган экан.

Аммо афсуски, ҳамма буни бир хилда фаҳм этмайди. Ёшлар бахт деб висол онларни тушунишса, баъзилар фарзанд кўрганани, кимдир бахт деб унвон ёки мукофот олганини, кимдир амал-мартабага эришиш-у, шон-шуҳрат орттиришни тушунади.

Қадим вақтларда сарой хизматкорларидан:

— Сен учун бахт нима?—деб сўрашса, у:

— Бир нафас бўлса ҳам сардорликка эришсам, дунёдан армонсиз ўтардим,— деса, сардор вазирликни, вазир эса подшоликни, подшо эса дунёга ҳукмрон бўлишни орзу қилган экан.

Дунёга ҳукмрон бўлганлардан бири эса оғир дардга чалиниб, не-не табибларга кўрсатсалар ҳам дарди аримай, ўладиган бўлипти-ю, оғзига сув томизсалар, бир дам кўзини очиб, тилга кириб:

— Ҳақиқий бахтни, ўлим нималигини билган кишигина тушунаркан, ҳаёт тағмини мана шу томчидан билдим,— дёбди.

Гапи атрофидагиларга англашилмовчилик, алаҳлашдек туюлиб, ҳайратга тушганларини сезган подшо:

— Инсон ҳаётда неча йил умр кўради? Жуда кўп яшаса 100 йил, бўлмаса 50—60 йил яшайди. Ҳўш, нима учун яшайди? Бахтиёр ҳаёт кечирмоқ учунми? Бахт қаердан келади? Кишиларга озор бериб, жангу жадалларда мол-дунё йиғиб, шон-шуҳрат орттиришданми? Ахир, шон-шуҳратнинг ўзи нимага керак? Эътибор қозониш учунми, ёки лаънат олиш учунми? Мен кимларнингдир молу мулкини талаб, дунё орттириб, донг таратиб, қадр-қиймат топдимми? Минг афсуслар бўлсинким, номимни эшитган одам лаънатлади, ўзимга ўзим лаънат орттирдим! Шон-шуҳрат деб на фарзанд эркалашни, на набира кулгисини кўрдим! Бу бахтми?! Бу — гумроҳлик! Улим нималигини билмаган, ҳаёт нималигини, яшаш нималигини билмайди! Амал-мартабани дунёда ёмон кўрадиган — одам боласи бўлмайди. Лекин амал-мартаба бировга обрў келтирса, бировни қарғишга ҳам қўяди,— деган экан.

Яна баҳор келди! Қолган умр ҳам ўтмоқда сездирмай — эригандек қор. Боболар айтгандек бу дунё бир кам, Эй дўстим, афсус чекмагил зинҳор!

«Узилган бир киприк абад йўқолмас!»
Ҳеч нарса келмагай, ўтмагай бежиз.
Кимдир қаср солар, кимдир ер чопар,
Ҳаётда ҳар кимдан қолур битта из.

Кечаги биллур қор, мана йўқ бугун...
Ариқда шилдираб куйлаб оқмоқда.
Қирдаги парчасин остидан гулгун
Майсалар бўй чўзиб, кулиб боқмоқда.

О, кимдан яхши из, бир нишон қолса,
Бунинг савобига ҳеч нарса етмас!
Аммо сен қолдирган изни кўрганда:
«Дунёни топтапти!» демасалар бас!

Демак, инсонлар учун энг муҳим нарса шон-шуҳратга эришиб бахт топишида эмас. Энг муҳими — уни қандай топишда! Ахир, бугун бахтга эришиб, кўп ўтмасдан уни қўлдан бой бериб афсус-надомат чекканлар, аламдан тушганлар озми? Бунинг боиси нимада? Ўткинчи бахтдан ҳақиқий бахтни, ўткинчи шуҳратдан боқий шуҳратни фарқ қилолмасликда, унга қандай эришишни билмасликда эмасми?

Давоми бор.



Ветеран жангчилар дафтаридан

Шухрат

Сақкизмиклар

* * *

Сўқмоқда турибман, шу йўлдан ўзим
Фронтга кетганман йигит ёшимда.
Жангларда ардоқлаб йигитлик сўзим,
Қўрғошин парчаси бордир тўшимда.

Бу сўқмоқ излари ўчмайди дилдан,
Қалбимда ёшлигим тўфон қияпти.
Ҳа, бундоқ қарасам, мана шу йўлдан —
Қаршимдан Тарихнинг ўзи келяпти.

* * *

Яхши китоб дўсти ноёбдир,
Тонг отгунча қурасан суҳбат.
Яхши дўст ҳам айни китобдир,
Суҳбат қилсанг яйрайсан албат.

Ёмон китоб қўлимга тўша,
Дуч келганга бериб кетаман.
Ёмон дўстим жонимга тегса,
Ким олади, уни нетаман?

* * *

Ярам ўрни ногоҳ оғриса,
Кўз олдимга фронт келади.
Ҳалок бўлган дўстларим эса,
Бир саф тортиб турган бўлади.

Мен уларнинг кўзига боқсам,
Шу заҳоти оғриқ тинади.
Мен уларни бир оз унутсам,
Яна баттар оғриқ туради!

* * *

Бу дунёда ҳақиқат бор,
Бу дунёда ёлғон ҳам.
Ноҳақликка бўлсанг дучор,
Азиз бошинг қилма ҳам!

Ёлғончининг оғзига ур,
Ёлғон уруғ сочмасин,
Токи ростгўй юрсин мағрур,
Қалби безиб қолмасин!

Умарқул Пўлкан ўғли

Ўғлингман

Ювилганда энди ўтмиш алами,
Ёвуз Гитлер қўзғаб яна ярани,
Ўн еттида аскарликка отландим,
Оқ йўл тилаб қолди элнинг одами,
Хатирчидан жангга кетган ўғлингман.

Кўрсатмоққа советларнинг кучини,
Олмоқ бўлиб дўстларимнинг ўчини,
Командирим разведкага юборди,

Тутиб келдим «вой-вой»латиб учини,
Жангда ботир, ватанпарвар ўғлингман.

Душманларнинг билмаганин билдирдим,
Кўринганин снайперга илдирдим.
Озод қилиб неча-неча шаҳарни,
Таслим бўлмаё қочганини ўлдирдим,
Қурол-яроғ ўлжа олган ўғлингман.

Бизлар ботир советларнинг шеримиз,
Сўзсиз озод бўлар, дедик, еримиз.
«Урра» деди командирим тонг пайти,
Қўл жангига кириб кетдик баримиз,
Қўл жангига ғолиб чиққан ўғлингман.

Ўлжа олиб ҳамма ажал яроғин,
Ўқ билан ўчирдик Гитлер чироғин.
Қизил аскар, нору шерлар бирлашиб,
Берлингга қададик зафар байроғин,
Байроғингни тавоф қилган ўғлингман.

Хатирчи

Шарофжон Орифий

Жанг йўлларида

(Парча)

Хайр, она, севган ўғлингиз
Мана энди чиқди сафарга,
Камарини қаттиқроқ боғлаб,
Душманларни янчиб-чопарга.
Йўллар йироқ, йўллар азобли,
Ўтдик неча қишлоқ-шаҳарлар.
Ёвга ғазаб уйғотиб қалбда,
Ўтар кеча, келар наҳорлар.
Жанглар қилиб қаттол ёв билан,
Тозаладик Невель шаҳрини.
Қурол ташлаб қочарди душман,
Армиямнинг кўриб шаҳдини.
Борар эдик сал ёзиб ҳордиқ,
Эшитилди йўл четидан сас.

Унда ётган бир қизни кўрдик,
Зўрға-зўрға оларди нафас.
Беғуноҳ бу қизнинг кўксига
Урган экан фашист найзасин.
Дунё қора бўлиб кўзига,
Хайрлашарди ҳаёт-ла ҳазин.
Советган оқ сийнасида
Оқар эди сирқиб қирмиз, қон.
Унга жон бахш этгали ожиз,
Қийналарди бизнинг танда жон.
Яна ғазаб оғушидамиз,
Энди тутдай тўкилади ёв.
Ўзни ураб жанг оловига
Танларимиз бўлиб бир олов.

Шахрисабз

Вячеслав Костира

Мактуб

Энди писанд менга
на қор,
на бўрон,
Энди писанд эмас
бу совуқ зулмат.
Бугун хат келтирди
менга
почталён,
Орзиқиб
кутганим —
меҳр тўла хат!
Тошкент ҳарорати
яшар қонимда,
Вужудим тарк этмас
энди ҳеч қачон.
«Нон шаҳри»
борлигим,
ҳатто жонимда
«Муҳаббатим шаҳри»
бўлгандан буён.
Биламан,
кутасан интизор бўлиб,

Соғинчдан
тўкилган
сўзларинг гувоҳ,
Ўзбек қизларидан
андоза олиб,
Қошинга ўсмалар қўйибсан муштоқ!..
Жуда соз!
Жонгинам,
ҳикмат бор азал,
Доно ўзбекларнинг
қадим мақоли:
«Бу ўлка сувидан
ким тотмиш бир гал —
Қайтмаса,
бир умр тутгай уволи!..
Йироқ адирларда кезурман, аммо
Хаёлда қайрағоч,
ўша мажнунтол.
Қор ҳам қор эмасдур,
пахтадир гўё..
Кечир,
буйруқ келди..
Хайр, яхши қол!

Қайтмиш

Йўл кутар! Қайтмоқлик этарми насиб?...
Ҳар қалай, ишонгим келади жуда.
Изтироб бўғзимдан олса-да қисиб,
Жилмайиб қўямаң лабим учида.

Уксинма, орага тушар деб ҳижрон,
Синовдан ўтади таниш туйғулар.
Йиғлама, юзма-юз келса ҳам бўрон,
Кўксимда мангулик муҳаббат кулар.

Йўл оғир, севгисин қилар деб унут
Қайғурма, у қалбда сақланур абад.

Севгимиз муҳри — биз сақлолган сукут,
Зеро ишқ изҳори бир бўлар фақат.

Қанча йўллар босдим ўшандан буён,
Қанча йиллар асраб келдим кўксимда.
Энди ўчирилмас уни ҳеч қачон,
Ҳайқириқ сингари кетар бўғзимда.

Ширин табассуминг, дардли нигоҳинг
Ҳижрон йўлларида асрай олурман.
Қандай севган бўлсам кечаги чоғинг,
Бугунинг қаттиқроқ севиб қолурман.

Жасур учувчи ҳақида қўшиқ

1

Зангор само жўшар эди,
Оташгоҳга ўхшар эди,
Лочин йигит қаттиқ жангга
Биринчи бор учар эди.

Унга кекса командири
Ўгит бериб, шундай деди:
«Кўп ишлар бор олдда ҳали...
Кўрсатурсан ўзни албат.
Ўртанса ҳам бағринг, майли,
Қизишмагил жангда фақат.»

2

Зангор само охир тинди,
Оғир жанглар ўти сўнди.
Лочин йигит ўз уйига
Дам олгани борар энди.
Хўп яйрашга чоғланса у,

Коменданти бундай деди:
«Кўп ишлар бор олдда ҳали...
Кўрсатгайсан ўзни албат.
Ўртанса ҳам бағринг, майли,
Қизишмагил унда фақат.»

3

Қишлоғида битта зебо
Унга ногоҳ бўлди ошно,
Кўзи — само. Бунақасин
Кўрмаганди йигит асло.

У ўйлади: «Чикмай қўлдан,
Ҳужум бошлай ўнгу сўлдан!»
Нозаниннинг кўзларидан
Уқди аммо ўзга маъно:
«Кўп ишлар бор олдда ҳали...
Кўрсатарсан ўзни албат.
Ўртанса ҳам бағринг, майли,
Қизишмагил ҳозир фақат.»

Ёдгор ОБИДОВ таржимаси

Тўра Жуман

Нон

Жангдан қайтар эдим.
Қўлимда ҳасса.
Ярам оғриганда тўхтаб қоламан.
Оёғимни судраб юраман аста,
Чарчайман, қийналиб нафас оламан.

Бузилган уйлاردан, ертўлалардан
Мен томон чопишар сўлгин болалар,
Табрик ва олқишлар кутсам улардан,
Улар шоша-пиша нон сўраб қолар.

Қўйнимдан оламан муштдеккина нон,
Лойга беланганди унинг бир ёни.
Бири ея бошлар олгани замон,
Нон сўраб қўл чўзар қуруқ қолгани.

Қўлларки, новдадек озғин ва нимжон,
Бўлса берар эдим бутун булкани,
Бугунча уларга этаман инъом
Нондан ҳам азизроқ озод ўлкани.

Мироқи



Роман¹

Ўн олтинчи боб

Кейинги ойларда Пўттиев анча шаҳдидан тушди. Кўча-кўйда ҳам, «ёронлар» (дўстларини шундай деб атарди) даврасида ҳам, ҳатто уйда ҳам нимадандир ҳадиксираётгандек ўзига берилган саволларга «ҳа» ёки «йўқ», дея жавоб қайтарарди-ю, танҳо қолишга интиларди. Илгариги зеб бериб кийинишлар ҳам йўқ. Ёронлар бақамти келганда, Пўттиевнинг феълени билганлар: «Нима бўлди бунга?» дегандек бир-бирларига имлашиб, елка қисишарди. Ҳадди сиғадиган битта-яримта шартакилари: «Қиёмат қойим бўлдими, жўра, чеҳрангиз ёришмай қўйдими? Ё илиб ололмадиларми?»— деб сўрагудек бўлса, Пўттиевнинг алами янгиланиб, рухсори пирпираганча хўмрайиб қўярди-ю, нафаси ичига тушарди. Шилқимроқ ёронлари ҳол-жонига қўймай: «Гапиринг-да мундоқ, хун қилдингиз-ку», деганда: «Кейин, оғайни, кейин», деб у билан тезроқ хайрлашишга ошиқарди. Бундай кезларда уни кемириб юрган ўйлар бўғзига тиқилиб, дод деворгудек бўлар, кечалари миш-миш қоқмай, хаёл минг ёққа тортарди. Бунинг устига Зулфиддиновнинг ҳам олдинги муомаласи ўзгаргани дард устига чипқон бўлди. Бир кўнгли: «Обрўйим борида ариза бериб кетақолай» ҳам деди-ю, қатли ҳақидаги ҳукмга ўзи имзо чекаётгандек аъзойи баданини совуқ тер босди. «Йўқ,— дея ўйлади у,— бу ишга ўз ихтиёрим билан ариза бериб кирибманми? Умр бўйи қилган меҳнатим туфайли обрў-эътибор қозондим, эл назарига тушдим. Халқ икки қўллаб шу лавозимга кўтарди. Демак, мен — катта куч. Ҳа, менинг тақдиримни айрим шахслар эмас, халқ ҳал этиши керак. Бўшашма, Садриной. Область партия комитетининг аъзосисан. Тутган йўлинг жуда тўғри. Хизматингни вақтида ўтказиб қўйдингми, бу ёғига энди амалда туриб, беш-ўн йил роҳатини кўргин. Партия кўксингга қатор-қатор орден, медалларни бекорга тақиб қўйибдими? Бу ёқда Улуғ Ватан уруши қатнашчисман. Ҳа, ариза бериб кетаверадиган анойи йўқ. Баҳоли қудрат ишлайвераман. Нима, сув танқис бўлса мен гуноҳқорми? Бу — бутун

¹ Охири. Боши ўтган сонларда

дунё олдида турган мушкулотга айланди. «Сувга жавобгар бўлгандан кейин чорасини топинг-да!»— деганига куяйми энди Абдукарим Ваҳобовичнинг. Ҳеч-да. Тагин: «Сув режими эскирди» деганлари ортиқча! Мен юқоридан бериладиган кўрсатмага қараб йўл тутаман. Ҳамма ишга бошимни суқиб нима қиламан? Е янги раҳбар келди деб, турмуш тарзимни ўзгартирайми энди? Ҳар бир совет граждани лаёқатига қараб меҳнат қилиш, дам олиш, роҳат-фароғатда яшаш ҳуқуқига эга. Партия: «Ҳамма нарса халқ учун, унинг бахт-саодати, фаровонлиги учун», деб турган пайтда менинг бу ҳуқуқимни бироз тортиб олармиди?»

Пўттиев енгил нафас олди. Аэропортнинг учиш майдончасини тўсиб турган темир панжара олдига бориб, пастлаётган самолётга тикилди. Соатига қаради. Тошкентдан келадиган самолётнинг қўнишига ҳали вақт эрта. Таажжубланиб, депутатлар хонасига кирди.

— Қўнаётган самолёт Тошкентдан келдимиз?

— Йўқ, Москвадан.

Пўттиев хотиржамланди. Хона бурчагидаги креслоларда ўтирганларга кўзи тушди-ю, ўзини кўрмаганга олди. Ташқарига чиқди. Ҳаво очиғ-у, совуқ қаттиқ.

Шаҳристонда бу яқин йилларда қиш бунақа келганини эслолмайди. Январь шамол учуш майдончасидаги қор учқунларини ялаб-юлқаб, қайтиб осмонга кўтарадигандек ҳуштак чалганча икки-уч том баравар юқорига олиб чиқиб, атрофга сочарди. Чарақлаб турган офтобнинг ёруғи бор-у, ҳарорати йўқ. Болалигида қишнинг шунақа совуқ кунларида чопонини киймай, бошланг кўчага отилганида орқасидан онаси зорланиб қоларди: «Эшак ўлди» офтобга ишониб, яланғоч чиқма, жувонмарг, ҳаммамизди куйдириб, кўрпа-ёстиқ қилиб ётсан». Пўттиев мийиғида кулиб, тиниқ осмонга тикилди. Онасининг «Эшак ўлди» деганининг маъносини энди тушунди. Ҳақиқатан бу совуққа одам у ёқда турсин эшак ҳам чидай олмас эди. Дарахтларнинг яланғоч новдаларини тебратиб келган шамол Пўттиевнинг ёқаси, енглиридан кириб, суяк-суягигача зирқиратди. Пальтосининг кундуз ёқасини кўтариб, қўлларини енгига тикди. Қайтиб депутатлар хонасига кирмоқчиём бўлди-ю; креслода ўтирганларни ўйлаб, фикридан қайтди. «Самолёт қўнишига ўн беш минутча қолди, ҳечқиси йўқ,— деб хаёлидан ўтказди. Министр билан бўладиган бу галги ноҳулш учрашув уни ташвишлантирарди.— Нима жавоб қиламан? Бюро олдида фикримни ўтказолмадим, дейманми? «Лойиҳа-смета ҳужжатларигача тайёрлаб берибсан-у, қанақа фикринг қолди тагин?» демайдиларми? Айтишга осон. Нима ҳам қила олардим кўпчилик олдида. Тушунтирарман ахир. Зўр келса, мажбур қилишди деб қутула қоларман.— Пўттиев болаларча мушоҳада юритаётганидан қониқмагандек бош қимирлатиб қўйди.— Йўқ, бундай бачканаликка йўл қўёлмайман. «Нега Марказкомга хат билан мурожаат қилмадингиз?» демайдиларми? Бари бир сиз пул ажратмаслигингизни билардим, Жавлон Мардиевич, десам-чи? Қаналларнинг ҳам, сув омборларининг ҳам қурилиши айти авжига миниб, яхши самара бериб турганида-я! Хўш, нега энди у кишининг ўзлари бу бебошликка норозилик билдириб, Марказкомга мурожаат қилмадилар? Область қарамоғидаги одам бўлсам, нима ҳам қила олардим? Ҳа, худди шундай жавоб бераман, сўраб қолгудек бўлсалар. Бунинг устига бугунги гапни эртасига унутиб, бояги-бояги хахолаб кетаверадиган одатлари бор. Раёйларига қараб иш тутаётгандек қилиб, баъзи масалаларни маслаҳатлашиб турсангиз, айтганларини бажармасангизам кечирадилар. Қўнғиллари дарё. Ғам-ташвишни яқин йўлатмайдилар ўзларига. Ким нима сўраса, қўлларини кўксиларига қўйиб, ваъда бериб кетаверадилар. Ана ундан кейин ваъдани олган одамлар ҳовлиқиб бўзчининг моксицидек Тошкентга қатнайверади. Уни амалга оширишни ўйламасаларам ваъдаларидан қайтмайдилар. Охири сўровчининг тинка-мадори қуриб, қўл силтаб кетади. Нима, уларга биров бир нарса дермиди! Министр!

Қиламан десалар оғизларининг ели. Бировдан кўнгиллари оғринган бўлса, қилиб бўптилар. Йилли охирида миллион-миллион ажратилган маблағ фойдаланилмай қолиб кетади. Унгаям важ топиб берадилар. Қўлларини қаёққа чўзсалар етади. Еронлари кўп. Яқинда катта бир амалдорга қуда бўлдилар. Энди мушукларини «пишт» дейишга ким журъат эта оларди? «Пишт» деса, ўзи пишт бўлади. Дунёнинг ишлари шу экан-да. Еронларни кўпайтириш керак. Ямаб-ясқаб, бировнинг тўнини бошқасига кийгизиб, юраверасан дўппини яримта қўйиб. Шунгаям ташвиши, Садриной, қани, эсон-омон қўнсинлар-чи Жавлон Мардиевич, бир гап бўлар. Келиб-келиб қўллари тагидаги чумчуқдек бир одамга зуғум ўтказармидилар?!»

Пўттиев хотиржамланиб, креслода ўтирганларни ҳам унутди. Депутатлар хонасига киришга жазм этди. Энди бурилган эди, ўзига қараб келаётган икки кишини кўриб, тўхтади. Олдиндаги киши яқинлашиб, қўл бериб кўришди-ю, ёнидагига ишора қилиб:

— Бу киши инглиз туристи,— деди жиддий туриб.— Сизни сўраяптилар. Қимди: «Ўртоқ Пўттиев шу ердалар» деб қолди. Учратганимиз жуда яхши бўлди,— дея хиёл жилмайди.

Пўттиев бу кутилмаган учрашувдан таажжубланганча туристнинг кулиб туриб узатган қўлини кафтлари орасида сиқиб кўришди.

— Бу омонатни бир танишингиз бериб юборди. Чақмоқтош бўлса керак. Уни хиёнат қилмай эгасига топшираётганимдан бағоят мамнунман.— Қалта чарм камзулли турист юзидаги кулгини йиғмай, хошияси энсиз кулранг шляпасини чап қўлига олди-ю, кичкина қутичани Пўттиевга узатгач, интурист ходимига миннатдорчилик билдиргандай қараб қўйди.

— Менинг миссиям тугади, ихтиёрингиздаман,— деди у.

Пўттиев улар бино ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлгунча қараб турди. У, бир ёқдан, қўлидаги қутичани тезроқ очиб кўришга ошиқса, иккинчи ёқдан, юрагини ваҳм босди. «Ажабо, ким бўлди Англиядаги танишим?— Пўттиев сийрак қошларини чимирганча фикрини тўплаб, темир панжаранинг муз аралаш қор инган қуббасига қараб қолди. Учиш майдончасидаги «ИЛ-62» самолётининг экипажи қайтишга ҳозирлик кўрарди. Ниҳоят қутичани очди. Целлофан ичидаги чақмоқтош-ни қўлида айлантириб туриб, унинг газ соладиган мурвати атрофида битилган майда ҳарфларга кўзи тушди. Шошилганча целлофанни йиртиб, кўзойнагини тақди. Хатни ўқиди-ю, устидан биров совуқ сув қуйгандек аъзойи бадани жимирлади.— Наҳотки? Қандай қилиб?— Пўттиев Ленинград учун олиб борилган энг даҳшатли ва оғир жанг-ни хотирлади. Бутун полкдан ўн кишича қолишган эди ўшанда. Қўп-лар душман қуршовига тушиб, дом-дараксиз йўқолди. Англияга қандай қилиб бориб қолди у? Чақмоқтош ҳозир портлаб кетадигандек уни қутичасига ҳам солмай, пальтосининг чўнтагига ташлаб, олазарақ кўзларини пирпиратганча атрофига қаради. Ҳеч ким йўқ. Шамол боягидан кучайиб, Пўттиевга ўчакишаётгандек қулоқларини чимчилади. Ёқасини кўтариб, самолёт қаноти остида узун қора шлангни ушлаб турган комбинезонли кишига қараб ўйланди.— Бориб хабар қилсам-микин? Нима дейман? Бирга жанг қилган дўстим дейманми? Хўш, кейин-чи? Кетма-кет тергов, текширишлар...— Пўттиев ўзини интурист-нинг ходими деб таништирган кишини хотирлай бошлади. Йўқ, танимади.— Балки янгилардан битта-яримтасидир. Тошкентдан бирга келган бўлиши ҳам мумкин.— Бир қадар тинчлангандай бўлди.— Чақмоқтошнинг олганимни ундан бўлак ҳеч ким кўргани йўқ. Элдан бурунчанг кўтариб нима қиламан?— У совуқдан томирлари бўртиб, кўкараётган қўлларини чўнтагига солди-ю, яна юраги гурсиллаб кетди. Чақмоқтош...— Ташлаб юборсам-чи? Бу билан нима ўзгаради? Кейинчалик ошкор бўлганда «қани ўша чақмоқтош?— дейишса-чи? Ичига бирон нарса солинган бўлса-я!» Пўттиев чақмоқтошнинг қўйин чўнтагига солди. Бурилиб, депутатлар хонаси томон юра бошлаган эди, осмонда ғувиллаган самолёт овозини эшитиб, тўхтади.

«ЯК-40» тумшуғи билан пастлаб келиб, ғилдираклари асфальтга теккач, бир силкинди-ю, равон юриб кетди. Пўттиев самолёт ойнаси-дан Жавлон Мардиевич тикилиб тургандай шоша-пиша ёқасини тушириб, шу рангдаги қундуз телпагини тузатди. Унғ қўли билан галстугини пийпаслаб қўйди. Панжаранинғ пастаккина эшигини очиб, самолёт томон юрди.

Самолётдан биринчи бўлиб Мардиев тушди. Пўттиев югуриб бориб унинг қўлидан қора портфелини олиб, кўришди.

— Ҳа, салом, салом, ўртоқ Пўттиев, аҳволлар яхшими?— Мардиев Пўттиевга кўз қирини ташлади-ю, келишган узун қадду қоматига ярашиб турган чарм пальтосининг юқори тугмаларини қадади.

— Шаҳристоннинг шамоли чақиб олай деяпти-ку! Тошкентданам совуғ-у, а?

— Сабил бир оз шамол бўлиб турипти-да.— Пўттиев қўлидан келса шамолни ҳам тўхтатадигандек кўкка қараб қўйди.

— Ҳм-м... Катталар чиқишмадими?

Пўттиев Мардиевнинг «катталар» деганда Ваҳобовни кўзда тутатганини тушунди. Унғайсизланиб, афсусланган оҳангда:

— Сиз кутиб олиб, катта дачага олиб боринг, дедилар-ку!

— Ҳм-м... Ҳўш, ўзингизнинг ишларингиз қалай? Қаналлар битиб қолдими?— Мардиев киноя қилди-ю, қалин қора қошлари остидаги хиёл қисик кўзларини Пўттиевга тикиб, шамолдан кўтарилган чарм ҳошиялай тўқ кулранг шляпасини босиб қўйди.

Пўттиев чўчиб тушди. У Мардиевнинг самолётдан тушган заҳоти шу саволни беришини кутмаганиданми, тараддудланиб, ўзини гўлликка олди. Мужмал жавоб қайтарди.

— Тахтлаяпмиз, Жавлон Мардиевич.

— Ҳм-м... Пулни қаёқдан олдиларинг?

— Э, пулни асти сўраманг. Жавлон Мардиевич. Ишчилар тўртбеш ойдан буён ойлигиниям ололмайти-ку. Кўпчилик норози. Назаримда у ёқ-бу ёққа аризиям ташлашган чоғи. Ҳай, ҳозир дам-ку. Локин аҳвол оғир. Иш битаёпти-ю, буёғи нима бўларкан, билмадим.— Пўттиев депутатлар хонаси олдида турган оқ «Волга»сининг олдинги эшигини очиб, Мардиевни ўтқизди. Ўзи орқа ўриндиққа ўтириб, машина ёғоч панжарали дарвозадан чиқиб, катта йўлга бурилгач:— Ҳозир, ўзи, Шаҳристонда ҳаммани кўзиям, умидиям сиздан, Жавлон Мардиевич,— деди томоқ қириб. Аслида Мардиевдан ҳеч ким ҳеч нарса кутмаётган бўлса-да, Пўттиев ялтоқилик қилиб, министрнинг текис қирқилган жингалак қора сочларига, оппоқ йўғон бўйнига қараб қолди.

Мардиев гавдасини кўтариб, қулайроқ ўрнашиб ўтиргач, қулди.

— Уҳ-ҳў, гап катта денг. Начора, плансиз қурилишни ўзбошимчалик билан бошлаган одам ҳамёниниям ўзи топади-да! Ё осмондан биров: Ма, ол, қулим, деб булулум¹ ташлашини кутяптими?

Пўттиев ҳеч нарса демади. Энди унинг бутун умиди Ваҳобовдан эди. У Мардиевни қурилишнинг лойиҳа-смета ҳужжатларини тасдиқлаб, маблағ ажратишга кўндирса, Пўттиев орадан балиқдек сирғалиб чиқади-ю, ҳамма ишлар силлиқ битади. Унда министр ҳам уни исканжага олмаслиги ўз-ўзидан аён, албатта. Бироқ... Пўттиевнинг қошлари туташди. «Кўнармикин Мардиев?» У министрнинг кайфи ноchoғлигини билиб турипти. Унинг бир неча марта «ҳм-м»... деб қўйиши бундан нишона. Бир нарсадан хурсанд бўлганда: «Уҳ-ҳў», деб қўяди.

Машина катта дарвозадан кириб, баланд кўтарилган ишком остидан икки қаватли бино олдига келиб тўхтади. Пўттиев югуриб тушиб олдинги эшикни очди. Абдукарим Ваҳобович Мардиевнинг овозини эшитиб, коридорга қўйилган курси устидаги қизил телефон трубкасини ричагга илди-ю, ўрнидан турди.

¹ Булулум — ғойибдан кутиладиган катта бойлик.

— Салом, Жавлон Мардиевич, хуш кўрдик, келаркансиз-да биз томонларгайм,— у кулиб Мардиевга қўл узатди.

Мардиев гўштор, силлиқ қўлини узата туриб:

— Биз чақирган жойга канда қилмай бсриб турамыз,— деди-ю, кенг елкаларини учириб кулди.

Ваҳобовга унинг «чақирган жойга» деган ибораси қанчалик эриш туюлмасин, бу мавзунӣ давом эттирмай қиёфаси жиддийлашди.

— Йўлдан келдингиз, қани, бир пиёладан чой ичиб олайлик-чи. Кейин бир гап бўлар бу ёғи,— деди Мардиевнинг соқоли пўстдумба қиргандай силлиқ тарашланган оппоқ лунжларига қараб.

— Абдукарим Ваҳобович, вақт зиқ, оғайни.— У тилла занжири билагини сиқиб турган соатига кўз қирини ташлади.— Кечга яқин, албатта, Марказкомга етиб боришим керак. Кутиб туришади. Бир-иккита муҳим масалалар бор. Шунинг учун чойни қўятуриб, ишга киришаверсак, оғайни. Чой ичиб келганмиз.

Ваҳобов зимдан Пўттиевга қараб қўйди.

— Мана, областимизнинг сув министри нима десалар шу-да,— деди Мардиевнинг сўзларидан ичида тўлқинланиб келган кулгисини ошкора қилиб.— Хўш, ўртоқ министр, нима дейсиз?

Пўттиев тараддуланиб бир Мардиевга, бир Ваҳобовга қараб туриб:

— Бўлмаса вақтни кеткизмай Тўдакўлга жўнай қолайлик. Ундан Пайканду Варахшага. Ё нарёғдан кириб келсагам бўлади,— деди қим-тинибгина.

— Яхши, сув омборидан бошлай қоламиз бўлмаса,— Ваҳобов «Нима дейсиз?» дегандай министрнинг ўйчан кўзларига қаради.

— Жуда соз. Биз ҳар икки вариантга розимиз. Қани, бошланг,— у сохта табассум билан Ваҳобовга жилмайди.

Ваҳобов эшик олдига келиб турган «Чайка» олдига Пўттиевни ўт-қазиб, ўзи Мардиев билан орқага ўтириб олгач, машина яҳоб суви музлаган яҳлит экин майдонлари оралаб илгарилади. Шаҳар кўчаларидан бурилиб ўтаётганида Мардиев лотокларга ишора қилиб сўради.

— Амударёнинг суви шаҳаргайм етиб келдими?— Унинг овозида таажжуб аралаш норозилик сезилиб турарди.

Ваҳобов бу масалада ҳам уни четлаб ўтгани иззат-нафсига тек-канини сезди-ю:

— Сувни берсангиз келаверади-да, жўра,— деди ҳазилга буриб. Аслида ёздаёқ лотоклар шаҳардаги сарғайиб, пўпанак босиб ётган дарахту гиёҳлар томирига қон югуртира бошлаган эди.

Мардиев хиёл тинчлангандай бўлди. Сув масаласида вазият оғирлигини янада бўрттириб кўрсатиш учун чуқур хўрсинди. Шляпа-сини бошидан олди, қўнғир сочларини силай туриб бамайлихотир сўз бошлади.

— Ҳозир республикамиздаги сув ресурсларини,— у қошларини чирмирганча кўзларини шляпага тикди,— унга бўлган талабга нисбатан мана шу шляпа сифмига тенг миқдордаги томчи десак муболаға бўлмайди, Абдукарим Ваҳобович. Энди менинг аҳволимниям тушунинг. Республикада нечта областу қанча район борлигини яхши биласиз. Хўжаликларни бир ёққа қўятурайлик,— Мардиев қалин лабларини чўччайтириб Ваҳобовга қараб қўйди.— Ҳамманинг кўзи менда. Қўлимдаги мана шу бир томчи сув. «Сув бер! Сув бер! Сув бер!» Эрта-лабам, кечқурунам бирдай шу гап. Биров: «Министр сувни қайдан олади», демайди. Йўқ. Бир қилмаган ишим булутлар тепа-сига чиқиб олиб, сувини силкитиш қолди. Туну кун югураман, нажот йўқ, ўртоқ Ваҳобов!

Ваҳобов Мардиев областда ирригация соҳасида қилинган ишларни расмийлаштириб, маблағ ажратишни рад этишини уни чақираётганидаёқ хаёлидан ўтказган эди. Бирдан-бир умиди деярли тайёр қилиб қўйилган сув омборлари-ю, ариқ-каналларга қараб, буёқда одам-

лар меҳнатига пул ололмаётганини кўриб, масалани узил-кесил ҳал этишида эди. Министрнинг ҳозирги вазияти уни ўйлантириб қўйди. Нимадан бошлашини билмай, дипломатияда қўлланиладиган услубдан фойдаланиб, тўрни узоқдан ташлади.

— Энди Жавлон Мардиевич, республикада областлар кўп бўлсаям, ҳар бирининг ўзига хос иқлим-шароити, қийинчиликлари бор. Шаҳристон иқлими иссиқ, қурғоқчилик, чўл зонасида жойлашган область. Бошқаларнинг бир челақ сув билан суғорадиган ерига бу ерда юз челагиям кифоя қилмайди. Сув йўқ деб қараб юраверсак областнинг қолган-қутган ерлариниям саҳро ихтиёрига бериб қўямиз. Экин майдонларимизнинг тўрт томони чўл. Бир гармсел келса оқ пахтаниям саккиз-ўн суғориб, эпақага келтирولмаймиз. Ипак пахтани гапирмай қўяқолай. Бунинг устига ерларнинг мелиорация ҳолати тамоман яроқсиз ҳолга келиб қолган. Шунгача қараб туришаверипти одамлар. Шўри елкасига чиқиб ётипти. Уни ювиш учун қанча сув керак?

Мардиев «одамлар» деб секретарнинг нимага шама қилаётганини тушунди-ю, «ҳм-м», дея бир қимирлаб, шляпасини кийиб олди.

— Ўзимни сиқиб, сув беролмайман-ку, Абдукарим Ваҳобович! Ҳозиргина айтдим-ку, қай аҳволда турганимизни.

— Мен сиздан қўшимча сув беринг деб талаб қилаётганим йўқ, ўртоқ Мардиев. Ҳозирги олаётган реал сув миқдорини расмийлаштириб беринг, жилда бўлмаса.— Ваҳобов қизишиб, бошини бурди.

— Қанча сув оляпсиз ҳозир?

— Беш ярим миллиард куб.— Ваҳобов шу вақтгача ҳеч кимга айтмаган рақамни очиқчасига маълум қилди.

— Ҳаққингиз йўқ, Абдукарим Ваҳобович, бунча сув олишга. Бу — Зарафшоннинг сув миқдорига тенг. Адашмасам, ўртоқ Пўттиев, областнинг сув режимига қараб белгиланган нормаси уч миллиард олти юз миллион куб, шундайми?

Пўттиевнинг нафаси ичига тушди. Бир-икки томоқ қирғач:

— Шундай, Жавлон Мардиевич,— деди эшитилар-эшитилмас.

— Ким сизга рухсат берди Амударёдан бунча сув олишга? Ҳоразму Қорақалпоқ нима қилсин унда? Буёқда Орол қурипти.

— Чорак аср олдин қабул қилинган сув режимини ўзгартириб беринг бўлмаса!— Ваҳобов яна қизишиб, чакка томирлари бўртиб кетди. У «жавоб бер» дегандай чақнаб турган кўзларини Мардиевга тикди.

— Бу гапингизни олимларга айтинг, Абдукарим Ваҳобович.

— Сиз-чи?

— Ҳм-м... Назаримда мен сиз бажараётган ишни таъна қилиб, пеш этаётганим йўқ, Абдукарим Ваҳобович.— Мардиев ҳам қизишди.

— Менинг назаримда, ўртоқ Мардиев, биз қилаётган ишнинг ўзаги битта! Умумхалқ, умумдавлат манфаати!

— Тўғри, ammo ҳар кимнинг ўзига ажратилган иш участкаси бор.— Мардиев хиёл бўшашиб, нима дейишини билмай, шунчаки айтиди бу гапни.

— Мен кимнинг участкасига тааллуқли иш тўғрисида гапирялман?

Мардиев Ваҳобов ташлаган арқонни ўз қўли билан бўйнига илганини сезди-ю, нафаси ичига тушди.

Машина яқинда қурилган қоп-қора асфальтдан физиллаб борар, йўлнинг икки четида бульдозер, грейдерлар чўл бағрини тилаётгандек чағ-тўзон ичида қум барханларини тумшуғи билан филдек четга сулар, изма-из келаётган тракторлар уни ҳайдар, асрлар бўйи биқиниб ётган тўқ сарғиш тупроқ кўксини кўтариб, нафас олаётгандек саҳронинг тиниқ ҳавосини шимиради. Уфққа туташган янги канал ўзани чўл белига тақилган кумуш камардек кўзни қувнатади. Ҳар замонда насос станцияларидан чиқадиган сувни кўтариб берадиган темир қувурлар, двигателлар ортилган МАЗ, БелАЗлар елкаларидаги

оғир юкдан толиққанча инграб ўтишар, асрий чўлга йигирманчи аср ускуналарини олиб киришарди. Портлагичларнинг олисдан қулоққа чалинаётган гумбурлаган овозлари канал ўзани тобора ичкарига қараб кетаётганидан далолат берарди. Ваҳобов машина ойнасидан ударни кузатиб бориб, кўнглидаги ғубор ёзилди, кулиб, Мардиевга қаради.

— Кўряпсизми, оғир жангда қўшин қўмондоннинг ҳал қилувчи буйруғига жон-қулоғи билан маҳтал тургандай, булар сизнинг бир оғиз сўзингизга мунтазир. Эрта-индин бу ерлар кўм-кўк боғу роғ, яхлит экин майдонларига айланганида шу бир оғиз сўзингизни вақтида айтганингиздан ўзингизам мамнун бўласиз. Бутун область шунга қараб турипти, Жавлон Мардиевич. Қанчадан қанча одам чўлни обод қиламан, деб камарбаста бўлиб турипти. Ҳозир Тўдакўл сув омборини кўрасиз. Юқорида шишадек осмон билан бўй талашиб, Қарноб тоғи ястаниб ётипти. Унинг этакларида минг гектардан ортиқ ер боғ бўлман деб турипти. Пастда Тўдакўл Қора денгиздай чайқалади. Урта чўлни жаннатга айлантиради булар. Мени бир айтди дерсиз. Қараб туринг, ўзингизам дам олиш зонангизга жўй сўраб қоласиз ҳали бу ерлардан.

— Ушанда сиз ҳам рад жавобини берасиз, албатта,— Мардиевнинг қошлари орасидаги тугунча ёзилиб, хиёл жилмайди.

— Йўқ, оғайни, бизнинг феълимиз кенг, бағримиз сизга доимо очик.

Мардиев кулиб қўйди-ю, аммо ҳеч нарса демади. Пўттиев юрагини ҳовучлаганча икки раҳбарнинг баҳсу мунозарасини диққат билан эшитиб ўтирар, хаёлан уларнинг қай бири ғолиб чиқиши ўзи учун манфаатлироқ бўлишини чамалаб борарди. У гарчанд бошда Мардиев тутган йўлни жон-жаҳди билан ҳимоя этган бўлса-да, ҳозирги вазиятда қарорида қатъий туриш — бордон устига тупроқ тортиб ёпилган тўсинсиз томга чиқиш билан баробар эди. Бинобарин икки раҳбар жим қолганларида, у қай томонга оғиш устида ўзича мулоҳаза юритарди-ю, муайян бир фикрга келишга юрак ютиб журъат этолмасди. Унинг ҳозирги аҳволи икки қўмондон орасида қай бири ғолиб чиқишини пойлаб гоҳ у, гоҳ бу томоннинг погонини елкасига илиб ўтирган жангчини эслатарди. Шунинг учун ундан фикр сўрашларидан қўрқиб, бошини суяклари туртиб чиққан елкасига тортганча жим ўтирарди.

Узоқдан Тўдакўл сув омбори кўзга ташланди. Унинг ўзанида тинмай ишлаётган экскаваторлар узун хартумларини буриб, кавшларидаги юкни туртина-туртина самосваллар кузовига ортишар, яна шиддат билан тупроқ уюмлари томон бурилардилар. Самосваллар пешма-пеш тўкаётган тупроқдан дамба кўтариларди. Ваҳобов чаққонлик билан машинадан тушиб, ишчилар томон юрди. Улар билан алоҳида-алоҳида гаплашиб, нималарнидир тушунтирди, шимининг орқа чўнтагидан олган жигарранг ёндафтарчасига алланарсаларни ёзди. Сўнг боши билан маъқул ишорасини берди. Қайтганида Мардиев ҳамон машинада энгағини осилиб турган бақбақасига тираганча мудрарди. Ваҳобов машинага ўтирди-ю, Мардиевга кўз қирини ташлаб, Табибуллага мурожаат қилди.

— Шаҳристонга ҳайданг, жўра.

Чўчиб кўзини очган Мардиев ўнгайсизланди.

— Шўркўлга бормаймизми?— деди ноилож.

— Шўркўлам шу-да, Жавлон Мардиевич, нимасини кўрасиз. Тағин самолётдан кечикиб юрманг,— деди истеҳзо билан.

Мардиевнинг нафаси ичига тушгандек жим қолди. Машина банд-пастликлардан чайқалиб, асфальт йўлга чиқиб олгач:

— Ҳм-м... Марказкомга бориш керак,— деди ўзига гапиргандек.

Ваҳобов Шаҳристонга етгунча унга бир оғиз ҳам гапирмади. Уйчан кўзларини машина ойнасидан олисларга тикканча хаёл сурар, бу оғир вазиятдан қутулиш чорасини изларди.

САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ ◆ СЎНГИ БАҲАН ◆ РОМАН

Машина обкомнинг баланд биноси олдига келиб тўхтагач, Ваҳобов Мардиевга мурожаат қилди.

Бугун яхшилаб дам олсангиз. Эртага каналларни айланиб, бирон хулосага келармидик дейман?

Мардиев кулди.

— Раҳмат, Абдукарим Ваҳобович. Иложим йўқ.

— Бизнинг ишларимиз нима бўлади?

— Қўлимдан келган бутун чораларни қўллашга ҳаракат қиламан, Абдукарим Ваҳобович. Аммо бу масала ўзингизга маълум, ёлғиз менгагина боғлиқ эмас. Уртада маблағ масаласи бор. Бу ёқда сув чатоқ.

Ваҳобов ўйланиб қолди. Ортиқча гапга ўрин йўқ эди.— Сизни овора қилиб қўйдик. Узр.

Ваҳобов Мардиев билан хайрлашиб, машинадан тушди.

Ҳн еттинчи боб

Қабулхонага кирган Абдукарим Ваҳобов секретарнинг саломига алик ҳам олмай кабинетига ўтиб ечинди. Яланғоч дарахтларнинг шоҳлари орасидан шаҳарнинг бир-бирига мингашиб тургандай баланд-паст иморатларидан нигоҳини узмай оҳиста одимлаганча иш столига бориб ўтирди. Кейинги ҳафталардаги чарчоқ устига вужудга келган асабий вазият уни ҳолдан тойдирганди. Сув хўжалиги министрлиги, Республика госплани, Министрлар Совети, Марказий Қўмитет бўлимига бир неча бор мурожаат қилди, областдаги аҳволни тушутирди. Ҳамма ерда катта иш олиб бораётганини эътироф этишиб, мақташадиган, амалий чора-тадбирларга келганда елка қисишади: «Ўйлаб кўриш керак, раҳбарлар билан маслаҳатлашамиз». Охириг умиди Мардиевда эди. Министр ҳақиқий аҳволни кўргач, ишлар ўзгариб кетишига ишонган эди. Афсуски, Ваҳобов ўйга толди. «Ахир у сув министри. Ҳазилакам гапми? Республикамиздаги миллионлаб гектар суғориладиган ерларнинг тақдири шу министрлик қўлида! Икки энлик қарор қабул қилинса, дарёлар буриб юборилади. Шу қадар катта ҳуқуқ берилган. Министр бўлса!..»

Ваҳобов ҳорғин гавдасини аранг кўтариб ўрнидан турди. Дераза олдига бориб, жимирлаб турган тутунранг осмонга тикилди. Бекинмачоқ ўйнаётган каби бир-бирини қувлашаётган узук-юлуқ қора булутлар шусиз ҳам хира дилини баттар тундлаштирди. Ваҳобов кескин бурилди. Дераза тағлигига белини тираб, қўлларини чамбарак қилганча ирригация тармоқлари схемасининг чизимчадек буралиб кетган қора изларига қараб бош чайқади. «Айрим лавозимдаги амалдорларнинг мешчанлиги, ўзини тўраларча тутуши, иш ўрнига калондимоғлик қилиши — эл-юрт учун зарур ишларга тўсиқ бўлиши минглаб кишиларнинг азоб чекишига сабаб бўлса-ю, биз томошабиндек қўл қовуштириб турсак?! Бу бебурдлик, ношудлик-ку! Куни кеча Тўдакўл сув омбори ҳамда Амударё — Жондор канали қурувчиларидан катта бир гуруҳи беш ойдан буён кечани кеча, кундузни кундуз демай маошсиз ишлаётганлари борасида арз қилиб келишганида, сира иккиланмай, молия масалалари эртага узил-кесил ҳал бўлади, бўшашмай ишнинг давом эттиринглар, ишчиларга ҳам тушунтиринглар, деб уларни руҳлантириб юборгандим. Ҳўш, энди нима дейман? Министр шошилгани учун сизлар қилаётган катта ишларни кўролмай кетди, деб жавоб бераманми? Қим ишонади бунга? Яқиндагина у марказий телевидение орқали республиканинг ирригация иншоотлари қуриш борасидаги катта муваффақиятларини миллион-миллион кишилар диққатини жалб этиб гапирди. Ҳатто ирригаторларимизнинг хорижий мамлакатларда олиб бораётган ишлари ҳақида тўхталди. Шаҳристоннинг яқин орада суғориш ишлари машиналар ёрдамида амалга ошириладиган областга айланишини алоҳида уқтирди. Наҳотки бу гап-

ларни хўжакўрсинга айтса? Ҳали амалга оширилмаган ишларни пуфак қилишга нима ҳожат бор эди? Дабдабазлик, ўзини кўз-кўз қилишгами?»

Ваҳобов иш столига келиб ўтирди-ю, яна ирригация шахобчалари схемасига тикилди. Уйлаган режалари амалга ошса каналлар бутун областни айланасига кумуш камардек ўраб олади. Ягона сугориш системаси вужудга келади. Об-ҳавога қараб турилмайди. Тўдакўл, Шўркўлдаги катта сув запаслари истаган томонга оқизилади. Деҳқоннинг тинка-мадорини қуритадиган саратонда ҳам, қиш чилласида ҳам сув тайёр. Мурватни бурасанг кифоя, шилдираб кетаверади. Бунинг нимаси ёмон?

Ваҳобов тутақиб галстуги боғичини бўшатди, ёқасидаги садаф тугмачани ечди. Қошлари чимирилиб, пешонасида тугунча ҳосил бўлди, чакка томирлари лўқиллай бошлади. Стол четидаги қозони олдига суриб, ручкага қўл узатди. «Марказий Қомитет бюросига хат киритаман. Бу масала зудлик билан кўриб чиқилиши керак».

Ваҳобов фикрини тўплаб, столга энгашганча ёза бошлаганида, телефон устма-уст жиринглади.

— Ало... Нима?.. Икки насос тўхтаб қолди? Сабаб?.. Электр? Электр энергия ўчди?.. Яна-я! Ҳозир етиб бораман.

Ваҳобов қўнғироқ тугмачасини босиб, ўрнидан турди. Секретарга Зулфиддиновни қақришни айтиб, гаражга телефон қилди.

— Эшитаман, Абдукарим Ваҳобович.

— Электр энергия тўсатдан ўчиб, насослар тўхтаб қолганда, бунинг сабабини аниқлаш сизга топширилган эди, адашмасам. Суриштирганмидингиз?— Ваҳобов асабийлашиб, кескин сўради.

Зулфиддиновнинг кўзлари қисилди. Юпқа лабларини қимтиганча Ваҳобовга зимдан қаради-ю, дафъатан жавоб бермади. Бундай муомала унинг нафсониятига тегди. Кресло суянчигига қўлини тираганча ўзини босиб олиб, ётиғи билан гапирди.

— Асабийлашяпсиз, Абдукарим Ваҳобович.

— Шакарғуфторликнинг вақти эмас, Мустафо Зулфиддинович.— Ваҳобов ўзини тутолмади.— Куйикмозор насос станциясида яна ток бўлмай икки агрегат ишдан чиқипти.— Ваҳобов кескин бурилиб, хона ўртасига борди.

Зулфиддинов бўшашди. У топшириқни бажармаган эди. Вазият жиддийлашувидан чўчиб, гапни чалғитди.

— Техника инжиқлиги, Абдукарим Ваҳобович, уни бу.

— Шундай деб жавоб беришдими министрликдагилар?

— Ҳа. Биз бутун чораларни кўрамиз, дейишди.

Абдукарим Ваҳобович бундай умумий гапларни хуш кўрмайди. Ичидан ижирғанди-ю, ҳе нарса демади. Сидирга тўқ кулранг пальтосини елкасига ташлаб, шахт билан эшикни очди...

Машина баланд-паст тепаликлар, бепоён кенгликларда чайқалиб илгарилайди. Уфққа қадалиб қолган қуёшнинг нури оч қизғиш қирадирлар устида беҳол жимирлайди. Табибулла рулга энгашганча тезликни оширар, Абдукарим Ваҳобовнинг бундай кезларда ортиқча гап-сўзни ёқтирмаслигини билгани учун чурқ этмай борарди. Зулфиддинов паришон кўзларини кумушранг булутлардан узмай ўйларди. У чиндан ҳам ихтисослаштирилган совхозларни тузиш, чорва қишлоғига тайёргарлик билан бўлиб, кейинги ойлarda насос станцияларидаги кўнгилисизликларнинг олдини олиш борасида секретардан олган топшириқни тамоман унутган эди. Бир чекаси чорвадан бўлақ ишларга анчайин эътиборсизлик билан қараб келаётгани ҳам сабаб бўлди. Ҳатто насос станцияларидаги агрегатлар сифатсиз ремонт қилинаётганини аниқлаб, шошилиш чора кўришни ҳам у бугун-эрта деб пайсалга солди. Унғайсизланиб, Ваҳобовга зимдан қараб қўйди. Ваҳобов кўзларини йўлдан узмас, хаёл уни минг ёққа тортарди. Насосларнинг бот-бот ишдан чиқаётгани чинакамига ташвишлантириб қўйган эди. Айниқса, гўзалар айни босиб сугориладиган саратонда биратўла икки

насос ишдан чиққанда, ҳамманинг оёққа тургани сира эсидан чиқмайди. Ушанда уч районнинг пахтаси сувдан қолди. Бир ҳафта сурункасига кўплаб киши сафарбар этилиши натижасида станция юргизилган эди. Кейинчалик маълум бўлдики, беш-олти киши мўмай пул топиш пайига тушиб, агрегат ўқларини тезроқ ишдан чиқиши учун атайин меъерига етказмай ремонт қилишган экан. Айбдорларни аниқлаб, зудлик билан чора кўриш Зулфиддинов билан Пўттиевга топширилган эди... Ваҳобов қошларини чимирганча жимирлаб учқунлаётган қор зарраларига қараб ўйланди: «Наҳотки бу ишни атайин пайсалга солган бўлса?— У бадгумонлигидан хижолат чеккандек кўзларини машина ойнасида узди.— Йўқ, Пўттиевга ишонган. Пўттиев эса сир очилиб қолишдан кўрққан. Мардиевдан ҳайиққан, шунча шов-шувлардан кейин нуқсон ўз-ўзидан барҳам топишига умид боғлаган».

— Пўттиевдан суриштирганмидингиз қалбаки ремонтчилар иши нима билан тугаганини,— ўсмоқчилаб сўради Ваҳобов.

— Пўттиев инсофли одам, уни бу, Абдукарим Ваҳобович.— Зулфиддинов яна мужмал жавоб қайтарди.

Ваҳобов бош чайқаб қўйди-ю, машина ойнаси тирқишларидан визиллаб кираётган шабададан эти жунжикиб ёқасини кўтарди.

Машина насос станцияси биносининг баланд бетон девори олди-га келиб тўхтаганда қуёшнинг сўнгги нурлари булутлар остида жимирлар, қоронғи туша бошлаган эди. Қаска кийган йигирма-ўттиз чоғли киши бино ортидаги майдончада тўпланиб қизгин баҳслашишарди. Чеккароқда гайка бурайдиган калитни ўйнаб турган жингалак сочли барваста йигит уларга қулоқ солиб турди-да, сўнг лўнда қилиб, фикрини яна қайтарди.

— Подшипниклар эриган дедим-у!— У харсанг устига ўтириб, каскасини кўтарганча кенг пешонасидаги терни енги билан сидириб артди.

— Қандай қилиб?— Боядан буён унинг гапига эътироз билдириб, тортишаётган малла сочли озгин киши савол берди.

Йигит энсаси қотгандай бирпас жим тургач ўрнадан қўзғалди.

— Қандай қилиб бўларди? Қатта тезлик билан ишлаётган ўқ тўсатдан тўхтагач, олдингисидан бир неча баравар ортиқроқ тезлик билан тескарисига айланади. Бунинг натижасида иссиқлик ҳарорати нормадагидан бир неча бор ошади. Подшипниклар иссиққа дош беролмай эрийди. У «тушундингми?» дегандай ҳорғин кўзларини савол берган кишига қадади.

Орқадан келган Ваҳобов ишчиларнинг гапига бир зум қулоқ солиб турди-да, сўнг даврани ёриб, ўртага ўтди.

— Ишни тезлаштириш учун нима қилиш керак?— Ваҳобов йигитга савол берди.

— Булар зўр бериб ўқни алмаштиришни уқтиришяпти,— деди у норози қиёфада атрофини қуршаганларга ишора қилиб.— Янги подшипниклар қўйиб, станцияни юргизиш керак.

Ваҳобов атрофга аланглади. Четда гуноҳкорларча бош эгиб турган насос станциясининг бошлиғига қаради.

— Подшипник топамиз, Абдукарим Ваҳобович.— У масала осон кўчганидан қувониб, шоша-пиша жавоб берди. Энди бурилиб кетмоқчи эди, Ваҳобов савол бериб, уни тўхтатди.

— Пўттиев шу ердами?

Бошлиқ жавоб беришга улгурмай орқадан Пўттиевнинг овози эшитилди.

— Шу ердан, Абдукарим Ваҳобович.— У одамлар тўпини ёриб, олдинга ўтди. Қўлини устидаги пахтали чопонига артиб, Ваҳобов билан кўришди.

— Жондор канали нима бўлди? Қачон сув қуйилади?

Пўттиев мавзу ўзгарганидан енгил тортди.

— Озроқ тупроқ қолган эди. Каналнинг темир йўл остидан ўта-

диган жойида. Аммо темир йўлчилар зовурдан оқиб чиққан кўлмак сувни йўқ қилмай иш бошлашга йўл қўймаймиз, деб туришганди, Абдукарим Ваҳобович.

— Канал ўзанини шиббалашга сув қуйилдими?

— Улгуролмадик, Абдукарим Ваҳобович. Бу ердаги ишни саранжомлаб ўтмоқчийдим. Ҳарҳолда эртага кечга томон сув қуйса бўлар, деб ўйлайман.

— Яхшиси сиз охиригача шу ерда бўлинг. Каналга Зулфиддиновни жўнатдим. Ўзим ҳам бораман. Подшипниклар қўйилиши билан хабар беринг.

— Яхши, Абдукарим Ваҳобович.

— Қалай, йигитлар, чарчаб қолмайсизларми?— Ваҳобов тўпланганларга қаради.

Атрофдан: «Йўқ, ўртоқ Ваҳобов, юргизамиз», деган овозлар эшитилди. Ваҳобов енгил тортиб, улар билан кулиб хайрлашди-ю, эшик томон юрди.

Ўн саккизинчи боб

Жондор канали, областни сув билан таъминлашда муҳим ўрин тутушини ҳисобга олган Ваҳобов унга алоҳида эътибор билан қарарди. Бу канал орқали икки-уч районда сув муаммоси ҳал этилиши билан Зарафшонга унчалик эҳтиёж қолмайди. Шаҳристон бутунлай Амударёдан сув ичадиган бўлади. Масаланинг Ваҳобовни қизиқтираётган бошқа муҳим томони ҳам бор: Зарафшон суви тўлалигича қўшни область ерларини сугоришга қолади. Шунинг учун ҳам Абдукарим Ваҳобович ишни жадаллаштириш мақсадида Шаҳристондаги деярли барча қурилиш трестларини сафарбар этди. Каналдан манфаатдор районлардан ҳашарчилар йиғилди. Турли объектларда ишлаётган юзлаб бақувват техника канал қурилишига ташланди. Зулфиддинов бу масалада қанчалик қаршилиқ кўрсатмасин ишни тўхтатишнинг уйдасидан чиқолмади. Пўттиев эса, Зулфиддинов билан муносабати янада кескинлашишига қарамай, тарозининг тош босадиган томонига ўтиб олди. Зулфиддинов яккаланиб қолгач, дами ичига тушган бўлса-да, бу муҳим сув иншооти қурилишида Ваҳобов сингари жон-жаҳди билан ишга киришмади. Ҳатто зарурат туғилганда ҳам бирров келиб кетмади.

Зулфиддинов канал ўзанидан олиб ташланган тупроқ уюми устида тураркан, хаёлидан шу фикрлар ўтди-ю, қор изгиринига бардош беролмай қалин пальтосининг жигарранг қундуз ёқасини кўтарди.

Пастда ўнлаб бульдозер, экскаватор, грейдерлар ҳайқирӣқ солганча ишлар, кузовига тупроқ ортилган филдек Камазлар тинимсиз ғизиллаб ўтиб турарди. Канал ўзани тупроқдан деярли тозалаб бўлинди. Дюкерга яқин жойда эллик-олтмиш метрча масофадагина тупроқ ишлари қолган эди. Бироқ қизил ҳошияли қора кепкасини бос-тириб кийиб олган темир йўлчи тупроқ уюмидан ҳатлаганча пастга тушди-ю, экскаваторчиларга ишни тўхтатиш ишорасини берди. Пастда тракторида тупроқ суриб турган Соқижон кабинадан биринчи бўлиб ерга сакраб тушди-ю, темир йўлчига яқинлашди. Унга алланималарни тушунтира бошлади. Темир йўлчи янада қатъийроқ овозда эътироз билдириб, иккинчи экскаваторга яқинлашганда Соқижон тепаликда туриб уларнинг ишини кузатаётган Зулфиддинов томон югурди.

— Акамулло, озгина тупроқ қолганда ишнинг белига тепмасун, айтинг, жон акамулло.— Соқижон қўлини пальтоси чўнтагига солиб турган Зулфиддиновга илтижолик билан тикилиб қолди.

— Ишни нимага тўхтатди ўзи?— Зулфиддинов истар-истамас сўради кўзлари жовдираб турган Соқижондан.

Соқижон яна бир-икки одимлаб, Зулфиддиновнинг рўпарасига ке-

либ тўхтагач, қўли билан пастда қорайиб турган кўлмак томонга ишора қилди.

— Олдайига ўша сувни йўқотинглар, деб турипти, акамулло. Айтинг, акамулло, ишни битирайлик, сувни эртага саҳарлаб йўқотиб берамиз.

Зулфиддинов, Соқижоннинг кейинги гапларини эшитмагандай, унга эътибор ҳам бермади. Кўлмакдан кўз узмай пастга тушди. Ниманидир мўлжаллаб дюкер томонга қаради. Сўнг тепаликда нима қиларини билмай туриб қолган Соқижонни имлади. Соқижон назарида ҳозир Зулфиддинов темир йўлчининг адабини берадигандай югурганча унга яқинлашди.

— Лаббай, акамулло!

— Пастга тушиб, ўртоқларингизга айтинг. Тезда ариқча очиб, кўлмак сувни мана бу ёққа оқизишсин.

Соқижон ҳанг-манг бўлганча Зулфиддиновга тикилди.

— Унда қолган тупроқни қандоқ қилиб чиқарамиз, акамулло?

— Ҳозир тупроқ ишидан кўра темир йўлчини тинчитиш зарурроқ, уни бу. Уқдингми? Кўлмак сув силқиб бориб, темир йўлни чўктириши мумкин. У кўрсаткич бармоғини вақтинча бошқа томондан айлантириб олиб ўтилган темир изларга қадади. Сўнг «гап тамом» дегандек кескин бурилиб, тепалик томон юрди.

Ҳамма иш Зулфиддинов айтгандай бажарилди. Неча ҳафталардан буён зовурда силқиб йиғилган сув шариллаганча ҳали тупроғи олинмаган канал ўзанига туша бошлади. Бульдозер, экскаваторларнинг фаралари ўчди. Иш тўхтатилди. Нимқоронгида канал ўзанидан чиқарилган тупроқ уюмлари ҳосил этган баланд-паст дўнгликлар гўристондек шумшайиб қолди. Кун бўйи ишлаб ҳориган механизаторлар тўп-тўп бўлишиб, дўнгликларга бориб ўтиришди. Улар ундан топшириқни кутишар, Зулфиддинов эса сувнинг бир маромда шариллаб туншаётганини тепаликдан туриб виқор билан кузатарди.

Орадан ярим соатлар ўтди. Тўсатдан юқорига кўтарилган машина фараларидан таралган ёғду атрофни ялт этиб ёритди-ю, ўтирганлар диққатини ўзига тортди. Ишчилар бирин-кетин ўринларидан туришди. Соқижон шошилганча машина келиб тўхтаган тепаликка қараб чопди. У Ваҳобовни кўрди-ю, сўрашишни ҳам унутиб, орқасига қайрилди. Овозининг борица Боқижонни чақирди.

— Ҳа, Соқижон, ҳорманг, тинчликми?

Соқижон Ваҳобов билан шоша-пиша кўришгач:

— Иш чатоқ, ўртоқ Ваҳобов,— деди нафаси бўғзига тикилганча дюкер томонни кўрсатиб.

Ваҳобов гап нимадалигини тушунди. Кўзлари билан Зулфиддиновни қидириб, атрофга аланглади. Зулфиддинов ёқасини туширди. Тугмаларини қадагач, шошилмай пастга тушиб, Ваҳобовга яқинлашди.

— Дюкерга нега сув қўяяпсизлар?— Ваҳобов ташвишланиб Зулфиддиновга тикилди.

— Бошқа иложини тополмадик, Абдукарим Ваҳобович. Темир йўлчилар: «Кўлмакни йўқотинглар» деб туриб олишди.

— «Кўлмакни йўқотинглар» деса, сувни дюкерга тушириш керакми? Уйлаб иш тутиш керак ахир, Мустафо Зулфиддинович!

— Менинг ўйлаганим шу бўлди, Абдукарим Ваҳобович.— Зулфиддинов зарда билан жавоб берди-ю, бошини кескин бурди.— У ода-тига хилоф равишда қўполлик қилди.

Ваҳобов машина атрофини ўраб олган ишчиларга қараб, асабини босди. Бунинг устига ҳозир ади-бади айтишадиган вақт эмас. Зудлик билан масалани ҳал этиш керак. Ваҳобов Зулфиддиновга истеъзо билан қараб бош чайқади-ю, кўлмак билан каналнинг битган қисми оралигидаги масофани чамалади. Бир лаҳза ўйланиб олгач, участка бошлигини чақирди.

— Тезда мана бу ердан дамба кўтариб, сувни каналга оқизинглар, ўзан шиббаланади.— У каналнинг тупроқ ишлари битган томонини кўрсатди. Сўнг Соқижонни имлади.— Сиз, оғайни,— ариқча қўйиладиган жойга ишора қилди Ваҳобов,— ёнингизга Боқижонни олиб, тезда кичик насосни ўрнатинглар-да, дюкерга тушган сувни каналга чиқариб ташланглар. Сув силқиғач қолган тупроқни суриб чиқарасизлар.

— Хўп бўлади, ўртоқ Ваҳобов.— Соқижон Боқижонни имлаб, усти тахта билан омонат ёпилган бостирма томон юрди.

Ваҳобов яна участка бошлиғига юзланди.

— Амударёдан сув ўтадиган ерларни кўздан кечирганмидингиз?

— Ҳаммаси тахт, Абдукарим Ваҳобович. Ўзани сув очишга тайёрлаб қўйганмиз кундузи.

— Яхши.— Ваҳобов чуқур нафас олиб, маъқул дегандек бош чайқади.— Унда ишчиларга дам бера қолинг. Эрталаб ишга киришасизлар.

Участка бошлиғи бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, аммо фикридан қайтди шекилли, кулиб қўя қолди.

— Нега куляпсиз?— Ваҳобов участка бошлиғининг қорайиб кўри-наётган чўзинчоқ юзига тикилди.

— Ишчилар: «Эртага кун ёриши билан сувни очамиз», деб туришган эди. Қайдам, кўнишармикин. Айниқса, Соқижоннинг авжи баланд. Ҳаммани тўнги сменада ишлашга кўндириб қўйди.

Ваҳобов иккиланиб, ўйланди.

— Чарчатиб қўймасмиканмиз? Бир неча ҳафтадан буён дам олмай, сурункасига ишлашяпти азаматлар.

— Эрта тонгда ҳамма орзиқиб кутган сув келса бутун чарчоқ ҳам ёзилади, Абдукарим Ваҳобович.— Участка бошлиғи кулиб, қўли билан атрофда уймалашиб юрган одамларни кўрсатди.— Қаранг, ҳамма шу дамни кутяпти. Шахтини қайтармайлик, Абдукарим Ваҳобович.

Ваҳобов пинҳон қувончдан энтикди. Шу топда одамлар унга худди участка бошлиғининг айтганларини маъқуллаб тикилаётгандай туюлиб, ич-ичидан завқланди. Ҳамон учқунлаётган қор зарраларига қараб туриб, бошини оҳиста участка бошлиғи томон бурди. Қўлини унинг чорпахил елкасига қўйди.

— Ҳимматларингизга балли, дўстларим. Омад тилайман. Минг раҳмат сизларга.

Ваҳобов атрофдаги одамларни бир зум табассум билан кузатди. Сўнг тепаликда сурувидан ажралиб, нима қиларини билмай қолган кўзинчоқдек бўйнини қисганча мунгайиб турган Зулфиддиновга қаради. Юзидаги табассум аста-секин ташвиш ва изтироб билан алмашинди. Зулфиддиновдан нигоҳини узмай тепалик томон юрди. Унинг кейинги пайтларда кўп масалаларда зимдан қўшилмаса-да, сиртига чиқармай, ўз билганича иш тутаётганини хаёлидан кечириб, баттар ташвишлана бошлади. «Қамситиляиман деб ўйлаётганмикин?— Ваҳобов тўхтаб, қошларини чимирганча қорайиб турган канал ўзанига тикилиб қолди.— Нега? Ундай деб ўйлашига асос йўқ, ахир. Бюрога қўйиладиган масалаларни кўпчилик ҳал қиляпти-ку! Қўшилмаса, фикрини очиқ ўртага ташлаб, мулоҳазаларини асосламайдими? Бекинмачоқ ўйнаб, ичимдагини топ қабилида иш тутушга не ҳожат бор?— Ваҳобов бу чигал тугуннинг учини тополмай, иллатни яна ўзидан излади.— Тўнг муомала қиладиганмиканман?.. Қачон?.. Нима масалада? Бир чеккаси бунинг аҳамияти бормикин? Ишда ҳар хил вазият бўлади. Одамнинг кайфияти ҳам бир хил бўлавермайди. Ташқи муҳитга беварқ, лоқайд қарайдиган одамгина пинагнини бузмайди. Ўзига тааллуқли ишнигина ўйлайди. Бундай одамлар учун ўзгалар бамисоли баҳор ёмғиридан потиллаб чиқадиган гиёҳ. Дунёни сув босса тўпиғига чиқмайди. Ўз эшқагига тармашади, кемасини, ширин жонинигина асрайди. Кун чиқса ҳам, ой туғса ҳам менга боқсин дейди. Қиладиган ҳар бир юмушидан манфаат излайди. юқорироқ поғонага кўтарилиш-

ни мушук лаҳм гўштга илҳақ бўлгандек ётиб пойлайди. Наҳотки, Зулфиддинов ҳам шундай одамлар тоифасидан бўлса?»...

Ваҳобов кескин бурчилиб, тена томон шаҳдам одимлади. Унгача ўзи томон келаётган Ваҳобовни кўрган Зулфиддинов пастга тушди. Ваҳобов Зулфиддиновнинг рўнарасида тўхтаб, музей экспонатини кўздан кечираётгандек унга синчковлик билан тикилиб қолди. Кабинетда, сўнгра йўлда Ваҳобов таибеҳларидан асаблари ҳамон тарап торттилиб турган Зулфиддинов ҳам биринчи секретарга истеҳзо билан қараб, пўнғиллади.

— Таннмай қолдингизми дейман, уни бу, Абдукарим Ваҳобовчи?— У зарда билан гапирди-ю, аммо шу заҳотиёқ юраги орқасига тортгандек гурсиллаб ура бошлади.

— Баъзан шундай бўляпти, ўртоқ Зулфиддинов. Амалда қилаётган иши ўзгариб турадиган одамнинг қиёфаси ҳам тусланишини билмасмидингиз?— Ваҳобов унинг кўзларига боқиб, аччиқ кесатди.

Зулфиддинов ўқдай қадалган бу нигоҳга бардош беролмади. Шу топда қилган ножўя муомаласининг оқибати нимага олиб келишини ўйлаб, ўзини йўқотди. Ҳеч нарса демай бошини эгди.

Ваҳобов бу ожиз одамга қараб баттар тутоқди. «Бузоқнинг югургани сомонхонагача. Ҳолинг шу экан, телба-тескари иш тутиб нима қилардинг!»— дейишига сал қолди. Аммо ўзини босди. Қўли билан одамларга ишора қилиб:

— Шунча одамни чалғитиб, бир ишни икки қилишга қандай журъат этдингиз?— дея уни яна буровга олди.

Зулфиддинов чурқ этмасди.

Ваҳобов машина эшигини оча туриб осойиштароқ, аммо буйруқ оҳангида Зулфиддиновга хитоб қилди.

— Бугун одамлар билан қолиб, қилган хатойингизни тузатинг! Эрталаб менга хабарини етказасиз!

У шундай дея машинага ўтирди.

* * *

Ваҳобов уйга етиб келганда тун ярмидан оққан, болалар хонасида чироқ аллақачон ўчган эди. Меҳрибон одатича хобхонада ярим уйғоқ, ярим мудроқ ҳолда ётарди. Ваҳобов оёқ учида кириб, чироқни ёқди. Ечинди-ю, ошхонага ўтди. Оғзи тахир, томоғи ачишарди. У чоғроқ оқ стол остидан табуреткани олиб, оғир чўкди-ю, икки чаккасини бармоқлари орасига олиб сиқди. Ўрнидан туриб, никелланган оқ чойнакка сув қуяётганида ошхонага Меҳрибон кирди. Эрининг қўлидан чойнакни олди. Газни ёқатуриб унга зимдан қаради-ю, уйқу хуружидан юмилаётган кўзларини катта очганча столга яқинлашди.

— Тобингиз қочдимми? Рухсорларингиз қизарган?— Меҳрибон юшоқ кафтини эрининг пешонасига босди.

— Соппа-соғман, Меҳрибон, қўрқманг, совуқ ўтди, шекилли,— дея ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Меҳрибон унинг елкасидан босди.— Ҳечам соппа-соғ эмассиз, иситмангиз бор, нега алдайсиз?— Меҳрибон иккинчи табуреткани тортиб, эрининг ёнига ўтирди-ю, ўпкаланиб юзини бурди.— Айтдим эрталаб врач чақираман деб. Ушандаям «Соппа-соғман», деб ўжарлик қилдингиз. Ҳозироқ: «Тез ёрдам»ни чақираман.— Меҳрибон ўрнидан турган эди эри унинг билагидан тутиб тўхтатди.

— Ҳожати йўқ, Меҳрибонхон. Дўхтирларингиз бари бир даволай олмайди бу дардни,— деб кулди.

— Нима қилди? Гапирсангиз-чи, юрагимни сиқмай,— Меҳрибон эрининг гапларидан ташвишланиб, унинг кўзларига тикилди.

— Чарчадим шекилли.— Ваҳобов оҳиста ўрнидан туриб, қия форточкасидан муздай ҳаво кириб турган дераза олдига борди. Ҳорғин кўзларини дераза ойнасидан ҳовлининг бурчагида милтиллаб турган чироққа тикиб, сўзини давом эттирди.— Биласизми, Меҳрибон,

қилаётган иши унмаса ҳам чарчаркан киши. Баъзан чинданам бе-
вақт иш бошлаб қўйдиммикин, деб ўйлайвериб ҳам чарчаяпман.—
Ваҳобов оғир хўрсинди.

Меҳрибон эрини орқа томондан қучиб, елкасига бош қўйди.

— Йўқ, Абдукарим ака, сира ундоқ эмас. Ноўрин ўйлаясиз. Жу-
да хайрли иш бошлаганингизни бутун шаҳар гапиряпти. Ҳамманинг
оғзидан шу гап. Айниқса, диққинафас Шаҳристон кўчаларидан Аму-
дарё суви шарқираб оқа бошлаганидан кейин. Назаримда айрим му-
ваффақиятсизликларингизни ошириб юбораётганга ўхшайсиз.

— Қани эди шундай бўлса,— Ваҳобов чироқдан кўз узмай гапи-
да давом этди.— Афсуски, ўша сиз айтган айрим муваффақиятсизлик-
лар ишни тўхтатиб қўйиш даражасига бориб етяпти. Эҳтимол, одам-
лар билан ишлай олмаётгандирман. Балки фикримни тушунтиролма-
ётганим учун тўғаноқлар кўпайяптими, деб ҳам ўйлайман.

— Сизга нима бўлди ўзи?— Меҳрибон кулиб, эрини ўзига қарат-
ди.— Эсингиздами, бир иш қилатуриб хиёл иккилансам: «Одам ҳам-
ша ишонч билан иш тутиши керак!» деб койирдингиз? Ё унутдиларми
ўзлари айтган гапни?

Ваҳобов кулди.

— Демак, насиҳат қилиш осон, амал қилиш қийин. Сизга айтган
гапимни ўзимга айтиб, ўзимни ўзим кўндиролмаяпман.

— Бўлмаса, мени айтди, деб ҳисобланг-да, ҳозир бориб бирпас-
гина ором олиб туринг. Мен «Тез ёрдам»ни чақирим керак. Исит-
мангиз тушмаяпти.

Ваҳобов монелик қилмай хотинига эргашди. У хобхонага кириб,
каравотга чўзилганида ҳам қарама-қарши фикрлар қуршовидан чи-
қолмади. Иситманинг хуружи деб бошини кўрпага буркаб ҳам кўрди.
Бўлмади. Унинг кўз олдига гоҳ Мардиевнинг силлиқ тарашланган та-
ранг юзи, гоҳ тепа устида қўлини чўнтагига тикиб, кибор билан тур-
ган Зулфиддинов келиб, безовта ўйларини қитиқларди. Ваҳобов ўнг
ёнбошига ағдарилиб, бошини дераза томон бурди. Ҳовлида яланғоч
дарахтларнинг шох-шаббаларига қараб, негадир хаёли туғилиб ўс-
ган Қифтиоб, унинг ажойиб табиати, ёшлик, ўспиринлик йиллари,
отаси сари етаклади.

Қифтиоб — Қашқадарё билан Оқдарё оралиғида жойлашган гоят
сўлим жой. Унинг осмонўпар тоғлари бамисоли бирлашган икки
кафтдай Қифтиобни ўраб олган. Бахмалдек кўм-кўк этаклари икки
дарё оралиғига келиб туташади. Бироқ ўн-ўн беш чақирим нарида
табиат яратган шундай жаннатмакон жой ҳуснига ямоқ бўлиб ётган
ўн минг гектардан ортиқ яйдоқ чўл кўпларнинг ақлини ҳайратга со-
ларди. Бу чўл гуллаган. водийда қачон пайдо бўлганини ҳеч ким бил-
маганидек унинг қайноқ бағрига сув олиб кириш муаммосини ҳам
асрлар давомида ҳеч ким ҳал этолмади. Не-не беклар бел боғлади бу
ишга. Минг бир машаққат билан олиб келинган сув жар ёқасига ет-
гач ғалвирдан ўтгандек ўпқон домига тушарди.

Урушнинг иккинчи йили эди. Абдукарим тўртинчи синфда ўқир-
ди. Уша кезларда пахтачилик звеносини бошқарган елкадор, барвас-
та қадду қомадли ота уни етаклаб тоғ чўққисига олиб чиқди. Арча
соясига ўтқизиб, олдига дастурхон ёзди. Онаси ёпган зоғора нонни
ушатди-ю, бир бурдасини бамайлихотир оғзига солгач, оҳиста сўз
бошлади.

— Уғлим Абдукарим,— энди сен катта йигит бўп қолдинг. Дунё-
ни балад-пастини билиб турибсан. Уруш ҳаммани бирдай қақшатап-
ти. Эртадан бошлаб ўқишингдан кейин звенога чиқ. Табелчилик қи-
ласан, кечалари миروبларга қарашасан. Бизни ерларда сув мисоли
гавҳар. Унинг ҳар томчиси ҳисобда. Хув, пастликдаги сарғайиб ётган
ерларни кўряпсанми?— Ота қўлини тутунранг шўра босиб ётган та-
қир ерларга чўзди.— Бу жойларни суғоришга ҳеч кимнинг қудрати
етмади. Бинобарин бор еримизни жондай қадрлаймиз. Хотин-халаж,
қари-қартанг, сенга ўхшаган норасидалар билан шудгор қияпмиз,

ризқ-рўзимизга яраша дон-дун ундиряпмиз, юртга пахта беряпмиз. Қим билади, вақти келиб, улғайганларингда, эҳтимол, шу чўлни ҳам ерларимизга қўшиб оларсизлар, аммо шу кунда қилаётган юмушимиз ҳаммаданам зарил, ўғлим. Уқдингми?— Ота чўлдан кўз узмай, икки тирсагини тиззаларига қўйиб, узоқ ўйга толди...

Уша куни ота-бола шомгача тоғ-тошларда айланишди. Сўнг этаги ҳовлиларига туташган пахтазор оралаб қайтишди. Абдукарим илк бор отаси бошлиқ звено аъзолари очган ерларни ўзиникидек ҳис этди. Эртадан бошлаб ўзи ҳам шу ерда меҳнат қилишини болаларча кибр-ҳаво билан ўйлаб, қувонганча уйга кирди.

Шундай қилиб, Абдукаримнинг меҳнат фаолияти бошланди. Мактабдан қайтгач апил-тапил тушлик қилиб, далага чиқарди. Теримчилар йиққан пахталарни пайкаллардан олиб чиқишга кўмаклашиб, таърозидан тортар, чурук қоп-қанорларни амаллаб чатиб-ямаб, пахтага тўлатар, уларни аравага ортишга қарашар, кечки ҳисоб-китобларни саранжомлагандан кейин эса сувчилар билан бўларди. Кунлар, ойлар ўтди. Сувчилик сир-асрорларини тезда ўзлаштириб олганини кўрган тажрибакор мироблар унга мустақил иш тутишга рухсат беришди. Шу-шу, у ўз қишлоғидагина эмас, қўшни қишлоқларда ҳам митти сувчи номи билан танилди. Бир йилдан ошар-ошмас у колхозда сувчи бўлиб ишлай бошлади. Абдукарим қоронғи тунларда чўчимай ёлғиз дала кезарди. Бора-бора сув романтикаси уни тамоман ўзига мафтун этди. Бот-бот ҳеч кимга билдирмай отаси кўрсатган чўл атрофида айланар, унга сув олиб ўтадиган ерларни синчиклаб ўрганарди. Ниҳоят тўққизинчи синфда ўқиб юрган кезларида қишлоқларига бир гуруҳ олимлар келишди-ю, унинг ҳаётида катта бурилиш бўлди. Олимлар чўл кезиб юрганларида Абдукарим билан учрашишди. Улар митти сувчи таърифини колхоз раисидан эшитишган эди. Кечкурун олимлардан бири Абдукаримларникига келди. У Абдукарим билан алламаҳалгача гаплашиб ўтириб, кетаётганида:

— Чинакам сувчи бўлишни истайсанми?— деди дабдурустдан Абдукаримнинг елкасига қўлини қўйиб.

Абдукарим нима деярини билмай довдиради. «Сиз айта қолинг», дегандек отасига қаради-ю, ийманиб ер чизди. Отасининг:

— Нега индамай турибсан, жавоб бермайсанми?— деган танбеҳидан сўнг:

— Ҳа,— деди.

Олим ёндафтарчасидан бир варағини йиртиб олди-да, унга алланималарни ёзди. Сўнгра Абдукаримга узатди.

— Унингчини битирганингдан кейин, мана шу хатдаги адресга қараб, бизникига борасан. Уйдан тополмасанг ирригация институтида бўламан. «Раҳим Аҳмедович қаердалар?» деб сўрасанг тўппа-тўғри менинг олдимга олиб киришади. Маъқулми?

— Албатта, бораман!— деди Абдукарим ҳаяжондан энтикканча.

Абдукарим ўша кундан бошлаб олим ёзиб қолдирган китобларни варақлай бошлади. Мижжа қоқмай кечани тонгга улаган кезлари ҳам кўп бўлди. Айниқса, ўнингчини битириб, кириш имтиҳонларига тайёрланган кунлари сира эсидан чиқмайди. Қунт-сабот уни институтга етаклаб кирди. Беш йиллик таҳсилдан сўнг жонажон қишлоғига қайтди-ю, ўзи севган касбини давом эттирди. Тиришқоқлиги туфайли кўп ўтмай элга танилди. Бошда уни ўзи ишлаб турган районнинг қишлоқ хўжалиги бошқармасига раҳбарлик лавозимларидан бирига олишди. Бир-икки йилдан кейин эса Шаҳристон сув хўжалиги бошқармасига бошлиқ қилиб тайинланди. У қаерда ишламасин қишлоғидаги яйдоқ чўл хаёлидан сира нари кетмасди. Бора-бора бу ерларни ўзлаштириш унинг муддаосига айланди. Еш мутахассис Марказком бўлими мудирининг ўринбосарлигига қўтарилди. Ана шундан кейин Абдукарим йигитлик чоғларидаги режасини амалга оширишга астойдил киришди.

Баҳорнинг илк кунлари эди. Қун тартибига республикада янги

ерлар очиш масаласи қўйилган айти қизғин дамлар. Абдукарим Ваҳобович чўлни ўзлаштиришнинг ўзи тузган схемаларини олиб, партия Марказкомининг биринчи секретари ҳузурига кирди.

Биринчи секретарнинг бугдойранг юзига билинар-билинемас та-бассум ёйилди. У кўзларини сузганча, анчагача жавоб бермай, Абдукаримга қараб қолди. Секретарнинг хурсанд бўлган кезларида суҳбатдошига бирпас табассум билан тикилиб қоладиган одатини яхши билган Абдукарим Ваҳобович шошилганча:

— Жилла бўлмаса икки йилга рухсат беринг,— деди схемаларини йиғиштира туриб.

Биринчи секретарь ўрнидан турди. Дераза ойнасидан ташқарига қараб туриб, ўзига ўзи гапираётгандек: «Яхши» деди. Сўнг Абдукаримга қараб давом этди.

— Аммо икки йилдан ошиқ эмас. Сизнинг борангизда бошқа режаларимиз бор,— деди-да, кулиб қўлини узатди.— Оқ йўл! Муваффақият тилайман!..

Абдукарим Ваҳобович Қифтиоб район партия комитетининг биринчи секретарлигига сайланди. Яна уйқусиз тунлар, машаққатли кунлар бошланди. Бутун район аҳолиси оёққа турди. Сув ўпқон домига тушадиган ерларга арматура билан бетон ётқизилди. Йил ўтмай Қифтиобнинг қарийб ўн олти чақирим масофада ястаниб ётган қақроқ ерларига обиҳаёт келди...

Абдукарим Ваҳобович пешонасидаги тер томчиларини артиб, яна дераза томонга ёнбошлаб олди. Қифтиобдаги чўлни ўзлаштириш воқеаларини эслаганда негадир яна хаёлида Зулфиддинов жонланди. Уни кимгадир ўхшатди. Ҳа, чўлда энди иш бошланган кунлардан биринчи кундан олдинги секретарь келиб қолди. Салом йўқ, алик йўқ, уни четга имлади. Абдукарим Ваҳобович индамай кетидан элик-олтмиш қадамча борди. Собиқ секретарь тўхтагач:

— Авваламбор, ассалому алайкум, аҳволлар яхшими, бола-чақалар тинчми, ака,— деди истехзо билан.

Собиқ секретарь тўнглик билан; «Ҳа, хаёдан кўтариллипти, салом» дея қўл учини бериб, совуққина кўришди-ю, муддаога ўтди.

— Ука, ёшлик қиялсиз,— деди томдан тараша тушгандай.

— Нега?— Ваҳобов унинг кўзларига тик боқди.

— Бу ерларни ўзлаштиришнинг иложи бўлганда мен қилардим бу ишни. Сизга йўл бўлсин. Читтак туяқуш бўламан деб бутини йирган экан. Тағин эл ичида шарманда бўлиб қолманг, деб омади гапни айтяпман-да. Бу ёқда қанчадан-қанча маблағни елга совурасиз. Бундай ишларда эҳтиёт шарт, ука. Бир оғиз кенгашмасиз-да биз билан!

Собиқ секретарнинг бу гапи Ваҳобовнинг жон-жонидан қанчалик ўтмасин, ўзини босди. Ётиғи билан жавоб берди.

— Биринчидан, бу ишни мен эмас, халқ қиялпти. Мен бошқаряпман, холос. Бирлашган қўлларнинг куч-қудрати нималарга қодирлигини мендан кўра яхши биласиз. Қолаверса, эзгуликка кенгашнинг кечи йўқ. Келинг, бош устига, бамаслаҳат иш тутамиз.

Собиқ секретарнинг чўзинчоқ озгин юзи тиришиб, кўзлари сузилди. Туртиб чиққан жағ суяклари бир қимирлаб қўйди-ю, аммо ҳеч нарса демади. Кескин бурилиб, хайрлашмай жўнаб қолди. У нимаси биландир Зулфиддиновни эслатарди...

Ваҳобов толиқди. Ҳолсизланганча кўзларини юмди. «Тез ёрдам»-дан келган врач билан ҳамшира хонага кирганларида у ухлаб қолган эди.

Ўн тўққизинчи боб

Январнинг дастлабки кунлариданоқ бошланган қаттиқ изғиринли совуқ ўн кунча давом этди. Кетидан сурункасига уч кун тинимсиз ёққан қалин қор областнинг район марказлари, қишлоқлардагина эмас,

Шаҳристонда ҳам вазиятни оғирлаштирди. Шаҳар транспорти деярли тўхтаб қолди. Айрим иситиш қозонхоналари ишдан чиқди.

Телефон трубкалари бетўхтов жиринглар, одамлар область партия комитетидан ёрдам сўрашарди.

Ана шундай ташвишли кунлардан бирида секретарь қиз Ибодовнинг шошилиш масала билан келганини айтди.

— Қирсин.

— Салом, Абдукарим Ваҳобович!— Ибодовнинг ранги ўчган, ҳаяжондан ўзини аранг босиб сўрашди.

— Ҳа, нима қилди, тинчликми?

— Ишлар, чатоқ, Абдукарим Ваҳобович. Янги тузилган ихтисослаштирилган қорақўлчилик совхозимиз билан икки кундан буён алоқа қилолмаяпмиз. Йўлларни одам бўйи қор босиб, транспорт ўтолмаяпти.

— Қанақа ихтисослаштирилган совхоз?— Ваҳобов ҳайратдан мижжа қоқмай Ибодовга қараб қолди.

— Ўртоқ Зулфиддиновнинг топшириғи билан ёзда Варахшанинг ичкарисида иккита совхоз ташкил этган эдик, Абдукарим Ваҳобович. Марказомдан таклиф қилишган экан, шундай совхозлар тузишни.

— Шу вақтгача йўл, уй-жой, одамлар учун зарур шарт-шароит яратмаганмидингиз?

— Яшанг, ўртоқ секретарь — Ваҳобов заҳарханда қилиб, телефон трубкасига қўл узатди.

— Салом, ўртоқ қўмондон! Мен Шаҳристон обкомининг биринчи секретари Ваҳобовман... Раҳмат, ўртоқ қўмондон. Сизни безовта қилаётганим, ёрдамнинг зарур бўлиб қолди... Ҳа, ҳа, бизда айниқса қаттиқ келди қиш, хабарингиз бор. Чўлдаги бир совхозимиз билан алоқа узилди. Ҳеч қандай транспорт ўтолмаяпти... Ҳа, танк. Иложи бўлса, иккита. Раҳмат, ўртоқ қўмондон. Мен Варахша райкомида бўламан... Хўп, хайр!

— Алло, вертодромми? Салом, мен Ваҳобовман. Раҳмат! Бир-икки соат ичида Варахша райкомининг биноси олдига вертолёт юборсангиз. Ҳа, ҳа, чўлга чиқади... Яхши, мен райкомда бўламан. Раҳмат!

Ваҳобов телефон трубкасини қўйиб, ўйланиб қолди.

— Сиз зудлик билан районга боринг. Икки-уч врач, зарур доридармон, пўстин, иложини топсангиз у ёқдаги одам сонига қараб пийма, озиқ-овқат тайёрлаб туринг. Мен изма-из етиб бораман.

— Яхши, Абдукарим Ваҳобович, раҳмат!

Ваҳобов қўнғироқ тугмачасини босди. Секретарь қиз кирди.

— Менга Зулфиддиновни чақиринг.

Ҳеч нарсадан хабарсиз Зулфиддинов бамайлихотир кабинетга кирди-ю, Ваҳобовни ташвишли кўриб, ҳушёр тортди. Зулфиддинов Ваҳобов билан ораларида ўтган ўша кўнгилисиз гапдан сўнг анчагача ҳадиксираб юрди. Ҳатто, Ваҳобовнинг кўзига кўринмаслик учун ишга ҳам чиқмай, кўрпа-ёстиқ қилиб ётмоқчи ҳам бўлди. Ваҳобовнинг тоби қочиб, ишга чиқмаётганини эшитгач, бир оз тинчиди. Аммо Ваҳобовнинг ўзи унинг кабинетига кириб, ораларида ҳеч гап ўтмагандек гапира бошлаганидан кейин тамоман тинчиди. Ҳатто Ваҳобовга ичидан ҳаваси келди. Одатдагича муомалада бўлиб юрди. Аммо Ваҳобовнинг бугунги ҳолати уни яна ўйлантириб қўйди. «Нима бўлди экан?»— хаёлидан шу фикр ўтди-ю, чакка сочларини тузатди. Бориб кўришгач, ҳадиксирабгина стол олдидаги креслога ўтирди.

— Варахшадаги аҳволдан хабарингиз бўлдими?

— Йўқ, Абдукарим Ваҳобович, нима бўлипти тагин, уни бу?— Варахша сўзини эшитган заҳоти совхоз кўз олдига келди. Ибодовнинг ёз бўйи бинокорлар, қурилиш материаллари сўраб қилган зору таваллоларига қулоқ солмаган, бугун-эрта деб галга солган эди. Қаттиқ совуқ бошланганда, бир-икки хаёлига келди-ю, боришга юраги дов

бермади. Фурсат ўтгач, «қишнинг қоқ ўртасида нима ҳам қила олардим», дея таваккалга ташлаб қўйди. Абдукарим Ваҳобовичнинг ҳозирги ташвишини кўриб, шуларни ўйлаганча, балки бошқа бирон гапдир деган умидда ўзини билмаганга солди.

— Совхоз тузиш ҳақида Ибодовга қачон топшириқ бергандингиз?— Ваҳобов ҳаяжонини босиш учун олдидаги қоғозларни титкилай бошлади.

— Ёзда, Абдукарим Ваҳобович.— Зулфиддиновнинг силлиқ пешонасига совуқ тер кўпчиди.— Марказкомдан шундай таклиф билан телефон қилишган эди, уни бу.— У ҳаяжонлана бошлади.— Сизни топишолмаган бўлишса керак.— Аҳвол танг келганда Зулфиддинов ўзини йўқотиб, довдираганидан айтадиган гапининг калавасини йўқотди.

Ваҳобов буни пайқагандай унинг кўзига тикилиб туриб, бош чайқади.

— Гап мени топишган, топишмагани устида бораётгани йўқ, Мустафо Зулфиддинович.— Сиз обком секретарисиз. Бунинг устига асосан қишлоқ хўжалиги масалалари билан шуғулланасиз. Истаганча мустақил ҳаракат қилишингиз мумкин. Аммо бундай жиддий тадбирларни амалга оширганда одам орқа-ўнгини ўйлаб, пухта тайёргарлик билан иш бошлаши керак-да! Икки-уч минг қоракўл қўйни беш-ўнта одамга топшириб, яйдоқ чўлга ҳайдаш билан иш битармиди?

Зулфиддинов бўшашиб, ерга қаради. Бутун айбни Ибодовга тўнкаб, уни қораламоқчи ҳам бўлди. Аммо Ваҳобов ўрнидан туриб, шкаф томон одимлаганини кўргач, тараддудланиб, жим қолди. Ёндафтарини қўйнига солди-ю, иш нима билан тугашини кутиб, узун стол олди-га бориб тўхтади.

— Қийиниб, пастга тушинг, бориб келамиз.— Ваҳобов бўғиқ, тамоман тузалиб кетмаганидан хаста овозда гапириб, унга қарамай, эшик томон юрди.

Улар Варахшага етиб келганларида, Ибодов райком биноси олдида вертолёт учувчиси билан гаплашиб турарди. Ваҳобов учувчи билан қўл бериб кўришгач:

— Ҳамма нарса тахтми?— деди изғириндан оғзини тўсганча.— Сиз нарсаларни, икки-уч врачни олиб, вертолётда ҳозироқ учинг. Танк келиши билан ўртоқ Зулфиддинов изма-из етиб боради. Радиотехник ҳам олинг. Рацияни тузаттириб, аҳволдан бизни хабардор қилиб турасиз.

Ваҳобов райком секретарининг кабинетига кириб ечинди-ю, ҳорғин гавдасини диванга ташлади. Хаёлида ҳамон яйлов, табиат билан юзма-юз туриб олишаётган одамлар. Юраги ғашланди. Ўйлари яна Зулфиддиновга келиб тақалди. «Ишчан, яхши мутахассис», деб мақташарди уни. Аммо Ваҳобов ўйлаб туриб ишчанлигини белгилайдиган бирон фазилатини кўз олдига келтиролмади.— Область тараққиёти йўлида асосий омиллар деб катта ишлар билан ўралашиб, бундан ҳам жиддийроқ — кадрлар масаласида эътиборсизлик қилдимми ё? Яқин орада чорва тўғрисида Зулфиддинов билан бақамти ўтириб гаплашганим йўқ. Фараз этайлик, Зулфиддинов иккита янги совхоз тузилганини айтган тақдирда ҳам у билан шуғулланишга вақт ажрата олармидим, бу ёқда ирригация масалаларида катта ташкилий ишларни ҳал этиш зарур бўлиб турган пайтда?» Ваҳобов назарида биринчи даражали туюлган масалага ортиқроқ вақт ажратганини, одамларни чуқурроқ ўрганишни галдаги вазифалар қаторига суриб хато қилганини илк бор чуқур ҳис қилди. Сирасини айтганда, у Зулфиддиновнинг иш фаолияти, услубини дурустроқ билмайди. Зулфиддинов ҳақида эшитган мақтовларга ишонди. Унинг тўғрисида айрим кишилар айтган майда-чуйда гапларга парво қилмади. Тўғри, ўзи ишонч ҳосил этмагунча одамлар ҳақида орқаворатдан айтиладиган майда гапларга қулоқ солмайди. Аммо областга келганидан буён анча вақт ўтди. Бунинг устига область партия комитети иш услубида одамларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг иш, турмуш шароитини кун сайин яхшилашга эъти-

бор сустлигини пайқаган эди-ку! Ҳатто районларда ҳам бу борада оқсоқлик сизди. «Нега энди жиддийроқ шуғулланмадим?»— Ваҳобов ўрнидан турди, безовталанганча галстуги боғичини пастга сурди. Томоғи ҳамон ўқтин-ўқтин оғриб турарди. Ҳаво етишмасди. Қўйла-нинг юқори тугмачасини ечиб, очиқ форточкага яқинлашди. «Одамнинг табиати қизиқ. Нега энди ўз фаолиятида йўл қўйган хатоларини шу нуқсон оқибатида содир бўлган кўнгилсизлик дамларида жиддийроқ ўйлайди. Бу ҳақда олдинроқ бош қотирсам бўларди-ку! Наҳотки лоқайдлик касалига чалинган бўлсам.— Ибодов билан чўл эта-гида отардан келган кездеги суҳбатини хотирлади:— Райком секретари уруш инвалидига нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлинганини кўра-била туриб индамайди, унга панжа орасидан қарайди. Хўш, бу-нинг олдини олиш учун қуруқ насиҳатдан ўтиб, нима иш қилдим?» Ваҳобовнинг боши ғувиллаб, кўнгли беҳузур бўлди. Унинг қўллари билинар-билимас қалтирарди. Секретарнинг иш столига яқинлашиб, кўнги-роқ тугмачасини босди.

— Аччиқ кўк чой дамлаб беринг, қизим.

Ваҳобов диванга келиб ўтиришга улгурмай эшик очилди. Секретарь қиз шошилганча узун стол ёнида тўхтаб:

— Абдукарим Ваҳобович! Танк йўлда тикилиб қолипти,— деди ҳаяжон билан.

Ваҳобов ўрнидан турди. Фикрини тўплаб олгач:

— Тезда чиқиб, иккинчи танкчини рацияга чақиринг. Тикилиб қолган жойлари квадратларини аниқлаб, зудлик билан етиб борсин.

Ваҳобов диванга ўтирди. Кўз ўнгида олдинга силжиёлмаётган танк, яйлов изғиринига бардош беролмай силласи қуриган одамлар намоён бўлди. Изтиробдан зирқираётган чаккаларини кафтлари орасига олиб сиқимлади...

* * *

Бошда иссиқ танк ичида бепарво ўтириб, хаёлларига эрк берган Зулфиддинов тўсатдан ер қаърига чўкаётгандек пастга кетаётганини сизди-ю, сапчиб ўрнидан турди.

— Нима бўлди, ўртоқ лейтенант?— унинг ола-кула кўзлари танк ичини хира ёритиб турган приборларга қадалди. Ранги оқариб, қуруқшаган лабларини тил учи билан ялаб қўйди.

— Тикилиб қолдик, ўртоқ секретарь!

— Қандай қилиб? Тезликни оширинг!— Зулфиддиновнинг овози қалтиради.

— Йўқ, ўртоқ, секретарь, унда бронетранспортер ҳам жойидан жилди-ролмайдди танкни.

— Ахир бизни у ерда одамлар кутяпти! Тушунсангиз-чи!

Лейтенант Зулфиддиновга эътибор бермади. Қулоқчинини томоғига тушириб, рацияга қўл узатди. Аҳволни лўнда қилиб тушунтирди. Сўнг башня қопқоғини очиб, юқорига кўтарилди. Атрофда қор бўрони изғирди. Кучли шамол танк ичига қум аралаш қор учқунларини олиб кирди. Зулфиддинов энгагини кўтариб туриб, сур телпагининг ипларидан тортганча тангиб олди. Пўстини ёқасини кўтарди. Совуқ ўтган оёқларини тапиллатганча бирдан-бир ўйи очиқ қолган люкдан ғувиллаб кираётган шиддатли қору изғириндан ўзини пана қилиш билан банд эди. Музлаётган қўлларини енглари ичига тикди, люкни ёпиб олиш мақсадида кўзларини юқорига қадади. Лейтенантнинг оёғи халақит бермоқда. Бир кўнгли ундан илтимос ҳам қилмоқчи бўлди-ю, аммо боя лейтенант гапини эътиборсиз қолдирганини эслаб, журъат етолмади. Хаёлидан бири-биридан даҳшатлироқ ўйлар нари кетмай қолди. Дастлаб у бу изғиринли совуқни енгиб, Шаҳристонга етиб олишни ўйлади. Ер-биродарларининг бирин-кетин кўнги-л сўраб келишлари, жасоратини навбатма-навбат мадҳ этишлари фикридан ўтди. Тетиклашиб, руҳи кўтарилди. Бир неча сония мобайнида

бу азобнинг янада кучайишини истади. Ҳатто бирон фавқулодда қаҳрамонлик кўрсатиш истаги ҳам пайдо бўлди. Бироқ муз аралаш коптокдек қор бўлаги елкасига келиб урилгач ваҳимага тушди. Бу дўзахдан энди эсон-омон қутулишига шубҳалана бошлади. Люк остидан нарироқ сурилиб, танк бурчагига биқиниб олди. Аъзойи бадани қалт-қалт титрарди. Тишлари такиллаб, ўкинч билан ингради-ю, хўрлиги келди. Улим чангал солаётгандай кўзларини ёқаси билан бекитиб олди. Назарида қизил духобага ўралиб устига анвойи гуллар қўйилган тобут ичида ётгандай бўлди. Атроф ғуж-ғуж одамлар. Тобут атрофдагиларнинг ғам-андуҳ ичида эгилган бошлари энди бир умр кўтарилмайдигандай эди...

Зулфиддинов лейтенантнинг «Танк келяпти, ўртоқ секретарь!» деган овозидан чўчиб, кўзларини очди. Очиқ қолган люкдан қор ва изғирин ўн чандон ошиб танк ичига ёпирилиб кирди. Лейтенант икки-та белни олиб, қоматини ростлади. Зулфиддинов қовоғини уюб, бошини бурдй. Лейтенант бир зум ўйланиб турди-ю, қўлидаги битта белни ташлаб, юқорига кўтарилди. Сахро шамоли ҳамон қутурар, барханлар устига тўпланган қор уюмларини чирпирак қилиб итқитар, ҳуштак чалганча кейинги барханлар сари учарди. Лейтенант иккинчи танк келишини ҳам пойламай орқа томонга ўтди. Танк бир метрча қорга ботганди. У беш-ўн қадам наридан ерни қордан тозалаб, танк сиғадиган йўлак шаклида қазий бошлади. Орадан кўп ўтмай етиб келган иккинчи танк ботиб қолган танкни чуқурдан тортиб чиқарди.

Танклар совхоз жойлашган яйловга етиб келганида икки врач устига бўй баравар оқ чойшаб ёпилган жасадни вертолётга олиб чиқишарди. Атрофда соқоллари ўсган, юзлари изғирин ва совуқдан кўкарган беш-олти киши энгаклари титраганча мурдага қараб туришарди. Беш-ўн қадам нарида ёнма-ён турган уч-тўртта вагонетканинг эшиклари ланг очик. Атрофда қор остида қолиб шишиб кетган қўйлар ётарди. Зулфиддинов қанчалик ўзини босишга уринмасин, жағи-жағига тегмай такиллаётган тишларини бир-бирига босолмай қалтирарди. У Ибодов билан бош қимирлатиб саломлашди-ю, чойшабдан чиқиб турган бир жуфт этикка кўзи тушди.

— Нобуд бўлиптими?

— ...

* * *

Секретарь қиз шошилиб кабинетга кирди.

— Сизни Ҳамро Ибодович рацияга чақиряптилар,— деди.

— Эшитаман, Ҳамро Ибодович!

Рация бир-икки чийиллаб тиқирлади-ю, секретарнинг ҳазин овози эшитилди.

— Бир чўпон нобуд бўлипти, Абдукарим Ваҳобович.— Ибодов энтикиб гапирарди.— Беш юз қўй билан одамлардан узоқроқда қолиб кетган экан. Қўйларам, ўзиям...

Ваҳобов рациянинг кнопокасини босиб, савол берди.

— Қолган одамларнинг аҳволи қалай, районга олиб келса бўладими?

— Бир-икки соатдан кейин мумкин, деяпти дўхтирлар. Айниқса, бир аёлнинг аҳволи оғир, Абдукарим Ваҳобович. Марҳум «Ҳосил» колхозилик экан. Бешта майда боласи... Аёли касалманд, ўрнидан туролмай қолипти... Икки соатлардан кейин йўлга чиқамиз...

Ваҳобов шошилиб кабинетга кирди-ю, телефон трубкасини кўтарди.

— Мени тезда ўртоқ Жумаев билан уланг! Ҳа, ҳа!.. Алло, салом. Ўртоқ Жумаев қаерда?.. Варахшага кетдилар? Қачон?..

Ваҳобов соатига қаради-ю, трубкани ричагга илиб, диванга бо-риб ўтирди. Унинг бўртиб чиққан кўм-кўк чакка томирлари ҳамон лўқилларди.

Орадан ўн минутлар ўтар-ўтмас Жумаев кириб келди. У Ваҳобов билан қўл беришиб кўришди-ю:

— Ҳеч ким новуд бўлмаптимми?— деди ҳаяжон ичида.

— Бир чўпон новуд бўпти. «Ҳосил» колхозидан. Қани, кетдик ўша ёққа.

Пахса девор билан ўралган ҳовлининг бир табақали эшиги олдига одам сиғмас, бўйинларини эгганча шивирлабгина бахтсизликнинг тафсилотини сўзлашарди.

Ваҳобов турганлар билан бош қимирлатиб саломлашди-ю, энгашиб ичкарига кирди. Чоғроқ ҳовли бурчагида бир уй, бир даҳлиз бўлиб, саҳнда белини боғлаб олган хотинларнинг қий-чуви юракларни эзарди. Ваҳобов улар билан ҳам бош қимирлатиб саломлашганча даҳлизга ўтди. Намат тўшалган уйчанинг тўрида бошини оқ дуррача билан танғиб олган ўттиз беш-қирқ ёшлар чамасидаги рангпар аёл ётарди. Атрофида икки-уч майда бола нафасларини ичларига ютганларича ола-кула кўзларини оналарига қадаб ўтиришибди. Ҳиқиллаб ётган аёл Ваҳобов билан Жумаевни кўрди-ю, ҳўнграб, овозининг борича бақирди:

— Қурубгина кетсун эди қўйларинг! Оёғи билан остона ҳатлаб чиққан паҳлавондай тулпоримни боши билан олиб келсун деб ўтирувдимми? Вой мангинага марг кеса бўлмасмиди ундан кўра, муштдак балаларим билан қаерга сиғаман энди... Вой, тулпоргинам, мани кимларга ташлаб кетдингиз?! Вой...

Жумаев аёлга яқинроқ бориб, ерга чўккалади.

— Ўзингизни босинг, қизим, бевақту соат ажал шафқатсиз. Болаларингизниям, ўзингизниям ташлаб қўймаймиз, тинчланинг, қизим, тинчланинг. Бетоб экансиз, бу ёқда...

— Вой ман бетоб бўмай гўрга кирсам кошкийди... Тулпоргинам, қайларга кетдингиз дийдорингизниям кўрсатмай, вой... ман сиебахтани нега бирга олиб кетмадингиз... вой... тулпоргинам!..

Аёл ҳолдан тойди. Оғзидан кўпик сачради. Ваҳобов: «Сув!»— дея даҳлизга отилди. Изма-из хонага оқ халатли врач аёл кирди.

Эшик олдида атрофи қизил духоба билан гир айлантириб ўралган тобут. Эгик бошлар. Атрофда сукунат. Девор оша инграниб чиқаётган йиғи аралаш узуқ-юлуқ сўзлар атрофни зир титратиб, акс садо берарди. Бошвоқсиз шамол қор учқунларини одамлар устига сочар, бостирма устидаги гўзапояларни юлиб-юлқирди.

Ваҳобов Ибодовни четга имлади.

— Қолхоз раиси қаерда экан?

— Дам олишга кетувди, Абдукарим Ваҳобович.

— Районингизда мактаб-интернат борми?

— Йўқ эди, Абдукарим Ваҳобович.

Ваҳобов бир сония ўйланиб, Ибодовга қаради.

— Эртага ўртоқ Жумаевга учрайсиз. Чўпоннинг болалариниям бирга олиб боринг. Шаҳардаги мактаб-интернатга жойлаштиринглар.— У нафасини ростлаб олгач:— Қолхоз ҳисобига,— деб қўшиб қўйди.— Чўпоннинг аёлини область шифохонасига ётқизинглар. Яхшилаб даволашсин.

Ибодов билан Жумаев «яхши» дегандек бош қимирлатиб қўйишди.

— Ҳали эгаси кўчиб кирмаган кооператив уйлардан қолганми колхозда?

Ибодов ўйланиб қолди. Тусмоллаб:

— Топамиз, Абдукарим Ваҳобович,— деди ҳовлиққанча.

— Зудлик билан янги уй беринг. Қолхоз ҳисобидан... Улимликка пул ажратилдимми?

— Ажратдик, Абдукарим Ваҳобович.

— Янги тузилган совхознинг директори ким эди? Узи бор эканми жойида?

— Йўқ, Абдукарим Ваҳобович. Ун беш кунча бўлипти, Тошкентга кетган экан.

— Тошканга? У ерда нима қиларкан? Дам олишгами?

— Ҳеч кимнинг хабари йўқ, Абдукарим Ваҳобович.

— Қаердан топдингиз у директорни?

Ибодов сукут сақлаб, ерга қаради. Бир нафас жимликдан сўнг эшитилар-эшитилмас гуноҳкорона овозда:

— Бир ёш бола, Абдукарим Ваҳобович. Уртоқ Зулфиддинов тавсия қилгандилар.

— Уртоқ Зулфиддинов?— Ваҳобов тутоқиб, ўзини аранг босди.— Райком нима қилиб ўтирипти?

— ...

— Қолган одамларни нима қилдингиз?

— Уй-уйига элтиб қўйди исполком раиси, Абдукарим Ваҳобович. Икки кишини касалхонага ётқиздик. Ушкалари шамоллаган экан.

— Боя рацияда айтганингиз — аёлни нима қилдингиз?

— Уша икки кишидан биттаси аёл.

Ваҳобов ўйланиб тургач, тайинлади:

— Бугун-эрта шу масала билан боғлиқ ҳамма ҳужжатларни кўздан кечиринг. Одамларни чақириб, суҳбатлашинг. Кечқурун соат бешда керакли кишилар билан обкомга келинг, хайр.

Ибодов итоаткорона бош ирғади.

Йигирманчи боб

Кутилмаганда идорасига кириб келган Юнус Юсуповни Даврон қучоқ очиб кутиб олди. Ташвишу ўйларини унутиб, хаёлан студентлик йилларига парвоз этди. Аудиториялардаги баҳсу мунозаралар, дам олиш кунлари Жангғоҳнинг соя-салқин ерларида, остидан зилол сув шарқираб оқиб ўтадиган сўрида, мажнунтолларнинг чил кокилдек эгилган шохлари остида тунгача қилинадиган халфана-улфатчиликлар кўз олдида жонланди-ю, руҳи енгиллашди. Ҳеч кимга сўз бермай, бир гапириб, ўн куладиган дамларидек қаҳ-қаҳ отиб кулганча Юнуснинг пальтосини қўлидан олиб, ўзини диванга ўтқизди.

— Биз томонларгайм келаркансан-да, жўра, қайси шамол учирди?

— Сани соғиниб, бир занги дилни ёзай деб келдим-да. Ўзинг камнамосан, обкомдаям кўринмай қолдинг, тинчликми?

— Э, ўзинг биласан-ку дала ишини, санга ўхшаш каттакон бўлсам-ку, ўзим билардим қаерга бориб, ким билан ўтиришимни. Ярим кун сохозда бўлмасам, минг ташвиш, ҳаммаёқ ябадур¹ Одамларам кўп ғаламис, ишониб бўладими, жўра?

— Одамларга ишониш керак, дўстим,— деди Юнус.

— Ҳалиям ўша-ўша экансан-да! Қўй энди ғоявий озуқангни. Дунёнинг ишларидан, ўтган-кетгандан тўртта гурунглашайлик.

Даврон лабидаги кулгини йиғолмай ўрнидан туриб, телефон қўйилган стол олдига борди.

— Уйни уланг... Ҳорманг, онажон!.. Ўзингиз яхши кўрган паловхон тўрадан дамлайсиз-да, энди. Ҳа, топдингиз, ўзингиз лақаб таққансиз-ку бу кишига! Ҳозир етиб борамиз.— Даврон қайтиб келиб, диванга ўтиргач:— Салом айтдилар сенга,— деб Юнуснинг елкасига қўл ташлади.— Ҳалиям хотираларида турган экан сенга қўйган лақаблари. Айтгандай, қўлингда китоб кўринмайди-ку, жўра! Ўзингайм ўхшамайсан?

Юнус ўйланиб қолиб, паришон ҳолда:

— Китоб папкада,— деди-ю, жиддий тортиб, сўзини давом эттирди.— Уйни ҳозирча қўятур, дўстим. Меҳмонхонанг бор-ку! Уша ерга жой қилиб берсанг, кўрадиган қоғозлар бор.

¹ Ябадур — тўс тўполон

— У, хай, қўй энди ўша қоғозларингни, озиб-ёзиб келибсан, хун бўлган юракларга бир шакароб сепайлик.— Даврон ўқиб юрган кезларида ичкиликнинг ҳамма турини шакароб дерди.— Иш бўлса, эрта-гаям кун бор, қочиб кетмайди. Меҳмонхона банд, жўра, у ерда Қаҳрамон хотини билан турипти. Қани, бўл, кетдик!

Юнус хатни Давроннинг қўлига тутқизиб, ҳозирнинг ўзидаёқ ишни бошлашнинг хаёлидан кечирди-ю, аммо андишага борди. Бир курсда ўқиб юрган кезларидаги муносабатларини, кўпинча ёзги таътил пайтларида ҳол-жонига қўймай қишлоғига судрашларини, хушчақчақ Истат бибининг уни ўғлидек суйиб, эркалалашларини эслади. Иккиланди. Бунинг устига Истат бибига айтиб қўйди. Даврон ҳар хил фикрга бориши мумкин. Унинг буғдойранг юзидаги жиддийлик аста-секин ёзилди. Энгагидаги нўхатдек қора холини силаб кулди. У астойдил кулганда ҳаммиша шундай қиларди. Асабийлашганида эса, бейхтиёр холини чимдий бошларди. Даврон унинг бу одатини яхши биларди.

— У, хайрият-э, бу кўзларгаям офтоб чарақлади чоғи-ку! Қани, юрақол энди,— дея қўлини дўстининг қўлтиғига солиб, уни ўрнидан турғизди.

Истат биби қиш пайтлари, айниқса қор ёққанда, Юнус катта кўзларини айвондан ҳовлига қадаб ўтиришини билгани учун дастурхонни шу ердаги стол устига ёзди. Олма-узумларни режаси билан қўйиб, қотмасин деб эрталаб ёпган папирининг устига сочиқ ташлади-да, ошхонага ўтди. Ошнинг тузини тотди. Зирвак қуруқшаб жизиллаётган эди, бир чўмич сув солди. Қапирни қозон қулоғига қўяётганида Давроннинг овозини эшитди. Ҳовлига чиқиб меҳмон билан кўришди.

— Вой, қандай ярашайкан келишийиз, балам, яхшимисиз?— дея Юнуснинг елкасидан кучоқлаб кўришди.— Бинойгина юрибсизми, балам, у ёқда онайизла чарчамайгина юриларми? Бачала соғми?

— Раҳмат, бибижон, ҳаммалари сиҳат-саломат, сизга салом айтишди.

— Илойи, саломат бўлишин, балам, қани чиқингла айвонга совуқда қолмай. Сиз айвонди яхши кўришийизди ўйлаб, шу ерда жой қилақолдим, балам!— Истат биби айвон эшигини очатуриб сўради:— Балала нечта бўлди?

— Икки ўғил, бир қизчамиз бор, бибижон.

— Умрли бўлишин.— Истат биби ўғлига зимдан қараб қўйди. Қайфи чоғлигидан фойдаланиб:— Жўрайиздиям мундоқ бошини экки-та қилиб қўйсайиз-чи, балам, гапирабериб хун бўлдим.

— Бу оладиган қизни ҳали онаси туғмаган экан. Моҳилиқони кутаяптилар.

— Бо, шу қишлоғимизди ўзида нечта сухсуртак қизла йўлларига зор. Йўғ дейдилар-ку! Хай, ўзлариди қўллари тайидаги Адолатхон ямонми?

— Онажон, ошингизга қарайсизми, қоринлар оч.

— Кўрдийизми, дарровгина рапида минан нон ёпгандай оғзимга уриб, дам қиладила.— Истат биби ўғлининг елкасига қоқиб, айвондан чиқди.

Юнус Истат бибининг Адолат ҳақидаги гапидан таажжубланди. Хатдаги: «Даврон Қаримованинг жигаридан урган. Бош кўтариб, бир нарса деёлмаса, бечора қиз, қанақа секретарь бўлди?» деган сўзларни эслади.

— Яхши ўйлангилар Истат биби. Нима, Адолат ёмон қизми?— Юнус Давроннинг қўйнига қўл солди.

Давроннинг кулиб турган кўзлари маъюсланди. Олма дарахтининг айвон ойнасига эгилган яланғоч шохларига тикилди. Нафас ростлаб, хўрсинди.

— Ҳамма гапдан хабаринг бор-ку, Юнус, ярамга туз сепаиб нима қиласан?— Чироқ нурида жимирлаётган шох устидаги қорга ишора

қилди.— Юрак қолган йўқ ўзи, жўра, хў ана у қор парчасидай музга айланган.

Юнус Давроннинг юрагини ноўрин тимдалаганидан хижолат чекиб, уэр оҳангида:

— Омади гапни айтдим-да,— деди.— Кутган билан натижа чиқмайди, деб неча бор гапиргансан-ку ўзинг.

— Дилга фармон йўқ, жўра, у бир пошшо! Нима қилай кўнгил узиб кетолмасам. Бунинг устига унда ҳам айб йўқ. Бобосининг измидан чиқолмаяпти. Андиша қиляпти. Эсли-хушли қиз. Уйлаб кўрар, ахир. Маниям кўча чангитиб юрадиган вақтим эмаски, осонгина умид узиб кетсам.

— Хай, жўра, ўзинг биласан, бизларнинг ёшимизда оиланиям ўйлаш керак-да! Қачонгача сўққабош бўлиб юрасан дейман-да.

Юнус Давроннинг дилидаги гапни овоз чиқариб айтганиданми ёки ўзининг ҳам кейинги пайтларда бу ҳақда бот-бот ўйлайдиган бўлиб қолганиданми, пайваста қошлари туташиб, силлиқ, кенг манглайда узун чизиқча пайдо бўлди. Адолат кўз олдига келди. Унинг қимтинибгина ерга қарашлари, тим қора сочлари, мулойим шахло кўзлари, юзидаги холи нимагадир Румияни эслатди. Диққат билан хотирлади. Бошиңи хиёл ўнг томонга эгганча, жилмайиб қўйгандай бўлди. Қулоқлари остида бирон жиддий масалани у билан ҳал қилолмаганда: «Бо ўзингиз биласиз», деб қайтарадиган сўзлари жаранглаб кетди. Яна у ҳақда ўйлай бошлаганида туман пардаси жимирлаб кўз олдида Нуқранинг ялт этган зебо чеҳраси, келишган қадди-қомати, жинси таранг тортиб турган тирсиллаган сонлари, хипча бели пайдо бўлди. Лабларига табассум ёйилди.

Давроннинг ниманидир ўйлаётганини кўриб, халақит бермай турган Юнус ҳам беихтиёр кулди.

— Нимага куляпсан? Мендан куляпсан-да, а?

— Бу куладиган гап эмас, жўра. Сан кулганингга кулдим-да. Узинг-чи? Нега кулдинг?

— Э, дунёнинг ишларига кулгим қистайди баъзан.— Даврон дўстнинг самимий гапларига ийиб, дилидагини ёрди.— Ким сани юрагидан севса унга нисбатан лоқайдсан, ким сендан ўзини олиб қочса атрофида парвона бўлгинг келади.

— Бу— ҳаёт диалектикаси, дўстим! Ҳамма нарса ҳам қарама-қаршиликлар билан қадрли. Осонлик билан қўлга киритиладиган нарса ҳамиша қадрсиз.

— Ҳа, биз севгининг баҳори билан шодланиб, унинг ёзу қиши борлигини унутамиз. Ҳаётдан ҳамиша ҳуррамлик излаймиз. Уни ўзича қабул қилмай, дилимиздагини талаб этамиз. Бадбахтликка киришнинг биринчи кўчаси шу бўлса керак.— Даврон хомуш бош эгди.

Юнус студентлик йилларида ҳаётга енгил-елпи қарашини бир-икки айтиб насиҳат қилганида, Даврон уни жеркиб ташлаган эди. Шу шу бу ҳақда қайта оғиз очмаганди. Бугун аччиқ сабоқлардан сўнг ўзи шундай қарорга келганидан бир чеккаси қувонди. «Ҳаёт сени ўқитар, таёқ билан сўқитар, сабоғингни билмасанг дўқонда бўз тўқитар... Ҳа, ота-боболаримиз бу гапни бежиз айтмаган,— ўйларди у.— Демак, Даврон хатоларини тушунипти. Хатосини тушунган одамдан эса ёмонлик чиқмайди.— Юнус, хатни текширишни унга топширишганида, Абдукарим Ваҳобовичнинг олдига кириб, Даврон билан курсдош бўлганини, ораларидаги яхши муносабатларни айтиб, бу ишни бошқа кишига беришни илтимос қилишни кўнглидан ўтказган эди.— Хатни текширишни бўйнимга олиб, тўғри йўл тутган эканман, дея хаёлидан кечирди ҳозир.— Ахир, Давронни мендан яхшироқ ким биларди? Масалага ошна-оғайнигарчилик нуқтаи назаридан эмас, объектив ёндошишимга эса имоним комил. Биров йўл қўйган хатони текширишга унинг ўзини яхши ўрганмай киришишнинг ўзи хато. Муаммо ва чигалликлар билан тўлиб-тошган ҳаётда нималар бўлмайди! Одамни айблаш, жазолаш уни тўғри йўлга солишдан осон, албатта. Мен ўзимни Давроннинг

дўсти деб биламан. Дўст бошига оғир кун тушганда ёрдам қўлини чўзмасам, дўстлигим қаёқда қолади? Босиб, чўктириш инсофдан эмас». Юнус бир дақиқа ҳам кечиктирмай унинг олдига нима мақсадда келганини ҳозироқ айтишга қарор қилди.

— Мен сенинг устингдан тушган хатни текширишга келдим, дўстим.

— Хат дейсанми?— Даврон дарров бошини кўтарди.

Истат биби устига гўшт аралаш беҳи тўғралган ошни олиб кириб, дастурхон устига қўйди-ю:

— Қани, ошди совутмай олингла энди, ман ҳозир аччиқ кўк чой дамлайман,— деб ошхона томон юрди.

Даврон қошларини чимирганча ўрнидан турди. Хонасидаги сервантдан бир қўлида арақ билан коньяк, иккинчисида иккита қадаҳ олиб келди. Жойига ўтириб:

— Нима ичасан?— деди Юнусга қарамай, тўнглик билан.

— Менга қолса чой.

— Ҳа, айтгандай, тафтишчисан-ку, уларнинг дўсти бўларканми.

— Қўй энди шу гапларни, бир яхши ўтирганимизда!— Юнус холини чимдий бошлади.

— Ҳайрон бўлдим, бу киши нега меҳмонхона сўраб қолдилар деб. Қосани тайига нимкоса, гапни тайига гап бор экан бу ёгда.— У қўлидаги коньяк шишасини тақ этиб стол устига қўйди. Сопол лаганни икки қўллаб кўтариб:— Бу ўтиришингиздан ошним эмассиз, совутмасдан олиб бориб берай,— деб ўрнидан турди.

Юнус кулди.

— Қани, оғиргина ўтириб, товоқни жойига қўйгин-да, коньякдан қуй-чи. Ўзи сани девоналигинг бир тутса, занжир биланам сағлаб бўлмайди.

— Қичкина одамлар девонаям бўлади сизга! Ҳали эрта келиб, шу совхоздан девонахонага олиб бормайсизми?— Даврон Юнусни ҳамон сизсираётган бўлса-да, шаҳдидан тушди. Коньякдан икки қадаҳга тўлатиб қуйиб деди:

— Қани, олинг бўлмаса, хушомадига, тафтишчининг соғлиқларига ичамиз.

— Ке, қўй пичинг гапларни, Жанггоҳдаги ўтиришимизни эслаб, ичайлик.— Юнус ўрнидан туриб, Давронга қараб қолди.

Хўмрайиб ўтирган Даврон унга бир ёвқараш қилди-ю, ўрнидан турди. Индамай пешонасини Юнуснинг пешонасига қўчқордек тираб, қадаҳни лабига олиб борди. Иккинчи, учинчи қадаҳни ҳам шундай қилиб кўтаришди. Жанггоҳда улфатлар пўм чиққан болаларни худди шундай ҳолда ичишга мажбур қилишарди. Шу билан орадаги гинадоват кўтариларди.

— Эсингдами, бизниям бир гал шунақа қилиб яраштиришгани?— Юнус оғзидаги ошни чайнай туриб савол берди.

Даврон кулганча қўлидаги гўштнинг бир бурдасини лаганга қўйиб, жавоб қайтарди.

— Ҳа, эсимга келди, ўшанда китобий гапларни сўқаберганингда ёзиб турган дафтар-қаламимни жаҳл билан юзингга отгандим.

— Санга ҳамма ёқмаган гап китобий. Ҳалиям бор экан-да ўша феълинг.— Юнус Давроннинг жон чиқмас жойини топиб узиб олди.

— Ҳай, қўй энди, хафа бўлма. Биродарлик — баробарликда, жўра. Ошни ол.— У шундай деди-ю, бари бир ғашлиги ёзилмади. Вазминлик билан сўради:— Ҳай, нима деб ёзипти ўша хатга?

Юнус масаланинг энгил кўчганидан ич-ичидан суюниб, кулди. Даврон бамисоли бола. Бирпасда жикқамушт бўлиб, нафас ростла-гудек вақт ўтмай, гапиришиб кетаверадиган одатини бошқа курсдошлариям яхши билишарди. Шунинг учун тажанглиги тутганда индамай энгишарди.

— Ҳай, ҳозир қисталанг эмас-ку, эртага идорангда кўрсатар-

ман.— Юнус унинг юрагига ғулғула солиш учун атайлаб шундай деди.

— Ихтиёр ўзингда-ю, бунақа нарсани кўрмаган одамнинг юрагига ғулғула тушаркан.— Даврон киришган ишини охирига етказмай қўймасди. Сабр қилиш, эртага қолдириш деган тушунча унга ёт. Ишда ҳам кўп масалаларда бугунги ишни эртага қолдирмаслик одати билан ютарди. Бошқа хўжалик раҳбарлари орқа-ўнгини чамалаб, бамайлихотир иш бошлагунча Даврон топшириқни саранжомлаб қўярди. Ҳамма соҳада илғорлигининг сири ҳам шунда эди. Бироқ бундай пайтларда у одамлар билан ҳисоблашмас, уларнинг вазиятини инобатга ҳам олмай, кўпинча маъмуриятчиликка ўтиб оларди. Икки ўртада келишмовчилик, низо бошланганда эса ҳақлигини билиб, қўполлик қилар, бировнинг дилини оғритиб қўйганини сезмай қоларди. Кўпинча кейин пушаймон бўлади. Дилини оғритган одамидан узр сўраб, кўнглини қўтариб ҳам қўяди. Аммо тарки одат амримаҳол, деганларидек иш қисталанг келганда яна шу қилиғини қайтариб, одамларда ўзининг самимийлиги, соддалигига шубҳа туғдирарди. Бунинг оқибатида эса баланд-паст гаплар, унга нисбатан норозиликлар борган сари кўпаярди. Ҳозир ҳам вазминлик қилиб тургани билан борди-ю, Юнус рад жавобини берса, ёқалашигача тайёр эди. Юнус унга ён босаётганини сезгани учун мурасага ўтди.— Ҳай, хатти эртага кўрсатсангам, мазмунини айтгин,— деди ниҳоят илтимос оҳангида.

Юнус ўйлаган режаси яхшигина амалга ошганидан мамнун бўлиб сочиққа қўл узатди.

— Мазмуни нима бўларди. Сени қўполлигингни, бўлар-бўлмасга бақиринингни, одамларнинг моддий турмуши билан ишинг йўқлигини, касал бўлишига қарамай, далага ҳайдашингни, икки гапнинг бирида, «Судга бераман, қаматаман!», деб туришингни, партия ташкилотининг секретари буларни билатуриб, масалангни мажлисга қўймаётганини, бунинг сабаби Адолат сени яхши кўришини...— Юнус зимдан Давронга қараб хўрсиниб қўйди.— Бўладими ё давом эттирайми?

Даврон чурқ этмай ерга қаради. Онаси олиб келган чойни қайтарди. Пиёлага қўйиб, Юнусга узатди-ю, ўпкалагандек юзини бурди. Бўйинини қашиб туриб, тўнғиллади.

— Ҳай, мунчалик экан, ишдан олиб ташланглар-да!

— Ишдан олиб ташлаш осон,— Давроннинг тантиқлик қилиб юзини бурганидан жаҳли чиқиб, қизишди Юнус.— Отнинг бошини осон йўлга қараб бураверган билан иш битарканми?

— Мен қўполлик қилмай ҳамманинг оғзига, дилига қараб турсам иш битарканми?

— Мамлакатимизда қанчадан-қанча инсон тасаввур этолмаган ишлар битяпти. Мундан чиқди, санингда, ҳамма раҳбарлар қўполлик қилиб, одамларнинг бўйнига арқон солиб ишлатаётган экан-да?

— Улар билан мани тенглаштириб нима қиласан?

— Нега тенглаштирамас эканман? Юртга, элга меҳр — ўзинг туғилиб ўсган миттигина қишлоққа, атрофингдаги одамларга, ёр-биродарларингга муҳаббатдан бошланади. Одамларни бугун сан норози қилсанг, эртага район раҳбарлари, сўнг областдагилар шу йўлдан боришса, бутун юртда бошбошдоқлик бошланмайдими? Замон қил устида турганидан, ғанимларимиз бизга кўз олайтириб, дунёга ғулғула солаётганидан хабаринг борми ўзи? Сен одамларинг билан бирга бераётган ҳар бир мисқол маҳсулот юрт дастурхонига тушиб, элни хушнуд этяпти. Эл хушнуд — Ватан обод. Сен бўлсанг, хатоларингни мардларча бўйнингга олиб, одамларнинг бирини ака, бирини ука деб яшаш ўрнига тўнни тескари кийиб олсанг... «Мунчалик экан, ишдан олиб ташланглар-да!» эмиш...— Юнус ўрнидан туриб, дераза элдига борди. Боя Даврон кўрсатган шох устидаги муз бўлиб қотган қорга ишора қилди.— Шу музниям қуёш илиқ нури билан эритади...

Давроннинг нафаси ичига тушди. У бошини эганча, стол устига ёзилган сариқ гулдор дастурхоннинг шокиласини ўйнаб ўтирарди.

САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ ◆ СЎНГИ БАҲАН ◆ РОМАН

Юнус унинг тепасига келиб тўхтади. Бейхтиёр холини силади. Меҳр тўла кўзларини Давроннинг қўнғир сочларига қадаб, елкасига қўл ташлади. Ҳозиргина ичган коньякданми, ҳаяжонланиб кетганиданми жуссасига мос кичкина юзи ловуллаб ёнарди. Нафасини ростлаб, овозини пастлатди.

— Сан ишдан кетишни хаёлингга ҳам келтирмайсан. Буни яхши биламан. Қилаётган ишингни жон-дилигдан севишингам манга маълум. Директорликни дўндирсам, кейин мени каттароқ ишга кўтаришадиганга деб мўлжалламаётганингданам кўпчилик бабардор. Сан зимманга юклатилган топшириқни ўринлатиб бажаришни ўйлайсан, фирромликни ёмон кўрасан. Шу фазилатларинг устига одамларга ишониб, улардан меҳру шафқатингни аямасанг — олам гулистон. Нега тажанг бўлиб, қайсарлик қиласан?

Дўсти ҳижолат чекди. «Рост айтяпти, жўрам. Мени овунтириб, дилимни тоғ қилиб турган шу ишим. Ҳаётимни хўжалик ташвишларисиз тасаввур ҳам этолмайман. Дилимдаги гўбор иш билан тарқалади. Чинданам нега қайсарлик қиламан?»

Даврон ўрнидан туриб, Юнуснинг кўзларига тик боқди.

— Ўзимам билмайман, жўра, бошимга бир нарса урилади-ю, нўхтамни йўқотаман, савдойидай бўлиб қоламан,— Даврон тин олиб, кўзини олиб қочди. У Нуқрани ўйлаганда шу ҳолга тушишини айтишдан уялди. Уша ҳақда хаёл сурганда дарду аламлари бошига уришини яширди. Бир лаҳза ўйланди. «Нима дейман? Нуқра туфайли шунча ишлар бўляпти дейманми? «Ўл-а, йигитмисан, латтами?»— деб ичида кулмайдимиз? Қонимда жўш ураётган ҳис-туйғуларимни тушунармикан? Ё элга ошкор этиб, шарманда-ю, шармисор қилармикан?— Даврон иккиланди. «Ошкор бўлмайдиган сир йўқ. Айтақолайми? Йўқ, айтмаганим маъқул». У энди Юнусга қарай олмай сўзини давом эттирди.— Ўзимга келгач, зир югураман. Иложи бўлса-ю, хафа қилган одамимдан оломон ичидаям узр сўрасам дейман. Лекин бу ҳол кўпга чўзилмайди. Ҳаммаси яна қайтадан бошланади. Энди нима ҳукм чиқарсанг чиқаравер, жўра. Ҳаммасига розиман.

Даврон шундай деди-ю, яна дўстининг кўзларига боқди. Юнус унинг кўзларида ёш ҳалқаланганини кўриб, бир ёқдан раҳми келса, иккинчи ёқдан ёқа ушлади. Давроннинг йиғлаши унинг тасаввурига сиғмасди. Дўстини қучоқлаб, диванга олиб бориб ўтқизди. Ўзи тўрдаги телевизорни буради.

— Қўй, юрагингни сиқма, ҳозир яхши кино бўлади. Кўк чойни ичиб, мириқиб томоша қиламиз.

У диванга ўтириб, холини силаганча телевизорга тикилди.

* * *

Даврон кабинетига кириши билан димоғига гуп этиб димиққан ҳаво урилди. Шойи дарпардани икки ёққа суриб, деразани ланг очди-да, изма-из хонага кирган Юнусга мурожаат қилди.

— Табиат инжиқликларини кўряпсанми, жўра? Кечаги совуқни қара-ю, бугунги иссиқни. Дарров қалдирғочам кела қолипти.— У дарахт шохларида патларини тозалаётган қалдирғочга ишора қилди. Юнус қалдирғочнинг гоҳ юқорига, гоҳ пастга силкитаётган оқпар қанотларига завқ билан тикилди.

— Битта қалдирғочнинг келиши билан баҳор бўлмасаям, ҳар қалай у баҳор даракчиси.— Юнус креслога ўтирди.— Бас-да, жўра, февраль охираяпти, ахир! Эсингдами, ўтган йили шу вақт зардолилар гуллаганди. Ҳамал келди-ку!.. Ҳамал — амал, дейди деҳқон. Ҳамма нарса айни уйғонадиган пайт. Эрта-индин ўзингниям пайтавангга қурт тушади. Баҳорнинг ҳар бир ғанимат кунни туманни боқади деб чопиб қоласан.

— Ҳа, табиат ўзиникини қўймайди. Қиш қанчалик даҳшат билан тўсатдан бошланган бўлса баҳорам бирдан кирадиганга ўхшайди, деҳқоннинг эшигини қоқмай.

Даврон яна бирпас дала-қирдан танни яйратиб эсаётган ёқимли шабадага кўкрак бериб турди-да, сўнг тўсатдан хатни хотирлаб, сто-лига яқинлашди.

— Қани, яқинроқ кел-чи, жўра! Ишни нимадан бошлаймиз?

Юнус индамай кеча кабинетда қолдириб кетган тўқ жигарранг портфелини Давроннинг столи устига қўйиб, ундан хатни олди.

— Мана, дўстим, увертюралдан бошлаймиз.— Хатни Давронга уза-тиб, ўзи унинг рўпарасига ўтирди.

— У, ҳали операсиям бор дегин?

— Ҳа, аммо операнинг нима билан хотималаниши санга боғлиқ.

Давроннинг чехраси тундлашди. Чимирилганча ўқий бошлади. Унинг кўзлари гоҳ ташвишланаётганидан нишона бериб қисилар, гоҳ алланарсани хотирлаган каби пешонаси тиришар, гоҳ таажжубдан бош чайқарди. Аммо хат охирагунча Юнусга ҳеч нарса демади. Ни-ҳоят хатни стол устига ташлаб, қуруқшаган оғзини чапиллатганча:

— Биламан ким ёзганини,— деди жаҳл билан.

— Яна қизишяпсан, Даврон. У ёғини суриштирсанг, қим ёзгани-нинг аҳамияти борми? Нимани ёзгани муҳимроқ эмасми,— Юнус Дав-роннинг норози қиёфасига қараб сўради.— Хўш, ким ёзган?

— Сангин ёзган.

— Сангин?

— Ҳа. Элов. Бошқа одам бу ишни қилмайди.

— Хўп, фараз этайлик, Сангин ёзган. Ораларингда бирон кўнгил-сиз гап ўтганмиди?

— Мукофотдан маҳрум этгандик.

— Нимага?

— Ярим кун ишга узрсиз чиқмаганига.

— Суриштирганмидинг, ишга чиқмаганининг сабабини?

— Хотинимни балнисага олиб бордим, девди.

— Текшириб кўрмаганмидинг, шахсан ўзинг?

Даврон елка қисиб, жим қолди.

— Ана кўрдингми? Йил-ўн икки ой жонини жабборга бериб иш-лаган одамни ярим кун ишга узрли чиқмаганига мукофотдан маҳрум этишинг керакмиди?

— ...

— Хўш, жарима солган одамнинг нима гуноҳ қилганди?

— Эски-тускиларини сотишга бозорга кетган экан.

— Томорқасидан хабар олганмидинг? Ойлиги вақтида қўлига тегаётганини суриштирганмидинг? Уйда нимаси бор-йўқлигини бил-ганмидинг?

— ...

— Оиласи муҳтожликдан оч қолган бўлса-чи?

— Ол-а, санам осмонни олиб келиб, ерга ёпиштирдинг-ку! Биров оч қоладиган замонми ҳозир? Тирикчилигига яроқли ўлмас овқати бўлади-да, ҳамманиям.

— Ўзинг нега ўлмас овқат билан қоникмайсан? Пичоқни олдин ўзингга ур, оғримаса бировга. Одамлар оч қолмай, андармон бўлиб юраверса, кифоя деб айтишга ким бизга ҳуқуқ берди? Раҳбарга дум-ба-жигару ёглиқ палов, ищловчига ўпками? Биз одамларнинг тўкин, фаровон ҳаёт кечирини ўйлашимиз керак. Ҳозир бу кун тартибига қатъий қўйилаётган масала.— Юнус хатни олиб, портфелига солди. Қайтиб бориб, жойига ўтирди-ю, вазминлик билан гапини давом эт-тирди.— Масалани ҳал этишнинг энг одил йўли — очик партия маж-лиси чақириш. Ҳамма дилидагини яширмай, ҳеч кимдан ҳайиқмай айтсин. Гапнинг пўс калласи — шу! Бошқа йўл йўқ, жўра.

— Жўра эмиш!— Даврон заҳархандалик билан Юнусга бир хўм-райди-ю, юзини дераза томон буриб, тўнғиллади.— Битта-иккита га-ламусни деб директорнинг обрўйини кўпчилик олдида тўкмоқчими-сан?— У яна кўзларини Юнусга ўқдай қадади.

— Санингча, битта раҳбарнинг сохта обрўйини сақлаймиз деб

райондаги қолган ўнта хўжаликнинг раҳбарлариниям талтайтириб юборайликми? Битта раҳбарнинг нодонлиги, хатоси деб халқ сита тортсинми? Қасални яширсанг иситмаси ошқор этаркан. Нега энди раҳбарларнинг обрўсига путур етади, деб битта одамнинг гуноҳи азимини нафасимизни ичимизга ютгандай ютиб кетаверишимиз керак?

— Унда билганингни қил! Қўлингдан келса оёғим тагидан ерни, бошим устидан осмонни ол!

— Шунча гапдан кейинам тушунмаяпсан-да?— деди Юнус бамайлихотир.

— Сан тушунсанг бўлгани, кўп китоб ўқиб, саводинг чиққан. Бизлар сиринг тапписи-ю, қўй қийини ҳидлаб юрган тўпори одаммиз. Юнус бош чайқаб, кабинетдан чиқди.

* * *

Партия ташкилоти секретарининг хонаси директор кабинетининг рўпарасида эди. Юнус эшикни оҳиста тақиллатди. Ичкаридан Адолатнинг овозини эшитгач, хонага кирди.

— Ассалому алайкум, Юнус Юсупович, келинг, марҳамат, ўтинг.— Адолат тортинчоқлик билан қизариб, креслога ишора қилди.

— Ҳай, ишлар яхшими, Адолатхон?

— Раҳмат, ёмон йўқ-ку!..

Юнус хонани кўздан кечирди. Тўрда Лениннинг портрети. Деворларда партия съездларининг қачон, қаерда ўтганини кўрсатадиган маълумотлар ватман қоғозига турли бўёқларда ёзилиб, ойнаванд рамкаларга осиб қўйилган. Шу рамкаларнинг бирида партия ташкилоти бюро аъзоларининг исми, фамилияси, вазифаси ва қайси соҳани олиб бориши кўрсатилган ёзув. Унинг ёнида ташкилотнинг ярим йиллик иш плани. Қуйроқда совхоз тараққиётини кўрсатадиган диаграммалар. Эшикдан кираверишда: «Ишлайман деган одам — маблағ ҳам, имконият ҳам топади. Истамаган киши баҳона излайди!»— деган ёзув диққатни жалб этади. Юнуснинг юзига табассум ёйилди.

— Кўргазмали тарғиботга қараганда ишлар жойидага ўхшайди, Адолатхон.

— Қайдам, қўлимиздан келганча ҳаракат қиляпмиз.

Юнус портфелини очди-ю, бир фурсат тарадудланиб қолди... «Хатни кўрсатсам, ўзи ҳақидаги гапни ўқиш ноқулай бўлар». У портфели кулфини шиқ этиб ёпиб, четга суриб қўйди-да, Адолатга қаради.

— Нима мақсадда келганимни билгандирсиз, албатта?

— Ҳа, Юнус Юсупович, хабарим бор. Хатни текширишга келгансиз. Уни кимлар ёзганиниям биламан.

Юнус ҳушёр тортди. «Қизиқ, нега энди бу ҳам Даврон билан келишгандек гапни худди шундан бошляпти», дея ўйланиб туриб сўради:

— Ким экан? Билсангиз айтинг-чи?

— Ҳай, буни аҳамияти йўқ-ку, лекин хабарим бўлгани учун айтдим-да.

Юнус ҳеч нарса тушунолмамай қолди. «Хатни ким ёзганини аниқ билса, нега уни партия мажлисида, жилла бўлмаса бюрода кўриб чиқмаган. Ўзи уюштирганмикин?»

— Хатни ким ёзганини биламан, деб айтганимга ўйланиб қолдингизми, ё кўнглингизга бошқа гап келдими?— Адолат ҳушёрлик қилди.

— Биласизми, бир чеккаси, ўйлаётганимни тўғри топдингиз,— Юнус атайин ҳазилга буриб кулди.— Сангин демоқчимисиз?

— Фақат у эмас. Бир неча киши. Ҳаммалари яхши одамлар.

Юнуснинг қалбида пайдо бўла бошлаган шубҳа бир қадар тарқади.— Таажжубланганча Адолатга қаради.

— Қизиқ, ҳамма гапдан хабарингиз бор экан, нега энди партия мажлисига, жилла бўлмаса бюрога қўймадингиз?

Адолат қулт этиб ютинди-ю, ўйланиб қолди. Юзига хиёл қизиллик югурди. Остки лабини тишлаганча ерга қараб, ўзини ўнглаб олгач:

— Хатни ёзганлар рози бўлишмади,— деди ниҳоят.

— Бу ўринда хатни ёзганларнинг розилиги шарт эмас. Даврон Зиёевнинг коммунистга хос бўлмаган хатти-ҳаракатларини муҳокама этишингиз мумкин эди-ку! Нега хат ёзилиб, текшириш бошлангунча кутиб турдингиз?

— ...
— Ўртоқ Қаримова, нега индамайсиз?

— Мен бу ишни қилолмадим. Айб ўзимда.— Адолат қизарди. Асабий ҳолда столи устидаги қоғозларни титкилай бошлади. Бошқа савол бериш ортиқча. Масала аён. Демак, хат муаллифлари унга ишонишмаган. Шунинг учун буни хатда ҳам очиқ ёзганлар. Юнус хаёл суриб, яна савол берди.

— Райкомга илгари шундай мазмунда хат тушганмиди?

— Йўқ, улар райкомга атайлаб ёзишмади. Даврон ака. Ҳамро Ибодовичга ота томондан узоқроқ қариндош эмишлар. Ўзимам буни аниқ билмайман локин.

Бу Юнус учун янгилик эди. Даврон билан шунча йил дўстлашиб буни билмаган экан. Балки Ибодов Давроннинг ишчанлиги туфайли қўллаб-қувватлаганини кўрган одамлар ўзларича шундай хулоса чиқаришгандир.

— Маъмурият фаолиятини назорат қилиш группасининг состави, унинг иш плани билан танишсам бўладими? Биратўла партия мажлислари, бюро йиғилишларининг қарорлариниям олсангиз.

— Мана, партия мажлислари, бюро йиғилишларининг қарорлари.— Адолат каноп билан боғланган қалин сарғиш қоғоз папкани стол устига қўйиб, Юнус томон сурди.

— Назорат группасининг иш плани-чи?

— ...

Юнус «тушунарли» дегандек бош қимирлатиб, папкани очди. Қарорларни синчиклаб кўздан кечира бошлади. Адолат столи устидаги газетани кўздан кечиратуриб ора-чора Юнусга кўз қирини ташлаб кўяр, ҳаяжонини босолмасди.

Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтди. Юнус папкани ёпиб, Адолатга узатди. Қўлидаги қаламни айлантириб турди-да, ёндафтарига алланарсаларни ёзди. Сўнг Адолатга мулойим қараб, танбех берди.

— Йил давомида совхоз ишчиларининг моддий шароитини яхшилаш масаласи сира кўрилмапти. Маданий-маиший масалалар, айниқса томорқа борасида ҳам қизиқсаларингиз ёмон бўлмасди. Бундан ташқари, мажлисларда сўзга чиқадиганлар доираси жуда тор, танқид деярли йўқ. Ўйлаб кўриш керак, ўртоқ Қаримова.

— Яхши, ўртоқ Юсупов, ҳисобга оламиз,— деди Адолат бош қимирлатиб.

Юнус ўйланиб қолди. Партия ташкилоти хўжакўрсинга ишлаётгани ўз-ўзидан аён эди. Биринчи навбатда секретарь масаласини ҳал этиш зарур деган тўхтамга келди-ю, Адолатга иш борасида ортиқ савол бермади. Хат масаласида узил-кесил фикрга келгани учун:

— Очиқ партия мажлиси чақирсак, хатни ёзган одамлар сўзга чиқиши мумкинми?— деб сўради Адолатдан.

— Ҳаммаси бўлмасаям асосий кўпчилиги чиқади деб ўйлайман, Юнус Юсупович.

— Яхши. Унда сиздан илтимос, бугун-эрта мен айрим кишилар билан суҳбатлашим керак. Шу масалада ёрдам берсангиз. Мажлисни...— Юнус сийрак қошларини чимириб, ўйланиб олди-ю:— Индинга чақирсак бўладими?— деди.

Адолат стол календарининг жигаранг муқовасини кўтариб, уни синчиклаб кўздан кечиргач, жавоб қилди:

— Бўлади, Юнус Юсупович. Соат нечада?

— Ишдан кейин албатта. Соат еттида бўлақолсин.

— Яхши. Эълон ёздириб қўяман.

— Жуда соз. Унда ортиқ вақтингизни олмайман. Бирон бўш хона бўлса... Кейин хатни ёзганларниям йиғиб берсангиз. Қолган одамларни кечқурун чақирамиз.

Адолат папкани сейфга солиб, қулфлагач:

— Шу хона сизга қулайроқ бўладими дейман. Мен бари бир ҳозир механиклар ҳузурига боришим керак. У ерда кечгача бўламан.— деди савол оҳангида.

— Менга бари бир, ишингизга халақит бермасликни назарда тутгандим.

— Бўлмаса, айтган одамларингизни чақиртираман,— деди-ю, Аддолат хонадан чиқди.

Йигирма биринчи боб

Март ойининг дастлабки кунларида Ваҳобов гоҳ насос станциялари қурилишида, гоҳ канал трассасида бўлиб, кабинетига зарур ишларни ҳал қилиш учунгина келиб турди. Юнус шу долзарб кунларда халақит бермаслик учун унинг ҳузурига кирмади. Унинг кунини секретарь қиз келиб, уни Абдукарим Ваҳобович йўқлаётганини айтган, керакли ҳужжатлар билан ҳузурига кирди.

— Ҳа, Юнус Юсупович, салом! Ишлар яхшими?

— Раҳмат, Абдукарим Ваҳобович.

— Сиз менга техника ремонтни бўйича ҳозиргача қилинган ишлар ҳақидаги маълумотни тайёрлаб берсангиз. Кейин ўтган йили колхоз-совхозларнинг ҳар бири қанча сув олганини, қайси экинлар неча мартадан суғорилганини аниқласангиз. Худди шу маълумотларни районлар бўйича умумлаштирасиз. Буниси қийинроқ бўлади. Бир ҳафтада улгурасизми?

— Улгурамиз, Абдукарим Ваҳобович. Сувдан фойдаланишнинг ўтган йилги хомаки ҳисоблари ўзимдаям бор.

— Жуда соз. Унда иложи борица вақтлироқ тугатишга ҳаракат қилинг.

— Яхши, Абдукарим Ваҳобович,— Юнус қўлидаги папкага қараб қолди.

— Гапингиз бормиди?— Ваҳобов папкага ишора қилди.

— Варахшадаги Ленин номли совхоз директори устидан тушган шикоятни текширсин, деган экансиз.

— Ҳа, ҳа, айтувдим. Қўриб чиқдингизми?

— Қўрдим, Абдукарим Ваҳобович.

— Қани, ўтиринг-чи. Нима экан? Тинчликми?

— Жудаям тинчлик эмас, Абдукарим Ваҳобович. Масала анча жиддий. Хатдаги гаплар тасдиқланди. Очиқ партия мажлисида хатни ёзганларнинг деярли ҳаммаси сўзга чиқди. Уларнинг даъвоси фақат Зиёевнинг қўполлиги, маъмуриятчилиги устида. Ишнинг ҳамма нотиклар бир оғиздан маъқуллаб, фақат тартибга чақиритишни илтимос қилишди.

— Партия ташкилоти беҳабар эканми бу гаплардан?

— Ҳамма иллат ҳам шунда, Абдукарим Ваҳобович.— Юнус ўн-ғайсизланиб кулди.

— Нимага куляпсиз?

— Партия ташкилотининг секретари директорга ботиниб бир нарса деёлмас экан.

— Нимага?

— Яхши кўриб қолганга ўхшайди. Хатдаям шу гап бор эди.

— Зиёев уйланмаган эканми?

— Йўқ, Абдукарим Ваҳобович. Масаланинг бу томонини ўйлаш керак. Назаримда Каримовани бу совхозда қолдириб бўлмайди. Бошқа ёққа ўтказиш керак. Зиёев ишчан; чўкиб қолган хўжаликни изга солган. Кўрсаткичлари яхши. Шунисиям борки, уни ишдан олиб ташлашга ортиқча асос йўқ. Аммо бошқа секретаргаям бўйин эгиши оғирроқ бўлса керак.

Ваҳобов ҳеч нарса тушунолмаётган елка қисди.

— Нега энди уни бунчалик талтайтириб қўйишимиз керак?

— Бунинг сабабларини бафуржа гапириб бераман. Ўзимнинг бир илтимосим бор эди сиздан, Абдукарим Ваҳобович. Мени шу совхозга секретарь қилиб юборсангиз.

— Нима зарурат бор бунга?

— Зиёев курсдош дўстим, Абдукарим Ваҳобович. Уни маъчалик биладиган одам йўқ. Жилла бўлмаса икки йилга рухсат беринг. Бу ёқда чўл ўзлаштириляпти. Совхознинг келажаги катта. Хўжалик ишлари биланам яқиндан танишдим. Йўқ деманг, Абдукарим Ваҳобович.

Ваҳобов Юнусга қараб туриб кулди.

— Илтимос, Абдукарим Ваҳобович.

— Яхши, қўлингиздаги ишларни қилинг-чи, буёғини маслаҳатлашиб кўрамиз.

— Раҳмат, Абдукарим Ваҳобович.

Юнус миннатдорчилик билдириб, кабинетдан чиқиши билан секретарь қиз кирди.

— Тошбобо Ҳаққулов рухсат сўраяптилар, Абдукарим Ваҳобович.

— Қирсинлар,— Ваҳобовнинг чеҳраси ёришиб, ўрнидан турди.

— Ассалом алайкўм, ўртоқ Ваҳобов, яхшимисиз?— Тошбобо ўзига хос табассум билан эшикдан кириб, Ваҳобовга қўл узатди. Уни хона ўртасида кутиб олган Ваҳобов қучоқлашиб кўришгач, кичкина стол олдидаги креслога ўтқазди. Ўзи ҳам унинг рўпарасига ўтиргач, қўнғироқ тугмачасини босди.

— Бобонгизга яхши бир кўк чой дамланг, қизим.— У Тошбобонинг табассум ёйилиб турган юзига завқланиб боқди.— Ҳай, Пайкандлар тинчми? Қўйлар қани, айтгандай?

— Қўйлар тайёр, ўртоқ Ваҳобов. Ҳар куни канал қураётганларга экитадан қўй сўйиб беропман.— У кўрсаткич ва ўрта бармоқларини баланд кўтарди.— Сув омборларининг ҳар биттасига бештадан қўй олиб бориб, сўйиб бердим. Энди чиройли райкўмчамиз кесала қоган қўйларди олдилайига солмоқчиман, мана энди булани гўштга топширинг деб.

— Раҳмат, Тошбобо, ўзингизгаям қолсин беш-ўнтаси.

Тошбобо кулиб, сур телпагини стол устига олиб қўйди. Устарада қирилган тақир, чўзинчоқ бошини чайқади.

— Совхозди беш юз қўйи маники-да, ўртоқ Ваҳобов. Бу йил улани ҳар биттасидан экитидан қўзи оламан деб турибман. Аммо сизди ёрдамийиз бўлмаса бу ниятга етиш мушкул.

— Биз сизларга ёрдам берамиз, деб ўтирибмиз-да, бу ерда.

— Раҳмат, ўртоқ Ваҳобов.— Тошбобонинг қиёфаси жиддий тус олди. Сийрак қошлари орасида узун чизиқ пайдо бўлиб, пешонасидаги ажинлар тортилди. Қисилган кўзларини Ваҳобовга тикиб, тақир бошини чайқади.— Мани ўзимга ёрдам берганиз минан иш ўнгланмайди, ўртоқ Ваҳобов. Ман сизга ўзимди отаримдаги аҳволди гапурай.— Бобо кулди.— Ҳа, мағзини ўзийиз чоқиб оласиз.

— Қулоғим сизда, Тошбобо.

Тошбобо тирсақларини столга тираб, яхшилаб ўрнашиб олгач, сўзларни доналаб гапира бошлади.

— Ҳозиргина айтдим. Отаримда беш юз қўй бо. Битта чўлиқ минан ишлайман. Бизда қўйлани қочиринг-у, улани қўзилатиш оғир

дам саналади. Ҳай, қочиришди амаллаймиз. Локин қўзилатиш кўп азоб беронти. Қўйлади кўпи тонг-сахарда туғади. Ҳозир об-ҳавони биласиз. Совуқ. Серёғин. Чўлда, бо яна тонг палласида совуқ икки чандон ошади. Бир изгирин бошланса уч-тўрт кунсиз тинмайди. Қўйди кетидан қараб юриб, ўзимизам чарчаймиз. Баъзан ухлабам қоламиз. Қўй жонвор, ҳай, битта туққани қўзисини амаллаб, ялаб-ямлаб, қуритиб олади. Эккита туғадигани, учта туғадигани бо охир. Барака топкур гоҳо тўртта ҳам туғади. Шўрлик она совлиқ қай бирини ялаб қуритсин? Қўзи жонвор кўз очиб, ёруғ дунёни кўролмай совуқда жон беради. Уни «иммм-ма, имм-ма»лаганига чидаб туриб бўлмайди, ўртоқ Ваҳобов. Ҳар бир «иммалаганида» тил чиқариб «совуқ қотдим», деётгандай бўлади. Юракларим эзилиб кетади. Тирик жон кўз олдимизда узилади.

Тошбобо қулт этиб ютинди-ю, аламдан юзини бурди. Нафас ростлаб хўрсинди.

— Оилада фарзанд туғиладиган бўлса хонадондаги ҳамманинг фикру ёди ойлаб шуни ташвишида юради.— Бобо яна тин олиб бош чайқади.— О, қўй жонворам тирик жон-ку! Қўнғизам баласини оппоғим дейкан. Улиб турган қўзисини кўрган қўйди ичидан нима ўтишини биз қайдан биламиз. Тили бўмаса йиғлаб гапурса одамдай. Бир кунда йигирма-ўттиз тирик тушган қўзи совуқдан кўз олдинда ўлиб турса!.. Бунга қайси юрак чидайди?!

Тошбобо жим қолди. Унинг кўз ўнгидан яйлов, туғиш азобида маъраётган совлиқлар, жон талвасасида типирчилаётган чиройли қўзичоқлар ўтди.

— Наварачамиз жонсиз қўғирчоғини оёғи синганига юм-юм йиғлайди. Биз кап-катта одамла тирик қўзиларнинг жон беришини томоша қилиб, ёрдам беролмаймиз. Шу инсофданми, ўртоқ Ваҳобов?— У қизарган кичкина кўзларини Ваҳобовга тикди. Нафас ростлаб олгач, хаста овозда сўзини давом эттирди.— Кимга зиён? Бизни ўзимизга, совхозга, қолаберса юртга зиён. Битта тирик қўзининг териси қирқ тўрт сўм. Улик қўзиники ўн бир сўм. Тирик қолган қўзининг эти шу паллада кимнинг биқинини тешади? Тирик қўзининг гўшти ҳам боринги, уч сўмдан сотилсин. Хўш, бир қўй битта туққанда қўзи териси қирқ тўрт сўм, гўшти уч сўм, жами қирқ етти сўм бўладими? Тўртта туғса, салкам икки юзми? Энди ўлик қўзини олинг. Бунинг териси ўн бир сўм. Гўшти йўқ. Хўш, тўртта ўлик қўзидан қанча даромад? Қирқ тўрт сўм. Салкам юз эллик сўм зиён. Тўртта қўзидан шунча зиён. Ўзимди отаримда қанча қўзи нобуд бўлопти. Совхозда мандақа отардан бордир беш-олтита. Энди сиз бутун Шаҳристон бўйича ҳисоб-китоб қилинг-чи! Экки миллион қўй бо. Қанча зиён бир ой ичида. Бу ёгда қўй туёғи кўпаймайди деймиз. Қайдан кўпайсин, ўлиб турибди-ку!

Ваҳобов ўрнидан турди. Унинг ингичка қошлари чимирилди. Бутун умрини қўй-қўзилар кетида ўтказган Тошбобонинг юрак дарди билан айтганлари Ваҳобовни чуқур ўйга толдирди. Тошбобо хўжаликлардаги ҳамёнга тушмаётган нақд миллионларнинг бир учини кўрсатди. Бошқа жабҳаларда ҳам хўжасизлик оқибатида елга соврилаётган маблағлар озмунчами? Ваҳобов дераза олдида хаёл суриб турди-да, тўсатдан Тошбобо томон бурилди.

— Раҳмат сизга, минг раҳмат, Тошбобо! Сира ташвишланманг, бугун-эрта бу ишни ҳал қиламиз.— Ваҳобов ўрнига келиб ўтиргач пиёлага чой қуйиб, бобога узатди. Тошбобо пахта гулли кичкина пиёлани қўлида айлантириб кўздан кечиргач, бир хўплаб, Ваҳобовга қаради.

— Баҳор бо — қўзилатиш бо-да. Шуни олдиндан ўйлаб, биз чўпон-чўлиқлага қўзилатиш ўтгунча беш-ўнга одамди ёрдамга беришса, олам гулистон, гўшт сероб бўлади, даромад чўнтакка тушади. Ҳар йили шу гапди айтаман. Битта одам қулоқ тутмайди. Ишдан қочопти, мияси суюлган бово деб ўйлайти-да, чоғи мани. Қараб тур-

сам бўлмайди. Ҳу ёзда отарга борганийизда бир олдийизга тушишим бо дегандим-ку сизга. Шунга келдим-да.— Тошбобо тишсиз милкларини очиб кулди. Қўлидаги пиёлани бўшатиб, Ваҳобовга узатгач, «га ним тамом» дегандек телпагини бостириб олди. Унг қўлини кўкрагига қўйиб, ўрнидан турди.— Вақтим зипиллаб кетопти. Энди манга рухсат, ўртоқ Ваҳобов.

Ваҳобов, ҳозир машина чақирай, деб иш столига ўтди.

Тошбобо кулди.

— Мошин пастга турупти, ўртоқ Ваҳобов.

— Ҳай, муборак бўлсин.

Тошбобо бош чайқади. Завқланиб кулиб:

— Мани мошинам Чавкар-да, ўртоқ Ваҳобов. Уни эккита мошингаям бермайман,— деди ғурур билан дераза томонга бошини буриб.— Ҳў, пастаккинага турупти жонивор.

Ваҳобов дераза томонга қараб кулди. Яйловда Тошбобо бостирма тагидаги Чавкар билан Саманни фахрланиб кўрсатганини эслади.

— Яхши, Тошбобо, унда сизга оқ йўл! Беш-олти кундан сўнг ўзим бир ўтаман отарингизга. Қўйларингизни биргалашиб қўзилатамиз.

— Бош устига, марҳабо. Ўзийиз яшнатаётган чўлдиям кўрасиз. Тошбобо қўлини кўксига қўйганча кабинетдан чиқди.

Ваҳобов секретарь қизни чақирди:

— Ўртоқ Жумаев билан Зулфиддинов киришсин.

Орадан ўн минут ўтар-ўтмас Жумаев, унинг кетидан Зулфиддинов кириб келишди. Қўришиб, креслоларга ўрнашиб олишгач, Ваҳобов гап бошлади.

— Ҳозиргина Тошбобо Ҳаққулов келиб кетдилар.— У Тошбобонинг айтганларини лўнда қилиб тушунтиргач:— Назаримда биз об-ластдаги шунга ўхшаган масалаларни тамоман эътиборсиз қолдирганга ўхшаймиз. Зудлик билан қўзилатиш бошланмай бу ишнинг олдини олайлик. Ҳамма районлар бўйича совхозларнинг чорва билан шуғулланадиган директор ўринбосарларини, колхоз раисларининг муовинларини йиғиш керак. Чорвачилик олдидаги муҳим вазифалар ҳақида гап очиб, қўзилатишга тайёргарлик бўйича қилинган ишларга алоҳида тўхталиш зарур. Шу билан бирга, қўзилатиш ўтгунча, хўжаликларнинг ҳар бир отарига ўн кишигача одам ажратишини таъминлашимиз керак. Шундагина биз қўзиларнинг нобуд бўлишига чек қўямиз.— У шундай деди-ю, сўнг чорвачилик юзасидан умумий вазифаларга ўтди.

Зулфиддинов киртайган кўзларини Ваҳобовдан узмай ёндафтарига ёзиб ўтирар, кейинги икки ҳафта ичидаги воқеалар уни анча чўктириб қўйган эди. Совхоз масаласида бюрода ўзи ҳақида анча мунча гаплар бўлиб, масала чора кўришгача бориб тақалишини кутган эди. Аммо Ваҳобов негадир айбни ўз бўйнига олди. Чорва билан деярли шуғулланмай қўйганига иқрор бўлиб, гап орасида: «Мен билан ўртоқ Зулфиддинов Марказком бюроси олдида жавоб берамиз», деб қўйди. Зулфиддинов ўтирган жойида бир лаҳза ҳеч нарсани идрок этолмай қолди. Ҳатто сўзга чиқиши зарурлигини ҳам унутиб, тили ҳалқумига тикилгандек чурқ этмади. Деярли барча бюро аъзолари сўзга чиқишди. Бюро Варахша райкомининг биринчи секретари Ҳамро Ибодовни ишдан олиб, унга партиявий йўл билан хайфсан берди. Зулфиддиновнинг арзанда қайниси—янги ташкил этилган қорақўлчилик совхозининг директори Ҳикмат Идиевни партиядан ўчиришга қарор қилинди. Зулфиддинов шунда ҳам сўзга чиқмади. У ўз ёғига ўзи қоврилди. Хаёлан ўз тақдири ҳақида ўйлаб ўтирарди. Ушанда Ваҳобов унга зимдан қараб қўйди-ю, аммо индамади. Зулфиддинов бюродан кейинги кунларда ўзини баланд дорда лангарчўпи қўлидан тушиб кетиб, мувозанатини йўқотган дарвоздек ҳис этиб юрди. Бир кўнгли Ваҳобовга ялиниб-ёлвориб, ундан нажот ти-

ламоқчи ҳам бўлди-ю, ғурури йўл қўймади. У бутун умидини Марказком бюросига тикиб, кейинги ҳафта ичида айтадиган гапларининг бир неча вариантларини тайёрлаб, қандай бўлмасин жон сақлаб қолиш пайига тушган эди. Секретариат, бюро йиғилишларида сўзга чиқмас, зарурат туғилганда ўз фикрини лўнда ифодалаб қўяқоларди. Марказком бюросида эса Ваҳобовнинг айтганларидан усталик билан фойдаланиб, бутун айбни унинг бўйнига қўйиш нияти ҳам хаёлининг бир чеккасида айланар, фикри-ўйи шуни асослаш билан банд эди. Ваҳобовнинг ҳозирги гаплари эса назарида айни муддао бўлаётган эди.

Ваҳобов нафас ростлаб, «нима дейсиз?» деган мазмунда Жумаевга қаради.

Жумаев салқи қовоқларини кўтариб, фикрини тўплаётгандек ўйланиб қолди-да, сўнг ёндафтарини очди.

— Менимча, Абдукарим Ваҳобович, биз эътибор бермаётган бошқа масалалар ҳам бор,— деди вазминлик билан.— Ўша чўпонлар учун сотиб олинаётган пўстинларни олайлик. Ҳар йили минглаб қўй-эчки териларини сув текин сотамиз. Қиш яқинлашиб, тухумимиз оғзимизга тиқилганда ҳар бир пўстинга олти юз сўм нақд пул бериб оламиз. Ваҳолонки ўзимиз сотган териларнинг беш-олтитасидан битта пўстин чиқади. Хўш, нега энди шу пўстинни ўзимизда тикишни йўлга қўймаймиз? Шундай қилганимизда қанча маблағни тежаб қолардик. Ёки ўша Тошбобо айтган қорақўл териларни олайлик. Шаҳристон ўзининг қорақўл терилари билан қадим замонлардан буён дунёга донг таратиб келмоқда. Биз, Абдукарим Ваҳобович, қорақўл териларни ярим ошлаб сотяпмиз. Бошқа бир завод эса биздан олган хомашёнинг ошловини тобига келтириб, бўяб, икки-уч ҳисса ошиқроққа сотяпти. Хўш, нега энди шу даромадни ўзимиз олмаймиз? Чунки бизда шу иш билан шуғулланадиган мутахассислар йўқ. Биз, Абдукарим Ваҳобович, терини фақат об-тобига етказибгина қолмай, уни тайёр маҳсулот ҳолига келтириб сотишимиз керак. Шунда ҳозир қорақўл теридан эллик миллион даромад олаётган бўлсак, келгусида бу даромадни икки юз эллик-уч юз миллионга етказишимиз мумкин. Шунга ўхшаш масалаларда тажрибамиз ҳам йўқ эмас. Мана, областда ип-газлама комбинати ишга туширилганидан буён шу пайтгача сотиб келаётган ўзимизнинг пахтамыз толасидан чит, сатин, сочиқ ишлаб чиқаряпмиз. Толамыздан олаётган даромадимиз олти баравардан зиёдроққа ошди. Бу масалаларни ҳам чуқур ўйлаш керак, ҳам тadbиркорлик билан амалга ошириш керак, Абдукарим Ваҳобович.

— Жуда тўғри, Сафар Жумаевич. Мен ишга келган дастлабки кунлардаёқ ипак масаласида гапирган эдим. Биз ҳар йили беш минг тоннадан зиёд пилла етиштирамиз. Уни калава ҳолига келтирамыз-у, Марғилон, Тошкент, Фарғона ёки республиканинг бошқа шаҳарларига, ҳатто бошқа республикаларга арзон-гаровга сотамиз. Нега энди шу калавалардан Шаҳристоннинг ўзида ипак газлама тўқимаймиз. Бунинг учун ортиқча сарф-харажатга ҳам ҳожат йўқ. Шаҳардаги ипак йиғириш фабрикасида битта тўқимачилик филиали қурилса иш бошланиб кетаверади. Шунда пилладан олаётган даромадимиз камида беш баравар ошарди. Ёки ёғ-экстракт заводлари кўпайтирилса минг тонналаб жўнатилаётган чигитни шу ернинг ўзида ишлаш имконияти туғиларди. Юз минг тонна чигитдан йигирма минг тонна ёғ, йигирма минг тонна кунжара олинади. Ўттиз-қирқ минг тонна шелухани айтмайсизми! Булар мол учун қимматли озуқа. Паррандачиликни олинг! Областдаги қатор паррандачилик фабрикаларида товуқ-жўжаларнинг патлари нест-нобуд қилиниб, ерга кўмиляпти, ёки тийинлар эвазига бошқа ёққа узатилляпти. Ваҳолонки, бирон фабрика қошида ёстиқ ишлаб чиқарадиган цех ишга туширилса, ҳар бир ёстиқдан камида ўн сўмдан даромад олинади. Ким қилади бу ишларни, ўзимиз ўйламасак?

Зулфиддинов савол унга қаратилгандай бир қимирлаб, Ваҳобов-

га зимдан кўз қирини ташлади. Унинг Жумаевга тикилиб турганини кўриб хотиржамланди, яна хаёлга чўмди. «Наҳотки Марказком бюросида илмий даражамни, яхши мутахассислигимни ҳисобга олишмаса? Бунинг устига меҳнат фаолиятимни бошлаганимдан буён босиб ўтган йўлим ҳам чакки эмас. Айни кучга тўлган пайтим... Нима, областнинг раҳбари бўлгач қилмишига жавоб берсин-да ўзи, уни бу. Нега энди бутун бошли соҳани менинг гарданимга юклаб, ўзини жавобгарликдан халос этиши керак?! Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди. «Марказком бюроси олдида мен билан Зулфиддинов жавоб беради», деб бюро аъзоларига учини чиқариб қўйгани ҳам бежиз эмас. Ҳа, Марказком секретарлари билан гапни бир жойга қўйиб, уни бу, келишиб олган. Бўлмаса бунчалик ишонч билан гапирармиди?! Қардан билади масалани Марказком бюроси кўришини? Ҳушёр бўл, Мустафо! Ҳушёр бўл, сергак тур. Борди-ю, бўйнингга арқон тушса бир учини усталик билан унинг тилидан илинтириб торг. Нега энди областнинг ҳаёт-мамотига жавобгар одамнинг ўрнига мен жабр кўришим керак? Марказкомда ишинг битмаса Москвагача бор. Сенда гуноҳ йўқ. Сен топшириқни бажарадиган ижрочисан. Шошма-шошма!— Зулфиддиновнинг қошлари чимирилиб, кўзлари юмилаэди. Қўлидаги қаламни айлантириб туриб, ўйланди.— Чорвачилик соҳасида бирон марта топшириқ бердими у? Қачон, уни бу?— Қўнгли таскин топгандек ичидан қувонди.— Энди мақсад соҳили томон сузаясан, Мустафо! Тўртта шунақа михлайдиган фактни келтирасану қимир эттирмай қўясан! Ҳўш, нима деб жавоб берарди, уни бу? «Айб мендан ўтган, албатта!» дейишдан ўзга чораси қолмайди. Бюро аъзолари ҳам ўйланиб қолишади. Янги одамни ишдан олиб ташлашмайди, албатта. Сен эса сувдан қуруқ чиқиб, тантана қиласан, мулла Мустафо! Шундан кейин бу одам билан муросою мадора қилиб бўпман! Ҳаммаёқда: «Қимсан, Зулфиддинов Марказком бюросида обкомнинг биринчи секретарини миқ эттирмай, мулзам қилиб қўйипти!»— деган овоза. Ана унда, ўртоқ Ваҳобов, мен билан эҳтиёт бўлиб гаплашасиз. Ҳа, ўртоқ биринчи секретарь!» У бошини кўтариб, секретарнинг кўзига тик боқди.

САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ ◆ СЎНГИ БАҲАН ◆ РОМАН

— Бир нарса демоқчимисиз, Мустафо Зулфиддинович?— Ваҳобов қошларини чимирганча унга савол назари билан қараб турарди.

Зулфиддиновнинг юраги шиф этди-ю, бўйнигача қизарди. Гап нима ҳақда кетаётганини эшитмай ўтирганидан довдираб, бир-икки томоқ қиргач, гўлдиради.

— Йўқ, йўқ, Абдукарим Ваҳобович, гапларингиз тўғри,— дея қўлидаги қаламни ёндафтарчаси устига қўйиб, бошини эгди. Унинг ҳаракатларини кузатиб ўтирган Жумаев ичидан кулиб, бош чайқаб қўйди.

Ваҳобов ўрнидан турди.

— Бўлмаса келишдик. Боя айтганимдек ҳар иккаларингиз ўз районларингизда мустақил иш олиб борасизлар. Бугуноқ, иложи бўлса, ҳозир райкомлар билан телефонлашиб, одамларни келишилган соатда йиғишни тайинлайсизлар. Бошқа гап бўлмаса, сизларга рухсат.

Зулфиддинов дафтарчасини чўнтагига солди-ю, бошига тўқмоқ тушгандай қалқиб кетди. Ўйланиб, тўхтаб қолди... «Ўзимга тегишли районларни, йиғилиш муддатини қайта сўраймикин? Йўғ-э, ҳозиргина бўлган гапни-я! Ҳар иккаласининг олдида калака бўлмайманми?»

— Бирон гапингиз борми, Мустафо Зулфиддинович?— сўради Ваҳобович таажжубланиб.

— Ҳа, йўқ... их-ҳ... Йўқ, йўқ, Абдукарим Ваҳобович. Қон босимим сал ошганга ўхшайди,— деди-ю, тез юриб кабинетдан чиқиб кетди.

Ваҳобов унинг орқасидан қараб, кулди. «Қизиқ,— дея хаёлидан кечирарди у,— қай кун и шу ҳақда гап бўлганда Зулфиддинов кўкрагига муштлаб: «Мендан ибрат олинглар. Умрим бино бўлиб қон

босими нималигини билмайман. Қўй-қўзиларнинг маъраши... Яйловлар... Мана, мени асраб турган нарсалар... «деган эди...» Ваҳобов кулиб туриб тўсатдан бир нарса хотирига келгандай девордаги соатга қаради. Спектакль бошланипти, дея ўрнига бориб ўтирди. Кеча кечкурун дастурхон устида бутун оила аъзолари эртага театрга борамиз, деб келишишган эди. Ваҳобовнинг нигоҳи яна соатга қадалди. Ярим соат кечикипти. Соат назарида бутун хонани бошига кўтаргудек чиқиллаб, норозилик билдираётгандек юраги ғашланди. Қийиниб, уни кутиб ўтирган болалари, Меҳрибонни ўйлаб, узр сўраётгандек ҳорғин кўзларини деразага тикди. Уйга телефон қилди. Трубкани катта ўғли олди.

— Куттириб қўйдим сизларни, узр,— деди мулойимлик билан.

— Ҳаммалари театрга кетишди, дада. Бир-иккита китобларни қараб чиқишим керак эди, мен қолдим.

Ваҳобов телефон трубкасини ричагга илди-ю, шимининг орқа чўнтагидан жигарранг ёндафтарчасини олди. Керакли варақни очиб, ҳижжалаб ўқиди: «Бугун «Лайли ва Мажнун», эртага «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», индинга «Беш сўмлик келин», бириси куни «Қайнона можароси», «Тоҳир ва Зуҳра», «Садағанг кетай, дўндиғим!» Ваҳобов мийиғида кулди. Театр репертуари билан яқиндан танишиб, кейин шу қақда бюрога масала қўйишни анчадан буён ўйлаб юрган эди. Деярли бутун спектаклларни кўрди. «Лайли ва Мажнун»нинг қайта янгиланган варианты билан «Беш сўмлик келин» қолган эди. Ваҳобов ёндафтарини ёпиб, чўнтагига солди. Замонавий асарлар борасида Маданият министри билан гаплашиш ниятида столи устидаги телефонлар рўйхатини кўздан кечиратуриб трубкани кўтарди.

Йигирма иккинчи боб

Кейинги ҳафталарда Зулфиддиновнинг кайфияти сезиларли даражада ўзгарди. Ич-этини еган ўйлари бир қадар тарқалиб, ниманингдир ўзгаришини илҳақ бўлиб кутабошлади. Қиладиган ишларининг калавасини йўқотиб қўйди. У соатлаб кабинетида телефонлартагина жавоб бериб ўтирар, баъзан одамлар кўзи учун секретарига «районга кетдим» деб уйида дам олиб келарди. Бора-бора кайфичоғлик вазнсизлик ҳолатига айланди. Бир нарса ҳақида ўйлаб тамоман бошқа ишга қўл урар, ҳатто баъзан гапираётган сўзини ҳам унутиб, суҳбатдошидан узр сўрашга мажбур бўларди. Бора-бора паришонхотирлигини уйдагилар ҳам, ёр-биродарлари ҳам пайқашди-ю, сабабини суриштиришга ботинишолмади.

Ниҳоят, апрелнинг ўрталарида, чигит экиш долзарб кунларида «Марказком комиссияси келди» деган хабарни эшитди-ю, анча хотиржамланиб, деярли асли ҳолига қайтди. Тиқ этса эшикка қараб, кабинетдан ҳеч қаёққа жилмайдиган бўлиб қолди. Фикри ҳам тинди. Марказком бюроси ҳақидаги гапни бутунлай унутди. Энди комиссияга айтадиган гапларинигина ўйлар, далилларни ҳам областда олиб борилаётган ишлардаги кейинги нуқсонлардан излаб, уни сайқаллаш учун китоблардан цитаталар кўзларди. Бошда комиссия раиси Марказкомнинг бўлим мудир Валериан Всеволодович Жуков бўлгани уни бир оз ташвишлантирди. Чунки таниш-билишлари Жуковнинг қаҳри қаттиқ, адоватли одамлигини, бировнинг ўзига нисбатан қилган ноҳўя ишини бир умр кечирмаслигини, бунинг устига фикри ҳам ўзгариб туришини гапиришган эди. Аммо ҳозир бу нарса аҳамиятсиздек бўлиб кўринди. Муҳими, айтадиган фикрларини пухта асослаб беришида. Факт ўжар нарса. Исботини ўйламай, уни четлаб ўтадиган одамнинг гирибонидан шунақа ушлайдики, қимир эттирмай қўяди. «Гап Жуковнинг қанақалигида эмас, парчинлайдиган, теша тегмаган фактларни топа билишда,— дея хаёлидан кечирди Зулфиддинов.— Нима, бунақа фактлар озми, уни бу? Йўқ, керагидан ҳам

зиёд. Фақат уларни жой-жойига қўябилишда». Зулфиддинов мийғи-да кулиб, ўрнидан турди. Дераза олдига бориб, пахта қаради. Одамлар унга хўмрайиб ўтиб кетаётгандек туюлди. Дардлардани жаҳл билан тортиб, креслога бориб ўтирди-ю, жайронга тикилди. Унинг думалоқ катта кўзлари маънос боқарди. Зулфиддинов ўрнига қайтди. Столи устида турган Ленин асарларининг ўттизинчи жилдини варақлаётганида эшик очилиб, секретарь қиз кўринди.

— Сизни Валериан Всеволодович йўқлаяптилар, Абдукарим Ваҳобовичнинг ёрдамчилари хонасида.

Зулфиддиновнинг негадир юраги орзиқиб, бармоқлари билинар-билинемас қалтиради. Шоша-пиша қоғозларини йиғиштириб папкаси-га солди. Цитаталар кўчирилган варақларни буклаб қўйин чўнтаги-га тикди. Сервант ойнасига қараб сочини тарагач, эшик томон юрди.

Уртадан паст бўйли Валериан Всеволодович каттакон стол орти-да чўкиб ўтирарди. Зулфиддиновни кўриб, елкаларини ростлади. Қалта бўйнига ботиб турган бошини у томон бурди.

— Келинг, Мустафо Зулфиддинович, яхшимисиз?— Жуков йўғон бош бармоғини юқорига кўтариб, Зулфиддиновга қўл узатди. Марҳамат, ўтиринг.

Зулфиддинов тўқ кулранг кителидан чиқиб турган ёқасини тузата туриб Валериан Всеволодовичнинг ўнг томонга силлиқ таралган малларанг сочига кўз қирини ташлади-ю, папкасини стол бурчагига қўйди.

— Мен вақтингизни кўп олмайман.

Валериан Всеволодович гапини тугатмай Зулфиддинов уни бўл-ди.

— Марҳамат, Валериан Всеволодович, ҳар қанча вақт бўлса сиздан аямаймиз, саволларингизга батафсил жавоб беришга тайёр-ман, уни бу.

Жуков заҳархандалик билан қараб қўйди-ю, сўзини давом эт-тирди.

— Сизга ҳеч қандай саволим йўқ, Мустафо Зулфиддинович.— У гапни кесди. Стол ўртасидаги бир даста қоғоздан беш-олти варағи-ни олатуриб:— Ҳозирча мана бу қоғозга қандай қилиб янги совхоз тузганингиз, қишдаги кўнгилсиз воқеани батафсил ёзиб берсангиз, кифоя,— деди.— Шу ернинг ўзида ҳам ёзсангиз бўлади. Менга хала-қит бермайсиз. Марҳамат!

Валериан Всеволодовичнинг сира қутилмаган бу гапи Зулфидди-новни довдиратиб қўйди. Тўфон хас-чўпларни чирпирак қилиб дуч келган томонга итқитгандек, неча кунлар давомида интизор кутган умидлари чилпарчин бўлди.

Валериан Всеволодович ўз ишига шу қадар шўнғиб кетдики, ҳатто Зулфиддинов хонада эканлигини ҳам унутгандек эди. Зулфид-диновни бошда ҳаяжон, сўнг қўрқув босди. У учй ингичка қора руч-кани қўлида айлантириб, қоғозга тикилди. Кўз олди қоронғилашди, ер қаърига чўкаётган танк ичида ўтиргандек, эти увишди. Кейин ел-калари орасидан изғирин эсган каби сесканиб, бошини дераза томон бурган эди, оқ чайшаб остидан чиқиб турган бир жуфт этик кўз ол-дида гавдаланиб, кимдир томоғини бўға бошлагандек туюлди. Қа-ердандир, чўпон бевасининг тобут ортидан еру кўкни титратиб, чин-қириқ аралаш йиғлаган овози эшитилди. Дам ўтмай дераза ортидан Ибодовнинг унга найзадек қадалган кўзлари кўринди. Зулфиддинов-нинг қўллари қалтираб, хаёл сура бошлади... Одамнинг аслини би-лишдан мушкулроқ нарса йўқ дунёда. У ҳатто ўзини ҳам охиригача тушуниб етолмайди. Тақдир қил устида тебраниб қолганидагина ўз-лиги намоён бўлади. Бундай кезларда имон, инсоф, виждон чекиниб, инсон тангачалардан тозаланган балиқдек яланғочланади. Энди ун-га дунёнинг ҳеч қандай даҳшатлари писанд эмас.

Ручка қоғоз устида равон юрабошлади. У кучли бармоқлар таз-йиқидан нафрат ва адолатсизликни иншо этаётганидан исён кўта-



раётган каби қитирларди. Ниҳоят, нуқта қўйилди-ю, ручка тинди. Зулфиддинов уни стол устига қўйиб, қоғозни Валериан Всеволодовичга узатди.

— Марҳамат!— Энди Зулфиддинов овозида хушомад эмас нозилик оҳанги ифодаланарди.

Жуков Зулфиддиновга қарамай қоғозни унинг қўлидан олди-ю, беш варақлик тушунтирув хатидаги айрим сўзларни кўздан кечириб, қизил папкага солди.

— Раҳмат, Мустафо Зулфиддинович, кетаверсангиз бўлади.

Зулфиддинов ўрнидан турди-ю, ўйланиб қолди.

— Менда бирон гапингиз борми?— Жуков қоғозларидан кўз узиб, Зулфиддиновга тикилди.

— Йўқ, йўқ, Валериан Всеволодович. Борди-ю, саволларингиз бўлса, деб ўйловдим, уни бу.

— Саволларим йўқлигини айтдим, шекилли?— Жуков таажжубдан пирпираган кўзларини яна қоғозларга қадади.

Зулфиддинов кабинетига кириб, қўлидаги папкани стол устига итқитди. Жайрон ёнидаги креслога келиб ўтирди. Икки тирсагини тиззаларига тираб, бошини кафтлари орасига олиб сиқди. Ўйлаган бугун режалари остин-устун бўлгандек юраги безовта урабошлади. Жуковнинг катта стол ортидаги кичкина жуссаси кўз олдига келди. Назарида у энг ёвуз душманларидан бирига айланиб, тишлари ги-жирлади. «Йўқ, бу бориб турган ҳақсизлик,— дея хаёлидан кечирди.— Наҳотки, бутун бошли комиссия Марказкомга тушган хат юзасидан областдаги ишларни текширишга келса-ю, мен билан икки оғиз суҳбатлашишга, дардимни тинглашга вақт тополмаса.— Зулфиддиновнинг ўйчан кўзлари қуёш нури тушиб жимирлаётган китоб жавони ойнасига қадалганча ўрнидан турди. Дераза томон одимлай туриб, ўйлади:— Балки мен билан суҳбатлашишни асосий масалаларни кўриб чиққандан кейинга қолдиришгандир? Шундай эмаслигига сенга ким кафолат бера олади? Бир ҳисобдан қайтанга яхши эмасми? Улар аҳволни миридан-сиригача билгач иш жўн кўчади. Айтадиган фикрларингниям тушунишлари осонлашади. Ҳа, худди шу қарорга келган комиссия! Эҳ, галварс! Сен бўлсанг Валериан Всеволодовичга аччиқ қилиб ўтирибсан! У ҳақиқат қилиш учун бош қотириб ўтирса-ю, сен унга аччиқ қилсанг!— Зулфиддинов юпқа остки лабини тишлаб, бош чайқади.— Наҳотки қоғозни зарда билан берганимни фаҳмламаган бўлса? Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас. Борди-ю, шундай бўлган тақдирда ҳам менинг қай аҳволга тушганимни ҳис этади. Марказком бўлим мудирлигини унча-мунча одамга топшириб қўярмиди? Валериан Всеволодович жуда ақлли, адолатли ходим. Одамлар ўртасидаги миш-мишга ишониб бўлармиди. Қўйиб берса биз парвардигорнинг ўзидан ҳам нуқс излаймиз. Қим ўзини бошқалардан ақллироқ, кучлироқ бўлишини истамайди? Ўзини ўйлаб, эъзозлагандан кейин бошқаларни, албатта, ерга уради-да! Ҳа, Валериан Всеволодович доно, вазмин, тадбиркор киши. Ўз ҳолига қўйсанг одамлар нималар қилишмайди. Йўқ, мен билан, албатта, суҳбатлашадим Валериан Всеволодович».

Зулфиддинов тинчланиб, бамайлихотир иш столига бориб ўтирди. Ўттизинчи жилднинг боя чала қолдириб кетган саҳифаларини варақлаб, ширин орзулар уммонига фарқ бўлди. У яна ниманидир илҳақ кутабошлади. Эшик тиқ этса ўрнидан турадиган бўлиб қолди. Аммо кунлар жуда секинлик билан ўтаётганига қарамай уни ҳеч ким ҳузурига чақирмади, олдига ҳам кирмади.

Орадан уч кун ўтгач Валериан Всеволодович комиссия йиғилишини ўтказди. Ҳамманинг фикрини бўлмай, диққат билан эшитди. Тўпланган материалларни шошилмай таҳлил этиб, умумлаштиргач, Абдукарим Ваҳобович кабинетига ўтди.

— Келинг, Валериан Всеволодович, марҳамат, ўтиринг. Аччиқ чой дамлатайми?

— Раҳмат, Абдукарим Ваҳобович, чойни роса ичдик комиссия йиғилишини ўтказатуриб.— Валериан Всеволодович папкасини очиб, олдиндан тайёрлаб қўйилган қоғозни олди.— Комиссиянинг айрим хулосалари билан сизни таништирмоқчи эдим, Абдукарим Ваҳобович.

— Қулоғим сизда, марҳамат.

— Хатта, албатта, бош-оёқ ҳақиқат ойнаси деб қараб бўлмайди. Унда олдинга сурилган кўп масалалар мавҳум, мужмал, ҳатто ноўрин жойлари ҳам бор. Балки хатни ёзган одам изни ўзидан чалғитиш учун атайлаб шундай қилган бўлиши ҳам мумкин. Аммо айрим масалаларни ҳисобга олмай иложимиз йўқ. Чунончи, кадрлар борасида. Бугун ҳужжатларни, қилинган ишларни синчиклаб кўздан кечирдик. Ибратли томонлар ҳам кўзга ташланади, албатта. Менимча, булар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деб ўйлайман. Ҳозир бизни йўл қўйилган хатолар қизиқтираётгани учун муддаога ўтайлик. Назаримда, Абдукарим Ваҳобович, хафа бўлманг-у, кадрлар билан етарлича шуғулланмаётганга ўхшайсиз. Зулфиддиновнинг совхоз тузишда йўл қўйган хатосини умумлаштириганда шундай хулоса чиқяпти. Ҳозир Зулфиддиновнинг хатоси устида гапирмаймиз. Чунки бу масала, ўзингизиям хабарингиз бор, бюрога тайёрланяпти. Бу ҳақда узил-кесил фикрни бюро айтар. Комиссияни нега шундай ҳол содир бўлгани қизиқтиряпти. Зулфиддиновнинг катта бир тадбирни амалга оширишда пала-партишликка йўл қўйгани бизни ўйлантириб қўйди. У ёғини суриштирсангиз, бу энди область партия ташкилотининг иш услубига бориб тақалади. Демак, Зулфиддиновда шундай кайфият назоратсизлик оқибатида такомиллашиб, чуқур илдиз отган. Ҳали ошкор этилмаган бошқа масалаларда ҳам айнан шу тахлитдаги хатоларга йўл қўйган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Сиз бунга эътиборсизлик билан қарагансиз. Хатолар эса занжир ҳалқаларидек бири иккинчисини тортади. Бинобарин, баъзан гуноҳсиз одамлар унинг жатига қолиб, жазоланади. Мен Ибодовни кўзда тутяпман. Обком чиқарган қарорни шубҳа остига олишга асосим йўқ. Чунки унда Ибодовнинг ишда йўл қўйган хатолари етарли миқдорда кўрсатилган. Айниқса, йиллик пахта тайёрлаш плани етмиш фоизга етмай ғалаба рапортини бериб, бонг урганининг ўзи кифоя унинг ишдан кетиши учун. Аммо чорва масаласида йўл қўйган айбини олиб қараганда унинг ёлғиз ўзини қоралаб бўлмайди. Зулфиддинов топшириқ бермаганида бундай кўнгилсиз воқеа содир бўлмас эди. Зулфиддинов пухта иш юритадиган раҳбар бўлганида, бундай топшириқни бермас эди. Демак, Зулфиддиновни ҳам, Ибодовни ҳам тўғри йўлга солиб, тарбиялаш мумкин эди. Фикримни тўғри тушунтира олдимми, Абдукарим Ваҳобович?

— Тўғри, Валериан Всеволодович, хато бошда мендан ўтган. Одамларга ҳаддан зиёд ишонганман, тўғрироғи, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйганман.

— Одамларга ишониш керак, албатта. Аммо ишонгину кузатиб, текшир, деган гап ҳам бор. Буёғи энди область партия комитети қабул қилган қарорлари ижроси учун қайғурмайди, деган хулоса чиқаришга ҳам туртки берапти. Бу борадаям ўйлаб кўришингизни илтимос қилар эдим.

— Яхши, Валериан Всеволодович, дурустроқ шуғулланамиз бу иш билан.— Ваҳобов ўйланиб, блокнотига белгилаб олди.

— Хатдаги яна бир масалани эътибордан четда қолдириб бўлмайди, Абдукарим Ваҳобович. Марғилон, Фарғона шаҳарларига ипак калава юборишни тўхтатиб қўйибсиз. Сизнинг хом ашёингизга кўз тикиб турган ипак комбинатларининг ишини издан чиқариб, план топшириқларининг бажарилишини хавф остида қолдирмайдими бу?

— Бу ўринда сизга эътироз билдиришга тўғри келади, Валериан

Всеволодович. Нега энди улар бизнинг хом ашэйимизга кўз тикиб туришлари керак? Фарғона асрлар давомида аъло ипаги билан жаҳон бозорида донг таратиб келяпти. Хўш, ипакка талаб шу қадар катта экан, уни кўпайтириш чорасини кўрмайдими? Биз икки қўллаб беравериб одамларда бировга қарам бўлиш кайфиятини уйғотиб қўймаймизми? Нега энди биз областимизнинг тайёр даромадини ўз кўлимиз билан узатишимиз керак.

— Ҳарҳолда қозонимиз битталигини ҳам унутмайлик, Абдукарим Ваҳобович. Акс ҳолда область худбинлик касалига чалиниб қолиши мумкин.

— Бизнинг ҳар биримиз табиатан маълум даражада худбинмиз, Валериан Всеволодович. Аммо бизнинг худбинлигимиз замирида бошқаларни тарбиялаш ётади, бу ҳам муҳим.— Ваҳобов масалани ҳазилга бургандай хахолаб кулди.— Фарғоналик дўстларимиз арава-сини ўзи тортадиган бўлади, бировнинг қўлига қарамликни бас қи-лади.

— Уйлаб кўриш керак, Абдукарим Ваҳобович. Балки маълум муддат имкониятларини чамалаб кўргунча, хом ашё беришни тўх-татмаслик маъқулроқдир. Аммо область худбинлиги ёмон дард, Абдукарим Ваҳобович. Бунинг устига юқумли дард. Эҳтиёт бўлинг.— Валериан Всеволодович ҳам фикрини ҳазил-мутойиба билан уқтириб, кейинги масалага ўтди.— Шўркўл билан Тўдакўлдаги шўр сувни Амударёга оқизиш ҳеч қандай зиён келтирмайди, деган фикрингизга ҳам қўшилиб бўлмайди, Абдукарим Ваҳобович. Шу масала кўрилган бюро материаллари билан танишдим.

Ваҳобов кулди. Бу гапга эътироз билдириш ўринсиз эди.

— Энди, оғайни, бу ўша ўзингиз ишлатган ибора — область худ-бинлигининг давоми. Аммо Амударёга қўшилган бизнинг шўримиз қўшни областларнинг деҳқончилигига зиён келтирмайди. Биз таш-лаган шўр Амударёда туз миқдорини бир литр ҳисобига бир грамм-га етказди. Ваҳолонки, уч-тўрт грамм тузи бор сув билан ҳам ер-ларни суғораверса бўлади.

— Фикрингизга қўшиламан,— Валериан Всеволодович ўйланиб жавоб берди.— Аммо у қўшимча меҳнат юклайди қўшнилар зимма-сига. Сиз қўшган туз ҳеч қаёққа йўқолиб кетмайди. У суғорилади-ган ерларга бориб тушади. Демак, шўр ювиш учун қўшимча меҳнат, маблағ, вақт талаб этади.

Ваҳобов елкасини қисди.

— Балки фикрингиз тўғридир.

— «Балки»сини олиб ташлаб иқроор бўлаверинг, Абдукарим Ваҳо-бович.

— Яхши, яна битта қўшув аломати қўйинг бўлмаса.

— Ниҳоят, плансиз бошлаган ирригация қурилишлари келтира-ётган зиён. Сиз жуда зарур объектларни тўхтатиб, техника, ишчи кучи, қурилиш материалларини канал, сув омборлари қурилишига олиб бергансиз, тўғрими?

— Тўғри.— Ваҳобов тан олди.— Аммо бу масалада бошқача йўл гутиш мумкин эмас эди. Ирригация қурилишларини бошлаш эмас, бошламаслик зиён бўлар эди.

— Нега? Олдиндан планлаштириб, ҳужжатлар расмийлашгач, иш бошласангиз фонд ҳам, техника ҳам, ишчи кучи учун маблағ ҳам ажратиларди-ку! Аҳоли учун ғоят зарур сув тозалагич иншоотлари-ни, чорва учун кечиктириб бўлмайдиган қурилишларни тўхтатиб қўй-маган бўлар эдингиз. Буёқда яна йўл қурилишига ғов солгансиз.

— Унгача область экономикаси қай аҳволга тушарди? Пахта, бошқа экинларнинг ҳоли не кечарди? Неча асрлару амирлар замо-нидан буён Шахристоннинг ўзи сувсизлик дастидан не балоларга йўлиқмади? Ришта, безгак, яна ўнлаб юқумли касалликлар шаҳар аҳолисига вабодек ёпишиб олган эди. Лоақал инсоннинг нафас оли-ши учун зарур миқдорда дов-дарахт йўқ эди. Борлари ҳам ёзнинг

дастлабки ойидаёқ, қовжираб, пўпанак босиб ётарди. Хўш, шаҳарга зудлик билан сув олиб келиш аҳоли учун биринчи зарурат эмасми? Бу ишни пайсалга солиб, яна неча йил кутиш керак эди сизнингча?

— Қизишяпсиз, Абдукарим Ваҳобович!

— Йўқ, аксинча, шу ишлар билан шуғулланиб, аллақачон чоратдбир кўриши керак бўлган айрим раҳбарлар ўта совуққонлик қилишяпти. Хотиржамлик ва лоқайдлик вазиятини вужудга келтиришяпти.

— Бу фикрингизга қўшилиш мумкин. Аммо ҳаммамиз учун бирдай дастуриламал ҳисобланган ўзимиз қабул қилган қонун-қоидалар ҳам борлигини унутмаслигимиз керак, менимча.

— Қонун-қоидалар инсоннинг яшаш шароитини яхшилаш, турмуш даражасини кўтариб, унга қулайроқ имконият яратиш учун қабул қилинади. Бизнинг областимизда аҳвол шуни тақозо этмоқда. Биз амалга оширган ишларни икки ойга ҳам кечиктириб бўлмасди. Шу қадар ҳаётий зарурат даражасига кўтарилган эди бу масалалар. Нега энди айрим корхона, министрликларнинг инжиқлигига қараб умумхалқ, умумдавлат манфаатларини четга суриб қўйишимиз керак? Шаҳристонда ишчи кучининг аҳоли яшайдиган пунктларда нотекис жойлашганига эътибор бердингизми? Бир районда бир гектар ерга эллик-олтмиш киши, бошқасида тўрт-беш киши тўғри келади. Аҳолини иш билан таъминлашнинг ҳозирги аҳволини ҳам нормал деб бўлмайди. Қураётган сув омборлари-ю, каналларимиз ана шу масалаларни узил-кесил ҳал қилиш имконини беради. Иккинчи ёқдан, бутун бошли областда аҳоли учун лоқал битта ҳам дам олиш зонаси йўқ. Буни нормал ҳол деса бўладими, Валериан Всеволодович?— Ваҳобов нафас ростлаб, дарпарда орасидан тушиб турган қуёшнинг қизғиш шуъласига қараб туриб, фикрини яқунлади.— Бу ишларни бажаришни кечиктириб бўлмаганидек, уни ҳозирги муаллақ ҳолатда қолдириш ҳам ярамайди. Тезда расмийлаштириб, тараққиётимизнинг кейинги равнақини ўйлашимиз керак.

Валериан Всеволодович ўйланиб қолди. Масаланинг расмий томонини бир ёққа йиғиштириб қўйиб ишга халқ, давлат манфаати нуқтаи назаридан ёндашганда, Ваҳобовнинг айтганларига эътироз билдириш — область истиқболини қўятуриг, бугунги юмушни амаллаб бажаринг, дейиш бўлар эди. Шунинг учун Жуков мурсага ўтди.

— Яхши,— деди у.— Бу масалани очиқ қолдирайлик. Раҳбарлар билан маслаҳатлашишга тўғри келади.

— Маъқул. Шаҳристонликлар сабр-бардошли одамлар экан. Мен ҳам шунга ўргатишди. Қирқига чидаган, қирқ биригаям чидайди.

— Бўлмаса менга рухсат, Абдукарим Ваҳобович. Комиссия аъзолари кетишди. Мен Самарқандга ўтишим керак.— Валериан Всеволодович ўрнидан турди, йўл-йўл жигарранг костюмининг барларини тузатиб, Ваҳобовга қўл узатди.

— Кеч бўлмадими? Бугун дам олиб, эртага ўтарсиз Самарқандга?

— Раҳмат, кутишяпти, Абдукарим Ваҳобович.

— Яхши, кузатиб қўямиз ўзимиз.

— Машинада кетялман. Шофер пастда кутяпти.

Валериан Всеволодович хайрлашиб кабинетдан чиқиши билан телефон жириглади.

— Алло, эшитаман!

Трубкадан Марказком Биринчи секретарининг вазмин овози эшитилди.

— Салом, Абдукарим Ваҳобович, ҳорманг, оғайни! Чўлни ғайриқонуний ўзлаштириб, сув омборлари-ю, каналлар очаётган экансизми?

— Шундай, рисоладагидан бир оз чекинишга тўғри келди.

— Бизларгаям кўрсатасизми қилаётган ишларингизни?

Ваҳобов секретарнинг ҳазил оҳангида гапираётганидан хотир-жамланиб:

— Жонимиз билан, марҳамат!— деди жилмайганча.

— Яхши.— Бир зумлик паузадан сўнг Биринчи секретарь сўзини давом эттирди.— Эрталаб соат тўққизда етиб бораман. Қўришгунча!

Ваҳобов мамнун ўрнидан турди. Унинг кўз ўнгида Қарисоб тоғи этагида майин эсаётган шабададан аста шовуллаётган хушманзара боғ, мавж ураётган денгизга тўш уриб учаётган чағалайлар жонланди. Олисдан най товуши эшитилгандай бўлди. Бўшашган асабларига ором бериб, креслога ўтирди. Найнинг элас-элас эшитилаётган товушига бошқа асбоблар ҳам қўшила бориб қудратли оҳанг кашф этди. Денгиз узра қарх ураётган чағалайлар тўдаси шу қудратли куйдан маст бўлиб қанот қоқаётгандек тобора юксакликка кўтариларди. Шишадек тиниқ осмон, мовий сувда шуъласи акс этаётган қуёш мавжудотнинг бу латиф мўъжизаларига маҳлиё бўлиб, борлиққа гўзаллик бахш этганларни мадҳлаётган каби улкан беланчакда оҳиста чайқаларди.

Ваҳобов дераза томон одимлади. Шивалаётган ёмғир шаҳдидан тушган эди. Қўҳна Шаҳристоннинг беҳисоб минора-ю, мадраса пештоқларидан сўнгги нурларини йиғиб олаётган қуёш гулхандай сарғиш, қизил товланади. Унинг шуъласи камалакдек мавжланиб, лоллақизғалдоқ билан тўлган улкан мис баркашдек жимирлайди. Атрофга нимқоронғилик чўка бошлади.

* * *

Айган вақтида етиб келган Биринчи секретарь Шаҳристонда узоқ турмади. Бир-иккита муҳим масалаларни область партия комитетида ҳал этгач, шу заҳотиёқ чўлга чиқиш истагини билдирди.

Чўл қурилиш майдонини эслатарди. Бир ёқда қурувчилар янги туғилажак совхоз посёлкаларидаги уй-жой, маъмурий биноларга қўли-қўлига тегмай ғишт терар, бетончилар канал ўзани ва икки ёнига цемент плиталар қўйиш билан банд. Каналлар оралиғидаги текис майдонларда тракторлар еру кўкни ларзага солиб ҳайқирганча ер ҳайдар, кети узилмай визиллаб ўтиб турган самосваллар чўлнинг сўнгги бисоти — жизғинага чиққан ғиёҳ, чўяндек қорайиб қуриган саксовул пояларини елкаларига ортганча уфқ томон шошилишарди. Унда-мунда кўзиқорилардек қад кўтарган икки қаватли дала шийпонларидан эшитилаётган ёш-яланларнинг шўх қулги ва узук-юлуқ қўшиқ садолари бу ерларга аллақачон инсон эгалик қилаётганидан далолат берарди.

Биринчи секретарнинг қуёш тафтидан хиёл қизарган юзига табассум ёйилди. У ҳарбийларникидек тик, баланд қоматини ростлаб, атрофни завқланиб кузатиб турди-да, бир кўзини хиёл қисганча Ваҳобовга қаради.

— Бунча ишни бажаришга қачон улгурдингиз, оғайни?— У Ваҳобовнинг кичкина жуссасига бошдан-оёқ кўз югуртириб, елкасига қўлини қўйди.

Ваҳобов Биринчи секретарнинг қизғиш галстугига тикилиб туриб, жавоб берди:

— Буёғига рухсат тегса, бир йилда бажарган бўламиз.

— Минг раҳмат сизга! Катта иш қилибсизлар. Буёғига рухсат тегишига ишонсангиз бўлади. Рухсатгина бериб қолмай катта, мўътабар ишга жасорат билан қўл урган шаҳристонликларга ташаккур деймиз. Отангизга раҳмат, Абдукарим Ваҳобович! Шаҳристон республикамиз ирригацияси тарихида янги саҳифа очяпти. Бу саҳифанинг ҳар бир ҳарфи олтин бўлиб мавжланишига имоним комил. Энди, оғайни, Шаҳристондан Марказкомнинг кўнгли тўқ. Сизлар ўзлаштираётган чўллар минг йиллар мобайнида яйлов эди. Энди у Ленин партиясининг иродаси, совет халқининг хоҳиши ва истаги би-

САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ ◆ СЎНГИ БАҲОНА ◆ РОМАН

лан пахта конига айланади. Ширин-шакар мевалар ва қовун-тарвуз маконига, арпа-буғдой, макка ва сабзавот манбаига айланади. Яқин йиллар ичида сахро қўйнида нурафшон шаҳар ва қишлоқлар бунёд этилади. Шаҳристоннинг асрий чўллари — Варахшаю Пайканд, Урта чўлу Маликчўл қаҳрамонлар ватани бўлажак! Сизлар шунга олтин пойдевор қўйибсизлар. Офарин! — Биринчи секретарь Ваҳобовнинг елкасидан қўлини олиб, унга завқланиб тикилди. Бу оталарча меҳр билан қарашда фахр ва ғурур, чексиз миннатдорчилик ва ишонч бор эди.

Ваҳобов асфальт йўлда турган «Чайка»нинг олдинги эшигини очиб Биринчи секретарни ўтқизгач, ўзи Сафар Жумаев билан орқа ўридиққа ўтирди. Машина қайта ҳаёт бағишланаётган чўлни орқада қолдириб илгарилаб кетди.

* * *

Биринчи секретарь кабинетига кирди-ю, ёрдамчисидан республика Давлат план комитети раисини қақришни илтимос қилди. Узун стол четига тақаб қўйилган креслони суриб ўтирди. Катта дераза ойналаридан кўзга яққол ташланиб турган баланд иморатларга, барг ёзаётган шохлари шабадада тебранаётган ям-яшил дарахтларга завқланиб тикилди.

Орадан ўн минутлар чамаси ўтар-ўтмай раис кабинетга кириб кўришди-ю; ўтирган заҳоти ёндафтарини очиб, стол устига қўйди.

Биринчи секретарь бир лаҳзалик жимликдан сўнг стол устида очиқ турган папкага ишора қилди.

— Кеча Шаҳристон ҳақида қолдириб кетган ҳужжатларингиз билан танишдим. Баъзи масалаларда чиқарилган хулосалар назаримда шубҳали туюлгани учун бугун эрталаб қурилишни кўриб келдим. Катта иш бошлашипти шаҳристонликлар.

— Ҳа, бунга биз ҳам эътироз билдираётганимиз йўқ. Бироқ қилинаётган ишлар ғайриқонуний, плансиз. Бунинг оқибатида пландаги талайгина зарур объектлар ўзбошимчалик билан тўхтатилиб, ажратилган маблағ, техника ресурслари, бинокорлик материаллари ирригация қурилишларига олиб берилган. Масаланинг бу томони ҳаммамизни ташвишлантириб қўяпти.

— Тўғри, бу борада сиз билан баҳслашмайман. Аммо масаланинг расмий жиҳатини бир дам унутайлик. — Биринчи секретарь суҳбатдошига қараб туриб, савол берди. — Узингиз қурилишни бориб кўрдингизми?

Раис тарадудланиб қолди. Сепкилли думалоқ юзига хиёл қизиллик югуриб, бош чайқади.

— Аттанг, шаҳристонликлар чўлда жасорат кўрсатишяпти. Ақл бовар қилмайди улар қисқа муддатда бажарган ишларга. Биз республика экономикасига салмоқли ҳисса қўшадиган бу умумхалқ қурилишига ғайриқонуний объект деб қараб, уни инкор этсак, тўғри бўлармикин?

— Ҳарҳолда молия тартиби, бундай катта қурилишларни бошлашда ҳамма учун умумий қоидаларга амал қилиниши керак эди-да!

— Шаҳристонликларнинг қурилишни ғайриқонуний тарзда бошлаб юборганларига маълум даражада айб ўзимизда эмасмикин?

— Менимча, бундоқ бўлмаса керак. — Раис баланд қоматига мутаносиб кенг елкаларини қисди.

— Шаҳристонда вужудга келган ҳозирги оғир вазиятда бундай қурилишни зудлик билан бошлаш зарурлиги ҳақида нега Сув хўжалиги министрлиги масала қўймади? Нега ишни ойлаб пайсалга солиб келяпти ўртоқ Мардиев? Нега биз бу ишга вақтлироқ аралашиб, унинг ижобий ҳал этилишига туртки бермадик?

Раис бу ҳақли саволларга эътироз билдириш ўринсизлигини пайқаб, индамади. Оқ оралаган сочларини силаб, сукут сақлади.

Биринчи секретарь хўрсаниб, ўрнидан турди. Шовуллаб оқаётган анҳор бўйдаги дарахтларга, мавжланаётган кўм-кўк майсазорга қараб туриб, столдаги папкани олди. Нигоҳини дераза ойналаридан узиб, суҳбатдошига қадади.

— Назаримда бу папкадаги ҳужжатларнинг ўрни мана бу ерда бўлиши керак.— У кўрсаткич бармоғи билан оёғи остида турган қора пластмасса саватга ишора қилди. Бир зумлик паузадан сўнг папкани унга ташлаб, жойига ўтирди.— Ҳозироқ Шаҳристондаги ирригация қурилишини расмийлаштириб, маблағ ажратиш керак. Банк зудлик билан ҳисобни очсин. Менимча, тўғри йўл тутган бўламиз. Шундай!

Раис оғир қўзғалиб, эшик томон юрди.

* * *

Ваҳобов ечинди-ю, чироқни ўчирди. Энди ўрнига кираётганида нариги хонадаги телефон тунги сокинликни бузиб, шиддат билан жиринглади. Ваҳобов трубкани кўтарди.

— Салом, Абдукарим Ваҳобович. Кечроқ безовта қилаётганим учун узр.— Ваҳобов Госплан раисининг ҳаяжонли овозини таниб, диққат билан қулоқ солди.— Эртага якшанба. Банк ишламайди, Сиздан илтимос, тайинлаб қўйсангиз, эрталаб ирригация қурилиши учун ажратилган маблағ ҳужжатларини қабул қилиб олишсин. Ишларингизда муваффақият тилаймиз!

Ваҳобов ҳеч нарса дейишга улгурмай телефон жимиб қолди.

Абдукарим Ваҳобович оҳиста хобхонага ўтди. Неча ойлардан буён ўтказилаётган ташвишли кунлар ортда қолгандек енгил нафас олиб, ўрнига чўзилди. У тунни илк бор осойишта ўтказди.

Йигирма учинчи боб

Чўлда қиш қанча қаҳрли келса баҳор шунча мулойим, эҳсону тортиқлари бисёр бўлади, деган нақлга амал қилган Сулаймон панд ейишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Зеро унга чўл, сахро тушунчаси бегона. Бу ерларда аждоглари яшаган. Ўзи туғилиб ўсган Найманча ҳам чўл канорасида. Бинобарин бу замин унинг учун ҳамиша улуғвор, инсон яшаб, меҳнат қилаётган бошқа ерлар сингари мўътабар.

Сулаймон апрелнинг сўлим кунларидан бирида ўн беш-йигирма гектарли яхлит ерларига маҳлиё боқарди. Ер узоқдан бедана тухумидек ола-чалпоқ кўринади. Суви буғланмаган жойлар қорамтир, нам қолмаган қисми кулранг, гиёҳ унган ерлар яшил-жигарранг тусда товланади. Сулаймон чўккалаб, ҳали ҳовури тамоман буғланиб қуримаган ерга кафтини босди. Еввойи исириқнинг гуллари, шувоқнинг устига қиров тушгандек оч-яшил барглари ер бағирлаб ётипти. Унгу сўлга қаради. Донашўр, балиқ кўзи, сета, арпахон, ялтирбош, ранг, шўр қуёшга интилаётгандай... Бир ҳовуч тупроқни кафти орасида сиқди. Бармоқларини ёзиб, унга узоқ тикилди. Кейин ирғиб ўрнидан турди-ю, карталарни гир айланган марза олдига бориб тўхтади. Ердан кўтарилаётган ҳовур жимирлаганча кўкка ўрмаларди. «Ҳечқиси йўқ, чўл шамоли мадад беради», дея хаёлидан кечирди у. Кунни кеча келтирилган уруғлик чигит қоплари тахлаб қўйилган икки қаватли шийпон томон одимлади. Одамларига: «Бир ҳафтадан кейин экамиз, дам олиб келинглар», деб жавоб берган эди. У шийпоннинг тўқ ҳаворангга бўялган бир табақали эшигини зарб билан очиб, ичкарига кирди. Гулдор чит кўрпача устида ёнбошлаб китоб варақлаётган ёрдамчисига мурожаат қилди:

— Эртадан экишга киришамиз!

Ёрдамчиси китобни ёпиб, деворга тақаб қўйилган темир каравот устига ирғитди-ю, қошларини чимирганча дераза ойнасидан карталарга назар ташлади. Сўнг иккиланиб, Сулаймонга қаради:

— Нима, вақт бор, деб ўйлаяпсанми?— Сулаймон энтикканча унинг хурпайган сочларига тикилди.

Ёрдамчиси озгин елкаларини қисганча, деразадан кўз узмай ўрнидан туриб, Сулаймонга яқинлашди. Хўрозқанд чўпидек ингичка, чайир бармоқлари билан сепкилли пешонасини қашиб, жавоб берди:

— Пича борми, дейман. Намроқ чоғи. Уч-тўрт кун тобига келса бўлмасми?

— Ўтларнинг қўзиқориндек потиллаб чиқишини кўряпсанми?— Дераза олдига бориб, бўгинлари хамирдек кўпчиган кўрсаткич бармогини чўл томонга қадади.— Чигит шу саҳро ўтларидан нимжонми? Ё кўрқаяпсанми иккаламиз эпложмаймиз деб? Улгурганча экий берамиз. Унгача одамларам етиб келади. Тиришганинг тешаси тошга чега қоқади.

Ёрдамчиси курси устидаги катта-катта қавиқли қора нимчасини олиб кийди-ю, ҳамон бир қарорга келолмай Сулаймонга қаради.

— Қайдам, тагин ўзингиз биласиз.

Чўлга биринчи чигит ташлаган миришкор деҳқоннинг ҳам юраги одатда тўсатдан қафасга тушган беданадек питирлаб туради. Минг кишининг тусини билгунча бир кишининг исмини бил, деганларидек, бу бегона ерларнинг бир ҳафта-ўн кун ичида нима хунар кўрсатишини қайдан билсин? Бу ерларнинг шароитига кўниккан ўтўланларнинг йўриғи бошқа. Улар ҳосил берармидики, эртасидан қайғурса. Ёрдамчисининг иккиланиб қолгани Сулаймонни бир қадар ҳовуридан туширди-ю, яхтаги остидан мушаклари бўртиб турган ўнг қўлини дераза-кесақисига суяганча бошини эгди.

— Таваккал нар эрур, андиша мода!

Ёрдамчиси кулиб, унинг елкасига қўл ташлади. Сулаймон елкаси оша унга қараб кулди.

— Отангга раҳмат! Қуруқ аёз — тилсиз ёв. Ернинг намига қара, панд бермас. Дунёни ё кўрган олади, ё кўмган. Қани, юр, азамат, уруғликни тайёрлайлик. Эрта эккан бутун олар, кечга қолган ўтин олар.

Бир ҳафтага руҳсат берилган Сулаймоннинг одамлари уч кун деганда етиб келишди. Кўпдан қуён қочиб қутулмас. Беш кунга қолмай қатор ораларига чигит бир текис ташланди.

Сулаймоннинг бир ташвиши ўн бўлди. Шир этса осмонга қарар, қўл чўзса етгудек пастлаб сузаётган чувриңди кўрпа увалаларидек булутлар галасига кўзларини мўлтиратганча тикилиб қоларди. Апрель охишлаб, май бошланди. Унинг дастлабки ҳафталари Сулаймон ва унинг одамларига бир олам қувонч олиб келди. Май шабадасида эркаланиб, сарак-сарак этаётган дубарга ғўза гуллари — чўлнинг тўнғич фарзандлари атрофида ҳамма парвона. Чўлқуварлар биринчи ишловга қачон киришини маслаҳатлашишарди. Сулаймон чўлнинг чинакам хўжаси каби залворли қўлларини орқасига чамбарак қилганча карталар ёқалаб юрар, канал даҳанасидан сўрига қўйиладиган сингари чорпоюларда тортилган лотокларни синчковлик билан кўздан кечирар, дам-бадам синашта бўлмаган чўл авзойига разм солиб қўярди. Бироқ чўл табиати алдамчи. Чарақлаб турган қуёш юзини булутлар галасининг тўсишига, тўзон бошланишига бир неча дақиқа кифоя. Тиниқ осмон юзини чанг қуюни қоплайди-ю, борлиқ кўрғошин тусига киради. Аллақаяқдан балойи азимдек ҳувиллаб келган бўрон саҳрони бошига кўтаргудек ағдар-тўнтар қилиб ташлайди.

Июннинг дастлабки кунлари тўсатдан бошланган шамол Сулаймоннинг бошига осмонни тўнкаргандай бўлди. Тушликдан кейинги гурун пайтида Сулаймоннинг ёрдамчиси нимжон оёқларини зўрға судраб шийпонга кирди-ю, гунг одамдек ташқарига ишора қилди.

Биринчи бўлиб Сулаймон ташқарига отилди. Қалин қуюн, еру осмон битта бўлгандай, кўзга ҳеч нарса кўринмасди. Хувиллаган даҳшатли овоз аралаш тумшуғи олдида гурс этиб бир нарса ерга ағанади. Сулаймон ҳали ўзига келолмай қум аралаш кучли шамол зарбидан ёғоч устига мук тушди. Шундагина телефон симёғочларидан бири ағанаганини билди. У ётган ерида бошини аранг кўтариб, гўзалари томон ҳар қанча тикилмасин, бир қарич нарини кўролмасди. Дам ўтмай шийпоннинг шифер билан ёпилган томи шарақлаб кўчди-ю, варракдек осмонга кўтарилди.

Орадан йигирма дақиқача ўтар-ўтмас муздай шабада эси-ю, шариллаб ёмғир қуйди. Бир пиёла чой ичгудек фурсатдан сўнг ёмғир тинди. Чўл сукунатга чўмди. Сулаймон чўккалаганча ҳовучидаги гўза тупларига тилдан қолган одамдек чурқ этмай тикиларди. Энтикиб нафас олар, пахтазор томон қарашга юраги дов бермас эди.

Ҳаво юзини тўсган парда кўтарилгач чўлқуварлар ўринларидан туриб, пахтазор томон юришди. У энди на пахтазорга ва на янги очилган ерга ўхшарди. Юз гектар ер сағаналари тартибсиз, палапартиш қўйилган қабристондек хувиллаб ётарди.

Сулаймон оёғини судраб босганча шийпон томон юрди. Унинг кўнглини ким юпата оларди? Орқасидан унсиз эргашиб келаётганлар нимадан таскин топарди? Бундай кезларда бир оғиз сўз ҳам ортиқча. Юракка қил сигмайди. Ҳар ким осмондан ёпирилиб келган бу офатнинг оқибатини ўзича мушоҳада этар, бир-бирига ҳатто ҳамдардлик изҳор қилишдан ҳам чўчир эди. Сулаймон тўсинлари қийшайган, усти очик шийпонда бошини кафтлари орасига олиб узоқ ўтирди.

Узоқдан моторнинг бўғиқ гуриллаганини эшитиб, ташқарига чиқишди. «ГАЗ-69»нинг олдинги эшиги очилиб, Наим кўринди. У машинадан сакраб тушди-ю, икки ҳатлаб Сулаймонга яқинлашди. Унинг кенг елкаларига қўлини ташлаб, бағрига тортди. Сулаймон индамай бош чайқади-ю, юзини бурди. Ниҳоят Наимнинг бўғиқ, хириллаган овози уни ўзига келтирди.

— Бардам бўл, дўстим. Бошга мусибат тушганда уни енгабилмаслик — иккинчи мусибат! Ҳамма нарса аслига келади.

Сулаймон индамай Наимнинг орқасига келиб турган Румия билан Қаҳрамонга қўлини узатди. Қаҳрамон Сулаймон билан кўришгач уни юпатган бўлди-ю, машинаси олдида туриб «пахтазор»га термилганча тик қолган шоферни имлади. Унинг қулоғига шивирлаб, шийпон томонга бошлади. Сулаймоннинг орқасида турган уч киши ҳам уларга эргашишди. Бел, кетмон, замбил кўтарганча очилган кўриқ томон юришди. Румия теварак атрофни синчиклаб кўздан кечиргач:

— Саксовул буталарини олиб келишмаганмиди ҳали?— деди ўкинч ва алам билан.

— Йўқ, синглим, бир ойча бўлди, ваъда қилишган эди...— Сулаймон бирпас жим қолди-ю:— Ҳамро Ибодов...— дея бош қимирлатди.

Румия «тушунарли» дегандек бош ирғаб, тупроқ уюмларини замбилларга ташлаётганлар томонга юрди. Бир соатлар ўтар-ўтмас узоқдан трактор овози эшитилди. Олдинма-кейин етиб келган тракторларнинг биридан Боқижон ирғиб пастга тушди. Изма-из келган Соқижон ҳам Сулаймон билан кўришгач, тракторини ишлаётганлар томон бурди.

Кечга томон шийпон олдида уруғлик чигит ортилган машинада яна тўрт киши етиб келди.

* * *

— Тандир қизимай нон пишмас, саратон қиздирмай экин пишмас, деган гапнинг тайига бугун етдим. Одамнинг баданини дам

қиздиради, дам яйратади.— Сулаймоннинг ёрдамчиси шундай деб шийпонга кирди-ю, белидаги ҳаворанг белбоғини ечаркан, этсиз пешонасидаги тер шодаларини арта туриб, курсига ўтирди.

Сулаймон каравотда ёнбошлаб, дераза ойнасидан саратон қуёшида илдизидаги намни симирганча қорайиб тобланаётган бўлиқ ғўза тушларига қараб ётарди. Ёрдамчисининг гапларига ҳузур қилиб кулди.

— Саратон чилласида гап кўп, жўра. Чилла — ҳар дами тилла. Кечқурун суғорилган ғўзаларга қараб шуни ўйлаётувдим. Жонвор туни билан жўяклардан оққан сувни танасига шимиб олди. Ҳозир саратон ҳароратини эмиб, она қўйнида ётгандай ором оляпти. Саратон тафтини еган, сувидан қонган экин борки, пишмай қолмайди. Белбоғингни маҳкам тут, жўра, берган ваъдангни бажаргач, уни баҳорда ўз қўлинг билан ўзингдан ошган азаматнинг белига тугасан.

Ёрдамчи кулди. Белбоғини икки учидан ушлаб, уч-тўрт айлантиргач яна белига боғлади.

— Саратон иссиғияям чидаб белимдан туширмайман-ку! Бундан ортиқ эҳтиёт бўладими?

Сулаймон унинг жиккаккина қоматига мамнун тикилиб, бош қимирлатганча мийиғида кулди. Наврўзда механизаторларни район марказига йиғишган эди. Райкомнинг мажлислар залига одам сифмай кетди. Ҳеч қандай расмий масала қўйилмади бу йиғилишда. Ҳайъат ҳам сайланмади. Кекса, тажрибакор бригада механизатори мажлис ҳайъати ўтирадиган стол ўртасидаги микрофонга яқинлашди.

— Ўртоқлар, бугун мажлисни ўзимиз олиб борамиз. Ҳар ким мана бу минбарга чиқиб, дилидагини айтади. Янгиликлари бўлса ҳаммамизга гапириб берсин. Дарди бўлса ёрилсин. Бу йил гектаридан неча центнердан ҳосил беришини айтсин! Бу ерда белбоғлар турипти. Ҳаммаси бир рангда, бир хил катталиқда.— У стол четига тахлаб қўйилган бир даста ҳаворанг белбоққа ишора қилди.— Энг юқори ҳосилни ваъда қилганинг белига боғлаймиз. Кейинги наврўзда яна йиғиламиз шу ерга. Унда белида белбоғи борлар сўзга чиқади. Ваъдасининг устидан чиқмаганлар белбоғини ўз қўли билан янги ташаббускорнинг белига боғлайди.

— Ваъдасининг устидан чиқолмаганларнинг белбоғини бўйнига бўйинтуруқ қилиб осамиз!— Орқада ўтирганлардан кимдир луқма ташлади.

Механизаторлар қийқириб, қарсак чалишди.

— У, биродарлар, шартни жудаям ошириб юборманглар.— Кекса механизатор залга қаради.— Белбоғни мард боғлайди белига, шартигаям чидасин!

Сулаймон Исмамов биринчи бўлиб минбарга кўтарилган эди ўшанда. Сулаймон кўриқ ернинг ҳар гектаридан эллик центнердан ҳосил олишга ваъда берган, белбоғлардан ҳеч бири ҳатто учма-уч ҳам тўғри келмаганди. Шунда Наим Фаёзов минбар олдига югуриб чиқди-ю, ўтирганларга мурожаат қилди.

— Азиз ҳамкасб биродарлар, белим жўрамниқидан ингичка, аммо ваъдамизнинг салмоғи бир, қани боғланг белбоғингизни жўрам учун менга!

Зал бир чайқалиб кетди-ю, орадан чорпаҳил бир механизатор ўрнидан турди.

— Бу ҳисоб эмас, Наим ака ўзлари учун тақсинлар! Сулаймоннинг ёрдамчисига боғлансин бу белбоғ!

Бу гап ҳаммага маъқул бўлиб, гулдурос қарсак чалинди...

Сулаймон ҳозир шуни эслаб, ўрнидан турди. Ёрдамчисининг елкасига қўл ташлаб, дераза томон етаклади. Денгиздек чайқалаётган пахтазор томон ишора қилди.

— Қўнглингни тўқ тут, жўра, ғўзаларни кўряпсанми, «элликни» эмас, «олтмишни» чўғи бор.

Ёрдамчиси киртайган қора кўзларини ҳар тупи йигирмадан ортиқ кўсақларини кўтаролмай шохлари эгилган ғўзаларга тикиб, бош чайқади.

— Қани, энди мундоқ ўтириб гапир-чи, кимларни кўрдинг рай-онда? Тинчликми?

— Ҳа, ҳаммаси парадка. Одамларнинг димоғи чоғ сув тўкинлигидан. Айтгандай, Наим ака сизга салом айтдилар.

— Саломат бўлсин, ишлари яхши эканми?

— Э, у киши пакар. Димоғлари куйган. Ҳа, десам: «Пахталар чатоқ, касал тушди чоғи», дедилару индамай кетдилар.

Сулаймоннинг кулиб турган чеҳраси тундлашди. Апил-тапил шимини кийди.

— Бошқа ҳечтима демадимми?

— Йўқ, Сулаймон ака, ҳечтима... Нима эди?

— Ман келгунча ҳеч қаёққа қимирлама!

Сулаймон шундай деди-ю, шийпон эшигидан отилиб чиқиб, Тош-бобо отари томон чопди. Ундан Чавкарни сўраб олиб, от бошини Варахша томон бурди.

* * *

Наим ўзлаштирган ерлар Шаҳристондан Хоразмга олиб борадиган қадимий карвон йўли Варахшада кесишадиган жойда бўлиб, Хўжақултепа этақларигача чўзилиб борарди. Бу ернинг иқлими Пайканддан деярли фарқ қилмаса-да, Элликқалъа томондан келадиган иссиқ шамол экинлар танасидаги намни суғуриб олиб, унинг гуркираб ривожланишини жиловлаб турарди. Наим миришкор деҳқонларнинг маслаҳатлари билан чўл инжиқликларига дош бериб келарди-ю, июнь ойининг бошларидан ғўза шохлари юқори қисмидаги баргларнинг учи қизара бошлаганида нима қиларини билолмай қолди. Дастлаб сув, ўғит беришнинг меъёрини ўзгартирди, сўнг тупроқшунос олимларнинг маслаҳати билан экинларни янги минераллар билан озиқлантирди. Аммо бу тадбирларнинг ҳеч бири кор қилмагач, касаллик пастки шохларига ўтмаганини кўриб, тинчланди. У ҳатто икки-уч ҳафта давомида бунга эътибор ҳам бермади. Бироқ саратоннинг ўртасига келиб бутун қарталардаги ғўзаларнинг ўрта, пастки шохларидаги барглар ҳам қизара бошлади. Кўп ўтмай қизил барглар бирин-сирин сўлиб, бандидан узилиб тушаётганини кўриб, яна мутахассисларга мурожаат этди. Аммо натижа бўлмагач Наим Румияга зорланди. Раҳим Аҳмедович келганда ундан ёрдам сўрашни илтимос қилди. Раҳим Аҳмедович касалланган ғўза баргларини ўсимликшунос олимга кўрсатишга ваъда берди. Румия қасалланган ғўзаларнинг устки, ўрта ва пастки шохларидан намуналар олиб Шаҳристонга кетаётганида Афанасий Васильевич ваъда қилган экспедиция келиб қолди. Румия уларни ташлаб кетолмай Дингил тепага бошлаб борди.

Сулаймоннинг тўсатдан от суриб, Варахшага кириб келиши хастадил ўтирган Наим учун осмондан булулум тушгандай бўлди.

— Ҳа, жўра, тинчликми? Нима бўлди ғўзаларингга?— Сулаймон ҳали отдан тушмай ташвишланиб сўради.

— Гарангман, Сулаймон. Бошим каду¹ бўлиб қолди.

Наим дўстини пахтазор томон этақлади. Устига лолақизғалдоқ сочиб ташлагандай қизарган барглар ғўзани ривожланишдан тўхтатган эди. Ҳосил шохлари ҳам Сулаймонникидан анча сийрак, борлари бужмайиб турарди. Сулаймон сир бой бермай Наимдан сўради.

— Неча сувдан чиқди?

¹ Каду — қовоқ

— Э, сувни сўрама, жўра, етти-саккиз суғордим то алҳол.
— Қизиқ,— Сулаймон сийрак қошларини чимирди.— Мутахассислар кўришдими?

— Кўришди. Ҳали дам. Румияхондан оталари билан маслаҳатлашишни илтимос қилган эдим. У киши ҳозир Шаҳристонда эканлар. Кеча Румияхон барглardan намуна олиб кетиб турган жойларида Тошкандан одамлар келиб қолди. Узим бораё десам Раҳим акани танимайман. Нима қилишимни билмай ўтирибман. Ҳай, қўй, бир гап бўлар, қани, юр, бир пиёладан чой ичайлик-чи.

— Чойни қўятур, жўра. Сан ҳозир гўзангдан намуналарни йиғиб бер манга... Чавкарни Тошбобога етказгин.— Сулаймон отга ишора қилди.— Борди-ю, кечга қолиб Шаҳристондан келолмасам Тошбобо ичларини еб ўтирадилар. У киши Чавкарларидан бир кунам ажралолмайдилар. От жонворам ўрганган. Қийналмасин. Мен автобусга ўтириб Раҳим Аҳмедовичнинг олдиларига бораман. Уша бюродан чиққанимда,— Сулаймон ўнғайсизланиб, зимдан Наимнинг бўйнидаги тиртиққа қараб қўйди-ю, хўрсинди,— у киши билан кўришгандим. Аҳволни тушунтираман. Қани, бўл жўра, ҳозир ҳар дам ғанимат. Қимирла.

* * *

Раҳим Аҳмедович кейинги ойларда сурункасига беш марта Шаҳристонда бўлди. Суғориш системаларининг аниқ ҳисобини олиб чиқди. Икки юз литрча сув оқадиган майда ариқ-каналларни яхлитлаштириб, ягона каналга бирлаштириш режасини тузди. Ер структурасини яхшилаш борасида бир неча хўжаликларда тажриба ишлари олиб борди. Сувдан фойдаланиш коэффициентини ошириш йўллари белгилади. Ниҳоят, Шаҳристоннинг янги сув режимини асослаб, сув хўжалиги, қишлоқ хўжалиги министрликлари, пахтачилик илмий-тадқиқот институтлари олдига масала қўйди. Унинг доклади асосан тасдиқланган бўлса-да, айрим қўшимчалар билан тўлдирилиб, яна бир марта эшитишга қарор қилинди. Шу мақсадда Раҳим Аҳмедович Шаҳристонга кейинги келишида қишлоқ хўжалигининг бошқа мутахассис олимларини ҳам бирга бошлаб келган эди. Бундан ташқари Ваҳобов Раҳим Аҳмедовичдан Сибирь дарёсининг сувини келтириш борасида мутахассислар фикрини тўплашни илтимос қилган эди.

Раҳим Аҳмедович Сулаймонни дафъатан танимади. Сулаймон тушунтиргач, профессор кичик хонанинг тўрига қўйилган сарғиш ёзув столи устидаги қоғозларни йиғиштириб, касалланган гўза барглари намуналарини олди-ю, нариги хонага ўтди. Хиёл ўтмай қайтиб, Сулаймонни қўлтиғидан олиб турғазди.

— Қани, юринг, Сулаймонжон, меҳмонхонага бориб, бир отамлашамиз. Варахшага қайтишга ҳам кеч бўлди энди бари бир.

Сулаймон унинг раъйини қайтаролмади. Индамай профессорга эргашди.

Саратон чилласи экинни қанчалик яйратиб, мева-чевалар билан дастурхонни тўкин қилмасин, одам учун, айниқса каталак уйларига биқиниб оладиган боғ-роғсиз шаҳарликлар учун чинакам азоб. Ёзининг бу жазирама палласида одам иссиқдан лоҳасланади, соя-салқин жой, томоғи қақраб муздай сув тусаб қолади.

Улар кўчадан кирганларида салқингина туюлган меҳмонхона зум ўтмай гулхан ёқилгандай қизий бошлади. Сулаймон чаккаларидан оқиб тушаётган терни яктаги устидан боғланган белбоғига артди-ю, ваннахонага ўтди. Жўмракни очиб, бошини муздай сув остига тутди. Қаддини ростлаб артинди-ю, ўрнига чиқиб ўтирганида, Раҳим Аҳмедович кўз қирини ташлаб кулди.

— Эртаю кеч илҳақ бўлиб кутган иссиғингизга энди ўзингиз чидамайсизми дейман, Сулаймонжон?

— Э, бу сабил иссиғам ёвонда баданни яйратар экан. Шаҳарда иши йўқлигидан одамга ёпишаркан-да.

— Қани, мана бу кўк чойни ичиб олинг-чи. Бир терлаб, сўнг баданингиз муздай бўлади.— Раҳим Аҳмедович гулдор термосдан пиёлага чой қуйиб Сулаймонга узатди. Унинг барваста қоматига қараб туриб, кимнидир эслагандай ўйланиб:— Асли Найманчаданмисиз?— деб сўради.

— Аслимни сўрасангиз, бобокалонларимизни Пайкандда ўтган дейишади. Ҳай, энди унга кўп замонлар бўлган. Бизнинг ота-боболар шу Найманчада яшашган.

Раҳим Аҳмедович Сулаймоннинг жавобидан қониқмади шекилли.

— Сўраганнинг айби йўқ. Қимнинг ўғлисиз?— деди ҳамон ундан, кўзини узмай.

— Отамни Исмат фўрум деганлар.

— Э, Исмат фирқанинг ўғлиман денг?

— Ҳа. Инқилобдан сўнг ҳеч ким киймаган либос кийганларига Исмат фўрум деб лақаб қўйган экан одамлар. Кейинчалик Исмат фирқа деб юришарди.

Раҳим Аҳмедовичнинг пешонасидаги ажинлар ёзилди. Чехраси ҳам табассум, ҳам ачинишни ифодалайдиган мубҳам бир ҳолатга кирди-ю, оппоқ сочларини бармоқлари билан титкилаб, бош чайқади.

— Кўп доврўғ солган табаррук одамнинг ўғли экансиз, Сулаймонжон. Отангиз амирга қарши бош кўтарганларнинг сардори бўлганлар. Инқилобчилар қаторида эдилар у киши. Борис Иванович Терентьев деган ошналари бўларди. Бу кишининг тақдири кўп ғаройиб. Шаҳристонга Фрунзе билан бирга келиб, кейинчалик шу ерда турғун бўлиб қолган. Отангиз шу ажойиб одам билан ёнма-ён туриб жанг қилганлар инқилоб йиллари. Сўнг босмачиларга қарши бирга курашишган.

— Отамнинг қотилиниям шу киши билан Зиё мерган отиб ўлдирган дейишади. Ҳозирги директоримиз Даврон Зиёевнинг боболари.

— Ҳа, ҳа, хабарим бор. Уша кезларда ман комсомол-ёшлар ячейкасида бўлганман.

Профессорнинг нигоҳи очиқ дераза ойнасида кўп қаватли замонавий бинолар билан ўралган майдон ўртасидаги фавворага, ундан отилаётган сувга тушди. Унинг хаёлида яқин ўтмишда бўлиб ўтган воқеалар жонланмоқда эди.

* * *

Ун икки-ўн уч ёшлардаги қилтириқ бола эди ўшанда. Чор ҳукумати барча шаҳар ва қишлоқлардан мардикорликка олаётганда отаси Аҳмад карнай ҳам кетиб, шу бўйи дом-дараксиз эди. Оила боқувчисидан жудо бўлганди ўшанда. Онасининг зорланиб қисташига қарамай Раҳим карнайчилик қилишни ўзига эп билмади. Отаси зўрлаб уни карнай чалишга ўргатганди.

Отасидан кейин бири беш, иккинчиси еттига қадам қўйган икки синглиси-ю, касалманд онасини боқиш Раҳимнинг зиммасига тушди. Бошда қаймоқ бозоридаги мардикорлар олдида бир-икки кун бўйини сиқиб ўтирди. Нимжонгина бола экан, деб ҳеч ким уни ишга ёлламади. Шундан сўнг уч-тўрт ой ҳаммомда гўлаҳлик қилди. Кейин шаҳар ташқарисидаги Ҳожи қовоқ деганга гумашта бўлиб ёлланди. У Ҳожининг ўн-ўн беш таноб ерида етиштирган қовоқларини сотишга қарашар, ҳовлима-ҳовли, бозорма-бозор изғиб, қилган меҳнати эвазига уч-тўрт сўм ундирадди. Оила аҳволи танглашгани сабаб онаси ҳам касаллигига қарамай ўзига тўқроқ қўни-қўшнилариининг кир-чирини ювиб, рўзғорга у-бу нарса ундириб келарди. Упка касали уни ҳам олиб кетди. Бу орада «Инқилоб бўлди!» деган гаплар тарқалди. Раҳим қизил аскарлар тўп-тўп бўлиб турган Регистонга югурди. Милтиғига суяниб турган бир аскарнинг пинжига кириб, енгидан тортди.

— Ҳа, болакай? Нима дейсан?— деди рус тилида ўрта бўйли, қўнғир мўйловининг учлари тамаки тутунидан сарғиш тусга кирган солдат кўм-кўк кўзларини Раҳимга қадаб.

Раҳим довдираб, муддаосини аввал тожик тилида тушунтирди. Аскарнинг гарангсиниб қолганини кўриб, чала-чулпа ўзбекчалади. Солдат тараддулланганча «Маники... нет!» дея тил билмаслигини Раҳимга тушунтирмоқчи бўлди. Аммо Раҳим йиғламоқдан бери бўлиб, бидирлаганча унинг этагига ёпишди. Солдат қизил юлдуз тамғали учли қулоқчинини бошидан олди ва нарироқда ким биландир гаплашиб турган кишига қарата силкитиб, русчалаб бир нима деди. Раҳим ҳеч нарсани тушунолмай гоҳ у чақирган одамга, гоҳ солдатнинг пахмайган сочларига қараб, нима қилишини билмай турганида ҳалиги киши солдатга яқинлашди.

— Исмат, ундан сўрагин-чи, нима деяпти?— деди солдат.

Солдат Исмат деб атаган ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасидаги яғриндор, баланд бўйли киши Раҳимдан унинг муддаосини сўраб билгач кулиб деди:

— Мениям аскарликка олинглар, деяпти.

Солдат Раҳимнинг бошини силаганча хахолаб кулиб юборди.

— Гўдагу ҳали, ўқисин. Унга айт!

Исмат Раҳимга солдатнинг гапини тушунтирди. Раҳимнинг юзини буриб йиғлаганини кўрган солдат Исматга унинг қаерда туришини сўраб олишни, пешиндан кейин уйига боришларини таъкидлади. Раҳим ишонинқирамай солдатга қаради-ю, кўз ёшларини ёқаси жиякли бўз кўйлагининг узун энгига арта-арта узоқлашди.

Қўмондоннинг овозини эшитган солдат, Раҳимга қўл силкитганча, милтигини елкасига ташлаб, сафга ўтди.

Тиқ этса эшикка қараб турган Раҳимни пешиндан кейин солдат Борис Иванович Терентьев билан Исмат фўрум шаҳар комсомол ячейкасига бошлаб боришди. Раҳим бир йилча ячейкада хизмат қилди. Сўнг сингилларини болалар уйига жойлаштириб, ўзини Тошкентга ўқишга юборишди. Раҳим ўқишни битиргандан кейин Тошкентда тургун бўлиб қолди. Орадан етти-саккиз йил ўтгач, Шаҳристонга келганида, унга Исмат фўрум тўғрисидаги даҳшатли воқеани сўзлаб беришди...

Исмат ер ислоҳоти, колхоз тўзуми даврида жуда катта иш кўрсатди. У деҳқонлар ўртасида тушунтирув ишлари олиб борар, синфий душманларга қарши қурашда жонбозлик кўрсатарди. Шаҳристонда, биринчи бўлиб Найманчада колхоз тузган ҳам Исмат бўлди. У барча қийинчиликларга қарамай колхознинг олтмиш гектар ерига пахта эктирди. Қолган ерларни ҳамқишлоқларига бўлиб берди. Сабаб — бутун ерларга колхоз кучи билан зироат қилиш имконияти йўқ эди.

Июнь ойининг охирлари эди. Исмат атрофидаги беш-олти хонадонни айланиб чиққач, ташландиқ бир ҳовлининг ярим вайрона хоналаридан бири — колхоз идорасида, шам ёруғида ёлғиз чўт қоқиб ўтирганида оёқ товушини эшитди. Бошини кўтарган эди, орқадан кимнингдир қисқичдек қўллари томоғидан хиппа бўғиб, ўзига қаратди. Унинг юзи қийиқ билан беркитилган, саватдек салласи остида ёниб турган икки кўзида ўт чақнарди. Исмат бор кучини тўплаб, силкиниб ўрнидан турмоқчи бўлди. Икки ёнида пайдо бўлган девдай барзанги унинг қўлларини қайириб, чаккаларига яланғочланган шамширнинг учини қадади. Рўпарасидаги юзи қийиқча билан тўсилган саллали киши қўлларини унинг томоғидан бўшатиб олди-ю, бир қадам орқага тисланди. Кўзлари чақнаганча қора бароқ қошларини чимирди. Кўлини белидаги кумуш камарга тираб, тишларини гижирлатганча Исматга мурожаат қилди.

— Сени мана шу қўлларим минан жаҳаннамга жўнатишга келувдим.— У қўлларини Исматнинг тумшугига қадаб ўдағайлади.— Афсуски, ҳали бунга эрта. Икки кун муҳлат берурман сенга. Барча

ерларни эгаларига қайтариб, васиқаларини қўлларига топширасан. Ер ҳақидаги ҳужжатларингни йўқ қиласан. Йиққан молларни ҳам етаклаб олиб бориб берасан. Фармонимдан бўйин товласанг, наинки сени, уруг-аймоғинггача тириклайин ерга кўмаман. Уқтингми, нобакор?

Исмат ғазабдан ёнган кўзларини саллали кишига тикиб, ҳайиқмай савол берди.

— Узинг кимсан?

— Мени Кичик қўрбоши дейдилар. Лақабим «Ажалнинг уруғи». Уқтингми?

— Ер ҳам, моллар ҳам эгалари қўлида!

— Хўвв, нобакор!

Кичик қўрбоши баланд пошнаги ағдарма этиги билан Исматнинг қорнига тепди. Исмат каловланиб орқага тисарилган эди, атрофидигилари тепкилаб, ерга ағдарилди. У қамчи, тепки зарбига дош беролмай ўзидан кетди...

Найманча ярим вайрона аҳволда. Хонадонларда қари-қартагларнинг мурдалари-ю, саккиз-тўққиз ёшгача бўлган болаларгина қолган эди. Кичик қўрбоши туни билан қишлоқни талаб, ёши ўндан ошган қизлар, сарбозликка яроқли ўспиринлар, чиройли жувонларни ўзи билан олиб кетиб, қолганларни қириб ташлаган эди.

Исмат эртаси кунни дала айланди. Ғўзалар ер билан яксон қилинган. Бошқа экин майдонлари ҳам пайҳонланган эди. Буғдойзорларга лампа мойи сепилиб, ўт қўйилган.

Исмат аҳволдан шаҳардагиларни хабардор этди. Қизил аскарларнинг катта бир бўлинмаси бир ойгача пистирмада турди. Кичик қўрбоши қорасини кўрсатмади. Ниҳоят августнинг ўрталарида қизил аскарлар қўшни қишлоққа босмачилар келгани хабарини эшитишди-ю, пистирмада Борис Иванович билан Зиё мерганни қолдириб, ўзлари ўша томонга қараб от солишди. Тунда Кичик қўрбоши беш-ўн одами билан Найманчага келиб, Исматнинг ҳовлисини қуршаб олди. Исмат юрт тинчигунча қизи билан ўғли Сулаймонни хотинига қўшиб Шаҳристонга жўнатган, ўзи ёлғиз қолган эди. Кичик қўрбоши Исмат ётган уйга кирди-ю, лампани ёқди. Қиличини яланғочлаб, унинг тепасига келди.

— Сен мени гел қилмоқчи бўлдингми?— Хириллаган овоздан чўчиб уйғонган Исмат кўзини очди. Қоп-қора соқоли текис қирқилган Кичик қўрбоши ўнг оёғини унинг кўксига қўйганча, қиличининг учини бўғзига қадаб турарди.— Шартимни бажармаганингга иқрордурсан, нобакор?

— Ювиндихўр итларда шарт бўлурми? Шаҳристонликларнинг қонини сўрганинг етмасмуди сенга, кўппак?

— Овозингни ўчир, қулбачча. Мундан кўра ўлимнингдан олдин имон келтир.— Қўрбоши Исматнинг жағи аралаш бурнига тепди.

Оғзидан тирқираб қон отилган Исмат турмоқчи бўлди, судралди. Қўрбоши унинг ортидан яна тепкилаб, эшик олдига борди.

— Қўл-оёғини арғамчиланг бу итбачча фирқани!

Босмачилардан бири Исматнинг бўйнига сиртмоқ солди. Иккинчи босмачи унинг қўллари аралаш арқон билан боғлади-ю, Кичик қўрбошига қараб, фармойиш кутди.

— Устига лампа мойи тўкиб, зардоли дарахтига осинг! Хонумонига ўт қўйинг. Бу нобақордан ном-нишон қолмасин.

Икки босмачи қўлларидagi кўзадан Исматнинг бошига лампа мой қуйишгач, қолган мойни уйга сепишди. Яна бир босмачи кўзани қўлтиғига қисганча молхонага, сўнг унинг ёнидаги кичик уйчага югурди. Оғзига латта тиқилган Исматни уч-тўрт босмачи ўрик дарахтининг бақувват шоҳларидан бирига осгач, ҳовлига ўт қўйишди. Кўкка тутун аралаш аланга кўтарилганини кўрган Борис Иванович билан Зиё мерган шу томонга югуришди. Муюлишда қочиб кетаётган икки-уч босмачига ўқ узиб, уларни ағанатишди-ю, ҳовлига қараб

гап нимадалигини тушунишди. Борис Иваџович босмачилар кетган томонга от солди. Бироқ уч-тўрт юз метр ерга етмай қўрбоши ўқидан қулади, орқадан келаётган Зиё мерганга ҳайқирди:

— Менга қарамай изидан қув! Бу ўша газанданинг иши!

Босмачилар ўқига парво қилмай бораётган Зиё мерган ниҳоят олдиндаги икки кишини қорага олиб, отига қамчи босди. Унинг бирин-кетин узган ўқлари Кичик қўрбошининг ёнидагиларни ағанатди. Зиё мерган қўрбошини тирик тутиш ниятида милтигини елкасига осиб, отни ниқтади. Бироқ қўрбошининг қайрилиб, чаққонлик билан узган ўқи Зиё мерганнинг отини ағанатди. Зиё мерган тиззаларини ерга тираганча ўқ узди. Қўрбошининг салласи учиб кетиб, отдан ағанади. У барханлар оралаб, Эллиққалъа томон югурарди. Зиё мерган ҳам изма-из борди-ю, аммо қўрбошини кўздан қочирди. Барханлар орасини аланглаб қараётганида визиллаб келган ўқ унинг чап елкасини жароҳатлади. Кичик қўрбоши ўқи мўлжалга текканига қаноат ҳосил этиб ўрнидан турганида улар деярли юзма-юз эдилар. Зиё мерган мўлжаллаб отган ўқ Кичик қўрбошининг ҳиқилдоғига қалди.

Борис Иванович муюлишда ҳушсиз ётарди. Зиё мерган шошиб гимнастеркаси тугмаларини ечди. Уқ кўкрагини тешиб ўтган эди. Борис Иванович базўр лабларини қимирлатди. Зиё мерган унинг бошини тиззасига қўйиб, юзларини, бўйнини ишқалай бошлади. Бироқ Борис Ивановичнинг лаблари энди ортиқ қимирламасди. Зиё мерган дўстини кўтарганча чироқ ёниб турган томонга юрди.

* * *

Ўтмишнинг қонли саҳифаларини эслаш оғир. Одамларнинг осойишта ҳаёт кечирини учун минглаб киши қурбон бўлади. Баъзан ўзи яшаб турган ширин турмушнинг қанчалик машаққат билан қўлга киритилганини ўйламай-нетмай ҳаётга енгил-елпи қарайдиган такасалтанларни кўрганингда ғазабдан титрайсан. Бу турмуш машаққатларидан чўчидиган одамларнинг иродасизлигиданми ёки сени минг куйга солиб, ўйнатадиган ҳаётнинг шафқатсизлигимми? Эҳтимол чуқур ўйга толган бу икки авлод вакили шулар ҳақида ўйлаётдир. Балки эзгулик йўлида жон берганларнинг хотираси уларни изтиробга солаётгандир. Зеро, ҳаёт қадрига унинг азоб-уқубатларини тотиб, қийинчиликларини мардона енгган кишигина етади. Раҳим Аҳмедович ҳам, Сулаймон ҳам ҳаётнинг бу аччиқ имтиҳонларини кўрган, қалбан ҳис этган кишилар...

Раҳим Аҳмедович хўрсиниб, ўрнидан турди. Юзидаги ажинлар яна чуқурлашгандай туюларди. Сулаймон бошини кўтариб, қорайган юзидаги тер томчиларини белбоғига аргач, профессорга тикилди. У Сулаймоннинг елкасига қўл ташлаб кулди.

— Қани, ечиниб, дам олинг, Сулаймонжон. Эртага эрталаб олиб келган намуналарингизнинг натижасини билгач, хотиржам кетасиз.

Сулаймон ўрнидан вазмин кўзғалди. Унинг кўз олдида қандайдир қон ичида чайқалаётган ғўзалар лип этиб кўринди-ю, шу заҳоти ғойиб бўлди. Дераза оша ташқарига қаради. Шамолда тебранаётган чироқнинг жимирлаши Наимнинг ғам-андуҳ ичида йўлига интизор бўлиб термилаётган маъюс кўзларига ўхшарди. Ечиниб, ўрнига кирганида ҳам алламаҳалгача кўзига уйқу келмади. Қалбини қандайдир яширин дард, алам тимдаларди...

Эрталаб Сулаймон юз-қўлини ювиб, думалоқ стол устига ёзиқ дастурхон олдига келиб ўтирганида телефон жиринглади. Раҳим Аҳмедович трубкани кўтариб эшитди-ю, миннатдорчилик билдиргач, ричагга илди.

— Наимжон суюнчисини ҳозирлайверсин — Раҳим Аҳмедович кулиб, Сулаймонга қаради. — Кечаги олиб келган намуналарингизни кўриб, анализ қилишипти. Пахта илми билан шуғулланаётган олимларимизга бу касалликнинг сири маълум экан. Бир вақтлар Тожи-

кистонда кенг тарқалган бу касалликнинг келиб чиқиш сабабини узоқ тадқиқотлардан сўнг москвалик ва ашхободлик олимлар аниқлашган экан. Ғўза калий етишмаслигидан шундай касалликка чалинаркан. Дўстингизга айтинг, зудлик билан далаларни калий билан озиқлантирсин. Касаллик чекинади. Кўрдингизми, ўсимлигам одам организмидек витаминларга ташна. Бироқ витамин мўлжалдагидан камроқ тушса ҳам, меъёрдан ошса ҳам ёмон.

Сулаймоннинг кўзлари қувончдан порлади.

— Минг раҳмат сизга, Раҳим ака! Наим жўрамнинг боши осмонга етади.

— Миннатдорчилигингизни менга эмас, тобора тараққий этиб бораётган фанимизга билдирасиз. Бугун фансиз иш юритиш — қоронги тунда игна тешигидан ип ўтказмаң, деб беҳуда урингандек гап.

Сулаймон хушxabарни олиб, ташқарига чиққанида саратон қуёши борлиқни эрталабданоқ қиздираётган эди.

Йигирма тўртинчи боб

Нуқра Давронни кузатгандан кейин юрагидаги алам, ҳасратлари янада ошгандай қаттиқ безовталана бошлади. Кейинги ҳафталар, ҳатто кунлар ҳам огир кечди. Даврон унинг бирдан-бир овунчоғи, қалб қувончи. Ҳамдард ва мунис кишиси. У буни қалбан ҳис этади. Аммо нега юрак тугунини ёзиб, дардини ёрмайди. Нега туйғусини яширади? Бу саволларга ўзи ҳам жавоб беришдан ожиз. Кейинги пайтларда бу ҳақда қанча кўп ўйласа жар тубига шунча шидлат билан тушиб қетаётгандай ё устига ўз қўли билан тупроқ тортаётгандай сапчиб ўрнидан туриб кетарди. Бу ҳақда ортиқ ўйламасликка, дунёни қолиб, поёнига етолмайдиган хаёлларига фарқ бўлишга интиларди. Хаёллари эса мантиқсиз, алғов-далғов туш каби мубҳам эди. Жисман ҳориб, дод солиш даражасига етганида Давронни изларди, унинг ширин сўзларини соатлаб тинглашни, покиза ҳис-туйғуларини уммонига шўнғиб, ором олишни, юрак амрига сўзсиз бўйсунганини истарди. Аммо иккинчи бир куч иродасига қарши туриб, ўйлаганларини остин-устун қилиб ташларди. Нуқра ўзи истамагани ва сезмагани ҳолда бу ғайрикучга таслим бўлар, чигаллик ва туман пардаси қоплаган мавҳумлик томон одимларди. Ҳушини йиғиштириб олганда эса юраги ўйнаб, нафаси қайтаётгандек дод солиб ҳайқиргиси келар, яна Давронга талпинарди. Бундай дақиқаларда бобосининг раўйига бўйсунмасликка шайланарди-ю, лекин оний иккиланишнинг ўзиданоқ даҳшатга тушарди. Отасини кўргайи йўқ. Бобосининг айтишича, отаси урушга кетганида у беш ойлик чақалоқ бўлган. Она меҳрига ҳам қонмади. Бевақт ажал уни бу бахтдан ҳам маҳрум этди. Бобосининг таъқиби шу қадар қудратли кучга айландики, бора-бора ўзини асирдек ожиз ҳис эта бошлади. Бир ёқда уруш йилларининг даҳшатлари ҳам Нуқранинг мурғак қалбига таъсир этмай қолмади. Ҳар нарсадан қўрқиш, ҳадиксираш туйғуси вужудини қамраб, иродаю этиқодига занжир солди. Назарида бу занжирни парчалаб, емириб ташлаш мумкин бўлмаганидек, унга бир умр бўйсунуш ҳам нақадар мудҳишлигини ёши ўтган сари чуқурроқ ҳис этарди. Бироқ барча йўллар аниқ манзилга олиб бормаслигини биларди.

Нуқра ана шундай чигал, қарама-қарши фикрлар қийноғида хаёл суриб ётарди. Уй ичи эгаси кўчиб кетаётгандек бесаранжом. Бир ойдан буён усталар уйини ремонт қилишяпти. Нарсалар хона ўртасига йиғилган. Ҳаммаёқда қоғоз парчалари, бўёқ идишлари... Нуқранинг юрак уриши тезлашди. Қафтини пешонасига босди. Иссиғи бор. Оёқларини узатмоқчи бўлган эди, томири тортишди. Оғриқ бошига уриб, аъзойи баданини зирқирата бошлади. Кўз олди жимирлашиб кетди: таниш, нотаниш одамлар, яна гоҳ Даврон, гоҳ бобоси

кўрингандек бўлди. Зум ўтмай хаёл кўзгусида фақат Давроннинг тасвиригина қолди. Унинг ҳам азоб чекаётганини тасаввур этиб, юраги баттар сиқилди. Буёқда, бобосининг кўмагисиз бутун ремонт ташвишларини ўз бўйига олиб, тинкаси қуриди. Давроннинг ҳам ёрдамини рад этди. Ҳаётида илк бор мустақил ҳаракат қилишни ўйлади. Усталар ҳали бўёқ, ҳали алифмой, ҳали ганч, ҳали оҳак сўрайвериб чарчатишди. Нуқранинг оғир юклар кўтариб олиб-югуриб юрганини кўрган қўшнилари ёқа ушлашди. Чиройига маҳлиё бўлиб, илинжида юрган баъзи саёқлар эса бу қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга шошилишди. Умрида қадам босмаган бир-икки қўшнисини уйига кириб, ҳатто усталарга қарашиш истагини ҳам билдиришди. Нуқра эркаларнинг ўзига эътибор беришини истаса-да, кўнглига асло ёмон ният келмас, Давронга бевафолик қилишни ўйламасди ҳам. Бошқа аёллар сингари ҳамиша кишиларнинг эътибори марказида туриш истаги унда ҳам бор, албатта. У бошқалардан кўхлироқ ва кўримлироқ бўлишни, дугоналарида йўқ нарсани кийишни, ўзига ҳамиша оро бериб юришни ўйлайди. Муомалада мулойим, ҳатто битта-яримта шилқимроқ жазманларининг ҳам дилини оғритишга ботинолмас, қимтинибгина кулиб қўяқоларди. Эркак зоти эса одатда бундан ўзича хулоса чиқаради. Дунёдаги жамики кулиб боқадиган, жозибаси билан ўзига жалб этишга интилувчи аёллар улар учун энгил-елпи имога маҳтал суюгоёқдек туюлади.

Нуқранинг бундай катъий қарорга келишига эркаларнинг ўзлари мажбур этишди. Шом пайти эди. Нуқра ўнг томонга оғанча қўлидаги бўёқ тўла пақирни зўрға кўтариб келарди.

— Жудаям қийналиб кетдингиз-у, Нуқраҳон, қани бу ёққа олинг.

Нуқра тўсатдан орқадан эшитилган овоздан чўчиб, пақирни ерга қўйди. Елкаси оша қайрилиб қаради.

— Менга беринг. Бунча қийналгандан кўра бизга айтмайсизми, ҳаммасини есть қилардик.

Аллақайси заводда бош инженер бўлиб ишлайдиган, қадди-қомати келишган қўшнисини папкасини чап қўлига олиб, пақирга қўл чўзди. Нуқра миннатдорчилик билдириб, у билан ёнма-ён кетди. Бош инженер яқин бир йилдан буён унга еб қўйгудек тикилиб юрарди. Бир-икки ҳазил-ҳузил қилган бўлди-ю, аммо Нуқра рўйиҳуш бермагач, ўзини тортиб юрган эди. У Нуқраларникига чиқмаса-да, турли байрам баҳоналарида телефон қилиб, табриклаб турарди. Ҳатто бир кунни ботиниб кечкурун Нуқрани сайр этишга ҳам таклиф қилди. Нуқранинг одатдаги мулойим муомаласи унинг узил-кесил умид узишга монелик қиларди. Ҳозир негадир Нуқранинг шаддодлиги тутди. У қўшнисини билан одатдан ташқари очилиб-сочилиб гаплашди, қаҳ-қаҳлаб кулиб, ҳатто: «Ремонтга қарашадиган одам шунча кундан буён келмасмиди», деб унинг юрагига ғулғула солиб ҳам қўйди. Қўшнисини шошиб қолди. Назарида худди ҳозироқ Нуқранинг уйига кириб, бу малакни мушукболадек бағрига босадигандек энтикди. Қулт этиб ютинди-ю, Нуқранинг тирсагидан журъатсизгина ушлади. Нуқра атайин унга яқинроқ юрди.

Ниҳоят уйга етиб келишди. Нуқра уни ремонт бўлаётган катта хона ёнидаги ошхонага бошлаб, кичкина стол устига дастурхон ёзди. Холодильникдан бир шиша вино, беш-олтита апельсин олди. «Муродимга етдим», дея ичидан қувонаётган инженер шоша-пиша винони очди, француз стаканларига қўйди-ю, бирини Нуқрага тутиб, ўрнидан турди.

— Мен шу ажойиб дамни уч йилдан буён интиқ бўлиб кутдим...

«Ўббо, мугомбир-э, дарров икки йил қўшдингми, а?» Нуқра уни диққат билан тинглаётгандек хаёлидан кечирди. Инженер куйиб-пишиб гапирарди.

— Дунёда шундай дақиқалар бўладики, унинг мазмуни бутун кечирилган умрдан ҳам салмоқлироқ ва азизроқ саналади.— Инженер силлиқ юзидаги табассумни Нуқрага намойиш этаётгандек унга

энгашиб қаради.— Мен учун бугун шундай олтин дақиқаларни ҳады этдингиз, Нуқрахон. Минг раҳмат сизга! Сизнинг чиройингиз, ширин сўзларингиз, эркак зоти борки, ўзига шайдо этувчи шаҳло кўзларингизу жозибадор табассумингизга шамсу қамар ҳам таъзимда.— У энтикканча энгашиб, Нуқранинг хипча белини силаб қўйди.

Нуқра ижирғанди-ю, қимир этмади.

— Бундан кейинги дўстлигимиз, самимий муносабатларимиз, қанду асал дамларимиз учун!

Нуқранинг белига қўл текизиб, ўзига йўл очган «ошиқ» дадилланиб, уни қучоқламоқчи бўлди. Нуқра: «Вой, сочиқ бермапман-у», дея ўрнидан турди. Катта хона деразаси олдига бориб тўхтади. Дераза ойнасидан бандидан узилиб, оҳиста ерга қўнаётган баргларга тикилиб қолди. Юраги алланечук бўлиб, Давронни қўмсади. Узини ерга тўшалаётган япроқдек ҳис этиб, маъюсланиб бош эгди. «Йўқ,— Нуқранинг лаблари шивирлади,— менинг Давроним бундай сохта хушомадлардан йироқ. У ортиқча эркалатмайди ҳам. Дилидаги туйғуси етти сандиқ ичидаги жажжи сандиқчага солиниб, қулфланган дуру жавоҳирдек пинҳон. Инженернинг кўрку чиройи сохта, жозибаси бору олис юлдуз шуъласидек нурсиз, кўзлари совуқ...»

Нуқра ошхонага кириб, сочиқни унинг олдига қўйди-ю, ўзи ўтирмади. Уни сабрсизлик билан кутаётган «ошиқ» чуқур хўрсиниб, энтикканча ўрнидан турди. Нуқранинг ғазабли кўзларини пайқамай белидан қучган эди, юзига тушган тарсаки зарбидан гандираклаб кетди.

Нуқра ҳаяжондан нафаси бўғзига тиқилгудек бўлиб эшикни ёпди-ю, хонага кирди. У телбаларча қаҳ-қаҳ отиб куларди. Кейин тўсатдан чинқириб йиғлаб юборди. Йиғи аралаш яна қаҳ-қаҳлаб кулди. Унинг аъзойи бадани тол баргидек қалтирар, кулиб туриб йиғлар, йиғлаб туриб куларди. Уша кеча алламаҳалгача ухлай олмади.

Шу воқеадан кейин инженер кўринмай кетди. Аммо бундайлар камми? Қизиғи шундаки, уларнинг афт-ангори ҳам, қилиқлари ҳам, айтадиган дийдиёлари ҳам ўхшаш. Вазминлик етишмайди бу эркаларга. Булар одатда иродасиз, беқарор, ичи бўш пўкак, сув сатҳида макруҳдек қалқиб юрувчи кўлик. Беқарор, иродасиз эркак эса дайди итдай гап. Бўйнига арқон солиб қаёққа тортсанг думини ликиллайтиб кетаверади, кун ўтса бас унга...

Нуқра ўрнидан турди. Иситмаси кўтарилиб, бўғинлари бўшашди. Яна диванга чўзилди. Оқ чойшаб устидаги қора атлас кўрпани томоғигача тортиб, шифтга тикилди. Биллур қандилдан ёғилаётган нур шифтда турли шакллар ясаб, камалак рангида товланарди. У босиб ўтган ҳаёт йўлига разм солди. Эсини таниптики, кун ва ойлари ноаниқлик, ниманидир кутиш, бобосининг сирли гаплари илинжида ўтади. Турмуш ҳам қуролмади. Ўзи истаган одам билан қовушишдан маҳрум. Бошқасини эса юрак рад этади. Ишхонаси-ю, уйига, кўпинча бобосининг ҳовлисига бўзчининг мокисидек қатнайди. Ҳаёти қандай кечади? Бобосининг сирли эртаги — уни интизор қилиб юрган нарса нима? Бунга неча бор сўраганида: «Кейин билиб оласан, қизим. Сабрбардошли бўл. Ойнинг ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ бўлади»,— дейди бобоси. Ноаниқлик инсон қалбини кемиради. Уни атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисалардан четлаштиради, яшаб турган муҳитидан ажратиб, ўз қобиғида ўралиб олишга мажбур этади. Нуқранинг ҳаёти теппа-тенг бўлинган икки паллага ажралган. Бири ўрта мактабда, сўнгра олий ўқув юртида ўқиб юрган кезларидаги қувноқ, беташвиш, шавқу завқ тўла ширин онлари бўлса, иккинчиси, ўз қобиғига ўралиб, ташқи оламдан ажралган ҳолда яшаган йиллари. Унинг келажаги ҳам бобосининг қўлида. Бора-бора бобоси назарида ечилмайдиган жумбоқ, жодуланиб қалити йўқ қилинган тилсимотга айланди. Бобо эса вақти келиб бу тилсимотнинг қалитсиз очилишини сабрсизлик билан кутаётгандек эди. Йиллар ўтиб, Нуқра бунга ишона бошлади. Энди бобоси ундан сир сақлаётганини унутди: кимни-

САЪДУЛЛА ҚАРОМАТОВ ◆ СЎНГИ БАРХАН ◆ РОМАН

дир мук тушиб кутаётгандек, нимагадир умидвор тикилаётгандек туюлди. Нуқранинг қалбидаги ёшлик орзу-ҳаваслари сўнди, ҳамма нарсага лоқайд, одамларга саҳнада ўнатилаётган қўғирчоқлардек қарайдиган бўлиб қолди. Даврон билан бўладиган муносабатларига ҳам тамоман бошқа томондан ёндашабошлади. Давроннинг азоб чекаётганини кўриб, виждони қийналарди. Узини эмас, Давроннигина бахтли қилишни истарди-ю, аммо бунга қандай эришишни билмай, боши қотарди.

Нуқра ўнг ёнбошига ағдарилди. Қандилдан тушаётган ёруғ нур кўзини қамаштирди. Чироқни ўчирди. Хонага қоронғилик чўкди-ю, сўнг кўчадаги симёғочлардаги лампочкалардан таралаётган шуъла деразадан сирғалиб кириб, ўртада турган сервант ойнасини ёритди. Нуқра осмоннинг қора чодирда кучсизгина милтиллаётган юлдузлар чаманига разм солди. Узи билан Даврон орасидаги масофа ана шу юлдузлар қадар олислигини ўйлаб хўрлиги келди, кўзида ҳалқаланган ёш силлиқ юзидан думалаб, ёстиққа томди. Ўнг қўлидаги дастрўмоли билан дийдасини артди. Аммо маржондек сизилиб чиқаётган ёш сира тўхтамасди. Кўздаги ёш — қалбдаги дард аломати, деб бежиз айтмаганлар. Нуқра ихраб ўрнидан турди. Дераза олдига борди. Форточкадан кираётган муздек шамолга юзини тутди. Бир нафасгина ором олди-ю, сўнг кўнгли беҳузур бўлиб, лоҳаслана бошлади. Кўкрак қафасини ёргудек гурсиллаб ураётган юрагидан отилаётган қон томирларига сиғмаётгандек миясига уриб, икки чаккаси санча бошлади. Узини ёстиққа отди. Иситма зўридан кўзлари юмилаёзганига қарамай ухлолмасди. Ўрнидан турди. Қаловланиб бориб, қоронғида сервант тортмасини очди. Бармоқлари билан тимирскилаб ҳап дорини топди. Деворга суяниб, ошхонага чиқди-да, водопроводдан стаканга сув қуйди. Чироқ ёқмай ҳап доридан икки-учтасини ичгач, яна деворни ушлаганча диванга бориб чўзилди. Кўрпа остига кириб, бошини ўради. Бир оз исиб, ўзига келгандай бўлди-ю, аммо уйқусизликдан боши лўқилларди. Оғзи қуруқшади. Яна ошхонага чиқиб, стаканга сув қуйиб ичди. Буфет тоқчасидаги доридан биратўла уч-тўрттасини оғзига солди. Юролмаи курсига ўтирди. Кўзлари уйқуга мойиллашиб, бўшашди. Мижжалари бир-бирига ёпишди. У куч билан ўрнидан туриб, хонага ўтди. Чироқни ёқиб, стол бурчагидаги стулга омонатгина ўтирди-ю, иссиқ кафтлари билан чаккаларини сиқди. Онаси, сўнг бобоси кўз олдига келди. Эшикдан Даврон кириб келаётгандай бошини кўтарди. Шойи дарпарда тўсиб турган эшикдан йўлакка қараб ҳам қўйди. Кўзи тиниб, боши айланди. У оғриқ азобини унутгандай тўсатдан даст ўрнидан туриб иш столи қўйилган хонага ўтди. Стол лампаси тугмачасини босиб, чироқни ёқгач, дармонсизликдан қалтираётган қўли билан стулни тортиб, ўтирди. Стол бурчагидаги қоғоздан уч-тўрт варағини ажратиб олиб, қаламга қўл чўзди. Ёзабошлади:

«Қалбим буюргани — сабр-бардошли Давроним! Орамиздаги масофа узоқ бўлмаса-да, назаримда ердан юлдузлар қадар олисдек бўлиб туюлади. Сизни қўмсайман, юрагим ёнади, иссиқ ҳароратингизни ҳар доим ҳис этишни истайман. Аммо начора... Шунинг биланки, дунёда сиздан бўлак ҳамдардим, мунис ва ғамхўрим йўқ. Эсингиздами, сиз менга, мен сизга эртак сўйлаганларимиз? Чиндан ҳам иккимизнинг ҳаётимиз эртак. Эртакдаги гапларнинг эса ростлигини ҳам, уйдирмалигини ҳам билиб бўлмайди. Бу эртакни бировга айтсангиз ишонмайди, эриш туюлиб, кулади. Аммо сиз менга ишонасиз-ку, кўзимнинг оқу қораси Давроним! Шундай эмасми? Қани эди, ҳозир сизнинг биргина табассумингизни кўрсам. Жону жаҳонимни берардим. Сизнинг овозингиз, доно сўзларингиз ҳаминша мен дилхастага малҳам. Мени ожиз ва нотавон деб ўйламанг. Асло. Қачондир бу хат қўлига тушиб, ёзган сатрларимни ўқиган киши ҳам менга таъна тошларини ёғдирмасин. Бундай ўйга бормаслигини ўтиниб сўрайман. Ҳаётнинг чигал томонларини йиллар давомида ўйладим.

Поёнига етолмадим. Нимадандир ҳадиксирайман, кимдандир қўрқаман. Ешлик йилларимда буни шунчаки болалик васвасаси деб парво қилмаган эдим. Хатолик балки ўзимни қаратмаганимдан бошлангандир. Энди эса мен болалик васвасаси деб ўйлаган офат қон-қонимга сингиб кетди. Бошқача ҳаёт кечиришни тасаввур этолмайман. Қалбим нидо чекади. Танҳо кечадиган тунларимда кўзимдан дарё бўлиб оқадиغان ёшимга ёстиққина гувоҳ. Юрак-бағримни эзиб турган дардимни кимга айтаман? Сиз билан юзма-юз келганимда айтолмайдиган юрак розимни бугун хат воситасида билдиришга қарор қилдим. Ҳадик ва қўрқоқлик балосига йўлиққан мен нотавон Нуқрангизга ёрдам беринг, Давроним! Мени зинҳор ёлғизлатиб ташлаб кетманг, ягона таянчим. Сизга ишонаман, юрак дардимни тўкаман. Мени бу балою офатлардан қутқаринг, қутқаринг! Қутқаринг!

Сизга бир умрга содиқ ожизангиз Нуқра».

Нуқра қаламни итқитиб, хўнграганча бошини столга қўйди. Юрагидан отилиб чиқаётган дард уни қақшатиб, тамоман ҳолдан тойдирди. Нафас олиши оғирлашди. Ичаклари буралиб, кучли оғриқ турди. Ўрнидан турган эди, мук тушиб йиқилди. Деворга зарб билан урилган бошидан қон сачради. Нуқра бор кучини тўплаб, эмаклаганча катта хонага ўтди. Амаллаб устига телефон қўйилган курси олдига етиб, трубкани олди. Чап тирсагини курсига суяганча «03»ни олди. Адресни айтгач яна эмаклаганча йўлакка чиқди. Эшик бурнидаги калитни буради-ю, ўзидан кетди.

Нуқра орадан қанча вақт ўтганини билмайди. Кўзини очди-ю, боши устида бир-бирлари билан шивирлашиб гаплашаётган оқ халатли кишиларни кўриб, салом бергандай бошини қимирлатди. Оёғини уқалаб ўтирган ҳамшира қизни имлади. Ҳамшира қиз унга энгашгач, қуруқшаб, қарачланган лабларини аранг қимирлатиб шивирлади.

— На...риги... хо...о... нааа... да хат... бо... Ленин совхози директор.. ри Зи...ё...ев...га...

Нуқра ортиқ гапиролмади. Яна ўзидан кетди. Икки ҳамшира уни замбилга солиб, «тез ёрдам» машинасида шифохонага олиб кетишди.

Йигирма бешинчи боб

Ярим кечада шиддат билан жиринглаган телефон овозидан чўчиб уйғонган Пўттиев уйқусираб, оёқларини каравотдан осилтирганча ўйланиб қолди. «Ким бўлди бу бемаҳалда йўқлаётган?» У беҳосдан чақмоқтош солиб қўйилган қутичага қараб безовталанди. «Наҳотки сезишган бўлса?» Телефон тўртинчи марта жиринглаганда трубкани қўрқа-писа кўтарди.

— Алло, эшитаман...— Пўттиев трубкани қўлида маҳкам сиққанча бегона овозни эшитди-ю, аъзойи бадани қалтираб, бўшашди. Тили сўзга келмай довдиради. Назарида ҳаётининг сўнгги дақиқалари етиб келгандай кўз олди қоронғилашди. У ҳеч нарсани идрок этолмас, ўзига кетма-кет берилаётган саволларга «ҳа», «йўқ», дея жавоб қайтарарди. Ниҳоят телефон калта гудок чала бошлади. Трубкани ричагга илди. Бошини кафтлари орасига олиб, энгашди. «Бу қандай кўргилик эди? Наҳотки ҳаётим барбод бўлса? Қайси гуноҳим учун? Уни таниганим, бирга жанг қилганим учунми? Наҳотки ўзи буни ўйламаётган бўлса?— Пўттиев соатига қаради. Бир.— Шу маҳалда «Интурист» меҳмонхонаси олдида юганимни биров кўрса-чи? Тагин ажнабий киши билан... Ё парвардигор, ўзинг мадад бер! Нима қилай? Бормасам-чи?.. Тепамиздан тинимсиз ажал уруғи ёғилиб турган оғир кезларда бир-биримизга содиқ қолиш ҳақида қасам ичганимиз-чи? Наҳотки қасамни биринчи бўлиб мен бузсам?..— Пўттиев бармоқларини қисирлатганча дераза олдига борди. Совуқ шамолнинг гоҳ гувиллаб,

гоҳ секинлаб гилос япроқларини юлиб-юлқиётганига қараб, ўйланди. Қачонлардир бурчакдаги тут дарахти остида ўтириб, дарс тайёрлаганларини эслади. Тут фарқ пишган кезларда ким дарахтга бир оёқлаб чиқиб, дўпписини тезроқ тўлатиб тушишни баҳслашишарди. Бир куни Садри дарахтдан тушаётганида қуриган шох синиб, ерга йиқилган эди. Жўраси ранги оқарганча бошда чўнқайиб ўтириб олиб йиғлаган, сўнг қўшнилари ёрдамга чақирганди. Кечагина бўлиб ўтгандай... Асаблари бўшаши. Қирқ биринчи йилнинг изғиринли декабрь тунида бўлган жанг манзаралари кўз олдида жонланди. Нева Дубровкасида Қизил армия катта талафот берганини хотирлаганда, эти жимирлаб, сесканиб кетди. Бу ерда ўзбеклар билан бирга қозоқ, қирғиз, тожик, туркман биродарлар ҳам жон олиб, жон беришди. Ватанга хиёнат қилиб, фашистга бўйсунини ҳеч ким хаёлига келтирмаган эди. Ҳалок бўлганлар ҳам, бедарак кетганлар ҳам бирдай эҳтиром билан хотирланарди ўша кезларда. Ким ҳам ўзини аждаҳо домига ташлашни истайди? Улим қўрқоққа ўчакишинини ким билмайди?

Пўттиев оянинг хира ёғдусига тикилиб, этсиз пешонасини қашиди. Бир куни кечаси душман прожекторлари тўсатдан ўчиб, атрофга зулмат қоронғиси тушди. Узлуксиз ёғилаётган ўқ ёмғири тинди. Гўё бу ерларда жанг бўлмаётгандай сукунат чўкди. Бир соатча ҳеч ким жойидан қимирламай ётди... Фашист бундай ҳийла-найранглари кўп ишлатарди. Ҳатто бир гал немислар тўсатдан орқага чекиндилар. Бизникилар ҳужумга ўтиб, бир чақиримча йўл босмай, осмонни қора калхатлар каби душман самолётлари қоплаб, бомбардимон қилди. Кейин жимлик чўкди. Пўттиев жўраси билан милтиқларига бош қўйишди. Энди кўзи илинган экан, орқасида ётган жўрасининг овозидан чўчиб, бошини кўтарди.

— Бу дўзахдан ҳам даҳшатлироқ, ваҳималироқ жой бўлмас дейман, жўра? Ҳар қандай ерда ҳам бошингга дўлдай ёғилаётган ажалдан нари бўласан-ку...

— Нима деяпсан? Яна бир қайтар-чи, нима дединг? — Садри милтигини ўқлади.

— Дағдаға қилмай отақол, қутуламан шу дўзах азобидан.

— Отаман ҳам! — Садри милтиқни унга ўқталди.

Жўраси милтиқ милини икки қўллаб ушлаб туриб, кулди.

— Қойил, ўзим ҳам шундай жавоб қиласан деб ўйловдим.

— Бу дўстни синашнинг аҳмоқона йўли. Жиноятга туртки.

— Ол-а, сан ўзи, болалигингдаям ҳазилни жининг ёқтирмасди. Буям бир гапи-да, жўра. Шунақа ҳазиллашиб ўзимизга таскин бермасак, тарс ёриламиз-ку! Ҳай, айтдим қўйдим-да. Ҳазилни чиндан ажратолмайсанми? Бу ишни қиладиган одам жўрасидан сўраб ўтирармиди?

Садри ҳовуридан тушди. Милтиқ қўндоғини ерга тираб, суянди. Бир сониялик сукутдан сўнг ўрнига чўзилиб, тўнғиллади.

— Одамнинг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётганда ўртага бундай ҳазил сўймайди, жўра! Гапингни бошқалар эшитса неча пуллик одам бўламиз? Уйлаш керак.

Эртаси полк аскарлари жангда мардларча ўлди. Айримлар ғойиб бўлди. Садри жўраси айтган гапни ҳеч кимга билдирмади. Юрагида қолиб кетди...

Пўттиевнинг пешонаси тиришди. Кўнгли баттар ғашланди. «Демак... Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас!.. Ноилож қолиб газандаларнинг қонли панжасидан қутулолмаган бўлса-чи? Бу алғов-далғов ҳаётда нималар бўлмайди? Сенга осон. Ўз юртингда ёронларинг, болачақанг олдида яшаяпсан. Бечора жўрамнинг бошидан нелар кечганини билмайман-ку! Шунча йилдан буён ўзининг тириклигини хабар қилишга қўрққандир балки. Қилган хатосини тузатишнинг йўлини излаб, маслаҳатга келган бўлса-чи? Кўкрагига мушт тираб, юз ўгиришим керакми?»

Яна телефон жиринглади.

— Ҳа, ҳа... Мана ҳозир, кетдим, жўра.

Пўттиев тезда кийиниб, костюмини елкасига ташлади-ю, хонадан чиқди.

Чинакам куз энди бошланган, ҳали дарахтлардан тушган хазонлар, ердаги ўтлар дуруст қуригани йўғ-у, шамол этни чимчилайди. Шаҳристон кўчалари одамсиз. Онда-сонда учраётган ўткинчилар ҳам совуқдан бўйинларини елкаларига тортганча шитоб билан кетишарди. Пўттиев хаёл оғушида анча ергача совуқни ҳам сезмади. У ҳамон қилаётган ишининг тўғри ёки нотўғрилигини мушоҳада этар, пўртана пайтида денгизда қолган одамдай ҳис этарди ўзини. Атрофини баланд иморатлар ўраган майдонга ўтгач эти жунжикди. Тугмачаларини қадади, қўлини костюми енгларига тикди. Чеккароқдаги чироқсиз скамейкада энгашиб ўтирган қорани кўрди-ю, қадамини тезлаштирди. Қора ҳамон вазиятини ўзгартирмай гўё атрофидаги воқеаларга эътиборсиздек ўтирарди.

Пўттиев унинг рўпарасига келиб тўхтагач, Мансур бошини кўтарди. Унинг хумдек бошида чарм шляпа, эғнидаги белбоғли катак камзулининг ўнг чўнтагида газета. Пўттиев нима қиларини билмай довдираб қолди.

— Танимадингми, Садри?— жимликни Мансурнинг дўриллаган овози бузди.

— Мансур!— Пўттиев қучоғини очиб, уни бағрига босди, юзларидан ўпди.— Тирик қолган экансан-да, Мансур?

Мансур Пўттиевга жой кўрсатиб, ўзи ҳам ёнига ўтиргач, камзули чўнтагидан сигарета олди. Пўттиевга узатган эди, у қўлини кўксига қўйиб, бош чайқади. Мансур ўрнидан туриб, шимининг чўнтагидан чақмоқтошни олди. Сигаретасини тутатгач:

— Кўриб турибсан-ку, тирикман,— деди.

Унинг овозида аллақандай совуқлик, кибр-ҳаво сезиларди. Мансур кулмас, жиддий, юзида ташвиш, кўзларида қўрқув ифодаси қотиб қолгандай эди. Пўттиев ёнида бир гапириб ўн куладиган қувноқ, ҳазилқаш Мансур эмас, фалакнинг жабру озорларини тортаверганидан кўнгли ғуссага тўлган гурбатзада, паҳмоқ соқолли дарвиш ўтиргандай бегонасираб, унга бош-оёқ разм солди.

— Бошқача бўпманми?— қиёфасини ўзгартирмай зарда билан тўнғиллади Мансур.

— Орадан шунча йил ўтгач, ҳаммамизам ўзгарамиз-да,— у «жўра» сўзини тилининг учида зўрға тутиб қолди.

— Сен ўзгармапсан.— Мансур бароқ қошлари остидаги ўқрайган кўзларини Пўттиевга тикди.— Уша-ўша жиккаклигингча қолибсан. Нима, ардоқли давлатинг боқолмаяптими ё?

Пўттиев, баданидан чумоли ўрмалагандек сесканиб, бир нарса демоқчи бўлди-ю, дилидагини билмай, чўчитиб қўйишдан қўрқди. Мансурга истеҳзо билан қараб, кулди.

— Ҳалиям дағаллигинг қолмапти-да?

— Менинг калламдаги гапларни билганингда бу саволни бермас эдинг...— Мансурнинг овози хиёл юмшади.

— Қулоғим санда. Билишни истамасам, ўзимни хавфу хатар остига қўйиб, ярим кечада ҳузурингга келмас эдим.— Пўттиев гап оҳангини унинг овозига мослаб, қўпол жавоб қайтарди.

— Ўзимам шундай деб ўйловдим. У ёғини суриштирсанг, ёлғиз сенга ишониб келдим бу ерга?

— Нечун? Киши бир зайлда турмайди-ку? Инсон табиатидек ўзгарувчан нарса йўқ дунёда.— Пўттиев омади гапдан фойдаланиб Мансурни узиб олди.

— Аччиқ гапларингни қўй... Биз бир-биримизга абадий содиқлик-ка қасам ичганмиз.

— Вазият ўзгарди, сен...

Мансур унинг гапини бўлди:

ROMAN ◆ СЎНГИ БАРХАН ◆ САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ

— Бари бир сенга ишонаман. Ешлигингда художўй, бировнинг ҳақиға хийнат қилмайдиган имону инсофли одам эдинг.

— Орада неча йиллик масофа турганини унутма.— Пўттиев афсусланган каби бош чайқади.— Одамларни қўятур, дунё, коинот ўзгаряпти. Сенга бунн тушунтириш қийин чоғи.

— Эътиқод-чи? Наҳотки, у ҳам ўзгарган бўлса?

— Эътиқод дейсанми?!— Пўттиевнинг миясига қон тепди. «Келиб келиб сен мендан эътиқод талаб этиясанми, хоин?» дейишига сал қолди. Хўрсиниб, бош чайқади. Сўнг сўзини оҳиста давом эттирди.— Қўй бу гапларни. Бундан энди наф чиқмас. Ундан кўра муддаоингни айт. Мени нимага чақирган эдинг?

Мансур, ғишт қолипдан кўчишидан чўчиб, мубоҳасани бас қилди. Мулозамат қилаётгандек сўзлашиш оҳангини ҳам тамоман ўзгартириб, ялинчоқ, йиғлоқи овозда гапира бошлади.

— Кўп мушкулотларни бошдан кечирдим,— Мансур Пўттиевнинг тиззасига қўлини қўйди. Унинг бармоқлари қалтирарди.— Уша дийдор кўришмай кетганимиз охирги жангдан сўнг ҳар қаердан тушган юзлаб асирлар билан бирга мени Бухенвальд концлагерига итоб қилишди. У ерда икки ойча ит азобига тушдим. Сўнг тўсатдан бир неча киши билан бирга Освенцимга ҳайдашди. У ерда француз қаршилик кўрсатиш уюшмасининг айрим кишилари билан танишдим. Ярим йиллар чамаси ўтгач, тўртовлон қочдик. Французларнинг «Маки» партизанлар отряди билан бир йилча жанг қилдим. Очиғи, ўзимизникиларга боришга ҳайиқдим. Иккинчидан...— Мансур нафасини ростлаб, ҳадиксираганча Пўттиевга кўз қирини ташлади. Унинг диққат билан тинглаётганини кўргач, муддаога ўтди.— Англияга ўтишим керак эди.

— Нимага энди ўтишинг керак эди?— Пўттиев: «Масаланинг мени қизиқтираётган томониям худди шунда!» дегандек Мансурга синчковлик билан қаради.

— Ҳозир айтаман, жўра. Ҳаммасини айтаман. Ёлғиз сен менга ёрдам беришинг мумкин.— Мансур Пўттиевга яқинроқ сурилиб, унинг елкасига қўлини ташлади.— Энди бундан кейинги тақдирим сенинг қўлингда. Ё сиримни фош этиб, мени қаматасан, ёки ёшликдаги дўстлигимиз ҳурмати қўлингдан келадиган ёрдамингни аямай бу ердан эсон-омон қайтишимга кўмаклашасан.

— Қандай ёрдам?— Пўттиев ҳовлиқиб қолди.

— Арзаймаган ёрдам. Бу ёғини эшит, Садри, ҳаммасини тушуниб оласан.— Мансур оғир хўрсиниб, сигарета тутатди. Бир-икки тортди-ю, атрофга ўғринча қараб олди. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил этгач қалтироқ овозда ярим шивирлаб, сўзини давом эттирди.— Отам инқилоб арафасида олтин у жавоҳирларини иккита чамадонга жойлаб бир инглиз лордидан бериб юборган эканлар. Чамамда бир оз вақт ўтказиб ўзлариям бизларни олиб кетмоқчи бўлганлару улгуроймаганлар. Инқилоб бўлиб, йўлини тополмаганлар. Аммо инглиз лорди оиламиз билан илгаридан алоқа қилиб тургани учун ўзининг адреслари-ю, бир-иккита ҳужжатларини ташлаб кетади. Яна: «Борди-ю, Англияга боролмаган тақдирингизда ҳам сира ҳавотир бўлманг. Яқин одамнингиз, чунончи ўғлингиз борганда, мени қидириб топса бас. Ҳисоб-китоб нақд. Орадани вақт ўтиб, мен қазо қилган тақдирда ҳам маълум миқдор маблағни васиятнома ёзиб қолдираман. Унда борган одам ўғлимга учрашади», деб таъкидлаган экан. Урушнинг биринчи кунлариданоқ отам обу оташ ичига тушгандай безовта бўлиб қолдилар. Ниҳоят бўлган воқеани менга сўзладилар. Худони ўртага қўйиб, албатта Англияга ўтишимга, ўша лорднинг ўғлини топиб, бойликларини ундириб олишимга қасам ичирдилар. Вақти келиб қизим Нуқрани ҳам Англияга жўнатишга сўз бердилар...

Пўттиев Мансурнинг гапини бўлди.

— Бундан чиқди, бирдаги оғир жангдан сўнг окопда ётиб айтган гапларинг чин, режанг олдиндан тузилган экан-да?

— Очиғи, ўшанда иккиланиб юргандим. Яна аниқроғи, асир тушишга юрагим дов бермай, далда истаб, сенга айтгандим.

— Кейин ўз ихтиёринг билан асир тушганмидинг?

— Йўқ. Худо шоҳид.— Мансур бақувват қўлларини кўкка қадади.

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Партизанлардан биттасига катта пул ваъда қилиб, иккимиз Англияга ўтдик. Лорд ўлган экан. Ўғли мени яхши кутиб олди. Отаси ёзиб қолдирган васиятномага биноан банкдан беш юз минг фунт стерлинг пулни олиб берди. Ижарага Англиянинг марказидан яхши квартира олдим. Орадан кўп ўтмай баҳаво жойдан ҳашаматли вилли сотиб олдим. Инглиз тилини қисқа муддатда ўргатадиган яхши ўқитувчилар ёлладим. Ярим йиллардан сўнг бадавлат бир инглиз аёлига уйландим. Хунуклигига, ёши ҳам мендан хийла катталигига қарамадим. Ёшгина таннозлар билан айшу ишратимни қилавердим. Кунларим дўстлар даврасида, тунларим фоҳишахоналардаги гўзаллар оғушида ўтди. У эра пул бўлса, ўзинг биласан, одамни сотиб олишинг ёки йўқ қилишинг ҳеч гап эмас. Шундай қилиб, йил ўтмай инглиз тилида яхши гапира оладиган бўлдим. Яна бир йилдан кейин фикримни равон ёза оладиган даражага етдим. Ноширлар кўмагида иккита китобим чиқди. Сўнг Би-би-си радиосига ишга жойлашдим.

Пўттиев чўчиб, унга тикилиб, савол берди:

— Демак, Шаҳристоннинг пахта толаси ҳақидаги бўҳтонни сен тўқиган экансан-да?

— Ҳа. Садри, мен.

— Бу нимага керак бўлиб қолган эди сенга?

— Иш учун.

— Қандай иш учун?

— Бунисини айтолмайман.. Сен учун бунинг аҳамияти ҳам йўқ.

— Хўш, мендан нима истайсан?— Пўттиев зарда билан сўради.

— Ярим соат вақтинги аямаслигини. Эртага эрталаб, тўғрироғи бугун тонг отгач,— у қўлидаги соатга қараб қўйди,— келганимдан отамни хабардор этасан. Сўнг қизимга соат ўн иккидан кечикмай уйга етиб боришини тайинлайсан, вассалом.

— Қизингнинг бошқа туришини қаердан биласан?— Яна зарда қилди Пўттиев.

— Буни ҳам айтолмайман, аммо аниқ биламан.

— Борди-ю, илтимосингни рад этсам-чи?

— Рад этолмайсан. Орада дўстлигимиз бор.— Мансур иккиланиб турди-да, сўнг вақтни кетказмаслик учун очиқ ҳужумга ўтди.— Мен бериб юборган чақмоқтош ўзингдами?

Пўттиев сесканиб ўрнидан турди. Юраги гурсиллаб, томоғига бир нарса тиқилди. Ўзини босиб олиб, ютингач сўради:

— Фараз этайлик ўзимда. Нима эди?

Мансур шошилмай ўрнидан турди. Қамзулининг юқори тугмачасини ечди. Бамайлихотир ён чўнтагидан кафтдай суратни чиқариб, Пўттиевнинг тумшуғи тагига яқинлаштирди.

— Пўттиев чақмоқтошни олаётган пайтидаги суратни кўрди-ю, каловланиб, ўзини аранг тутди. Жағи қалтираб, гапиролмай қолди.

— Аблах!— деди у ниҳоят бор кучини тўплаб.

— Қизишма!— Энди Мансур яна дастлабки қиёфасига кирган эди. Унинг осойишта, аммо ишонч билан ёнган кўзлари Пўттиевга санчилди.— Англияда бир одат бор. Британиялик ҳамма нарсадан жудо бўлиши мумкин, аммо совуққонликдан эмас. Айниқса жаноб Майкл Таксон.

— Қим у жаноб Майкл Таксон?

— Каминанинг ўзлари. Сен Мансур Тўқсонбоевни айблашинг мумкин. Мен эса жаноб Майкл Таксон. Инглиз фуқароси. Кейин бу сурат ҳам яккаю ягона нусхада эмас.— У қўлидаги суратга ишора қилди.— Унинг бошқа нусхалари керакли жойларга вақтида етказилган.— Таксон яна шошилмай суратни ён чўнтагига солгач камзули-

нинг юқори тугмачасини қадаб қўйди. Сўнг Пўттиевнинг елкасига қўлини ташлаб, истеҳзо билан:

— Тунингиз хайрли бўлсин, гражданин Пўттиев,— деди-ю, бурилиб битта-битта одимлаганча меҳмонхона томон юрди.

Пўттиев биров оёқларидан михлаб қўйгандек қотганча жаноб Таксоннинг баланд пошна туфлисига анграйганча қараб қолди. Даҳшатли: тақ-туқ, тақ-туқ...

Пўттиев бошини эгганча майдондан чиқиб кетди. У ҳеч нарсани идрок этмас, эс-ҳушини йўқотган мастдай одимлар, жаноб Таксоннинг пошнаси урилиб чиқарган овоз тобора баландлашиб, қулоқларини қоматга келтиргудек бўларди.

Пўттиев уйга келганда ҳам бу товуш уни тарк этмади: «тақ-туқ, тақ-туқ...» Бошига биров болға билан ураётгандек мияси лўқиллай бошлади. Ечинмай ўринга чўзилди-ю, чап ёнбошига ағдарилиб, телефонга кўзи тушди. Чаён чаққандай туриб, нариги хонага ўтди. Чирокни ёқиб, креслога ўтирди. Бошини кафтлари орасига олиб сиқди. Дори ичди. Бефойда. Ҳаяжонини босолмади. Дамодам оғзини чапиллатганча чақчайган кўзларини жигарранг сервант қиррасига қадаб ўтирарди. Тонг отди. Қуёш чиқди. У ҳамон қимир этмасди. Ноилож ўрнидан турди. Юзи гижимлаб суви сиқиб олинган лимондай бужмайган эди.

Пўттиев дарвозадан чиқди-ю, ўткинчилардан уялгандек бошини эгиб, букчайганча Заргарон кўчаси томон юрди.

* * *

Тўқсонбой Садри келиб кетгандан кейин ўтиришга жой тополмай қолди. Бошда хурсандчилигини ичига сиғдиролмай ичкари-ташқари ҳовлини бошига кўтаргудек хирилланган қалтироқ овозда бундан қирқ-эллик йил муқаддам севиб қуйлайдиган: «Иккаламиз бир қишлоқнинг боласи», деб бошланадиган қўшиғини айтди. Сўнг ҳовлининг пастки саҳнига тушиб, тол атрофида рақ тушаётгандек гир айланди. Ҳар замонда ҳавозаларни кўтариб турган темир қувурларни галмагалдан кучоқлаб, синчиклаб кўздан кечирди. Пастки уй қазноғидаги кафтдаккина кетмончасини олиб чиқиб, қувурлар кўмилган ернинг атрофини оҳиста юмшатди. Чўккалаб олиб юмшаган тупроқни қўли билан очди. Яна кетмон билан қазиб бир қаричча чуқурлаштирди. Ниҳоят гишт ётқизилган жойга етди. Кетмонни улоқтириб, гишт атрофини тозаллади. Бошқа қувурларнинг остини ҳам худди шу тахлтида кавлаб очди. Урнидан туриб, нафасини ростлади-ю, ҳовлининг юқори саҳнига олиб чиқадиغان гиштин зинага ўтирди. Ҳаяжондан юраги ўйнаб, лоҳаслана бошлади. Зина гиштарига тармашганча юқорига кўтарилди. Катта уйнинг эшигига аранг етганда кўзи тиниб, боши айланди. Қалта-калта нафас олиб, кесакига суянди. Юраги тўхтаб қолгандек бўғинлари бўшашиди. Остонага ўтириб, бошини тиззасига қўйди. Шивирлади: «Э, парвардигори олам, шу кунга етказганингга минг марта шукр. Фарзандимни кўриб, омонатимни қўлига топширармикинман деб беш вақт намоз устида қилган таваллою нолаларимни инобатга олганингга минг раҳмат сенга, эгам! Энди бу фоний дунёнинг ғалва-ю, ғурбатларидан фориғ бўлиб, ҳузурингга боришга шайман. Умримни тикиб йиққан бойлиқларим ўз жойини топди».

Тўсатдан дарвоза занжирининг шиқирлашидан чўчиб ўрнидан турди. Йўлак деворларини ушлаб ташқари ҳовлига чиқди-ю, «Мана ҳозир», дея овоз берганча дарвозага яқинлашди. Қалтироқ қўллари билан занжирни туширди. Остона ҳатлаб кирган Мансурни бағрига босди.

— Болам, кўзимнинг оқу қораси, шунқоргинам...— Чолнинг ўпкаси тўлиб, ҳўнграганча Мансурнинг баланд ва кенг елкаларига осилди.

— Қани, ичкари кирайлик, ота, вақт зиқ.— Мансур олазарақ кўз-

ларини кўчага тикканча дарвозани занжирлади. Отасини суяб, ичкари ҳовли томон етаклади.

Тўқсонбой тамоман ҳолдан тойган, унинг буришиқ бўйнидаги томирлари лўқиллар, заҳил юзини деярли қоплаб олган оппоқ соқоли силкинарди.

Мансур отасини ўринга ётқизди-ю, соатига қараб:

— Отажон, бу ерда ортиқча ўтиришим мени хавф-хатар остида қолдиради, қани, бўлинг, қаерда?— дея ўрта деразадан ҳовлига мўраллади!

Мансурни шу тобда бир оёғи гўрда илиниб турган падари бузрукворининг аҳволи ҳам, узундан-узоқ айтадиган соғинч сўзлари ҳам, неча йиллик айрилиқдан кейинги учрашув ҳам қизиқтирмасди. Унинг қалбини таталаётган, бежо кўзларини олазарак қилиб қўйган нарса бошқа — отаси ваъда қилган олтинлар. Кўз олдида ночор ётган ота эмас. Лондон фоҳишахоналаридаги малаклар, олтинлар эвазига сотиб оладиган шон-шухрату онаси ўпмаган дўндиқчалар, майхонада дўстлар даврасида жаранглайдиган қадаҳлар, яна беҳисоб юртларга қиладиган сайру саёҳатлари жонланиб, бу диққинафас ҳовлидан тезроқ жуфтакни ростлашни мўлжалларди.

Тўқсонбой Мансур дилида туғён ураётган бу ўйларни сездими ё оталик меҳри жўшиб, ўғлининг қўлга тушишидан чўчибми чурқ этмай қалтироқ қўлини кўтариб, ҳовлига ишора қилди.

— Ҳаммаси, тахт, ўғлим.

Ниҳоят ожиз ва хириллаган овоз Мансурни ота томон чорлади. Мансур чўнқайиб, унга кулоқ тутди. Тўқсонбой дармонсиз бошини ёстиққа ташлаб, кўзларини юмди, оғир нафас олиб тушунтирди.

— Ҳовлидаги сўри қувурлар билан тикланган. Тўрталасининг ҳам остини очиб қўйдим, ўғлим. Икки гишт орасига қўлингни тиқиб, қувурнинг оғзидаги латтани олиб ташлайсан. Ичидаги олтин танга, дур, тақинчоқлар пастга тушади.

— Раҳмат, отажон!— Мансур ҳовлиқиб эшикка отилди.

Тўқсонбой унинг изидан:

— Пастдаги уй қазноғида чамадон турибди. Ушанга солиб оласан,— деди-ю, энтиқиб, бошини ёстиққа қўйди.

— Тушундим.— Ҳовлидан Мансурнинг бўғиқ овози эшитилди.

Мансур қазноқдан қора чарм чамадонни олиб чиқиб, қувурлардан бири олдига чўккалади. Унинг қўллари қалтирар, нафаси бўғзига тик қилгудек ихраганча калта-калта нафас олар эди. Энгашиб ўнг қўлининг ўрта ва кўрсаткич бармоқлари билан қувурга зичлаб жойланган латтани тортди. Қувур бир силкингандек жиринглади-ю, ўн сўмлик олтин тангалар сирғалиб тушди. Мансурнинг кўзлари чақнаб кетди. Ёнидан сигарета олиб тутатди. Тангалардан бирини олиб, синчиклаб кўздан кечиргач, ҳовучини тўлатди. Унинг миқти гавдаси рақсга тушаётгандек оҳиста тебранарди. Яна хаёлида Лондон жонланди. Сўнг сигаретани итқитиб, олтинларни жон ҳовурида чамадонга сола бошлади. Учта қувурдаги бойликларни бўшатганда дарвоза тақиллади. Юраги қинидан чиққудек бўлиб, зах тупроқ устига ўтириб, ташқари ҳовли томон тикилди. Дарвоза ҳалқаси иккинчи тақиллаганда шошилиб соатига қаради-ю, тинчланди. Соат миллари ролпа-роса ўн икки устида турарди. «Қизим келди»,— дея хаёлидан кечирди-ю, истар-истамас ўрнидан турди. Икки-уч зина ҳатлаб, ташқари ҳовлига отилиб тушди. Дарвоза занжирини туширди-ю, рўпарасидаги одамга қараб, девордек қотиб қолди. Қатарисида бир қўлини чўнтагига тиққан чарм камзўлли, малла соч нотаниш киши турарди. Жағига тушириб, ўзини кўчага отишни мўлжаллаганча бармоқларини мушт қилган эди, нотаниш чўнтагидан қўлини чиқарди. Тўппонча мили деярли пешонасига қадалган Мансур кулди.

— Шунақаям қўрқитасизми одамни,— дея инглизчалаб гапирди нотанишнинг ёнидан ўтиб, ичкарига кирган ўрта бўйли киши Мансурга яқинлашиб:

◆ СЎНГИ БАРХАН ◆ РОМАН ◆ САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ ◆

— Узбекча гапираверсангиз ҳам бўларди,— жаноб Таксон,— деб истехзо билан кулди.

Мансур гўё ҳеч нарса тушунмагандек елка қисди.

— Она тилингизда гапираверсангиз бўлади энди, деяпман, жаноб Таксон!

Урта бўйли киши трико костюмининг чўнтагидан гувоҳномасини олди-ю, очиб Мансурнинг юзига яқинлаштирди.

— Терентьев Юрий Борисович! Қани, ичкарига кирайлик. Энди бизга ҳеч ким халақит бермайди.

— Арз қиламан, гражданин Терентьев. Мен инглиз фуқароси. Би-би-си радиосининг мухбири. Одамларингизнинг турмуш тарзи билан танишиш мақсадида келганман. Ҳаққингиз йўқ!— Мансур овозини бир оз кўтариб, инглиз тилида дағдаға қилди.

Юрий Борисович кулди. У ҳам инглиз тилида:

— Яхши. Қани, биз ҳам шу турмуш тарзини кўрайлик-чи?— деди-ю, зинадан кўтарилиб, ичкари ҳовлига ўтди. Қулида тўппонча яланғочлаб турган чарм камзулли киши шериги билан Мансурни ичкарига бошлашди.

Терентьев қувурлар атрофидаги тупроқ уюмлари томон юрди. Олтин у зеб-зийнатлар билан деярли тўлатилган чамадонга тикилиб турди-да, сўнг Мансурга томон бурилди.

— Сиз танишаётган турмуш тарзи шуми?— дея бош чайқади.— Чакки эмас дидингиз.— Терентьев тўртинчи қувур олдига бориб, энгашди.— Қани, мана бунисини ҳам очиб, чамадонга жойланг-чи!— Мансурга йўл берди.

Мансур бошини эгганча, қувурдаги олтинларни чамадонга ташлаб, ўрнидан турди.

— Жуда саз, жаноб Таксон. Энди чамадонингизни кўтаринг-да, биз билан юринг.

Мансур қаршилиқ кўрсатиш ноўринлигини тушунди. Энгашиб, чамадонни бекитди. Терентьевнинг ишораси билан чарм камзулли киши шериги билан Мансурнинг орқасига ўтиб, уни ташқари ҳовли томон бошлашди.

Йигирма олтинчи боб

Пўттиев Заргарон кўчасидаги нақшинкор катта қўнғир дарвозадан бемор одамдек гандираклаганча чиқди-ю, баланд иморатларнинг зах тортган қорамтир деворларини ёқалаб илгарилади. У атрофга қарамас, эгилган боши зиддиятли ўйларини кўтаролмаган каби ботиқ елкалари орасига чўкиб турарди.

Жаноб Майкл Таксоннинг битта топшириғи бажарилди. Энди иккинчи юмушни ҳам ўринлатса эркинроқ нафас олиши мумкин. Пўттиев шунигина ўйларди. Бирдан-бир истаги бу сирли ҳалқа ичидан тезроқ сирғалиб чиқиб, ҳеч нарсани ва ҳеч кимни кўрмагандай одатдаги тирикчилиги билан машғул бўлиш эди. Туғилиб ўсган, ҳаётининг ширин дамлари ўтаётган, масъул вазифани эгаллаб турган Шахристонда содир бўлаётган бу воқеани тегишли идораларга хабар этишни хаёлига ҳам келтирмас, бу хунук ишнинг ўзига, тақдирини ҳал этишга тааллуқли томонинигина ўйларди. Борди-ю, кеча унга кўрсатган суратни йўқ қилишга ваъда этса, ажнабий давлат фуқароси ниқоби остида фосиқликка қўл ураётган жанобнинг барча разилликларига ҳомийлик қилишга ҳам тайёр эди.

Пўттиев автомат будкасига кириб, Нуқранинг идорасига телефон қилди. Нуқра бугун ишга чиқмапти. Пўттиев уй адресини олиб, қидириб кетди. Уйда ҳам йўқ. Қўшниларида сўрашга юраги дов бермади. Соатига қаради. Жаноб Таксон берган муҳлат тугашига атиги йигирма минут қолипти. У яна изига қайтди. Роппа-роса ўн

иккида нақшинкор дарвозани тақиллатиш учун ҳалқага қўл узатганида, Терентьев уни тўхтатди.

— Салом, Садр Пўттиевич, бу ерда нима қилиб юрибсиз?— Терентьев сир бой бермай, эски таниши билан гаплашаётгандек муомала қилди.

Пўттиевнинг рангсиз юзи чўзилиб, кўзлари пирпиради, сийрак қошлари бир-бирига тутшиб, ерга қаради. Терентьевни таниди. Бу — инглиз туристи унга чақмоқтошни бераётганида ўзини «интурист ходими» деб таништирган киши эди.

Пўттиев ўзини қўлга олгач:

— Тўқсонбой ака: «Набирам соат ўн иккида келсин. Шунга айтиб қўйсангиз», деб илтимос қилувдилар. Кекса кишининг раъйини қайтаришга ботинолмадим. Уйда йўқ экан набиралари. Шунга айтмоқчийдим, — деди-ю, қалтираётган қўлларини чўнтагига тикди.

— Ташвишланманг, биз айтамыз, — Терентьев шундай деб, чарм камзулли кишига ишора қилди. У Пўттиевни кўча бошида турган кўримсизгина жигаранг «Жигули»га ўтқазиб жўнатгач, қайтиб келиб, дарвоза ҳалқасини қоқди.

* * *

Терентьевнинг содагина жиҳозланган кабинети. Чоғроқ хонанинг бурчагидаги сейф ёнида иш столи. Унга тақаб қўйилган кичик столнинг икки ёнида ўтирғичи ва суяңчиғига қизил дермантин сирилган стуллар. Деворда дунё сиёсий харитаси осифлиқ. Юрий Борисович ҳозиргина Таксон иштирокида меҳмонхонадан олинган қоғозларни кўздан кечирарди. Тўсатдан хиёл қисилган кўзлари жиддийлашиб, қирра бурни устига қўндирилган жигаранг кўзойнагини қўлига олди-ю, икки четига тамға босилган хитобномага тикилиб қолди.

Юқорида — ўнг томонда НТС¹ эмблемаси, чапда Ихвон ал-муслимин — Мусулмон биродарлар уюшмасининг белгиси. Хитобнома Афғонистонда Апрель инқилоби ғалабасини мустаҳкамлаш учун қўпурвчиларга қарши курашда афғон биродарларига кўмаклашаётган совет солдатларига қаратилган эди. Терентьев фашистлар белгисини эслатадиган эмблемага тикилиб туриб, ўйланди: «Қандай тубанлик ва разиллик. Тинч-тотув яшаш сиёсатини юргизиб келаётган юртга нисбатан иғво ва бўҳтон, фисқ-фасод, диверсия қачонгача давом этаркин? Наҳотки улар ер куррасидаги миллион-миллион соф виждонли одамларни ёвуз ниятларига ишонтиришга имонлари комил бўлса?» Юрий Борисович хитобномадаги сўзларга эътибор берди: «Сен ночор аҳволда турибсан. Буйруқни бажармаслик — ўлим таҳликасини солади. Уни бажарсанг — ҳам ўлим, ҳам шармандалик. Бу қопқонга қандай қилиб тушганингни ўзинг идрок этиб кўр...

Халқ меҳнат иттифоқи озод Россия учун кураш олиб бормоқда... Шундай Россиянинг бўлиши муқаррар. Шундай Россияни яқин келажак кутмоқда... Бизнинг томонимизга ўт, умумий озодлик учун бирга жанг қиламыз».

Терентьев хитобноманинг қаерда чоп этилганини аниқламоқчи бўлиб, синчиклаб кўз югуртирди. Қоғозда белги йўқ эди. Юрий Борисович қоғозларни заҳархандалик билан тортмасига солди-ю, қўнғироқ тугмачасини босди. Соқчи кирди.

— Эшитаман, ўртоқ полковник.

— Таксонни олиб кириш.

Таксон вазиятини ўзгартирмай сохта кибор ва менсимаслик билан хонага кирди-ю, таклифни ҳам кутмай креслолардан бирига ўтириб, оёқларини чалиштирди. Унинг баланд бўйи, юзининг оқлиги, қора қошлари, катта-катта кўзлари қизи Нуқрага ўхшаб кетарди. Катак костюмининг чўнтагидан «Розманс» сигаретасининг шилдиरोқ қоғоз-

¹ НТС — народно-трудовой союз. Рус муҳожирлари уюшмаси

ли кўк қутисини олиб, стол устига қўйди. Иккинчи чўнтагидан чақмоқтошни чиқариб, сигарета қутисини очди. Юрий Борисовичга тутди.

— Раҳмат, чекмайман.

Таксон Терентьевдан ижозат ҳам сўрамай сигаретасини тутатгач, қошларини чимирганча:

— Адашмасам, мени сўроққа чақиртирдингиз чоғи?— деди.

— Адашмадингиз, худди шундай.

— Аммо дипломатия қонун-қоидаларига кўра, сўроқни бошлашдан олдин зудлик билан инглиз элчихонасини воқеадан хабардор этиш бурчингиз деб ҳисоблайман. Ё янглишяпманми?

— Янглишяпсиз, жаноб Тўқсонбоев!

— Жаноб Таксон демоқчимидингиз? Мен инглиз фуқаросиман. Бинобарин паспортимдаги исми-шарифимга шак келтиришга асосингиз йўқ, назаримда.

— Асос керагидан ортиқча, жаноб Тўқсон-бо-ев!— Юрий Борисович унинг фамилиясини бўғинга бўлиб, чўзиб қайтарди.— Инглиз элчихонасига эса хабар қилишимиз мутлақо шарт эмас.— Сиз жиноятчи! Ашёвий далиллар билан қўлга тушган жиноятчи. Жиноятчини эса биз ўз қонун-қоидаларимизга биноан суд қилишга тамомила ҳақлимиз.

— Олтину қимматбаҳо тошлар билан қўлга туширганингизнинг ўзи, менимча ашёвий далил бўлолмайди, ахборотингиз учун.

— Бу сизнингча. Аммо ўзингизнинг иштирокингизда меҳмонхонадаги бўлмангиздан олиб келинган жиддийроқ ашёвий далиллар ҳам бор. Буни рад этмассиз?

— Рад этмайман. Аммо у ҳали менинг шахсий буюгим тарзида дипломатимда ётган эди. Уни ҳеч кимга тарқатганим йўқ.

— Қўпоровчилик ишлари олиб бориш ниятида бундай хитобномаларни чегарадан олиб ўтиш ман этилганини турист сифатида сизга тушунтирилмаганмиди?

— Ахборотингиз учун мен уни чегарадан олиб ўтганим йўқ.— Таксон бу гапни айтди-ю, шу заҳоти янада оғирроқ жиноятга қўлини тутиб берганини фаҳмлаб, нафаси ичига тушди.

— Бу масалани сизнинг фойдангизга ҳал этмайди. Хўш, қаердан олдингиз уни?— Терентьев вазминлик билан савол берди.

— Буни айтолмайман.

— Афсус. Чакки қиласиз. Бу Совет Иттифоқига қарши қўпоровчилик ишлари олиб боришга мўлжалланган ҳужжат ва у биз олиб бораётган сиёсатга тамомила зид.

Таксон тажрибасизлик қилиб йўл қўйган хатосини сукут сақлаб тuzатмоқчи бўлди.

— Демак, жавоб беришдан бош тортасиз?

— Шундай деб тушунсангиз ҳам бўлади.

— Урушда ўз ихтиёрингиз билан асирга тушганмидингиз, жаноб Тўқсонбоев?

— Яна қайтараман, гражданин Терентьев. Мен инглиз фуқароси Майкл Таксон. Қанақа уруш ҳақида гапиряпсиз?

— Бу масалада ҳам янглишяпсиз, жаноб Тўқсонбоев?

— Жаноб Таксон демоқчисиз, шекилли?

— Йўқ, жаноб Тўқсонбоев демоқчиман. Буни рад этиш ўта бачканалик ва овсарликдан бўлак нарса эмас.

— Шахсиятга тегмаслигингизни талаб этаман.

— Яхши! Чамадонни қандай қилиб олиб ўтмоқчи эдингиз чегарадан?

— Чамадонни, гражданин Терентьев, чегарадан олиб ўтишни хаёлимга ҳам келтирмаганман. Бу ерда ҳам уни бировга беришни ўйлаганим йўқ.— Таксон иккинчи хатога йўл қўйганидан асабийлашиб, сигарета қутчасига қўл узатди.

— Нима қилмоқчи эдингиз уни?

— ...

— Масхарабозликни бас қилсангиз дурустроқ бўлар эди, жаноб Тўқсонбоев!

Бу гап у гап қўшмади. Кетма-кет тутун ютгач, Юрий Борисовичга захархандалик билан қараб, деди:

— Масхарабозликни сиз ҳам бас этиб, инглиз элчихонасига телефон қилишингизни маслаҳат берар эдим.

— Бу борадаги фикримни очиқ ифода этдим шекилли сизга. Ёки тушунмаганмидингиз?

— Нотўғри фикрни тузатиш — ҳар бир соф виждонли кишининг бурчи.

— Соф виждонли кишининг дейсизми?

— Ҳа, соф виждонли кишининг бурчи, деяпман сизга.

— Вақтни беҳуда ўтказаяпсиз, жаноб Тўқсонбоев. Гувоҳ чақиришга мажбур этияпсиз.

— Ваколатингизга тазйиқ ўтказолмайман.

— Пўттиевга чақмоқтош бериб юборганингизга иқрормисиз?

— Мен Пўттиев деган одамни танитайман. Ҳеч кимга чақмоқтош бериб юборганим йўқ.

— Жилла бўлмаса дунёдан ўтганларни тан оларсиз? Кеча кечкурун шифохонада қизингиз Нуқра жон берди.

Мансурнинг ранги девордек оқариб, бош эгди.

Терентьев қўнғироқ тугмачасини босди.

— Эшитаман, ўртоқ полковник.

— Олиб чиқинг. Пўттиевни олиб киринг.

Мансур ўрнидан тураётганда, Пўттиевнинг номини эшитиб, бир қалқиди-ю, эгилган бошини кўтармай кабинетдан чиқди.

Пўттиев тамоман ҳолдан тойган, озгин лунжлари осилиб, бир бурда бўлиб қолипти. У буришган бўйнини силай туриб, ботиқ кўзларини жовдиратганча Терентьевга тикилди.

— Утиринг, Садри Пўттиевич, — Юрий Борисович расмий оҳангда, аммо юмшоқлик билан Пўттиевга креслони ишора қилди.

Пўттиев қорамтир жигарранга айланган ингичка лабларини тили учи билан ялаб, Терентьев кўрсатган креслога ўтирди-ю, суяқлари туртиб чиққан бармоқларини чалиштирди.

— Ўртоқ Пўттиев, сиз жаноб Майкл Таксонни танийсизми?

Терентьевнинг расмий муомаласи Пўттиевни бир қадар эсанкиратиб қўйди. У иккиланмай қалтироқ овозда жавоб қайтарди.

— Ҳа, Юрий Борисович, танийман. — Назарида жавоби расмийроқ кўринди шекилли. — Яхши танийман! — дея қўшиб қўйди.

— У билан биринчи марта қаерда учрашдингиз?

— Меҳмонхона ёнидаги майдонда, Юрий Борисович. Кечаси соат бирга яқин ўзи телефон қилди.

— Қандай танишлигингиз бор эди?

— Мактабдош... — «Дўст эдик» дейишга тили бормай: — Бирга ўқиганмиз. Урушда ҳам бир фронтда жанг қилганмиз, — деди.

— Урушда одамнинг қанақалигини биринчи ўқ узилгандаёқ билиш мумкин. Хавф-хатар олдидаги чорасиз дамларда инсоннинг чи-накам қиёфаси очилади. Сиз ҳеч нарса сезмаганмидингиз ўшанда?

Пўттиев ерга қаради. Уйланиб қолди. «Нима қилсам экан? Уша тунги гапларини айтсаммикан?» «Нега командирга хабар қилмагандинг бу гапни», деса-чи? Йўқ, осмонга тупурсанг, юзингга тушади. Бир учи ўзингга тегадиган гапни валақлаб нима наф топасан? Тилингни тий!»

— Йўқ, сезмагандим, Юрий Борисович, — дея дудуқланиб жавоб берди.

— Ўртоқ Пўттиев, сизга бир инглиз туристи чақмоқтош берган эди. Эсингиздами?

— Ҳа, эсимда.

— Уша чақмоқтошни қим юборган экан?

— Худо ҳаққи, бунга то алҳол билолмай, бошим гиж.

— Чақмоқтош ўзингиздами?

Пўттиев суратни эслаб, кўз ўнги қоронғилашди. Уйламай-нетмай жавоб берганига ўзини койиб, яна ёлғон гапирди.

— Йўғ-а, қаердадир қолдирдим чоғи.

— Чакки бўлипти,— Терентьев унинг ёлғон гапирётганини хатти-ҳаракатидан сезиб, дакки берди.— Бу ишингизни анча оғирлаштириши мумкин. Топиб қўйишингизни маслаҳат бераман.

— Яхши, Юрий Борисович, яна бир ахтариб кўраман.

— Нега у телефон қилган заҳоти бизга хабар қилмадингиз?

Пўттиев бошидан совуқ сув қуйилгандай сесканди-ю, юраги ҳалқумига тиқилди. «Нима дейман? Орамиздаги дўстлик ҳурмати дейманми? Йўқ».

— Қўрқдим, Юрий Борисович.

— Кимдан? Бизданми?

— Ёки у бирон нарсани кўрсатиб қўрқитдим?

Пўттиев тамоман эсанкираб, кўзлари пирпиради. «Ҳа, ҳа, сурат кўрсатди, десаммикин? Унда чақмоқтош ҳақидаги рад жавобимни нима деб изоҳлайман?» Пешонасидаги терни бармоқлари билан сидириб:

— Йўқ,— деди ниҳоят зўрма-зўраки.

— Яхши, ўртоқ Пўттиев, сизга рухсат.

Пўттиев ўрнидан турди-ю, икки қадам қўйиб, тўхтади.

— Юрий Борисович,— у илтижо билан Терентьевга қаради,— хато қилдим, мени кечиришларингизни сўрайман.

Терентьев унга заҳархандалик билан қараб, деди:

— Хато қилдим, дейсизу балиқни думидан ушлашга интиляпсиз. Ҳатони ёлғон билан тузатиб бўлмайди, ўртоқ Пўттиев! Яхшилаб ўйланг. Керак бўлганингизда чақирамиз.

* * *

Пўттиев кўчага чиққандан кейингина жиноят устига яна жиддий хатога йўл қўйганини, хаёдан уни тузатиш йўлини излади. Рўдаподек бўлашиб, чалкашиб кетаётган оёқлари унга итоат этмас, вужудини қалтироқ босганча нафаси тиқиларди. Ниҳоят ўйданиб тўхтади. «Мансур ҳамма гапни айтган бўлса-я! Қайтиб, тўппа-тўғриси тўкиб солсаммикин? Йўқ, неча пуллик одам бўламан. «Керак бўлганингизда чақирамиз», деди-ку! Унгача яхшилаб ўйлаб олишим зарур.— Яна иккиланди.— Нимани ўйлайман, кўргиликни ўз қўлим билан тахт қилиб қўйганимдан кейин? Бебурдлигимними? Ватан хоинига ҳомийлик қилиб, ёлғон гапирганимними? Эҳ, гувалабош! Дарвозаси олдида туришганини ўз кўзинг билан кўрган эдинг-ку! Наҳотки қўлга туширишганларига шубҳаланган бўлсанг? Кимга бориб юрагимни бўшатаман? Кимдан мадад сўрайман? Нима дейман?»

Пўттиев беихтиёр область партия комитети биноси томон юрди. Кейинги ойларда Зулфиддиновнинг унга сира рўйхуш бермай қўйганига қарамай учрашишга, жилла бўлмаса юрагини ёзишга қарор қилди.

Зулфиддинов уни нохушлик билан қабул қилди. Унинг қовоқлари шишинқираган, милклари қизариб, ҳамиша чақнаб турадиган кичкина кўзлари киртайган эди. Эгнида мажлислардагина княдиган сидирга тўқ кўк костюми. Бўйнидаги доимо тақадиган гулдор қизил галстугини қорага алмаштирипти. Пўттиевни имо билан рўпарасидаги креслога таклиф этди-ю, столдаги қоғозларни йиғиштириб тортмасига солди.

— Эшитаман, Садри Пўттиевич, хизмат?— Зулфиддиновнинг расмий муомаласидан Пўттиев бўлашди, тарвузи қўлтиғидан тушди.

— Узим... Сизни бир кўриб, соғлигингизни билишга келувдим.— Қўлларини ишқалаб, қизарганча ерга қаради.

Зулфиддинов: «Таъзия билдиришга келдингми, уни бу?»— деб аламини ундан олмоқчи ҳам бўлди-ю, фикридан қайтди. Пўттиевни истеҳзо билан бош-оёқ кўздан кечиргач, лом-мим демай, дераза томон бурилди.

Орада ноқулай вазият вужудга келиб, жимлик чўкди. Пўттиев: «Нима бўлса ҳам энди муддаойимни айтиб, дардимни ёришим керак», деган қарорга келди. Бир-икки томоқ қириб, гуноҳкорона оҳангда гап бошлади.

— Мустафо Зулфиддинович, сиз ҳарҳолда катталар ичида юриб, оқ-қорани таниган одамсиз. Маслаҳатингизга келдим,— деди-ю, бўлиб ўтган воқеаларни бир бошдан гапириб бериб, унинг ҳеч қандай маъно англамай, ҳамон деразага қадалиб турган кўзларига тикилди.

Зулфиддинов яна бирпас индамай турди-да, сўнг бош чайқаб, Пўттиевни заҳархандалик билан узиб олди.

— Эчкига жон қайғуси, қассобга гўшт! Мен нима аҳволда ўтирибман-у, ўзимники етмагандай дардингизни олиб келганингизни қаранг; уни бу! Ҳамма гапдан хабарингиз бору, уни бу! Таъзия билдиришга келдингизми ё?— Зулфиддинов боя айтмаган гапни Пўттиевнинг юзига солиб, аламини олди.— Бугун-эрта масала Марказком бюросида кўрилади, уни бу. Соат сайин кутиб ўтирибман. Ё бюрода: «Баракалла!», деб бошимни силашга чақирини деб ўйлаяписими, уни бу? Ҳар ким қилмишига ўзи жавоб бериши керак, Садри Пўттиевич!

Пўттиевнинг нафаси ичига тушди. У ўз ғуссаси қобиғига маҳкамроқ чирмашиб, хаёл сурарди. Зулфиддиновнинг гаплари қулоғига ҳам киргани йўқ. Ўрнидан турди-ю, гандираклаб кабинетдан чиқди.

* * *

Қабристон ҳамиша инсон туйғуларини жиловлаб, ўзига сиртдан назар ташлашга, босиб ўтган йўлига разм солиб, иллатларини чуқур мушоҳада қилишга ундайди. Асрий сукунат олами тушқунликка солса-да, аини чоғда қалбга қўнган ғубордан тоза бўлиб, тўғри ва ҳалол йўл тутишга, тирикларни эъзозлашга, ўликларни эса хотирлашга даъват этади. Сенинг ҳам қачондир тупроққа айланишингни эслатиб, тирикликдаги бурчингни унутмасликка ундайди. Қабристонга қадам қўйган одам учун бу вазмин ҳис-туйғулар асрий ва ўзгармас. Зеро ўлим — йўқлик. Ҳаёт — кураш!

Мансур бундан атиги бир неча соатгина муқаддам дафн этилиб, хоки қурмаган Нуқра қабри устида чўккалаб ўтирипти. Унинг ҳозир нималар ҳақида ўйлаётганини англаш қийин. Милклари қизарган, кўзлари бир нуқтага қадалган. Қим билади, балки қабр атрофига қизи хотирасини эъзозлаб қўйилган беҳисоб гулчамбарларга ҳасад билан тикилаётгандир... Эҳтимол, қизининг она тупроқ бағрида ором топганига ҳавас билан боқаётгандир... Ёки ўзга юртларда ўтган умрининг хотимасига мотам тутаётгандир...

У ҳеч қандай маъно ифода этмаётган қабр тошидек силлиқ юзини буриб, вазмин гавдасини ердан базўр узди-ю, тарвақайлаган чинор остидаги скамейкада ўтирган Юрий Борисович томон одимлади. Эгилган бошини кўтаролмай, мурожаат қилди:

— Қизимнинг қабрига бошлаб келганингиздан гоят миннатдорман. Энди саволларингизга жавоб беришга тайёрман. Ҳаётимдаги сўнги илинж ҳам тугади. Ватанимдан тирик хотира бўлсин деб жи-гаргўшамни Англияга боришга кўндиришга келувдим. Умри хазон бўлишига ўзим айбдорлигимни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Эҳ, нималар деб валаҳлайман... Хўп, қаерда сўроқ қилмоқчисиз?

Терентьев ёнидаги чарм камзулли шеригига қараб, ўрнидан турди. Машина тўрт қаватли тўқ кулраинг бино олдига келиб тўхтаганда Шаҳристон устига шом қоронғиси чўккан эди.

Юрий Борисович сейфадаги папкани стол устига қўйгач, чарм

камзулли кишига: «Езинг!», дегандек ишора қилиб, Мансурга савол берди:

— Қандай топшириқ билан келган эдингиз?

Мансур бошини кўтармай, мағлубона, хаста овозда жавоб берди.

— Чамадонимдаги ўша сиз кўрсатган хитобномаларни ишончли ва яқин таниш-билишларимга беришим керак эди.

— Нима мақсадда?

— Хитобномалар армияга чақирилаётган йигитлар орқали ҳарбий қисмларда тарқатилиши ва у ердан жанубга кетаётган солдатлар билан Афғонистонга етказилиши мўлжалланган эди.

— Демак, Афғонистон мустақиллигини унинг душманларидан ҳимоя этишга кўмаклашаётган солдатлар ўртасига парокандалик солиш нияти кўзда тутилган, шундайми?

— Шундай бўлиб чиқади.— Мансур хирйллаб, бош чайқади.

— Хитобномаларни кимдан олдингиз?

— Кеча кечқурун НТС ходимидан.

— Исм-фамилияси?

— Билмайман. Мен меҳмонхона майдонидаги энг чекка скамейкада уни соат роппа-роса еттида кутдим. У келиб, скамейкага ўтиргач: «Соат неча бўлди?»— деб сўради. Мен олдиндан тайинланганларидек: «Мен соат тақмайман!» деб жавоб қайтардим. Газетага ўроғлиқ хитобномаларни олиб, меҳмонхонага кирдим. У одамни биринчи кўришим, исм-шарифини ҳам билмайман.

— Олтинларни кимга беришингиз керак эди?

— Бугун соат ўн учда мен ёки ишончли одамим Масжиди калон супасидаги киши қабатыга бориб ўтириши керак эди. У кекириб узр сўрагач: «Қуриб кетсин, сассиқ кекирдак бўлибман»— дейиши керак. Шунда: «Истасангиз, менда уни тузатадиган дори бор», деган жавоб қилинади...

— Ким ўша «сассиқ кекирдагингиз»? Е уни ҳам танимайсизми?

— Йўқ.

— Англияда ким билан алоқа боғлаган эдингиз?

— Пўттиевга чақмоқтошни олиб келган инглиз жаноб Эндрю Томсон билан. Сурати ҳам бор мендан олган қоғозларингиз ичида.

— Аниқроғи рус муҳожирини, НТСнинг ашаддий гумаштаси Андрей Томский билан демоқчимисиз?

Мансур ҳайрат ва қўрқувдан катта очилган кўзларини Терентьевга тикди.

— Сиз буни қаердан биласиз?

— Бунинг аҳамияти йўқ. Демак, сиз собиқ ватанингизга гумаштанинг гумаштаси бўлиб келган экансиз-да?

Мансур бошини эгди.

— Пўттиевга бериб юборган чақмоқтошга ўзингизни танитадиган бирон белги қўйганмидингиз?

— Ҳа, унинг газ қуядиган мурвати атрофида майда ҳарфлар билан исми уйилган эди.

Терентьев ўйланиб қолди. Унинг ингичка сариқ қошлари чимирилиб, кўк кўзлари бир нуқтага қадалди. Ўзига ўзи гапираётган каби лаблари шивирлади.

— Ғоят ажабланошли ва ачинарли ҳол. Бутун бошли оила бойлик, мол-дунё деб ҳаётини барбод қилди. Хиёнат, жиноят, ҳатто ватан хонлигингача бориб етди. Отангизнинг аҳволига қаранг.— Юрий Борисович иргангандек Мансурга кўз қирини ташлади.— Дунёга келиб нима иш қилди? Ўзи майлику-я, бутун оила ёстигини қуритди. Гулдай қизингиз разолат қурбони бўлди. Амакингиз — Қичик қўрбоши соф виждонли юзлаб покиза одамларнинг қонини дарё қилиб оқизди. Етим-есирларни қақшатди. Революция, Ватан, халқ баҳт-саодати учун жонини тиккан отам шўрлик қўрбоши ўқиға учиб, жон берди... Жилла бўлмаса шулар ҳақида ўйлаб кўрдингизми?

Мансурнинг кўзлари қисилди. Таранг тортилган жағлари кўка-

риб, напормон тус олди. Ғазабланыптимиз, беҳуда ўтган умрига ўкин-яптими, дарбадар ҳаётини лаънатлаб, қаршисида ўтирган полковникка суқланиб қараяптими — ажратиб бўлмасди.

Терентьев қўнғироқ тугмачасини босиб, хонага икки соқчи кирганда, Мансурнинг оёқлари қалтиради, қоматдор бўйи иккига бўлингандек букилди. Ярим юмуқ кўзларини ерга қадаб, очиқ эшик томон юрди.

Юрий Борисович Терентьев Тўқсонбоевлар оиласининг сўнги корчалони жаноб Майкл Таксон — Мансур Тўқсонбоев кетидан ғазаб ва нафрат билан тикилиб қолди. Ҳорғин кўзларини ишқалаб, бош чайқаганча, деразанинг икки табақасини ланг очиб юборди-ю, креслога ўтирди.

Октябрнинг муздек соф ҳавоси малла сочларини силаб-сийпалаб, унга ором берарди.

Иигирма еттинчи боб

Машаққатсиз, дард-аламсиз ҳаётдан киши талтайиб, босар-тусарини билмай қолишини Даврон бошига мусибат тушганда билди. Нуқранинг ўлими уни қанчалик ташвишлантириб қўйган бўлмасин, у жудоликни сабр-бардош билан, аламини ичига ютиб, енгилга интилди. Бироқ орадан икки ҳафта ўтмай Истат бибининг оламдан ўтиши уни эсанкиратиб, чуқур ўйлашга, кечирган умрига назар ташлаб, мушоҳада юритишга мажбур этди. Даврон учун бу оғир дамлар бутун умри меҳнатда ўтган онаизорининг беморлик тўшагида ётган кунларидан бошланди.

Истат бибининг ҳаётдаги қувончи, яккаю ягона суянган тоғи Даврон эди. Она ўзи емай унга едирди, қийналган дамларида арзандаси кўнглини ўкситмай деб кўз ёшини яширди. Эрка ўғил талабларини сўзсиз бажарди. Биргина орзуси уни уйли қилиш эди. Давроннинг раъйига қараб бу йўлда чеккан изтиробларини ҳам ошкор этмади. Тўрт девор ичида ёлғиз қолганда, уйқусиз туңларда ютган зардоблари ўзигагина аён. Минг хаёлга борди она шўрлик, не ўйлар миясини кемирди. Ҳаммасини ичига ютди, сабр-тоқат билан кутди.

Нияти рўёбга чиқмади. Она қазо қиладиган кунни эрталаб ўғлининг қўлларини силаб, ёнига ўтқазди. Ёшлик йилларини, уни қуршаб олган қариндош-уруғлари-ю, ҳаётидаги нурли кунларни хушчақчақлик билан гапириб, эслади. Умр йўлдоши билан кечирган ширин дамларини хотирлади. Даврон: «Онам дардан фориг бўлди», деб қувонган эди. Одам ўлими олдидан маълум муддат ўзини тамоман тетик ҳис этиб, ҳатто чехрасидан нур ёғилишини билмаган эди. Ҳаёт билан видолашиш дақиқалари шу бўлса керак. Истат биби тин олди-ю, қия деразадан уфураётган тоза ҳавони симираётган каби энтикиб нафас олди. Давроннинг қўлларини қўйиб юбормай юзларига сурди. Сўнг жилмайиб, илтижо оҳангида ялинди.

— Жон болам, мени гўримда тинч ётсин десанг тезроқ уйлан. Бўйдоқди бошини бит ейди, топганини ит ейди. Етади шунча юрганинг, бачам! Мингтанинг ёр-ёри бўлгунча биттанинг вафодори бўл! Бу гапда ҳикмат кўп. Тириклигимда орзуйим ушалмади. Фарзандимнинг фарзандини кўролмадим. Энди аҳволим дигаргун. Буёғига пайсалга солмагин, тезроқ уйлан, жон балам.

— Хўп бўлади, онажон. Тириклигимда кўрмадим деб бундай ёмон ният қилманг, онажон. Тўйни ўзингиз ўтказасиз, насиб қилса.

Истат биби ором олибми, чарчаганиданми катта очилган кўзларини юмди. Лабларининг четлари буришиб, уйсиз кулди. Ўғлининг қўлидан ўпди-ю, кўзларини очди.

— Довронгинам, Адолатхонга уйланақол. Қандай одобли, гаплари бирам ширин, ўйим-жойим дейтикон абжиргина қиз. Ўзиниям кўнгли бор санда. Жон болам, ҳай дегин. — Истат бибининг зорланиб,

Ўзига умид билан тикилган кўзларига Даврон ортиқ бардош бериб қараб туролмади.

— Ҳай, ниятингиз шу бўлса, хўп-да, онажон. Ўрнингиздан турган куни тўйни бошлаймиз.— Даврон учун бу сўзларни айтиш қанчалик машаққатли бўлмасин она раъйига қаради. Беморликда чеккан азобларидан сўнг чеҳраси энди ёришганда дилига озор бергиси келмади.

Истат биби ўғлининг қўлидан тортиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Қуввати етмай муштдеккина бўлиб қолган бошини қайтиб ёстиққа қўйди. Даврон онасининг боши остига қўйилган оқ ёстиқ билан қизил духоба болишни пастроққа сурди. Истат биби белини ёстиққа суяб, чой сўради. Даврон узатган пиёладаги чойни ичгач:

— Сан ишингга борақол, болам, ман яхшиман,— деди кулиб.— Ҳали замон ҳамшира қизимам келади. Жон бачам, тур энди.

Даврон онасининг кўнгли учун кийиниб чиққан эди, эшикдан кириб келган ҳамшира қизни кўрди-ю, тинчланиб, идорасига кетди.

Орадан беш-олти соат ўтмай шум хабар келди. Даврон қўл-оёғи бўшашиб, бир лаҳза ўзига келолмай қолди. Ҳаётнинг бешафқат зарби уни эсанкиратиб қўйди. Шундагина инсон учун атрофидаги одамлар нақадар зарурлигини илк бор ҳис этди. Бутун қишлоқ оёққа турди. Ёшу қари ёпирилиб келишди. Хаёл ва ғам-ғусса қаддини чўктирган Давронни юпатишар, унинг ёнида туриб ҳамдардлик билдиришар, марҳумани тупроққа топшириш учун зарур барча юмушларни сўзсиз бажаришарди. Бир пайтлари Даврон мукофотдан маҳрум этган Сангин ҳатто Истат биби дафн этилгандан кейин уйига ҳам бормади. Уч-тўрт кишини ёнига олиб Давронларникида қолди.

Оғир дамларда ҳаммани қучгинг келади. Ҳолингдан хабар олган кишиларга меҳр билан боқасан, мулойимлашиб, миннатдорчилик билдиргинг келади. Даврон таъзия билдириб келганларни уч кун дарвоза олдида кутганда буни бошидан кечирди. Хаёли олам кезди. Биратўла ёши улғайган каби ҳаётдаги барча баланд-пастликларга ўзга назар билан разм солди. Дилзорлик, лоқайдлик, кибр-ҳавони келтириб чиқарадиган кўнгилсизликлар ҳақида ўйлади...

Бундай кезларда чорбоққа чиқар, ҳовузча ёнидаги тарвақайлаган анжир шохларига тақаб қўйилган ёғоч сўрида оёқларини осилтирганча ўтириб, сувга хомуш тикиларди-ю, дард-аламларини ёзарди.

Куз чинакамига бошланган палла. Ҳаммаёқни қоплаб ётган сарғайган баргларга қараб Давроннинг юраги алланечук бўлиб кетди. Онаси тириклигида дастлабки қор кўрпасини ёйгунча ҳам чорбоғ саранжом-саришта, дарахт, буталарнинг ости супуриб-сидирилганидан ҳаммаёқ ойнадай ярақларди. Даврон йилнинг олтин фасли — куздан сўрида ҳозиргидек оёқларини осилтирганча ўтириб, баҳра оларди. Айниқса, қавс кунлари сувлар тиниқлашиб, осмон феруза рангга кирган кезларда дили яйрарди. Ҳозир ҳам ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Уша-ўша табиат. Кузнинг енгил, тоза шабадаси Давроннинг баданидаги ҳорғинликни суғуриб олаётгандек уни силаб-сийпалар, озор беришдан чўчиган каби бандидан узган барглари оҳиста ерга қўндиради. Шохдан-шоҳга сакраб, чўгурлашганча патларини тозалаётган оқиш-жигарранг чумчуқлар одатдагидек тинимсиз ҳаракатда. Курт-қумурсқалар ин-инига кирган. Ҳаёт ўз оқимида давом этмоқда. Бироқ Давроннинг ҳаёти ўзгача. Уни эркалаб, қалбига нур, ҳозирги ивирсиқ чорбоққа файз, хонадонга қут-барақа киритиб турган она етишмайди. Даврон Нуқранинг ширин сўзларини, ўзига хос севгисини қўмсайди... Нуқранинг бобосига итоаткорлик билан қўл қовуштириб туришини қораларди-ю, қалбига сезгирлик билан қулоқ солишни, уни қийнаб турган муаммоларни тушуниб, дардига малҳам бўлишни ўйламас эди. Нуқра қолдирган хат Давроннинг у ҳақдаги ўйларини тамоман ўзгартди. Бошда Даврон ўзини эътиборсизлик ва лоқайдликда айблаган эди. Энди чуқурроқ мулоҳаза юрита бошлади. Умуман кишиларга нисбатан бефарқ қараб

келганини, ўзгаларнинг дард-алами, изтиробларини ҳис этмаганини пайқади. Шу чоққача ўзинигина эъозлади, ҳаёт ҳамиша унга тикансиз гул тутишини истади. Уни барча зиддияту машаққатлари билан қабул этишни ҳаёлига ҳам келтиргани йўқ. Нуқрага нисбатан ҳам шундай муносабатда бўлган эди.

Даврон хўрсиниб, сўрининг нақшинкор думалоқ қуббасига суянди. Уйчан кўзлари осойишта жимирлаётган тиниқ сувга қадалди. Унинг сатҳида онасининг ҳорғин чеҳраси акс этгандек бўлди назарида. Унинг ўлим тўшагида ётиб айтган сўзларини хотирлади: «Адолатга ўйланақол. Қандай одобли, гаплари бирам ширин, уйим-жойим дейтикон абжиргина қиз. Узиниям кўнгли бор санда».

Даврон ўрнидан туриб, бошини эгганча боғ этагига борди. Катта ариқ бўйидаги теракларнинг шабадада беҳол тебранаётган оқиш баргларига тикилиб қолди. Қулоғига кимдир шивирлаётгандай бўлди: «Ўзиниям кўнгли бор санда... Бор... бор... санда...»

Сесканиб, орқага тисарилди. Хаёлида Адолат жонланди. Унинг қимтиниб айтадиган сўзлари, зимдан журъатсизгина қараб қўйишларини эслади. Бир ҳафтача бўлди. У қўшни колхоз партия ташкилоти секретарлигига сайланди. Совхоз партия ташкилотига Юнус Юсупов келди. Ҳозир дам олишда. Қайтгач ишни бошлайди. Юнуснинг келиши бошда Давронга эриш туюлди. Аммо ҳозир унга Юнус нақадар зарурлигини тушуниб туришти. Юнусгина у билан ботиниб гаплаша олади, хатоларини юз-хотир қилмай рўй-рост очиб ташлайди, андиша қилиб ўтирмайди. Адолатга нисбатан ноҳақ йўл тутганини ўйлаб, хўрсинди. Хаёл уни яна Адолат сари етаклади. «Қизиқ,— дея жилмайди,— нима қилаётган экан ҳозир?» Хайрлаша туриб, кўзида филт-филт ёш айланганини хотирлади. Адолат нимаси биландир диққатини ўзига тортарди-ю, аммо Нуқранинг жозибаси олдида қандайдир нурсиз ва кўримсиз бўлиб туюларди. Даврон унга бир-икки синчиклаб қараганида, Нуқранинг кўз олдида нақшланган сурати бўйбаста билан туриб қолиб, Адолатни хаёлидан тамоман сиқиб чиқарган эди.

Даврон ҳовузча бўйига келиб, сўрига ўтирди. Онасини излагандек яна сувга тикилди. Унинг сўзларини аниқ эшитгандай бўлди: «Давронгинам, Адолатга ўйланақол...»

Даврон ниманидир чамалаётгандек қошларини чимирганча ўйланди-ю, ўрнидан турди. «Адолатнинг олдига бораман,— дея хаёлидан кечирди.— Нима қилаётган экан?— Чорбоғнинг пастак, бир табақали эшигидан энгашиб, ҳовлига кирди. Айвондаги телефон трубкасини кўтариб, идорани сўради-ю, шофернинг уйга келишини тайинлади. Трубкани ричагага илгач, яна иккиланди.— Нима деб бораман? Сизни кўришга келдим дейманми? Хўш, шундай десам нима қипти? Адолат икки йил бирга ишлади. Бир-биримизга озор бермадик. Мени кўриб, боши осмонга етса керак. Узиям ёмон эмас. Онам раҳматликнинг дидлари бор экан. Суқсурдек қиз. Хотин оладиган бўлсам бундан ортигини топармидим?» Даврон шуларни ўйлаётиб, жиноят устида қўлга тушган одамдек бир қалқиди-ю, диванга ўтирди. Нуқранинг катта кўзлари унга тикилиб тургандай эди... Даврон югуриб, нариги хонага ўтди. Апил-тапил кийинди. Қароридан қайтмаслик учун шошилиб, кўчага чиқди. Дарвозани қулфлаб, машинага ўтиргач, «Қаерга?» дегандек ўзига тикилиб турган шоферга нима дейишини билмай дудуқланди. Кенг елкаларини суянчиққа ташлаб, кўзларини юмди.

Шофер унинг кейинги кунлардаги паришонхотирлигига ўрганиб қолгани учун, моторнинг бир маромда гувиллаётганига қулоқ солаётгандек рулга эгилганча, индамай ўтирарди. Ниҳоят Даврон кўзларини очмай, ўзига гапираётган каби ҳаста овозда:

— Шаҳристонга,— мозорга ҳайданг,— деди-ю, ичидан тўлқинланиб келган дардни тутолмай хўрсинди.

Фикрлаш инсонни улғайтиради деб бежиз айтишмаган. Фикрли

киши бамисоли сокин дарё. У осойишта оқиб, бағридаги дур-жаво-ҳирларни инсонга инъом этиш учун асрайди. Тошқин дарё эса атро-фини бузиб, элни дийда-гирён этади. Даврон шовқинли-суронли йил-ларини ўйлаган сари нохуш хотиралар сув сатҳидаги хас-чўплардек дидини хиралаштирарди. Нега бу ҳақда илгарироқ ўйламади? Ҳозир Давронни қийнаётган жумбоқ ҳам шунда. Кишига истаган ишни қи-лишга имкон берсанг гоҳо жар ёқасига ўз ихтиёри билан боради. Даврон бу ҳақиқатни ўйлаган сари уни чуқурроқ ҳис эта бошлади. Яна хаёлини Нуқра банд этди. Даврон бировнинг ирода-ю, тазйиқи остида ўз фикрини унутиб яшаш кишини фоже ҳолга солиб қўйиши-ни янада тeraanроқ тушунди. Нуқрани ўйлаган сайин нуқсонларини тиниқ ойнада кўргандек яққол кўра бошлади. Онасининг ўлими, му-сибат ҳаётида содир бўлган хатоликларни юзага қалқиб чиқишига туртки берди. Энди Даврон Нуқранинги ўлимига, бир чеккаси ўзи ҳам сабабчи бўлгандек, изтироб ичида қолди. Нуқрадан ҳис-туйғу-лари ором олиши учунгина фойдалангандай бўлди, уни умр бўйи қийнаган муаммоларни ўз ҳаётидаги муаммолардек юрагига яқин тутиб, кўмаклашмаганини сизди. У Нуқра олдида бир умр қарздор бўлиб қолишини пайқади.

Машина қабристонга яқинлашган сари ўйлари уни исканжага оларди. Давронда, ўзигагина эмас, атрофидаги инсонлар тақдирига, содир бўлаётган жамики воқеа ва ҳодисаларга масъулият ва жавоб-гарлик билан қараш туйғуси уйғона бошлади. У неча кунлардан буён қийноққа солиб келаётган чигалликнинг тугунини топгандай хийла енгиллашди.

Қабристоннинг ҳар бир гишти сукунат оламига чорлаётгандек юракка ваҳм солади. Даврон кираверишда қўлларида гул ушлаб турган аёллар рўпарасида тўхтади. Бу ерда гулчилар бозордагидек шовқин-сурон солишмас, ҳар бири қўлида дасталаб олган гулларини кўрсатиб, шивирлабгина сўзлашар, маъно англамайдиган қиёфала-ри жиддий ва ўйчан эди. Давроннинг диққатини дарвоза кесақисига суяниб турган ёшгина жувон қўлидаги ҳар бири нимкосадек тўқ-қи-зил атиргуллар жалб этди. Даврон бир қучоқ гулни олиб, шоферга узатди. Челақдаги хризантемадан ҳам танлаб олгач шофернинг қў-лидаги атиргулларга қўшиб, дарвозанинги баланд пештоқи остидан кирди-ю, чап томонга бурилди.

Нуқранинги қабри устидаги гуллар сўлибди. Қора боғичлардаги зарҳал ёзувлар куз ёмғирида ювилган, ғижимланиб лойга қоришиб ётарди. Даврон энгашиб, уларни йиғиб олди. Эшиги устига: «Дафн этиш идораси», деб ёзилган хона ёнидаги ташландиқ гуллар солина-диган катта темир қути устига қўйди. Қабристон хизматчиларининг бирдан супурги билан бел олиб, қабрнинг устини текислади. Атро-фини супуриб-сидиргач, гулларни қабр билан айтган сочди. Унинг қўнғир сочлари паришон, кўзларида ёш. Даврон қабр рўпарасидаги курси-га оғир чўкди. Бошини кафтлари орасига олиб энгашганча, ҳозирги-на қўйилган гуллар орасидан қорайиб кўринаётган нам тупроққа ўкинч билан тикилди. Тўқ қизил атиргулларга қараб туриб Нуқра айтган эртани эслади: «Менинги севимли шаҳзодам, бу юрак қоним-дан битган гул. Оҳим қулоғингизга етганда, шу гулни ҳидланг...» Даврон инграб юборди. Энгашганча мазор тупроғидан ҳовучини тўл-дириб олди-ю, кафти орасида сиқиб ҳидлади. Яна Нуқра шивирла-гандай бўлди: «Соғиндингизми?»... Нуқра ошхонадан чойнак кўта-риб келиб, бу сўзни ўзига хос жозиба билан айтган эди. Давроннинг эти жимирлаб кетди. Кўзларини юмган эди, Нуқра яна шивирлади: «Ман бир умр сизникиман, жо-он!..» Даврон ўрнидан туриб кетди. Чўнтагидан дастрўмолини олиб, мазор тупроғидан унга тугди. Қизил гуллардан бирини олиб, ҳидлаганча, бел билан супургини кўтарди. Бояги хона эшиги олдига қўйди-ю, ичкарига кирди. Столга энгашган-ча ниманидир ёзаётган олтмиш ёшлардаги оқсоч киши Давронни кў-риб, қўлидаги ручкани қўйди.

— Келинг, укажон, ўтиринг,— у деворга тақаб қўйилган стулларга ишора қилди.

Даврон стуллардан бирига ўтириб, нафас ростлагач, хаста ва маъюс овозда гапирди:

— Мармар тош қўймоқчийдим...

— Кўп яхши, укажон. Қанақасидан? Оқиданми, қорасиданми?

Даврон ўзига савол назари билан тикилиб қолган кўзларга қадалиб, ўйланиб олгач:

— Қорасидан,— деди ортиқ гапиришга ҳам мажоли йўқдай овози қалтираб.

— Энди, укам, қиш келяпти. Мозор ҳам чўка бошлайди. Тупроқ ўрнашиб, зичлашгач, баҳорда қўйса бўлади. Унгача тайёрлаймиз. Янги йилдан сўнг хабар олинг. Сурат ишлатмоқчи бўлсангиз, униям олакелинг. Ҳисоб-китобларни қилиб, тошни мартгача тахтлаб қўямиз. Маъқулми?

Даврон унинг гапини маъқуллаб, бош ирғади. Урндан туриб, шляпасини кийганда қабристон хизматчиси ўзига гапираётгандек:

— Тошни қанақа йўнишним қишда келишиб оламиз,— деди-ю, ручкани йўгон бармоқлари орасида сиқиб, қозозларга энгашди.

Давроннинг фикри анча тиниқлашган бўлса-да, Нуқранинг қабри устидаги хаёллари руҳига қаттиқ таъсир этди. У ортиқ ҳеч нарса тўғрисида ўйлашни истамасди. Машина ўриндиғига ўзини ташлаб:

— Уйга ҳайданг,— деди ҳорғин.

Йигирма саккизинчи боб

Ваҳобов москвалик меҳмонни креслога ўтқазиб, кийикнусха қизил пиёлада чой узататуриб:

— Ҳозирча бизнинг сувдан ичиб туринг, икки дарёни бошлаб келгунингизча қарз бу,— дея кулди.

Академик Николай Прохорович Евдокимов пиёладаги олтин суви югуртирилган кийик тасвирини синчиклаб кўздан кечираркан, жилмайди.

— Кийикни тезлик рамзи дейишади. Пиёлани ҳам атайин келишимни пойлаб топтирганмисиз дейман?— Николай Прохорович юпқа, қизил лабларини чўзиб кулди.— Буни бизда «Бика за рога», дейди.

Ваҳобов ҳам бўш келмади.

— Бизда: «Хўкизнинг шохига урсанг, туёғи сирқирайди» деган таъбир бор.

— Оббо сиз-э, бир пиёла чой бериб, бутун группани ўзингизга ром этмоқчимисиз ҳали? Бекорга айтишмаган экан: шарқда меҳмоннавозлик билан бир пиёла чой тутиб, қалбингни овлайди деб. Ҳали бу чой билан шерикларингним қарздор қиламан денг?— Николай Прохорович Сибирнинг тўлиб оқадиган Обь ва Иртиш дарёлари сувининг бир қисмини Урта Осиёга оқизиш учун танланган канал трассаси бўйлаб ўттиз кишилик группа билан келганига ишора қилди.

— Энди, Николай Прохорович, ўзбекнинг: «Бор товоғим, кел товоғим», деган яхши ибораси ҳам бор. Сиздан угина, биздан бугина. Сибирь Урта Осиёга Обь, Иртиш дарёларидаги бутун сув миқдорининг атиги беш фоизинигина беради. Урта Осиё бунинг эвазига Сибирга пахта, шоли, сабзавот, узум, қовун-тарвуз етказиб туради. Биз сиз берган сувни пул қиламиз. Ҳар йили ўн миллиард сўмлаб қўшимча қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириб берамиз. Қани, энди тарозига қўйлик-чи, қай палласи оғирроқ келаркин?

— Гап масаланинг фақат моддий томонидагина эмас, Абдукарим Ваҳобович. Табиатнинг жиғига тегаверишнинг оқибати ёмон бўлишини ҳам унутмайлик. Сибирдаги беҳисоб сўлим ўрмонларнинг ҳоли не кечади бу ишлар амалга оширилгач? Об-ҳаво-чи? Унинг ўзгармаслигига ким кафолат бера олади? Океан нарёғида канадаликларнинг айюханнос солаётганларидан ҳам хабарингиз бор. Улар Шимолий муз

океани атрофидаги ерлар музлик зонасига айланади, деб ташвишлан-яптилар. Бу жиддий масалаларни ҳисобга олмай иложимиз йўқ, менимча, Абдукарим Ваҳобович.

— Менимча, Николай Прохорович, бу қадар ташвишга тушишга асос йўқ.— Ваҳобов кескин эътироз билдириб, бош чайқади.— Сиз бир нарсага эътибор беринг-а!— У ўрнидан турди. Столи устидаги қизил кўрсаткични олиб, Николай Прохоровични деворга осиглиқ жаҳон сиёсий харитаси олдига бошлади. Юқорига қараб туриб, кўрсаткични Сибирь дарёлари устига олиб борди. Шошилмай уни дарёлар устида аста юргизиб, нималарнидир чамалади. Сўнг Николай Прохоровичга қаради.— Россиянинг ўн икки дарёси сувларини қишин-ёзин бекорга Шимолий муз океанига олиб бориб ташлаяпти. Тўғрими?

Евдокимов Ваҳобовнинг нимага шама қилаётганини тушунмай:

— Фараз этайлик, шундай,— деди.

— Суғориладиган майдонларни четлаб, Шимолий муз океанига бориб қуйилапти бу дарёлар, демоқчиман. Ун икки дарёнинг иккитасидан беш фоиз сув олинганда табиат исён кўтармас дейман... Наҳотки шу билан бағрида шунча дарёлар оқиб турган Сибирь иқлими ўзгарса? Наҳотки бутун бошли океан икки томчи сув туфайли соҳилларини музликка бурқаса? Партия белгилаган «аср плани»нинг асил моҳиятини тушунмаётган айрим қайсарларнинг исёни эмасмикин? Ахир сув танқислиги планетамиздаги жамики халқларни ташвишлантираётган муҳим проблемалардан бири бўлиб турибди ҳозир. Нега энди у мамлакатимизнинг қурғоқ зоналарида ҳал этилаётганда ўзимиз тиш-тирноғимиз билан қарши туришимиз керак?

Евдокимов бу ўринли талабга дафъатан эътироз билдиришга асос тополмай, гарадудланиб, дудмал жавоб қайтарди.

— Бўлажак канал трассаси бўйлаб икки ярим минг километрдан ортиқ масофани босиб келган группаимизнинг муддаоси ҳам масаланинг мана шу барча чигал томонларини ҳал этмоқ.

— Эҳтимол фан нуқтаи назаридан буни атрофлича тадқиқ этиш зарурдир. Аммо бу ишни ҳаддан зиёд чўзиб юбормаётганмикинмиз?— Ваҳобов Николай Прохоровичга ён бергандай бўлиб, яна фикрининг исботига ўтди.— Урта Осиё республикалари ва Жанубий Қозоғистонда ўттиз миллион гектарга яқин суғоришга яроқли ер бор. Шунинг ярми бизнинг республикаимизда. Бизда ҳар йили юз минг гектардан кўриқ очилапти. Бошқа республикаларда кўриқ очиш шунга яқин суръатларда давом этмоқда. Сибирь дарёлари сувининг бир қисмини Урта Осиёга тезроқ оқизишнинг нақадар катта ижтимоий-иқтисодий аҳамияти борлигини кўряспизми? Энди бизнинг областимизни олиб қаранг. Одамларингиз Томди чўлларига боришган бўлишса, келиб айтишар. Сибирь дарёлари биргина шу районимизда салкам ярим миллион гектар ер очиш имконини беради. Бу иккита область деган сўз. Шаҳристон бу йил давлатга салкам етти юз минг тонна пахта етиштириб берди. Томди ерлари ўзлаштирилгандан кейин эса биз давлатга икки миллион тоннадан зиёд пахта берамиз. Мева, сабзавот, қовун-тарвуз, ғаллани қўятурайлик. Озиқ-овқат танқислиги хавф солиб турган бир пайтда бу жуда муҳим эмасми?

Николай Прохорович баланд қоматини эгиб, Абдукарим Ваҳобовичнинг елкасига қўл ташлади-ю, уни креслосига олиб келиб ўтқизди. Ўзи ҳам жойига ўтиргач, ярақлаб турган майда, текис тишларини кўрсатиб кулди.

— Куйиниб гапираётганингизнинг сабабини тушуниб турибман, Абдукарим Ваҳобович. Аммо биз хатога йўл қўйиб, келажак олдида жавобгар бўлмаслик учун яна бир синчиклаб ўрганишга қарор қилдик. Балки масала сизларнинг фойдангизга ҳал бўлар. Унгача ички ресурслардан ҳам оқилона тежаб-тергаб фойдаланиш зарурлигини унутмаслик керак.

— Шуни ҳам ҳисобга олинки, Николай Прохорович, Орол ҳавзасидаги улкан ер майдонларини маҳаллий сув ресурслари билан су-

гориш имкониятлари тўқсонинчи йилларнинг бошига келиб тугаб би-тади. Ҳозир ҳам Сирдарёнинг суви «айлана ясаб» далаларни икки марта суғоряпти. Бунинг натижасида ундаги нитратлар сони беш бал-робар ошиб кетган. Қайта ва қайта суғориш натижасида сувдаги нит-ратлар таркиби тобора кўпайиб боради. Бу — табиий куч билан тўл-ган сув зарур деган гап. Бу сувларни эса Сибирнинг Обь, Иртиш, Енисей дарёларидан олиш мумкин. Бу ёқда Орол денгизининг сув сатҳи йил сайин пасайиб бораётганидан хабардорсиз, албатта?

— Помирдаги Сарез кўли сувини Орол денгизига оқизиш масала-си ҳам ўрганиляпти, адашмасам?

— Тўғри. Аммо ҳали у ҳам насия гап.

— Нақди Сибирь денг?— Николай Прохорович завқланиб кул-ди.— Яхши, қўриқ очишга шунчалик шай бўлиб турган экансизлар, биз ҳам бутун имкониятларимизни ишга солиб, масалани тезроқ ҳал этишга чин пионерлик сўзини берамиз.— Евдокимов гўштдор оппоқ панжасини ёзганча, бош бармоғини пешонасига тираб, завқланиб кулди.

— Бу бошқа гап.— Ваҳобов пиёлага чой қуйиб, узатди.— Энди мана бу кийик тасвири хотирангиздан мустаҳкамроқ ўрин олиши учун яна бир пиёла чойдан ичсангиз, соз бўлади. Кейин сизни сув байра-мига таклиф этмоқчиман.

Николай Прохорович пиёлани Ваҳобовнинг кўлидан олатуриб, малла қошларини чимирди.

— Бу антиқа янгича байрам ҳам бизнинг шарафимизга бағиш-ланганми дейман?— Евдокимов хавотирлангандай Ваҳобовга тикилди.

— Йўқ, йўқ, буёғидан ташвишланмасангиз ҳам бўлади.— Бу — бояги ўзингиз айтган маҳаллий сув ресурсларимиздан унумли фойда-ланаётганимиз шаънига уюштирилган байрам. Теплоходда бизнинг маҳаллий Қора денгизимизда сайр қилиб, Кавказ тоғлари этагида юр-гандай ҳис этасиз ўзингизни.

— Жуда қизиқтириб қўйдингиз. Борганим бўлсин.— Евдокимов соатига қараб қўйди.

— Унда турайлик. Теплоходга тушиш олдидан истеъдодли рассо-мимиз Қаҳрамон Розиков асарлари кўргазмасини ҳам кўрамиз.

— Жуда соз, мезбондорлик қонун-қоидаларига бўйсунгани ҳолда меҳмон инон-ихтиёрини сизга беришга тайёр.— Николай Прохорович ўрнидан туриб, оппоқ сочли бошини эгганча таъзим этди...

* * *

Ноябрь шабадасида Тўдакўлнинг шишадек тиниқ суви мавж уриб жимирлайди. Нариги соҳили аранг кўзга ташланаётган кўлга бир ярим миллиард куб сув йиғилади. Олисдан бир жуфт елкан оқариб кўринади. Ундан нарироқда байдаркаларни йнгит-қизлар чаққонлик билан бошқариб боришмоқда. Соҳилда кимдир кўлидаги қармоқ-чўпни маҳкам ушлаганча балиқ илинжида қимир этмай ўтирипти. Атроф сокин. Ёзда ўтқазилган кўчатлар шамолда беҳол тебранади. Соҳилдаги икки қаватли катта шийпон пештоқида байрам шарафига кўтарилган алвонранг байроқлар ҳилпирайди.

Шийпон олдидаги асфальтланган майдондан келаётган аёл ва эркак кунгиракор ёғоч зинадан шошилмай юқорига кўтарилишди-ю, ўнг томондаги эшиги устига катта ҳарфлар билан: «Рассом Қаҳра-мон Розиков асарлари кўргазмаси» деб ёзилган залга киришди. Улар кўргазмага қўйилган асарлар муаллифи Қаҳрамон билан унинг умр йўлдоши Румия Розикова. Уларнинг бахтиёр чеҳраларидан кул-ги аймасди. Қаҳрамон хотини эгнидаги оч ҳаворанг плашни ичкари хонадаги гардеробга илгач, энсиз ҳошияли жигарранг шляпасини ечди. Сийрак қора сочларини ойнага қараб тарагач, залга ўтди. Кўргазмани дастлабки томошабинлар кўздан кечиришарди. Эшик-дан кираверишда осиб қўйилган катта полотно одамлар диққатини дарҳол жалб этарди. «Чўлда баҳор саси» деб номланган бу картина

чиндан ҳам улуғвор. Чайқалиб тўш ураётган денгиз ортида чўл чекиниб, уфққа қадалиб қолган. Денгизнинг кўм-кўк суви, атрофдаги лола-гуллар тўлқинланиб, баҳорни қутлаётгандек сапчимоқда. Қизғиш жигаранг тоғ чўққилари узра қуёшнинг заррин нурлари жилваланади.

Томошабинларнинг кўпчилиги рассомнинг хотини портрети олдида туриб қолишди. Бу портрет ёнидан лоқайдлик билан ўтиб кетиш мумкин эмас эди. Румиянинг ғоят латиф юз бичими, орқага дид билан турмакланган ипакдек майин хурморанг сочлари, юксак маҳорат билан тасвирланган бўйин ва елкалари портретга мукамаллик бахш этмоқда. Бироқ томошабинларни Румиянинг холстдан боқиб турган кўзлари кўпроқ ўзига жалб этарди. Маъюс кўзларида ҳистуйғуларни қитиқлайдиган қандайдир, ички кечинмалар ялт этиб намоён бўларди. Айни чоқда бу кўзлар болаларникидек ҳаяжонли чақнар, одамларга, оламга чексиз миннатдорчилик билдираётган каби бахтиёр боқарди.

Каттагина холстда ишланган «Кекса чўпон» портрети кишини бир дам ўйлашга, инсон тафаккурининг нақадар терадлигини мушоҳада этишга ундарди. Тошбобонинг ботиқ кўзлари чўлга қадалган. Унда ўтмишнинг аянчли дамларидан кўра келажакка умид яққолроқ акс этади.

Қаҳрамон ҳаяжонланиб, шийпон панжараси олдига келди. Денгиз каби соҳилга сапчиётган кўл мавжида минглаб кишиларнинг пешона тери жилваланаётган бўлиб, беихтиёр блокноти устида қалам тебрата бошлади.

Теплоходнинг одамларни чорлаб берган бўғиқ овози уни ўзига келтирди. Қаҳрамон шошилиб, ичкарига кирди. Картиналар олдида ўймалашиб турган одамлар тўпини ёриб, гардероб томон юрди. Шляпасини кийиб, Румиянинг елкасига плашини ташлагач, эр-хотин пастга тушишди.

Орадан кўп ўтмай, теплоход кўл ўртасига сузиб бориб, тумшугини Қарноб тоғи томон бургач, шитоб билан илгарилаб кетди. Теплоход палубасидаги иккита катта столга чўлдан олинган дастлабки ҳосил — табиат неъматлари териб қўйилган эди. Олтиранг бугдой бошоқлари, чамандек очилиб турган пахта чаноқлари, ноябрь қуёшида жилваланаётган қоракўл терилари, қучоққа сиғмас қовун-тарвузлар қилинган меҳнат самараларини кўз-кўз этаётгандек ўзига чорларди.

Ваҳобов Николай Прохоровични бошлаб келиб, тарвузлардан бирини сўйди. Шарбати оқиб турган бир тилим қора пўчоқ тарвузни узататуриб, ҳазиллашди.

— Буни ҳам сизга кейинги ҳосилгача қарзга едиряпмиз, Николай Прохорович. Одатда ҳамма нарсанинг чатиштирилган навлари аъло саналади. Сибирь сувида етиштирадиган тарвузимиз бундан ҳам ширинроқ бўлади. Ушанда тарвузни ўз қўлингиз билан сўйиб, бизга ҳам бир тилимдан берасиз.

Николай Прохорович бош чайқаб, тарвузни олди-ю, орқасида турган Афанасий Васильевич билан Раҳим Аҳмедовичга йўл берди.

— Бу дейман, Абдукарим Ваҳобович, ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир, қабалида бўляпти шекилли.— Кедров елкаларини силкитиб кулди.— Социализм принципига кўра ишламаган тишламайди. Сиз бўлсангиз Николай Прохоровични тайёр ҳосилни узингиз чақиряпсиз. Буларам ёз иссиғида келиб тер тўкишин-да биз билан бирга. Унда тарвузлари янаям ширинроқ бўлади, нима дейсан, Раҳим?

— Йўқ, дўстим, мен бу фикрингга қўшилолмайман. Ирригатордан сув, сизлардан меҳнат.

Николай Прохорович яқинроқ келиб, хахолаб Раҳим Аҳмедовични қучди.

— Бормисиз, Раҳим Аҳмедович. Яхшиям сиз бор экансиз, бўлмаса дўстингиз мени нақ текинхўрга чиқарарди-я!

— Узи сув келтирган эмас, кўза синдирган азиз бўлади, Николай Прохорович. Аммо сиз олиб келаётган сув қардошлигимизни янада мустаҳкамлашини ҳисобга олиб меҳнатдан озод қиляпмиз. Шунинг учун Афанасий Васильевичнинг гапларига қулоқ солманг. Узи академик академикни сира кўролмайди. Пир кетган. Парво қилманг, Николай Прохорович.— Ваҳобов қовунни сўйди.— Қани, энди чўл қовуниданам татиб кўринг-чи, кейин бир фикрга келармиз,— дея қовундан бир тилимини академикка узатди.

Тўдакўл чиндан ҳам тоғ этагидаги улкан денгизни эслатади. Қуёш нурида чўққилари қизғиш жигаранг товланаётган Қарноб тоғи асрий сукунат чекинганидан қувонгандек виқор билан қад кўтариб турипти. Унинг этагидаги минг гектарлик боғ инсон меҳнатига мадҳ ўқиётгандек тинимсиз шовуллайди.

Абдукарим Ваҳобович теплоход панжарасига яқинлашиб, яна Евдокимовга мурожаат қилди.

— Бу бизнинг Пицундамиз, Николай Прохорович.— У қўлини Урта чўлдан Қарши чўллари томон ястаниб ётган кафтдек экин майдонлари, кўзиқориндек бирин-кетин кўтарилаётган баланд-паст иморатларга қадади.— Энди мана бу тоққа разм солинг. Хўш, унинг Қора тоғдан нима фарқи бор? Қора денгизимиз эса остимизда. Яна уч-тўрт йилдан кейин Қарноб тоғи этакларидаги мана бу мурғак дарахтлар ҳосилга киради. Чўлнинг иссиқ дамани ҳузурбахш нафаси билан босади. Ҳадемай чўлдаги янги шаҳарларни асфальт йўл бирига улайди. Қанал бўйидаги токзорлар ҳосилидан қанду асал томади. Ушанда пўлни бегона қилмай путевкани ўзимиздан оласиз. Тоғ ёнбағридаги пистазору бодомзорлар чинакам ҳордиқ чиқарадиган сўлим жойларга айланади. Шаҳристонликлар сизни камарбаста бўлиб кутиб олади.

— Раҳмат, Абдукарим Ваҳобович! Бу гапларингизни албатта сибирлик дўстларга етказамиз. Бу ҳам чин пионерлик сўзи.— Николай Прохорович гўштдор панжасини ёзиб, бош бармоғини пешонасига босиб салют берди.

Атрофдагиларнинг қийқирик кулгилари остида теплоход ҳамон илгарилар, унинг парраклари кўпиртириб, парчалаб итқитаётган тиниқ сув зарралари атрофга сачрар, Тўдакўл сатҳини чайқаганча дуржавоҳирлардек жимирларди...

Теплоход тумшуғида бу ажиб манзарани завқланиб томоша қилаётган Румия энтикканча эрининг елкасига бош қўйди. Олисдан кўринаётган баланд-паст барханлар, чексиз кенгликларга разм солди.

— Қаранг, қумликлар чекиниб, қаёққа сўрилипти.— У нозик кўрсаткич бармоғини уфққа қадалиб қолган қум тепаликларига қаратди.— Булар сўнгги барханлар бўлса керак-а?— Бошини кўтариб, узун киприкларини пирпиратганча эрига қаради. Қаҳрамон Румиядан кўз узмай, ҳаяжонли овозда шивирлади.

— Эҳтимол чўлнинг сўнгги барханлари бўлиши мумкиндир. Аммо ҳаёт барханларининг сўнггиси бўлмайди. У барча даврларда бирдай инсон билан куч синашмоқчи бўлгандек йўлига ров солиб туради. Бу барханнинг биридан ошиб тушсанг, иккинчиси, учинчиси олдинда кўндаланг туради. Гўё инсон шу барханларни емириб ўтиш учун яралгандай.

— Балки ҳаёт шунинг учун ҳам шириндир.— Румиянинг ёқимли овозини маъқуллагандек теплоход тумшуғи билан ёриб бораётган тўлқинлар баланд кўтарилиб, сув зарралари чор атрофга сачради.

Қаҳрамон юзидаги томчиларни сидириб, жавоб берди.

— Аммо ҳаётни ширин қиладиган биз тинмай курашиб қўлга киритаётган меҳнатимиз самараси. Кураш эса тараққиёт, истиқбол йўлини очиб беради. Кураш бўлмаган жойда тараққиёт, истиқбол эшиклари берк. Бугунги қўлга киритган ҳар бир ғалабамиз — эртанги кунимизнинг мустаҳкам пойдеворидир. Қуриладиган бинонинг умрбоқийлиги эса пойдевордан...

Теплоход панжарасига суяниб турган Очил бобо ҳар замонда бу икки бахтиёр ёшга кўз қирини ташлаб қўяр, ўғилларини қўмсарди...

Бирдан теплоход мачтаси биқинида ўрнатилган карнай қитирлаб, одамлар диққатини тортди. Радио орқали республика қишлоқ хўжалиги ходимларидан катта бир группасига ҳукумат мукофотлари берилгани ҳақидаги хабар эълон қилиниб, теплоход сайрида иштирок этаётганлар номи санаб ўтилди. Тошбобо Ҳаққулов, Наим Файзиев, Сулаймон Исматовлар Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган юксак унвонга сазовор бўлишган эди. Боқижон ва Соқижон Самиевларнинг «Меҳнатда ўрнатилган кўрсатгани учун» медаллари билан мукофотланганликлари алоҳида таъкидлаб ўтилди. Ниҳоят Румиянинг номи тилга олинганда Қаҳрамон уни бағрига босди. Теплоходда қарсак товуши янгради. Палубада, одамлар ўртасида турган Тошбобо, Наим, Сулаймонни бирма-бир қучоқлаб ўпишарди.

Очил Бобо Ваҳобовнинг четроққа чиққанини кўриб, унга яқинлашди. Ҳол-аҳвол сўрашди-ю, гапни нимадан бошлашини билмай, ўнғайсизланиб қолди. Ниҳоят қўлини кўксига қўйиб сўз бошлади.

— Анчадан буён сизга миннатдорчилигимни айтмай деб юрийдим. Минг раҳмат. Ушанда чолу кампир қарийб бир ой даволаниб чиқдик. Яна бир маслаҳат бор эди, ўртоқ Ваҳобов.

— Бош устига, Очил бобо, қўлдан келса маслаҳат беришга тайёрман.— Ваҳобов Очил бобога яқинроқ сурилди.

— Ҳадемай партиямиз съезди бўлади. Шунга бир оз савғоти¹ ҳозирлаётгудим. Эчки энликкина хат минан юбормоқчийдим съезд кунларида. Хатини бир кўриб бермайсизми, ўртоқ Ваҳобов? Сиз шу ерда бўласиз деб атайлаб келдим.

— Жоним билан, Очил бобо. Қани хат?

Очил бобо йўл-йўл қора костюмининг ён чўнтатига қўл солди.

Ваҳобов теплоход панжарасига суяниб, ўқий бошлади:

«Совет Иттифоқи Коммунистик партияси йигирма олтинчи съездида!

Жонажон Коммунистик партия йигирма олтинчи съезди делегатларини катта қувонч билан табриклайман!

Мен Ўзбекистонда туғилдим, вояга етдим. Отам босмачиларга қарши курашди. Мен Улуғ Ватан уруши йилларида кўнгилчилар қаторида фронтга кетдим. Жанг қилдим. Икки ўғлим Ватан учун курашда ҳалок бўлди. Мен жароҳатланиб, она қишлоғимга қайтдим. Асаларичилик билан шуғуллана бошладим. Газли, БАМ қурувчиларига уч-тўрт йил ичида салкам бир ярим тонна асал, бир тоннадан ортиқ қуруқ мева савғоти юбордим. Районимиз шифохонасига минг тупдан зиёд мевали дарахт кўчатларини ҳадя этдим.

Делегат ўртоқлар! Сизларга астойдил сиҳат-саломатлик, ишларингизда муваффақият тилайман. Меҳнатим маҳсули, арзимас тортигим — уч юз кило асални қабул этсангизлар.

Эҳтиром билан Очил бобо Ҳалимов».

Ваҳобов чақнаб турган кўзларини бобога тикди.

— Минг раҳмат сизга, Очил бобо. Жуда яхши ўйлабсиз.

— Сиздан яна бир илтимос. Съездга кетаётганда шуни жўнатишимга ёрдам берсайиз.

— Буёғидан хотиржам бўлинг. Съездга кетаётганимизда хатингизни, совғаним олаборамиз. Сизга одам юбориб, хабар қиламиз.

— Раҳмат, ўртоқ Ваҳобов, маслаҳатли ишим шу эди.

Бобо қўлини кўксига қўйганча кетаётган эди, Ваҳобов уни тўхтатди.

— Қаёққа кетяпсиз томошани ташлаб. Қани, юринг бу ёққа,— дея Очил бобони раққосаю хонандалар даврасига олиб кирди.

Шодиёна пешингача давом этди. Теплоход шийпонга яқинлашганда сув сайрини кутаётганлар тўдаси соҳил томон юришди. Шу

¹ Савғоти — совға.

куни қуёш гардиши қизариб, уфққа ёнбошлагунча теплоход парралари остидан отилиб чиқаётган сув зарралари катта тантана шарафига салют бераётган каби жимирлаб, дилларни хушнуд этди.

Йигирма тўққизинчи боб

Баъзан ҳаётдаги икир-чикирларга эътиборсизлик билан қараш катта масалаларни идрок этабилмаслик оқибатида пайдо бўлади-ю, режадаги ишларнинг амалга оширилишига тўсқинлик қилади, кўзда тутилмаган юмуш ва ташвишларни келтириб чиқаради. Шахристондаги сув омборлари тўлатилаётган айна долзарб кунларда икки насос станциясининг тўсатдан тўхтаб қолишига аслида Сув хўжалиги министри Жавлон Мардиевнинг орқа-ўнгини ўйламай берган буйруғи сабаб бўлган эди.

Абдукарим Ваҳобович партия йигирма олтинчи съезидан баланд руҳ билан қайтиб, оила даврасида дам олиб ўтирганида, телефон жириглаб қолди.

— Эшитаман... Раҳмат, Садри Пўттиевич, ўзингиз яхшимисиз? Нима? Насос станциялари ишдан чиқди дейсизми? Қачон?.. Тезда обкомга етиб боринг. Уртоқ Мардиевгаям телефон қилиб, масалани тўшунтиринг. Эрталаб етиб келсин.

Ваҳобов трубкини босиб-кўтаргач, обком навбатчисини олди.

— Салом. Ваҳобовман. Сиз тезда область ички ишлар бошқармаси билан боғланинг, прокурор билан банк бошқарувчисини чақиртиринг. Мен ҳозир етиб бораман...

Ваҳобов ўйланиб қолди. Йил давомида насослар тез-тез ишдан чиқяпти. Олдинги гал суриштирганида насосларни ҳаракатга келтирувчи двигатель ўқи сал вақт ўтмай ейилаётганини айтишган эди.

Ваҳобов гараждан машина чақириб, обкомга етиб борди-ю, кабинетига кириши биланоқ телефон трубкини кўтарди.

— Менга Ҳамза насос станциясини уланг. Ҳа, ҳа. Яхши... Алло, ким бу? Салом. Мен Ваҳобовман. Тагин нима бўлди?.. Машина залига мушук кирди дейсизми? Мушук қаердан киради унинг ичига?.. Яхши. Эрталаб етиб борамиз. Одамларингизни йиғиб туринг.

Ваҳобов таажжубланди. Бирда станцияга кириб ўганида кабеллардаги ширин клейга сичқонлар ўчакишаётганини айтишганди.

Навбатчи Ваҳобов таклиф этган кишиларни бошлаб кирди. Абдукарим Ваҳобович улар билан кўришиб, узун стол ёнига ўтқизди-ю, ташвишли овозда мурожаат қилди.

— Икки насос ишдан чиқиб ётганидан хабарларингиз борми?

Утирганлар бир-бирларига қараб, елка қисишди.

— Насослар ремонтга сиз пул тўлайсизми?

— Ҳа, Абдукарим Ваҳобович, биз пул берамиз,— деди таажжубланиб, бошқарувчи.

— Берган пулларингиздан қандай фойдаланишаётганини суриштирасизларми?

— Албатта, Абдукарим Ваҳобович.

— Сизлар-чи?— Ваҳобов милиция бошлиғи билан прокуратурага юзланди.— Шаҳардан ташқарида бўлаётган ишлардан сира хабар оласизларми?

— Шундай, Абдукарим Ваҳобович. Районлардан кунда оператив маълумотлар келиб туради.

— Яна қозғозлик. Мен ҳақиқий аҳволдан хабардормисизлар, деб сўраярман. Келаётган маълумотлардан эмас.— Ваҳобов юзини ойна томон буриб, ўйланиб турди-да, таъна қилаётгандек сўзида давом этди.— Насос станцияларининг тез-тез ишдан чиқиб қолаётганининг сабаби нимада? Балки деталлар меъёрига етказилмай ремонтдан чиқарилаётгандир. Бунинг устига кабелларга сичқон оралаб қолипти. Демак кабелларнинг изоляция ленталарида ширинлик модда-

си бор. Буни аниқлаб, заводга рекламация бериш керак. Иккита жингиртак сичқон кабелни яланғочлаб, бутун бошли станцияни тўхтатаётган бўлиши ҳам мумкин. Ҳозиргина Ҳамза насос станциясига телефон қилсам, машина залида бароқ мушук ўлиб ётипти, дейишди. Бу ишларни текширмайсизми? Қачонгача давом этади бу ҳол?!

— Абдукарим Ваҳобович,— четда ўтирган прокурорга мурожаат қилди.— Кабелларни билмайману аммо деталлар ремонт масаласида кўзбўямачилик ҳам, жиноят ҳам борга ўхшайпти. Яқинда тушган бир шикоятни текширдик. Ремонт ишлари давлат стандарти талабларига жавоб бермаётганини аниқладик. Ремонтдан чиққан ўқ уч минг соат ўрнига уч юз соат ҳам ишламай ейилиб қоляпти. Маълум бўлишича, Сув хўжалиги министрлиги жанжал чиқишидан чўчиб, ремонтталаб деталларни тузатишни тезлаштириш учун ҳар бир кишига икки-уч баравар ортиқроқ маош тўлаб ишлатаётганмиш. Натижада ремонтчилар детал тезроқ ишдан чиқишининг йўлини излаб, жиноятга қўл уришяпти. Сўнги текширув ишларини олиб боряпмиз. Шундан сўнг область партия комитетини хабардор этмоқчи эдик.

Ваҳобов креслога суяниб, хаёл суриб қолди. «Масала равшан,— ўзича ўйлади.— Демак ўртоқ Мардиев тўлаётган мўмай пуллар одамларни жиноятга қўл уришга мажбур қиляпти. Бунинг устига машиналарни атайлаб тўхтатишгача бориб етишяпти. Бароқ мушук ҳангомаси ҳам шу чиркин қўлларнинг иши».

— Яхши,— деди ниҳоят Абдукарим Ваҳобович.— Ишни давом эттириб, охирига етказинг.— У прокурордан кўзини узди.— Сизлар ҳам бу масалага жиддийроқ киришинглар.

* * *

Жавлон Мардиевнинг бу галги Шаҳристон сафари, унинг ўзи учун қанчалик қутилмаган бўлмасин, Абдукарим Ваҳобовични ҳам таажжублантириб, ҳам ҳайратда қолдирди. Мардиевда сохта савлату керилишдан асар ҳам сезилмас, унинг сўзлашиш оҳанги ҳам тамоман ўзгарган эди. Мардиев Ваҳобовнинг барча эътирозларини сўзсиз гасдиқлади. Сўз орасида область сув режимини зудлик билан ўзгартириш масаласи ҳам навбатдаги коллегия йиғилишида ҳал этилаётганини айтиб, Ваҳобовни тинчйтишга уринди. У Шаҳристон шароити оғирлигини, қўшимча сув талаб этилса, министрлик ҳамиша инobatга олишини ҳам писанда қилди. Ваҳобов шохдан баргга ўтиб, сувдан қуруқ чиқишни кўзлаётган Мардиевнинг сўзларига эътибор ҳам бермай гап йўналишини асосий масалага бурди.

— Пўттиев сизни нима масалада чақирганимизни айтдими?— Ваҳобов гўё Мардиев ҳам масаладан хабардордай савол берди.

Мардиевнинг нафаси ичига тушди. Лабларини тили учида ялаб, ўйланди: «Нима десамикин? Хабарим йўқ десам, бари бир ҳозир сир ошкор бўлади». Тўппа-тўғри илтимосга ўтиб, ёлборишга бўйни ёр бермай, баландроқдан келди.

— Энди Абдукарим Ваҳобович, иш бор жойда нуқсон ҳам бўлади. Аслини олганда, бир чеккаси областда ишни тўхтатмаслик учун шундай қилдик, десак ҳам хато бўлмайди. Бу сизнинг манфаатингизку!— Мардиев ҳатто таъна қилгандай юзини буриб олди.

Ваҳобов сир бой бермади. Босиқ давом этди.

— Жавлон Мардиевич, бундай ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатимиз билан одамларни нотўғри тарбиялаб, жиноятга бошламаймизми аксинча? Болага ҳар бир қиладиган ишига музд берадиган бўлсак, кейинчалик у пулсиз бир қадам ҳам қўймайди. Бунинг устига товламачиликка ўргатиб қўямиз-ку! Сиз ремонтчиларга ўз вазифасини бажаргани учун икки-уч ҳисса ошириб маош тўлагансиз. Бунга мазахўрак қилганингиздан кейин у ремонтчи стандарт талабида бажармай атайин деталнинг иш муддатини қисқартирган. Бунинг устига станцияни тўхтатиш учун турли чиркин йўлларни излаган. Буни нима деб баҳоласа бўлади?

Мардиевнинг пешонаси тиришди. Очиқ гапириб обрў топмаслиги-га ақли етиб, яна баланддан келди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, Абдукарим Ваҳобович. Қандайдир тушунмовчилик борга ўхшайди.

Ваҳобов унга истехзо билан қараб қўйди-ю, гапни кесди.

— Яхши, ҳақиқий аҳволни кўргач, ҳал қилармиз.

Пўттиевга алланимани гапираётган насос станциясининг бошлиғи узоқдан машинани кўрди-ю, коржомасининг ёқасини тузатган бўлиб, унга пешвоз чиқди. Ваҳобов ҳеч нарса бўлмагандай, одатдагидек қўл бериб кўришди. Ҳол-аҳвол сўрашгач. Мардиевга қараб қўйиб, сўради.

— Жавлон Мардиевич билан ўша бароқ мушугингизни кўришга келдик. Қаерда у?

Станция бошлиғи саросималанди. Нима қилишини билмай, ёўлдираганча машина залининг баланд девори ортига ўтди.

— Мана шу мушук зорманда кирган экан, Абдукарим Ваҳобович. Ўзимам билмай қолгандим қаердан кирганини. Кечаги телефонингиздан сўнг қарасам нариги ёқда тешик бор экан. Ҳай, шундан кирганда.

— Қани, ўша тешикни кўрсатинг-чи.

Бошлиқ хиёл ўзига келиб, олдинга тушди. Бино пойдеворидан ярим метрча баландликдаги пиёладек туйнукни кўрсатди.

— Шу тешикка мушук сиғадими?

Бошлиқ довдиради.

— Ўзингиз тешикка дурустроқ разм солганмидингиз?

— ...

— Бу тешикдан мушук у ёқда турсин, бу яқин орада сичқон ҳам ўтмаган-ку! Борди-ю, бояги қўзичоқдек мушук кирди деб гапингизга ишондик ҳам дейлик. Унда бир-бирига чатишиб ётган қават-қават мана бу ўргимчак уяси бузилмасмиди?

Бошлиқнинг боши эгилди, чурқ этолмай қолди. Мардиев бу ноқулай вазиятдан қутулиш учун Ваҳобовнинг сўзини маъқуллаб, бошлиқни койиган бўлди.

— Прокуратура олиб бораётган тергов ишлари тугадими?— Абдукарим Ваҳобович Мардиевга билдириб қўйиш учун савол берди.

Бошлиқнинг энгаги титраб, аранг жавоб берди.

— Йўқ-ку, ҳоли. Бо келаман деб кетдила.— У шундай деди-ю, бўйнигача қизарди. Ўзига гапираётгандек тўнғиллади.— Ҳай, энди бир хатолик ўтди. Минбаъд бу номаъқулчиликка йўл қўймаймиз. Абдукарим Ваҳобович. Ишни сал енгиллаштиришга ёрдам беринг.

Ваҳобов чурқ этмай турган Мардиевга истехзо билан қаради-ю, машина томон юрди.

Мардиев Шаҳристонга етгунча ҳеч нарса демади. Нима ҳам дерди. Кейинги беш-олти ой ичида насослар етти марта ишдан чиқди. Уни тузатишга ўнлаб одам овора бўлди. У фалокатнинг сабабини аниқлаб, айбдорларга чора кўриш ўрнига ҳар гал давлатнинг минглаб сўм маблағини елга совурди. Бу ёқда одамларнинг жиноятга қўл уришига йўл очиб берди.

Машина обком биноси олдига келиб тўхтагач, Мардиев тушиб, Ваҳобов билан қўл учида хайрлашди. Изма-из етиб келган Пўттиевнинг машинасига ўтирди-ю, аэропортга жўнади.

Пўттиев учун бу иш дард устига чипқон бўлди. У министрнинг топшириғига биноан ҳамма ҳужжатларни расмийлаштириб, сохта нарядларга имзо чеккан, одамларга ғайриқонуний пул тўлашга бош қўшган эди. Мардиевнинг ҳозирги вазиятида бу ҳақда бир нарса дейиши ортиқча. Оғиз очмади. Кеча Абдукарим Ваҳобовичга: «Масала коллегия йиғилишида кўриларкан, Жавлон Мардиев айтдилар», деганда, Ваҳобов уни силтаб таъшлади: «Масала коллегия йиғилишида эмас, судда кўрилиши керак!». Пўттиевнинг дами ичига тушиб, бурилиб кетди. Бугун бу гапни ҳам министрға айтишга имкон топмади. Сирасини айтганда, бунинг энди Пўттиев учун аҳамияти ҳам йўқ эди.

Мардиев самолётга чиққунча Пўттиев билан бир оғиз сўзлашмади. У ҳар замонда осилиб турган бағбақасини бармоқлари билан туртар, дам-бадам гоҳ соатига, гоҳ паға-паға булутлар кўчиб юрган осмонга қараб, хўрсинарди. Ниҳоят йўловчилар самолётга чиқарилаётгани ҳақидаги эълонни эшитгач, Пўттиев билан бош қимирлатиб хайрлашди-ю, темир панжарадан ўтиб, учиш майдони томон юрди.

* * *

Лунжлари осилиб, бўйин томирлари бўртиб лўқиллаётган Пўттиев тўдадан ажралган бўтадек, киртайган нурсиз кўзларини самолётдан узмай, панжарага суяниб қолди. Унинг сўнгги умиди Мардиевдан эди. Министр эса у билан ҳатто гаплашмади ҳам. Зулфиддинов масаласи эртага Марказком бюросида кўрилади. Пўттиевнинг тиззалари қалтираб, томирлари тортишди. Эти увишиб, жунжикди. Титраб-қақшаб, қора плаши ёқасини кўтарганча каловланиб машинаси томон юрди. Эшикни очатуриб соатига қаради. Бешга яқинлашяпти. Ун минутдан сўнг Терентьев ҳузурида бўлиши керак.

Пўттиев машинанинг орқа ўриндиғига ўрнашиб олгач, бошини суянчиққа ташлади. Лаблари беҳол шивирлади.

— Кечаги идорага...

Ўттизинчи боб

Ваҳобов телефон трубкасини ричагга илди-ю, дераза олди-га бориб, хаёлчан кўзларини кўчага тикди. Ёгин-социлли март ойининг сўнгги ҳафтаси. Майда, аммо шиддат билан ёғаётган ёмғир томчилари асфальтнинг ҳар ер-ҳар ерида ҳалқоб бўлиб жимирлайди. Ваҳобов табиатнинг деҳқонга қилаётган бу эҳсонидан мамнун жилмайиб, иш столига келиб ўтирди. Бир нимани чамалаётган каби кўзларини қисганча дераза оша юпқа оқиш тутун қоплаган хира осмонга қадади. Сурункасига ўтган машаққатли ойлар, ҳафталар олиб келган уйқусиз тунлар, серташвиш кунларнинг самараси Ваҳобовнинг билакларига янги куч, қалбига эртанги истиқболнинг қайноқ чўғини солганди. Энг зарур вазифани Марказком секретари белгилаб берди...

Абдукарим Ваҳобович енгил нафас олиб, трубкани кўтарди.

— Салом, Сафар Жумаевич, ҳорманг энди... Раҳмат!.. Ҳа, худди шу масала. Бу барака ёмғиридан ерлар селгиб, тобига келгач, чигит экишни ёппасига бошлайверсак дейман... Ҳа, ҳа... Жуда соз. Ҳозиргина Марказкомнинг Биринчи секретари телефон қилди. У киши пахта толасининг умумий ҳажмида биринчи навларнинг улуши камайиб бораётганидан ташвишланыптилар. Бу масалада чинданам аҳволни яхшилашимиз керак, оғайни. Бунинг бирдан-бир йўли шуққ, шу мавсумнинг ўзидаёқ тола сифати оширилган янги наван сира чўчимай камида юз минг гектарга экайлик. Шундагина олдимизда турган вазифани тез уддалай оламиз. Бу ёқда ингичка толали пахта ҳақидаям жиддий ўйлаб олишимиз керак. Область учун етарли эмас ҳозирги миқдор, Сафар Жумаевич. Кейинги ўн йил ичида ипак пахтани умумий ҳосилнинг йигирма беш-ўттиз проценти миқдориди ошириш имкониятимиз бор. Бу эл учун, айниқса, саноатимиз учун жуда зарур. Бу гапларнинг ҳаммасини яхшилаб пишитиб олиб, келаси ҳафта ичида қишлоқ хўжалиги ходимлари активини ўтказсак яхши бўларди. Ҳа, ҳозир бутун райком секретарлари билан боғланиб, вазифани тушунтириш керак. Эртага соат ўн бирда чақирилаётган бюрого тайёрланиб келишсин. Иложи бўлса активгача мутахассислар билан ҳам маслаҳатлашиб олсак... Ҳа... Жуда яхши. Раҳмат, оғайни.

Ваҳобов трубкани ричагга қўйишга улгурмай секретарь қиз кирди. У фельдегер¹ КПСС Марказий Комитетидан олиб келган бондеролни Абдукарим Ваҳобович столига қўйиб, хонадан чиқди.

¹ Фельдегер — ҳарбий ёки ҳукуматнинг ҳужжатларини олиб келган курьер

Ваҳобов сўрғичланган боғични қайчи билан қирқиб, оқ шилдироқ қоғозга ўралган қизил қутичани очди. Унинг устига икки буклаб қўйилган хатга кўз югуртирди. «Хурматли Абдукарим Ваҳобович! Ушбу совғани Очил бобо Ҳалимовга топширсангиз», — деб ёзилган эди унда. Ваҳобов қутича ичидаги кумуш занжирли соатга тикилиб туриб, юзига табассум ёйилди. Кўз олдида ҳамиша ўнг қўлини кўксига қўйганча одоб сақлаб гапирадиган Очил бобо жонланди. У билан сўнги марта Варахша районида Улуғ Ватан уруши жанглирида ҳалок бўлганлар хотирасига тикланган ёдгорликнинг очилиши маросимига бағишланган тантанали митингга учрашган эди. Бобо жуда тетик, ёнида ясан-тусан кампири билан келиб Абдукарим Ваҳобович билан кўришган эди. Ваҳобов бобонинг митингга ҳаяжон билан айтган сўзларини эслади. Бу олижаноб киши олдига ҳозироқ боришга қарор қилди.

Ёмғир ҳамон шивалаб ёғар, барг ёзаётган дов-дарактларнинг либосини ойнадек ярақлатиб юварди. Балаанд-паст шинам иморатлар, Минораи қалон, унинг ёнида планетарийни эслатадиган мовий гумбазлар ёмғир зарраларидан жимирлаб товланар, ўзга бир ҳусн кашф этиб, кўзга ташланарди. Аста-секин шаҳар манзараси ортда қолди. Машина яхоб сувидан кўпчиб турган яхлит карталар оралаб кетган тасмадек асфальт йўлдан илгарилаб борарди. Йўлнинг ҳар икки чегида олисроқдан кўзга ташланиб турган қир-адирлар кўм-кўк барра ўт билан қопланган. Унда-мунда учраётган тоқлар очилиб, ишқомларга кўтарилган. Ариқ-зовурлар аялақачон янги сув оқимига тахт қилиб қўйилипти.

Табибулла рулни совхоз йўлига бурганида, ёмғир бояги шахтидан анча қайтган бўлса-да, кўк юзида қорамтир булуғлар галаси ҳамон тумтайиб турарди.

Дарвоза очилиб, Очил бобонинг қордек соқоли кўринди. У одадагидек ўнг қўлини кўксига қўйиб, Ваҳобов билан қучоқлашиб кўришди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, меҳмонни ичкарига бошлади. Кўрпача езиб, Ваҳобовни ўтқизди. Дастурхон олиб келишга чиқаётган эди, Абдукарим Ваҳобович уни тўхтатди.

— Дастурхонни келаси сафар кўзичоғи билан ёзасиз, Очил бобо. Ҳозирча мундоқ ўтиринг-чи, сизга антиқа совға олиб келдим. — Ваҳобов ён чўнтагидан қизил қутичани чиқариб очди.

Бобо ҳайратдан пирпираётган кўзларини Ваҳобовдан узмай таажжуб ичида унга тикилиб қолди.

— Мана бу соатни Москвадан, партиямиз Марказий Комитетидан сизга тортиқ қилиб юборишипти. — Ваҳобов соатнинг кумуш занжирдан ушлаб, боши узра кўтарди.

Очил бобо ҳаяжондан довдираб, соқоли силкиниб кетди. Бир зум гапиролмай қолди. Ниҳоят бошини сарак-сарак қилиб ўрнидан турди. Соатни икки қўллаб Ваҳобовдан қабул қилиб олди-ю, кўзларига яқинлаштириб, қопқоғи устига ўйилган исмини ўқиди.

— Наҳот мендай бир оддий одамга шунчалар муруват кўрсатилса? Минг раҳмат! — Кафтида ярақлаб турган соатга қараб яна бир бор миннатдорчилик билдирди. — Акс-садоси қанчалик тиниқ. — Унинг лаблари пивирлади. — Қанийди ҳамманинг виждони шу соаттаккина бир зайлда унинг босган қадамини қалб гарозисиде аниқ кўрсатиб турса. Шунда ёвузлар ҳам йўқоларди, ёвузлик ҳам қолмасмиди ер юзида, ўртоқ Ваҳобов!

— Албатта шундай бўлади, Очил бобо. Буни давр, миллионлаб соф виждонли инсонлар тақозо этапти.

— Отангизга раҳмат, ўғлим!

Очил бобо қўлидаги соатни қулоғига тутди.

Соат ҳаёт илгарилаётганини кўрсатиб, бир зайлда чиқалларди: чиқ-чиқ-чиқ-чиқ....



Венгер шеъриятидан

Дюла Ийеш

Баҳор сабоғи

Ана, яна! Яна бўртмоқда куртак!
Дераза ортида тушар ўйинга
Олча шохидаги бешта гул хурсанд,
Наздимда, камалак кирар уйимга.
Яшармоқ кўйида
Тин олмас қилча
Ўзим бир маҳаллар ўтказган олча.
Мунча қувонмасанг? (Дейман мингиллаб
Ва ўйлаб кетамен) Юракларни ким
Яна иқбол ила айлар лиммо-лим?
Кўрдик не йўллар ва йиллар тотини,
Энди ким қайтарар ёшлик ўтини?
Дарвоқе...

Дарвоқе, қачондир қалбим тубида
Куртакдай ниш урган ишонч ва имон
Умримнинг қуёши ҳорса-да,

Учқур ҳайкал

Ҳаво бузук. Ёмғир ва қордан
Бўкиб ётар, қаранг, тўрт томон.
Намда бўкиб, аввал баҳордан
Бошпанасиз кун кўрар чўпон.

Кузда ҳам шу. Вақт-бемаҳал
Тураверар мисоли ҳайкал.
Бола эдим. Дилимни у дам
Эзар эди ҳасад гупуриб
Чиллада ҳам, саратонда ҳам
Унинг чайла-пўстинин кўриб.

Йироқдан у ўхшар қояга,

Ҳамон
Мени қувонтириб,
турар тобида.

Дарвоқе,

Биламан, ўлим эрур ҳақ,
Бир дона қум каби охир бўлгум фарқ,
Лекин куртак тўла нурли у новда
Бир аёл қўлидай яшнаб ҳавода,
Ҳаётнинг мангулик жумбоқларини
Ва ёки қабрнинг қийноқларини
Кўзимнинг олдидан қуваркан дадил,
Орзу-армонлардан

тозаланар дил!

Буларнинг барига, наҳот, шунча йил
Менга деразадан бош ирғаб ахил,
Гуллар «йўқ» ё «ҳа» деб тургани сабаб?

Сузаётган қояга ўхшар.
Оплоқ денгиз жўшар пойида,
Кўй-кўзилар уммони жўшар.

Қалла ташлар қўнқорлар қизгин,
Бамисоли жонидан кечиб.
Ёзда эса пода олар тин,
Кўйлар қўяр пўстинин ечиб.

Вақт югурар. Жажжи бузоқлар
Ўсиб новвос бўлишар секин.
Йиллар эмас, асрлар оқар,
Чўпон парво айламас лекин.

Дюла Ийеш 1902 йилда туғилган машҳур венгер шоири, прозашк ва драматурги. Кўпгина илмий ишлар муаллифи. Кошт номидаги мукофот, бирикчи даражали Давлат мукофоти билан бир неча марта тақдирланган.

Кунлар қариб вақт билан бирга,
Не замонлар келса ҳам ҳали,
Парво қилмай икир-чикирга,
Яшайверар подачи аҳли.

Ана, чўпон турибди адл,
Соқчи каби оламдан, огоҳ.
Совуқ еллар бошласа «ҳазил»,
Ити излар пойидан паноҳ.

Ўтса ҳамки муддатлар шошиб,
Ўз постини тарк этмас чўпон.
Шунинг учун илҳомим тошиб,
Матонатин айлайман достон.

Қўрқитолмас уларни асло
На қор, на сел, на ўзга хатар:
Қалпоғининг чўққиси гўё
Осмон билан туташиб кетар.

Сиз улардан суриштирманг ёш,
Ҳаёт билан туғилгандир тенг.
Пўстини ҳам ўзига тенгдош,
Бўлмаса-да у пайт ёқа, енг.

Астари — жун, авраси — тери,
Тегиб турар этаги ерга.
У бир уйки, хоҳ ёш, хоҳ қари
Олиб юрар ўзи-ла бирга.

Қаранг, ўйлаб чўпон кийимин,
Олмаганми чевар дафъатан
Бу басавлат пўстин бичимин
Ичи буткул ғовак дарахдан?!

Унга боқсам, чекиниб йиллар,
Кўнглим кўзи кўради доим
Ҳиндиларнинг чайласи ила
Чукчиларнинг қора ўтовин.

Лекин чўчир хаёлим бугун
Истиқболга сайр айласа:
Инсон наҳот. яшамоқ учун
Муҳтож бўлгай яна чайлага?

Минг шукрки, тирикман — борман,
Ҳаёт тинмай олға чопади,
Оқ қиш эса кифтимга қордан
Муздаккина пўстин ёпади.

Бетон чакалакзордаги фасллар уни

Бу бетон шаҳарда қафтдай бир боғ бор,
Унда куз баҳорга бермасдан озор,
Қиш эса ёз ила тортишмай бекор,
Сиқилиб бўлса-да, яшар ёнма-ён.

Яшил япроқ билан оппоқ қор қўшни,
Саратон кўяди заъфарга бошни,

Улар, оз бўлса-да, эмгач куёшни,
Ҳаттоки ҳибсни дерлар кенг жаҳон.

Не-не саргардонлар изма-из, ана,
Шу ерга келишар излаб бошпана.
Тамалари йўқдир, қилмаслар таъна,
Кўзим йўлларида лекин нигорон.

Йожеф Ратко

Ёз ниҳояси

Қайтмоққа шайланар ёзнинг кунлари,
Реактив моторин ишга тушириб,
Енги учар-кетар кулранг самода,
Сукунат чўқар сўнг. Куйган сингари,
Ернинг чехрасида қолар қизғиш доғ.
Баланд тоғ сойида ювиб-чайилган
Покиза, ярқирок кўзадек ойни
Бошида кўтариб чиқар сайрга
Сербурма юбкага бурканган еллар.
Қушчаларни эса қаттол об-ҳаво
Кўкдан узиб олиб, жанубга отар,
Тош каби отилган шўринг қурғурлар
Уфққа урилиб, кўтарар чуввос.

Ечар ўз либосин дарахтлар аста,
Орзу каби ширин олмалар шу он
Бегона кўзларга бўлиб намоен,
Иситма тутгандай қизарар — титрар,
Сўнг кўздай тўкилар одам йўлига.
Дарахтлар сезишар — фалокат яқин.
Ёмғир бошлаб келар момақалдироқ,
Вазмин этигининг нағали билан
Аямай зарб урар елкага чақмоқ.
Ҳимоя қилмасди фарзандларин Ер,
Табиат зуғуми шу қадар зўрки,
Дод деб юборарди ҳаттоки бўри,
Олмалар эса жим,

Йожеф Ратко — 1936 йилда туғилган. «Ҳеч қўрқмай» (1966 йил), «Беқурол» (1968 йил), «Фақат нон ила» (1970 йил) каби шеърӣй китоблар муаллифи. Ушбу шеърлар «Фақат нон ила» тўпламидан олинган.

Рост-да, не ҳам дер!
Улар истиқболин биламан. Тезда
Барчаси-барчаси бўлажак озод,
Танлари касб этиб яна нафислик,
Ишқ ва шарбат оқиб томирларидан:
— Либосим беринг!— деб қилгайлар талаб

Ва тез ясангайлар эларо мағрур,
Улар хизматига бел боғлар эл ҳам:
Қадоқли қўл билан эркалаб аста,
Қиш бўйи аёзда чарчаган, хаста
Дарахтлар танини уйғотар одам.

Хокисорлик, тарк этма бизни.

Хокисорлик, тарк этма бизни,
Етти карра синов этиб кўр,
Қаттиқроқ тут этагимиздан
«Ҳаволанма бемаврид» дея,
Артиб ташлаб кўздаги нурни,
Ёшимизни намроқ айлагин,
Беҳаёлар пешонамизга
Қоғоз белги қўйиб кетмасин
Тўқлигидан ўқчиган кимса
Буюраркан лўлича қўшиқ
Чўнтагидан юз сўмлик олиб,
Уни аввал тупук-ла ҳўллаб,
Сўнг яккахон скрипкачининг
Манглайига ёпиштиргандек.
Хокисорлик, тарк этма бизни,
Юрак каби тирик тупроғин
Тарк айлашдан чўчимайдиган
Фарзандарни уйига қайтар,
Муқим бўлгач ёт шаҳарларда
Нонни оёқ ости қилгувчи
Диёнатсиз биродарларнинг
Юрагини бир-бир чертиб ўт.
Хокисорлик, тарк этма бизни,

Эслатиб қўй вазминлик билан:
Амал-тақал толиб кетганлар
Аналарин унутишмасин.
Чиқсин дея улар балчиқдан,
Ёрдам қўлин узатганлар — биз...
Бугун эса, яна ўсинг деб,
Зина каби тутиб турибмиз
Жони ширия пешонамизни
Уларнинг чўнг пошналарига.
Хокисорлик, тарк этма бизни,
Сўз ила иш ўргат уларга,
Қўлларига эса оташ-ла
Бизникидай тамға босиб қўй:
Эътиқоддан туғилгандир у,
Муҳаббатдир унинг онаси,
Ер меҳри ва меҳнат ишқидан
Туғилгандир бу ноёб тамға.
Хокисорлик, тарк этма бизни,
Кўкка қараб ўссин мактаблар,
Сероб бўлсин булоқларда сув,
Сўз меҳрга омухта бўлиб,
Ҳар юракни ёритиб турсин
Истиқболнинг покиза нури.

Русчадан Ҳусниддин ШАРИПОВ
таржималари



ХАЛҚҚА ХИЗМАТ — ОЛИЙ БУРЧ

Ўзбекистон ССР Озиқ-овқат саноати ми-
нистри Мўминжон Йўлдошев
билан суҳбат

— Ҳурматли Мўминжон Йўлдошев! Тарихнинг мазмунли саҳи-
фаларидан бирига айланган 1982 йилда мамлакатимиз халқ хўжали-
гида анча яхши ютуқлар қўлга киритилди, келгусидаги ишлар юзаси-
дан аниқ режалар белгилаб олинди. Зотан, КПСС Марказий Комитети
май (1982) Пленуми маъқуллаган, 1990 йилгача белгиланган Озиқ-
овқат программаси порлоқ истиқбол учун аниқ йўлланмадир. Респуб-
лика озиқ-овқат саноати ходимлари шу улғувор программа асосида
қандай фаолият кўрсатмоқдалар?

— Аввало шуни айтиш керакки, Коммунистик партия ва Совет
ҳукуматининг асосий диққат-эътибори ер юзида тинчликни сақлаш,
мустақкамлаш ва мамлакатимиз аҳолиси фаровонлигини ошириш, тур-
муш даражасини муттасил яхшилаб боришга қаратилгандир. КПСС
Марказий Комитетининг май Пленуми маъқуллаган Озиқ-овқат про-
граммаси ҳам шу инсонпарварлик ва ғамхўрликнинг ёрқин тимсоли
сифатида майдонга келди. Министрлигимиз доирасидаги озиқ-овқат
саноати ходимлари программа белгилаб берган тўғри йўлдан бориб,
1982 йилда катта муваффақиятларни қўлга киритдилар. Бизнинг
мутасаддилигимизда ёғ-мой, нон-макарон, қандолатчилик, спиртсиз
ичимликлар, чой, тамаки каби маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи саноат
корхоналари мавжуд. Бултур — СССР ташкил топган куннинг 60 йил-
лиги шарафига ҳар бир коллектив ўз зиммасига оширилган мажбурият
олиб, жонбозлик кўрсатди. Уша шарафли вазифалар масъулияти ва
салмоғини қалбдан ҳис қилган фидойи кишиларимизнинг самарали
меҳнатлари тўғриси халқимиз истеъмоли учун бир миллиард 152 мил-
лион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди. Бу — планда кўзда тутилган-
дан 35,5 миллион, мажбуриятдагидан эса 17,5 миллион сўмлик кўп-
дир. Истеъмолчиларга етказиб берилётган озиқ-овқат миқдорининг
асосан меҳнат унумдорлиги ҳисобига ўсиб бораётганлиги ҳаммаимизни
қувонтиради.

Илғор соҳаларимиздан бўлмиш ёғ-мой саноати маҳсулоти ҳажми
умумий меҳнат натижаларимизнинг 40 фоизидан кўпроғини ташкил
этади. Бу тармоқ 17 йирик бирлашмадан иборат. Ёғ-мой саноати иш-
лаб чиқараётган маҳсулот нафақат Ўзбекистон, балки қардош респуб-
ликаларга ҳам юборилмоқда. Илғорларимиз ҳамма соҳаларда бор,
улар билан ҳақли равишда фахрланамиз...

— Тўғри айтдингиз, ўз вазифаларига виждонан ёндашаётган, жа-

миятимиз ва халқимиз манфаати учун катта ишларга қўл ураётган олижаноб кишилар Ватанимизнинг ҳамма жойида, ҳар бир коллективда бор. Шундай азамат инсонлар, ибратли коллективлар мисолида ёрқин бир фаолият ҳақида ҳикоя қилиш мумкинми?

— Менинг озик-овқат министрлигига келганимга уч йилдан ошди. Ўтган шу вақт давомида министрлигимизга қарашли объектларнинг хоҳ катта, хоҳ кичиги бўлсин, ҳаммасини айланиб чиққанман, соҳамиз кишиларини яхши танийман. Бизнинг даврамизда ҳаёти ва фаолияти таҳсинга лойиқ инсонлар кўп. Уларнинг сафи тинмай ўсиб бораётганлиги қувончимизни янада оширади. Яхшилар ҳақида гап кетганда даставвал «Меҳнат Қизил Байроқ» орденли Қўқон ёғ-мой комбинати ишчиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Нурмамад Нурчаевнинг нурли сиймоси кўз олдимда намоён бўлади. Уша йигит ишлаётган корхона ичкарисига қадам қўйишингиз билан руҳингиз энгиллашиб, кўнглингиз тоғдай кўтарилади. Бутун территорияда саранжом-сарипталик ҳукмрон, нозик дид билан ясалган ўмакорлик нақшлари ҳаммаёқни безаб турибди. Атрофдаги нафислик, жозоба кишини лол қолдиради. Буларнинг ҳаммаси Нурчаевнинг юксак истеъдоди самарасидир. Иш соатларидан қаттиқ интизом ҳамда юқори унум билан фойдаланадиган илғор ишчи бўш вақтларини ўзи ишлаётган корхонасини безатишга сарфлар экан. Унинг шахсий ташаббуси туфайли ҳашар йўли билан корхона ичкарисиди кўркам чойхона биноси тикланибди. Нурчаев чойхона биносининг ҳам барча томонини ўмакорлик нақшлари билан безатибди. Корхона ташаббускорлари фаолиятидан бу бир мисол, холос. Нурчаев Қўқон ёғ-мой комбинатидаги юзлаб фидойиларнинг бири. Доимо жўшқин дарёдек тўлиб-тошиб ҳаёт кечириётган ибратли коллективни ишбилармон, ишчиларга меҳрибон, аммо интизомда қаттиқ қўл Юсуфбек Ёқубов бошқармоқда. Директорнинг ўзи қўл остидаги кишиларга ҳар томонлама ибратли намуна бўлади. Айниқса жамоатчилик ишларида, ҳашар ва шанбаликларда бошлиқ актив иштирок этади, намуна кўрсатади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, улар хўжақўрсин учун эмас, шахсий манфаат жамоат манфаатидан келиб чиқишини яхши англаган ҳолда астойдил, жон-дилдан ишлайдилар. Мана бир мисол: корхона кичкинтойлари учун янги боғча биноси қурилгач, аввалги бино бўшаб қолди. Уни энди бузиб ташлайверса ҳам бўларди. Аммо бу уй ажабтовур, фақат жиддий ремонтга муҳтож эди. Юсуфбек Ёқубов комбинатдаги Нурчаев каби софдил, ҳур фикрли кишилар билан маслаҳатлашди. Ҳамкорликда тузилган режа умумколлектив эътиборига ҳавола этилди. Унга ҳамма рози бўлди, рози бўлдигина эмас, боғчанинг собиқ биносини сифатли ремонт қилиб комбинат ишчи-хизматчиларининг профилакторийсига айлантириш учун эртаданоқ ишга киришиш мумкинлигини айтишди. Кўтаринки руҳ, ҳамжиҳатлик билан уюштирилган ҳашарлар натижасида ажойиб профилакторий бунёд этилди ва ишга туширилди. Ундаги қулай шароит, покизалик, ходимларининг хушмуомалалиги бу ерга келган ҳар бир инсоннинг кўнглини яйратиб юборади. Шунинг учун профилакторийдаги ўринлар ҳеч қачон бўш қолмайди, комбинат ишчи-хизматчилари билан доимо банд бўлади. Ҳамжиҳатлик, иш кўзини билиб йўл тутиш туфайли бу коллектив ёрдамчи хўжалик ташкил этиб, унинг фаолиятини ҳам намунали даражага кўтарган. Комбинат қошидаги ушбу ёрдамчи хўжаликда 300 бош қорамол, 1000 бошга яқин қўй боқилляпти. Шу манба орқали бултур комбинатда ишловчи ҳар бир киши бошига 16,5 килограммдан гўшт, 40 килограммдан сут етиштирилди. Ёрдамчи хўжалик шарофати билан ишчиларга текин сут берилляпти, ошхона ва чойхона гўшт билан узлуксиз таъминланмоқда. Ички дўконда эса доимо сабзавот, мева, полиз маҳсулотлари муҳайё. Комбинат коллективи ижодий изланишни давом эттириб, лимонзор ва гулзор ҳам барпо қилишди. У ерда етиштирилган ҳосиллардан тайёрланган ноёб совғалар эса янги фарзанд кўрганларга тақдим этилмоқда. Қўқон ёғ-мой комбинати коллективи эришаётган эзгуликлар ҳақида гапиравер-

сак гап кўп. Энг муҳими шуки, ўша олижаноб кишилардан ибрат олиб, илғорликка интилаётганлар сафи тобора кенгаймоқда. Андижон ёғмой комбинати, Учқўрғон, Денов ёғ заводлари коллективлари ҳам қўқонлик касбдошлари изидан бормоқдалар...

— Қўқонлик аҳил коллектив бораётган йўл ҳақиқатан ҳам ойдин ва ибратли экан. Озиқ-овқат министрлигига қарашли бошқа соҳа кишилари тўғрисида ҳам шундай яхши гаплар айтиш мумкинми?

— Албатта. Қандолатчилик маҳсулотлари, нон-макарон, тамаки, спиртсиз ичимликлар ишлаб чиқариш сингари тармоқларда таҳсинга лойиқ ташаббус ва ташаббускорлар кўплаб топилди. Масалан, Ўзбекистон тамакиси сифатлилиги жиҳатидан дунёда энг юқори ўринларда туради. Тамаки фабрикаси қайта қурилгач, бу соҳадаги муваффақиятлар янада ошди. Тошкентдаги «Ўртоқ», Янгийўлдаги «Лаззат» қандолатчилик комбинатларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг миқдорини кўпайтириш билан бирга сифатини яхшилашга алоҳида эътибор берилмоқда. Спиртсиз ичимликларнинг турларини янги-янги шарбатлар ва истеъмолбоп бошқа ичимликлар ҳисобига бойитиб боряпмиз. Нон-макарон саноати йирик тармоқлардан бири. У 22 бирлашма ва заводлардан ташкил топган. Йилига 72 минг тонна макарон, 400 минг тоннага яқин нон ишлаб чиқарилмоқда. Умумий миқдорнинг 21 минг тоннага яқинини тандирнон ва 73 минг тоннасини обинон ташкил этади. Ўша ноз-неъмат бунёдкорлари томонидан ҳар йили камида 75 минг тонна ширинликлар ҳам пиширилмоқда. Халқимизнинг макаронга бўлган талабини янада яхшироқ қондириш мақсадида бу маҳсулотнинг янги турларини ишлаб чиқаришга киришганмиз. Тошкент булка, кондитер комбинатларида лағмон типидagi макаронларни тайёрлаб бериш линиялари ишга туширилди. Бу соҳа илғорлари ҳақида гап кетганда «Ташкентхлеб» бирлашмаси коллективининг номини айтиш мумкин. Чой қадоқлаш фабрикасида ҳам аҳвол яхшиланиб боряпти...

— Мўминжон Йўлдошев! Самарқанд чой қадоқлаш фабрикаси Иттифоқимизда шу соҳадаги энг йирик корхона ҳисобланади. Аммо кейинги йилларда бу фабрика коллективи матбуотларда танқид қилинди. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

— Касални яширсанг иситмаси ошкора қилади, дейдилар. Бугунги суҳбатда Самарқанд чой қадоқлаш фабрикаси фаолияти ҳақида гапирмасдан ўтолмаймиз, албатта. Чунки бизни мудом ташвишга солиб келган бирдан-бир корхонамиз ҳам ўша. 1980 йилнинг бошлари эди. Ишга янги келган пайтларим. Министрликка қарашли ишхоналар фаолиятини синчиклаб кузатар эканмиз, баъзи коллективларнинг танг ҳолга тушиб қолганлигини кўрдик. Айниқса Самарқанд чой қадоқлаш фабрикасидаги аҳвол жуда ташвишли эди. Корхонада меҳнат интизомининг издан чиққанлиги, раҳбарлар орасидаги давомли низолар, ҳатто кўзбўямачилик, ўғрилиқ, порахўрлик, юлғичлик каби иллатларга йўл қўйилаётган бу коллектив билан жиддий шуғулланиш кераклигини очиқ-ойдин кўрсатиб турарди. Фабрика раҳбарлари бир-икки бор алмаштирилди-ю, бари бир ижобий ўзгариш сезилмади. Шундан сўнг министрлик томонидан тузилган махсус комиссия корхонанинг ички аҳволини чуқур ўрганди ва катта камчиликларни аниқлади. Республика ҳалқ контроли комитетидан борган назоратчилар ҳам атрофлича текшириш ўтказишиб, барча қинғирликларни очиқ ташладилар. Шундай қилиб, сувни лойқатиб юрганларнинг ҳаммасига маъмурий жазо чоралари кўрилди. Бош айбдорлар эса жинойий жавобгарликка тортилдилар. Хўш, бундай нохушликларнинг сабаби нимада? Айбдорни четдан қидириш керак эмас, ҳаммаси ўзимизнинг орамизда. Агар нафс балоси тийилганда, маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчиликларга йўл қўйилмаганда, назорат бўшаштириб юборилмаганда коллектив қоқилмасди, унинг шаънига доғ тушмасди. Очиғини айтганда, бу хусусда министрлигимизни ҳам оқлаб бўлмайди. Раҳбар ўртоқлар ҳар доим хушёр, кўз-қулоқ бўлишлари лозим эди. Самарқанд чой қадоқлаш фабрикасидаги мушкул аҳволга чора топишнинг бирдан-бир йўли

кадрларни тўғри танлаш, жой-жойига қўйиш ва назоратни кучайтириш эди. Самарқанд область партия, совет ташкилотлари билан ҳамкорликда кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш ишига жиддий киришдик. «Железнодорожный» район партия комитети саноят бўлимининг мудирини Ҳамроқул Нигматович Жумаев директор этиб тайинлангач, фабрика ҳаётида ижобий ўзгариш кўрина бошлади. Корхона маъмурияти партия, касаба союз, комсомол ташкилотлари билан биргаликда меҳнат интизомини тўғри йўлга қўйиш учун изчил кураш олиб борди. Бир йўла меҳнат шароитларини яхшилашга ҳам алоҳида эътибор берилди. Назорат пункти барпо этилди, омборлар тартибга солинди, қўшимча омборлар қуришга киришилди, ҳисоб-китоб масалалари қатъий тартибга келтирилди. Корхонанинг келажак раванқини таъминлайдиган катта ишларга ҳам қўл урилди. Бу борада энг муҳим вазифалардан бири сифатида фабрика қайта реконструкция қилиняпти. Бутун жараён замонавий техника билан жиҳозланмоқда. Келажакда у ерда одамларга электроника, кибернетика дастёрлик қилади. Реконструкция ишлари ўн биринчи беш йиллик охиригача тўлиқ тугалланади ва бу давр давомида эски иш ўринларининг ҳаммасини янги автоматлар эгаллайди. Натижада барча соҳада олға томон катта одим ташланади. Ҳозир йилига 24 минг тонна атрофида чой ишлаб чиқарилаётган бўлса, яқин келажакда камида 28—30 минг тонна сифатли маҳсулот истеъмолчиларга тортиқ этилади.

— Самарқанд чой қадоқлаш фабрикаси коллективи қоқоқликдан қутулиш ва илғорлар сафига кўтарилиш учун курашаётган экан, бу — яхши. Кечирасиз, Мўминжон Йўлдошев, сизга яна бир «қалтисроқ» савол бермоқчиман. Юқорида айтганингиздек, нон ишлаб чиқарувчи корхоналар сафида «Ташкентхлеб» комбинати коллективи илғорлардан саналаркан. Лекин, агар ёдингизда бўлса, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1982 йил 24 декабрь сонисидаги «Увол эмасми?» сарлавҳали танқидий мақолада «Ташкентхлеб» комбинатидаги нуқсонлар нишонга олинганди. Унда мазкур коллективнинг ўз вазифасига совуққонлик билан қараётган шахслари, умумий ишни яхшилашга тўғаноқ бўлаётган иллатлар, ҳатто истеъмолчилар ҳақида хиёнат қилиш ҳоллари аниқ далил ва исботлар асосида фош қилинган эди. Шу ҳақда қандай фикрдасиз?

— Мен «Ташкентхлеб»нинг ўтмиши эмас, ҳозирги фаолияти ҳақида ижобий фикр билдирдим. Авваллари, ҳақиқатан ҳам бу корхона ҳаёти ташвишлардан холи эмасди. Маълумки, йилдан-йилга аҳоли сони ўсиб, нонга бўлган талаб ҳам табиий равишда кучайиб борапти. Шу ўринда номутаносиблик вужудга келган экан. Миқдор кетидан қувиб сифатни унутиш, шошма-шошарлик билан пала-партиш маҳсулотлар чиқариш кўпчиликнинг ҳақли эътирозига сабаб бўлганди. Газета бу масалани ўз вақтида кўтариб чиқди, жуда тўғри иш қилди ва комбинатнинг камчиликлардан қутулиши учун ўринли ёрдам кўрсатди. Мақола корхонанинг кенгайтирилган мажлисида муҳокама қилинди, айбдорлар жазоланди. Энг муҳими, нон комбинатида иш шароитини яхшилаш, ишлаб чиқариш суръатини кўтариш, юқори сифат ва самарадорликни таъминлаш масалаларига оид кўпгина чора-тадбирлар амалга оширилди. Ишлаб чиқариш техника-технологиясининг янгиланиши ва яхшиланиши, корпусларнинг реконструкция қилиниши, ишчилар ошхонасининг ремонтдан чиқарилиши, унда лаззатли таомлар тайёрлашга алоҳида эътибор берилиши, ҳар соҳада жамоатчилик назоратининг кучайтирилиши корхона фаолиятида ижобий ўзгариш ясади. Шунга қарамай, нонга эътибор хусусида ҳали кўп ишлашимиз керак.

— Ҳа, нон сифатига эътиборни ҳамма жойда ҳам талаб даражасида деб бўлмайди. Бу ҳақдаги суҳбатимиз жуда ачинарли воқеани ёдимга туширди. Бўстонлик районининг Ғазалкент шаҳридаги дўконлардан бирида катта қопни нонга тўлдираётган бир йигит билан ёнма-ён туриб қолибмиз. Бу ҳолга бефарқ қараш мумкин эмасди. Мен ундан:

«Бир йўла ўттиз-қирқ буханка нон наҳотки оилангиз истеъмоли учун керак бўлса?» деб сўрадим. У бўлса қопидаги уч-тўрт буханка нонни бурдалаб менга кўрсатди-да, жавоб берди: «Қаранг, ярми хамиртуруш, қолгани чала пишган хамир! Буларни сотиб олиб сигир-бузоқларим, қўй-эчкиларимга едираётганим учун менга раҳмат дейишин. Хамиртуруш-ку, майли-я, қидирсангиз нон ичидан темир-терсак, ип, соч толаси, қўйингки, ҳар бало топилади...»

Ачинарлиси шундаки, нонлар ҳақиқатан ҳам сифатсиз пиширилган эди. Бунинг сабабини билиш ниятида Ғазалкент нон заводига боришга тўғри келди. 30-йилларда қурилган, торгина майдонга жойлашган бу корхонадаги оғир иш шароитини батафсил таърифлаш учун кўп гапириш керак. Энг ёмони — завод раҳбарлари тез-тез алмаштириб туриларкан. Айтишларича, бирон жойда иши юришмай жазоланган бошлиқ ўз номини оқлаб олиш учун нон заводида директор бўлиб ишлаши керак экан. Ана энди қолган хулосани ўзингиз чиқариб олаверинг. Бошлиқ алмашавераркан-у, нон заводидаги аҳвол эскилигича қолавераркан. Ахир Бўстонлиқ райони республикамиз меҳнаткашларининг асосий ҳордиқ чиқариш маскани-ку! Мана, сал кундан кейин ёзги таътилда минг-минглаб шаҳарлик ўқувчилар Бўстонлиқ пионерлагерларига чиқадилар. Район аҳолисини сифатли маҳсулот билан таъминлашга қурби етмаётган завод уларга қандай қилиб нон етказиб бераркин? Шу корхона шароити билан танишганмисиз? Умуман, республикамиз посёлкалари ва қишлоқларини нон билан таъминлашнинг аҳволи ҳақида ҳам гапириб берсангиз.

— Сиз ҳикоя қилган нон заводида, афтидан, шароит яхшиланиш ўрнига тобора ёмонлашиб бораётган экан. Менимча, у ердаги мушкулликнинг олдини олиш учун жиддий чоралар кўриш керак, акс ҳолда вазият бундан ҳам мураккаблашиб кетиши мумкин. Гап шундаки, Ғазалкент шаҳридаги нон заводи бизнинг министрлигимиз итоатида эмас. Лекин сиз ҳикоя қилган мушкул аҳвол бизни ҳам жиддий ўйлантиради, ҳушёрликка чорлайди. Гарчи бизга қарашли бўлмаса ҳам четда туролмаймиз, «Ташкентхлеб» бирлашмаси мутахассисларини Ғазалкент нон заводига юбориб, технологияни яхшилаш ва бошқа масалаларда иложи борича ёрдамлашамиз. Областларимиз шаҳарлари, посёлкалари, қишлоқларининг аҳолисини нон билан, нон бўлганда ҳам сифатли нон билан таъминлашимиз лозим. Бу хусусда бизнинг қарамоғимиздаги нон ишлаб чиқариш корхоналарининг айримларида юқорида айтилган каби камчиликлар учраб туради. Биз нуқсонларнинг улғайишига йўл қўймаймиз, аксинча уларни тезроқ бартараф этиш учун курашмоқдамиз. Ҳаракатдаги нон заводлари замонавий қилиб қайта қуриляпти, реконструкция қилиняпти, қулай техника ва автомат ускуналари билан жиҳозланиб, замон талабига мослаштириб бориляпти. Бу билан чекланиб қолмай, зарур деб топилган жойларда янги нон заводлари қуриб ишга туширилмоқда. Жиззах, Ангрен шаҳарларида суткасига 65 тоннадан нон пиширувчи янги корхоналар қуриб фойдаланишга топширилди. Қарши йўлидаги Баҳористон районида ҳам завод қуриб битказилди. Бора-бора ҳамма районларнинг марказлари ўзларининг замонавий нон заводларига эга бўладилар. Қишлоқларда эса шу заводларнинг филиаллари узлуксиз ишлаб, аҳолини тандирнон билан таъмин этади. Республикамиз меҳнаткашларини ишонтириб айталикки, бизнинг қарамоғимиздаги жойларда нон таъминоти масалалари кундан-кунга яхшиланиб бораверади. Қасбдошларимизни ҳам бунёдкор халқимизга сидқидилдан хизмат кўрсатишга чақирамиз. Нондек мўътабар неъматни авайлаш, унинг исроф бўлишига йўл қўймаслик ҳамманинг бурчидир. Шунинг учун барча кишиларнинг бунга жиддий эътибор беришларини яна бир бор илтимос қилардим.

— Умумий шароит шуни кўрсатиб турибдики, ҳар соҳада муваффақиятларга эришиш учун меҳнат интизомига қаттиқ риоя қилиш керак экан. КПСС Марказий Комитети ноябрь (1982) Пленумида бу хусусда жиддий фикрлар билдирилган эди. Шундан сўнг партия ва

ҳукуматимизнинг меҳнат интизомини мустаҳкамлашга доир яна бир қатор қарорлари қабул қилинди. Озиқ-овқат саноати ходимлари шу муҳим ҳужжатларга қандай амал қилмоқдалар?

— Ҳар қанақа камчилик, ташвишли ҳолларга йўл қўйилиши ва меҳнат интизомининг бузилишига қарши муросасизлик билан курашиш ҳаёт тақозоси бўлиб қолди. Бу ҳақда гап кетганда КПСС Марказий Комитетининг ноябрь Пленуми ва КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Юрий Владимирович Андроповнинг Пленумда сўзлаган нутқи ёдимга тушади. «...Ҳал қилувчи соҳаларда сиёсий ётуқ, билимдон, ташаббускор, ташкилотчилик қобилиятларига эга бўлган, янгилликни ҳис эта биладиган кишилар туриши учун кадрларни жой-жойига тўғри қўйиш керак»,— деган эди ўртоқ Юрий Владимирович. Унинг Пленумда айтган қуйидаги сўзлари ҳам ҳаммамизни келажак фаолият учун чуқур хулосалар чиқаришга ундайди: «Ҳозир ҳар бир меҳнаткаш планнинг бажарилиши ўзи қўшадиган меҳнат ҳиссасига ҳам боғлиқ эканлигини тушуниб олиши, биз қанчалик яхшироқ меҳнат қилсак, шу қадар яхшироқ яшашимиздан иборат оддий ҳақиқатни ҳамма яхши тушуниб олиши, айниқса муҳим ва зарур...» Шу кўрсатмалардан келиб чиқиб, 1983 йилни меҳнат интизомига қатъий амал қилган ҳолда бошлаган эдик. Министрлигимизнинг бу йилдаги биринчи сонли буйруғи ҳам ноябрь Пленуми қарорларига мувофиқ берилган эди. Мақсадимиз — юксак интизом билан меҳнат қилиб, ҳар соҳада юқори кўрсаткичларга эришишдир. Биз бунёдкор совет халқига озиқ-овқат тайёрлаб берамиз. Шундай экан, сифат ва самарадорликка алоҳида эътибор бериш кераклиги доимо ёдимизда туради. Бу йўлда КПСС Марказий Комитетининг май ва ноябрь Пленумлари қарорлари бизга дастурил-амал бўлаверади.

— Мўминжон Йўлдошев! Озиқ-овқат программаси асосида қандай истиқболларни кўзлаяпсизлар?

— Министрлик бийлигидаги ноз-неъмат бунёдкорлари йиллик, 1985 йилга қадар, шунингдек 1990 йилгача тузилган аниқ режаларга таяниб иш кўрмоқдалар. Партия ва ҳукуматимиз кўрсатмалари, халқимизнинг талаб-истаклари доимо диққатимиз марказида туради. Шуларга қатъий амал қилган ҳолда ишимиздаги камчиликларни жой-жойида тугатиб борамиз, бизга ишониб топширилган вазифаларни сидқидилдан бажариш учун имкон борича ҳаракат қиламиз. Фаолиятга доимо танқидий нуқтаи назардан ёндашишгина порлоқ истиқболга элтиши мумкинлигини ҳаёт ҳақиқати кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳар қандай даб-дабали, сохта ваъдалардан воз кечиб, бўладиган гапларнигина гапир-иш керак, деб ўйлайман. Озиқ-овқат саноати ходимлари бу йилги социалистик мажбуриятларини 25 декабргача бажаришга сўз беришган. Бунинг натижасида планга қўшимча равишда 18 миллион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилади. Хулоса қилиб айтганда, олға одим ташлайтириш ниятимиз бор.

— Шарафли ва масъулиятли ишларда сизларга омад тилаймиз.

— Раҳмат.

Сухбатни Асад АСИЛОВ
олиб борди.

Қурулсизланиш — давр. талаби

Талъат Солиев,
Файзи Шоҳисмоилов



Улуғ француз ёзувчиси Виктор Гюго: «Тинчлик — цивилизациянинг неъматидир, уруш эса унинг офатидир», деб ёзган эди. Фақат кейинги ярим аср мобайнида бўлиб ўтган биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари, империализм уюштирган саноксиз катта-кичик қирғинлар, ҳарбий тўқнашувлар ҳамда улар келтирган оғир мусибатлар туфайли инсоният бошига тушган қора кунлар улуғ адиб гапининг гоёт тўғрилигини исботлаб келмоқда.

Узоқ асрлар давомидаги қонли урушлар тарихини кузатсангиз, кўз олдингизда бағоят даҳшатли манзара пайдо бўлади: фақат ўтган 50 аср мобайнида халқлар 14500 та катта ва кичик урушларни ўз бошларидан кечирганлар. Бу урушлар 3640 миллион киши ҳаётини олиб кетган. XVII асрда бўлган урушлар натижасида биргина Европада 3,3 миллион киши ўлдирилган. XVIII асрда 5,4 миллион, 1801—1914 йилларда 5,7 миллион киши ҳалок бўлган. Европа қитъасидан бошланиб кетган биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари эса 70 миллион кишининг ёстигини қуритди. Тарихчиларнинг ёзишича, биргина Наполеон ўз урушларида одамларнинг 800 минг челақ қонини тўккан!

Жаҳон империализми урушга тайёргарлик кўриш ва уруш олиб боришни ўзига асосий касб-кор қилиб олди. XX асрда бўлиб ўтган биринчи ва иккинчи жаҳон урушларини ҳам, 1945 йилдан сўнг юз берган 100 дан ортиқ кичик урушлар, ҳарбий можаро, тўқнашув, ифвогарликларни ҳам ана шу империализм уюштирди. Осиё ва Яқин Шарқда, ер юзининг бошқа нуқталарида содир бўлаётган адолатсиз ва босқинчилик урушлари шу жумлага киради.

1982 йилнинг ёзида Исроилнинг мустақил Ливан давлатига қарши олиб борган босқинчилик уруши империализмнинг навбатдаги ифвогарликдан иборат кирдикорларидан бошқа нарса эмас.

Империализмнинг уруш ва босқинчилик сиёсати туфайли бугун халқаро аҳвол таҳликали ва мураккаб ҳолатга келди. Қурулланиш, қурулланиш ва яна қурулланиш қабилида иш юритаётган империализм башарият яратган моддий бойликларни, табиат неъматларини жинояткорона ҳарбий мақсадларга сарф қилмоқда, ҳарбий харажатларнинг тубсиз уммони жуда кўп маблағни ютиб юбормоқда.

Карл Маркс: «Ҳарбий ишлаб чиқариш миллат ўз миллий бойлигининг маълум қисмини сувга тўкиб юборгани билан баробардир», деб айтган эди. Карл Маркснинг бу сўзлари, айниқса, бугунги кунда қу-

ролланиш пойгасига зўр бераётган империализм малайларига қарши муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ҳозир ер куррасида 25 миллиондан зиёдроқ киши ҳарбий кийимда, 100 миллионга яқин одам ҳарбий саноатда меҳнат қилади. Жаҳон олимларининг 25 фоизи ҳарбий лабораторияларда ишламоқда. Илмий мақсадларга ажратилган маблағларнинг 40 фоизи янги қурул-яроғлар, ва ҳарбий техника яратилишига сарфланмоқда. 70-йилларнинг биринчи ярмида жаҳон мамлакатларининг йиллик ҳарбий сарф-харажатлари 350 миллиард долларни, иккинчи ярмида 400 миллиард долларни ташкил қилди. 80-йилларнинг бошида инсоният ҳарбий мақсадларга 500—600 миллиард доллар, 1982 йилда эса 650 миллиард доллар сарфлади. Бу маблағларнинг кўп қисмини АҚШ ва НАТО мамлакатларининг бетиним ошириб бораётган ҳарбий бюджетлари ташкил қилади, албатта. Умуман урушдан кейинги даврда қайта қурулланишга 6 триллион доллар сарфланган бўлса, шунинг 2 триллиони АҚШга тегишлидир.

Империализмнинг ёвуз жиноятларидан яна бири шуки, қурулланиш пойгаси жараёнига Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатлар ҳам жалб қилинмоқда. Агар 50-йилларда жаҳон ҳарбий харажатларида ривожланаётган мамлакатларнинг улуши 4—5 фоизни ташкил қилган бўлса, 70-йилларга бориб 15—17 фоизга етди. Ҳарбий харажатларнинг оғир юки ўша давлатларнинг экономикасига, халқ хўжалигига қаттиқ салбий таъсир кўрсатмоқда. Бунинг оқибатида улар тараққий этиш ўрнига қарздор бўлиб қолмоқдалар. Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатларнинг четдан олган қарзлари 1982 йилнинг декабри ойида 625 миллиард долларга етди. Ҳолбуки, ўша қитъаларда тахминан 1 миллиард аҳоли оч яшамоқда, 1 миллиард аҳоли саводсиз. Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотига кўра, дунёда чечак касаллигини бутунлай йўқ қилиб юбориш учун 86 миллион доллар сарфланган экан. Безгак касаллини тамомила йўқотиб юбориш учун эса 185 миллион доллар керак. Лекин халқаро медицина ташкилоти бу пулни топиш иложини қилолмапти. Мазкур касаллик Осиё ва Африка мамлакатларида ҳар йили кўплаб кишиларнинг ёстигини қуришмоқда. Ваҳоланки, бутун бир ҳарбий кема ишлаб чиқаришга 2 миллиард доллар, бир ҳарбий самолёт ишлаб чиқариш учун 1 миллиард доллар ажратиб берилмоқда. Бир дона сувости ҳарбий кемасига кетган маблағ ҳисобига 100 та касалхона қуриш мумкин. Қитъалараро битта ракета ишлаб чиқаришга сарф қилинаётган пул эса 340 мингта бошланғич мактаб ёки 65 мингта касалхонани тиклаб беради.

Маълумки, XX асрнинг 70-йилларида Европа қитъасида ҳам, ер юзининг бошқа нуқталарида ҳам халқаро вазият бирмунча яхшиланиб, кескинлик юмшаганлиги сезилган эди. Халқаро муносабатларни соғломлаштиришда эришилган силжиш ўз навбатида хайрли ишларнинг умумий ривожига таъсир ўтказа бошлаганди. Турли ижтимоий тузумдаги давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг бирдан-бир оқилона негизи бўлган тинч-тотув яшаш принциплари худди шу йиллари чуқур илдиз отабошлаган эди. Совет Иттифоқи, қардош социалистик давлатларнинг актив дипломатик фаолияти туфайли худди шу йиллари биринчи маротаба Умумевропа Кенгаши бўлиб ўтди. Бу тарихий халқаро анжуманнинг Европадаги тинчлик ва хавфсизликни мустақамлаш ишига қўшган ҳиссаси бугун ҳам сезилиб турибди. Буларнинг ҳаммаси кескинликни юмшатиш тенденцияларини кучайтирди. Шарқ билан Ғарб ўртасидаги ҳамкорликнинг ривожланишига хизмат қилди. Бу ўринда Совет Иттифоқининг Германия Федератив Республикаси, Франция, Италия ва бошқа Ғарб мамлакатлари билан бўлган иқтисодий, маданий ва савдо алоқаларининг кучайганлигини эслаш kifоя.

Афеуски, XX асрнинг 70-йилларидан 80-йилларига ўтар чоғида жаҳонда вазият ва халқаро аҳвол яна ёмонлаша бошлади. Урушни ёқловчи милитаристик доиралар кескинликни юмшатиш йўлига очиқ-

часига тўсиқ ва ғов бўлабошладилар. Бунинг натижасида давлатлар-аро муносабатларга пугур етказилмоқда, янги можаролар ва танг вазиятлар вужудга келтирилмоқда.

Оқ уйга янги хўжайин — АҚШнинг қирқинчи президенти Рейган келгандан сўнг тинчликка қарши фаолият жонланди. Рейган маъмурияти антикоммунизмни ўзига байроқ қилиб олди, социалистик мамлакатлар ва уларнинг тинчлик сиёсатига қарши фитналарни, Совет Иттифоқига нисбатан «совуқ муносабатлар уруши» ва «психологик уруш»ни кучайтириб юборди. АҚШ президенти 1982 йил 8 июнь куни Англия парламенти аъзолари олдида сўзлаган нутқида СССРга қарши кенг миқёсда «салиб юриш»лари бошлашга даъват этди. Бу нутқ кўпгина матбуот органлари ёзганидек, Черчиллнинг 1946 йил 5 март куни Фултонда (АҚШ) сўзлаган ва «совуқ муносабатлар уруши»ни бошлаб берган нутқини эслатади. Умуман, Рейган ҳокимият тепасига келгандан сўнг мамлакатда милитаризмни беқиёс авж олдиришга, турлитуман қирғин қуроллари ишлаб чиқариш ва янги ракета системаларини вужудга келтиришга зўр бермоқда.

Мисолларга мурожаат этайлик. Агар АҚШнинг 1940 йилдаги ҳарбий бюджети 1,5 миллиард долларга тенг келган бўлса, ҳозир Пентагоннинг йиллик ҳарбий ҳаражатлари ўртача 200 миллиард долларни ташкил қилади. Бу рақам 1982 йилда 226 миллиард долларга етди. 1983 йилда эса 245 миллиард доллар сарф қилиш кўзда тутилган. АҚШнинг 1982—1986 йиллар учун умумий ҳарбий ҳаражатлари 1,6 триллион доллар миқдоридан белгиланди!

Оқ уй Пентагондан ҳеч нарсани аямапти. Келгуси ўн йилликда АҚШ ҳарбий денгиз кучлари «Трайидент» типидagi 24 та янги сувости кемасини олади. «Нью-Йорк таймс» газетасининг ёзишича, «Трайидент» программасининг амалга оширилиши учун 15 йил ичида 42,5 миллиард доллар сарфланади. «МХ» қитъалараро ядровий баллистик ракеталар системасининг яратилишига эса 50 миллиард доллар ҳаражат қилинади. «МХ» ракета системасини вужудга келтириш ҳақидаги АҚШ президенти қарори ядро уруши, стратегия қуроллари авж олдириш йўлидаги қалтис қадам эканлигини жаҳон жамоатчилиги яхши билиб турибди. Ана шу шароитда АҚШ президенти «МХ»ни «Пискипер» («Тинчлик қўриқчиси») деб номлаб, уни оқламоқчи бўлаётгани кишини ажаблантиради.

АҚШ ваҳшиёна қирғин воситаси — кимёвий янги қуроллари ҳам қайта ишлаб чиқариш учун зўр бериб ҳаракат қилмоқда. Хуллас, милитаризм давлат сиёсати даражасига кўтарилган АҚШда ҳамма нарса ҳарбий мақсадларга бўйсундирилмоқда. Бугун Америка инженерларининг 20 проценти, физикларининг 25 проценти ҳарбий корхоналарда ишламоқда.

Оқ уй Ғарбдаги иттифоқчиларини ҳам милитаризм ва қуролланишнинг хатарли, қалтис домига тортиб кетмоқда. НАТО аъзолари бўлган мамлакатларнинг ҳарбий бюджетлари бунинг мисолидир. 1949 йилнинг апрель ойида Вашингтон ҳомийлигида тузилган агрессив НАТО блоки пайдо бўлган кунидан бошлабоқ, Европа халқлари тинчлиги ва хавфсизлигига таҳдид қилиб келаётганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас. Ҳарбий васвасани авж олдириш, социализм, демократия ва тинчликка қарши кўз олайтириш НАТОнинг асосий мақсади бўлиб қолди. Милитаризм эса унинг байроғидир. НАТО ҳозиргача ифвогарлик мақсадлари учун афсонавий маблағ — 3 триллион доллар сарфлади. АҚШ ва НАТО раҳнамолигида миллиард-миллиард марка, франк, фунт-стерлингларнинг кули кўкка созурилмоқда. Қуролланишнинг бу даражадаги оғир юки НАТО мамлакатлари меҳнаткашларининг елкасига тушмоқда. 1982 йилги ҳарбий ҳаражатлар Германия Федератив Республикасида 44 миллиард маркани, Англияда 14 миллиард фунт-стерлингни, Францияда 123 миллиард франкни ташкил этди.

НАТО давлатлари ўзлари ишлаб чиқараётган ҳарбий қурол-яроғлардан ташқари ҳар йили АҚШдан янги ракеталар, танклар, самолёт-

лар сотиб олмоқдалар. Биргина 1982 йилда НАТОдаги Европа мамлакатлари АҚШнинг газийқи остида яна 400 танк, 850 бронемашина, 30 ҳарбий кема, танкка қарши 1400 ракета системаси, 220 қирувчи ва бомбардимончи самолёт сотиб олдилар. Европа, ана шу йўл билан, Америка ҳарбий анжомлари энг кўп тўпланган хавфли зонага айланиб қолди. Бу ҳол ўша қитъа, қолаверса ер юзи халқларининг, тинч ва фаровон ҳаёти учун катта ташвиш туғдирмоқда.

XX асрнинг фожиали урушлари Европада уруш уёқда турсин, оддий можароларнинг асло керак эмаслигини ҳар доим эслатиб турди. Бугун Европада Американинг катта қўшини, 7 мингга яқин ядро қуроллари жойлашган. Булар камлик қилганидек, Пентагон 1983 йилнинг кузидан бошлаб Европага яна 600 та Америка ракеталарини жойлаштирмоқчи. Улар Американинг «Першинг — 2» ва қанотли ракеталаридир.

Милитаризм — империализмнинг эски қасаллиги. Милитаризмни ҳимоя қилиш ва оқлаш учун эса империализм ҳеч нарсадан тоймайди: ёлғонни ҳам, бўҳтонни ҳам ҳеч тортинмай ишга солади. «Ўзларини «цивилизацияли» деб атайдиган давлатлар, — деб ёзган эди В. И. Ленин, — ҳозирги вақтда қуролланиш учун тўсиқлардан сакраб ўтиб, зўр бериб пойға қилмоқдалар, мингларча газеталарда, мингларча минбарлардан туриб, минг мақомга солиб, ватанпарварлик, маданият, ватан, тинчлик, прогресс ҳақида бақирмоқдалар ва дод-вой солмоқдалар, мана шуларнинг ҳаммаси қирғин соладиган ҳар қандай қуроллarga, тўпларга ва ҳоказоларга яна ўн ва юзлаб миллион сўм пул сарфлашни оқлаш учун айтилаётган гаплардир». В. И. Ленин бу сўзларни 70 йил муқаддам — 1913 йилнинг 11 апрелида «Правда» газетасида босилиб чиққан мақоласида ёзган эди. Бу гаплар милитаризмнинг бугунги ҳимоячилари кирдикорларини ҳамон фош қилиб келмоқда.

Милитаристик доиралар ўзларининг тинчликка қарши хатти-ҳаракатлари, халқаро вазиятни кескинлаштириш учун ўтказаётган сиёсатларини янги уйдирма ва баҳоналар билан оқламоқчи бўлмоқдалар. Вашингтон ва НАТОнинг пропагандистик аппарати аслида бўлмаган «совет хавфи»ни рўқач қилмоқдалар. Ўз вақтида «қизил хавф» ҳақида жар солган милитаристик маддоҳларнинг бундай кирдикорларини ҳам В. И. Ленин Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ фош қилиб ташлаган эди. «Қизил милитаризм ҳақида бақираётган аҳмоқ кишилар бор, — деб ёзган эди В. И. Ленин ўзининг «Совет ҳокимиятининг муваффақиятлари ва қийинчиликлари» деган мақоласида, — булар сиёсий муттаҳамлар бўлиб, ўзларини гўё шу аҳмоқликка ишонган кишилар қилиб кўрсагадилар ва суриштирмай-нетмай ҳаммаёққа шу хил айбларни тарқатадилар ва бунинг учун сохта далиллар тўқиб чиқариш ва омманинг кўзига қум пуркаш учун ўзларининг адвокатлик маҳоратларидан фойдаланадилар».

Маълумки, Совет Иттифоқининг Фарбда немис фашизми устидан, Шарқда япон милитаризми устидан қозонган тарихий ғалабаси миллион-миллион халқларни фашизм асоратига тушиш хавфидан сақлаб қолди. Қатор мамлакатлар халқлари социалистик ривожланиш йўлини танлаб олдилар. Европа қитъасида ҳам худди шундай бўлди. Шарқий Европа халқлари социалистик тараққиётнинг катта йўлига чиқиб олдилар. Бу, албатта, милитаристик доираларга ёқмади. Улар, фашизм устидан инсоният ғалаба қозонган кундан кўп вақт ўтмай, Совет Иттифоқига, Европада қарор топган социалистик мамлакатларга, умуман қитъадаги тинчлик ва халқлар хавфсизлиги ишига очикдан-очик ҳуруж қила бошладилар. Худди ана шу ғаразли йўлдан бориб, улар агрессив НАТО блокни вужудга келтирдилар. Кўпгина Европа мамлакатлари ушбу агрессив ва машъум блокка аъзо қилиб олинди. Мана, 34 йилдирки, Шимолий Атлантика пакти империализмнинг агрессия ва ифвогарлик қуроли вазифасини ўтаб келмоқда. Бошидан икки жаҳон урушини кечирган қитъада яна энг даҳшатли қирғин қуроллари тўпланиб, халқаро кескинлик сақланиб қолаётган экан, бунга биринчи галда

НАТО блоки ва унинг ҳомийси АҚШ империализми бош айбдордир.

Шундай шароитда Совет Иттифоқи қардош социалистик иттифоқчилари билан биргаликда ўз мудофаа қудратини кучайтиришга мажбур бўлди. Ана шу тариқа Европада тинчлик ва халқлар хавфсизлигининг муҳим таянчи бўлиб турган Варшава Шартномаси вужудга келди. Варшава Шартномаси фақат мудофаа нуқтаи назаридан тузилган иттифоқдир.

Совет Иттифоқи, қардош социалистик мамлакатлар Европа ва ер шарининг бошқа нуқталарида халқлар тинчлиги ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш учун астойдил кураш олиб борар эканлар, империалистик доиралар ўйлаганларидек, бу уларнинг кучсизлигидан асло далолат бермайди. Аксинча, совет халқи, унинг шонли қуроли кучлари социализм манфаатларини ҳимоя қилиш учун лозим бўлган ҳамма имкониятларга эга.

БМТ экспертларининг ҳисобига кўра, ҳозир жаҳон ҳарбий арсеналларида 50—60 минг мегатон кучга эга ядро қуроллари тўпланиб қолган. Бу билан ёр юзидаги тирик мавжудотни бир эмас, ўн беш марта йўқ қилиб юбориш мумкин экан. Жаҳон врачларининг маълумотига кўра, агар ядро уруши бошланиб кетса, унинг дастлабки дақиқаларида бир йўла 200 миллион киши ҳалок бўлади ва 60 миллион киши оғир жароҳатланади. Буни эсдан чиқармаслик лозим!

Буларнинг ҳаммаси қуролисизланишни; энг аввало, ядро қуроллари билан воз кечиш кераклигини давлатлар олдидagi энг муҳим масала қилиб қўймоқда. Совет Иттифоқи тинчлик ва инсоният манфаатларига мос тушадиган ана шу йўлни, тинчлик сиёсатини қатъий танлаган, доҳий Ленин асослаб берган бу сиёсатни изчилик билан ўтказиб келмоқда. Тинчлик ва ўзаро ҳамкорликка садоқат социалистик тузумимиз характерининг ўзи билан белгиланади ва унинг табиатидан келиб чиқади.

Совет халқи тинчликнинг қадрини ҳаммадан кўра яхшироқ биледи. Гитлерчилар бошлаган уруш 20 миллион совет кишининг ҳаётини олиб кетди. АҚШ эса 1776 йилдан кейинги тарихи давомидаги урушларда 650 минг киши йўқотган, холос. Бу ленинградликларнинг 900 кунлик оғир қамал даврида берган қурбонларидан ҳам оздир.

Тинчлик ва қуролисизланиш — социализм идеали. Совет давлати ўзининг бутун тарихида қуролисизланишни амалга ошириш, тинчликни мустаҳкамлаш, урушларни батамом йўқ қилиб юбориш масаласини ўртага қўйиб келди. Фақат 1945 йилдан сўнг Совет Иттифоқи тинчликни мустаҳкамлаш учун 110 марта ташаббус ва таклиф билан чиқди. 1982 йилнинг ёзида Совет Иттифоқи биринчи бўлиб ядро қуролини ишлатмаслик тўғрисидаги мажбуриятни ўз зиммасига олди. «Химиявий қуроллارни ишлаб чиқариш ва унинг запасларини тўплашни таъқиқлаш ҳамда уни йўқотиш тўғрисидаги конвенциянинг асосий қоидалари» ҳақида ва «Кучайиб бораётган ядровий хавфни қайтариш, қуролланиш пойгасини жиловлаш» тўғрисидаги СССРнинг таклифи ва Меморандуми ҳам жаҳон тинчлик тарафдорлари томонидан мамнулик билан кутиб олинди. Совет Иттифоқи, қардош социалистик мамлакатларнинг тинчлик ҳақидаги кейинги ташаббуслари КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Ю. В. Андроповнинг КПСС Марказий Комитетининг ноябрь (1982) Пленумида сўзлаган нутқида, СССРнинг 60 йиллигига бағишланган тантанали мажлисда қилган докладида, «Правда» газетаси мухбирининг ҳамда америкалик сиёсий обзорчи Ж. Кингсбери-Смитнинг саволларига берган жавобларида, шунингдек Варшава Шартномасида қатнашувчи давлатларнинг Прагада эълон қилинган Сиёсий декларациясида намоён бўлди.

Мана, бир неча йилдирки, Женевада стратегик қуроллارни чеклаш ва қисқартириш, Европада ядровий қуроллارни чеклаш тўғрисида Совет-Америка музокаралари олиб борилмоқда. Вена шаҳрида Европада қуроли кучлар ва қурол-яроғларни ўзаро қисқартириш тўғрисидаги

музокаралар, Мадридда эса 35 мамлакатнинг қуролсизланишга бағишланган учрашувлари каби тадбирлар бўлиб ўтмоқда.

Лекин бу учрашув, музокаралар жаҳон жамоатчилиги кутаётган натижаларни, ҳозирча, бераётгани йўқ.

Бунга сабаб нима?

Совет Иттифоқи ҳарбий тайёргарликларни хаспўшлаш учун эмас, балки иккала томон учун ҳам мақбул ва ҳарбий можаролар хавф-хатарини камайтириш мақсадида олиб бориладиган музокараларнинг доимий тарафдори бўлиб чиқмоқда. АҚШ ва Ғарб давлатлари эса мазкур учрашувларда бутунлай бошқача йўл тутмоқдалар. Жумладан, АҚШ президентининг «ноль варианты» СССРдан бир томонлама қуролсизланишни талаб қилади. Совет Иттифоқи бундай адолатсиз «вариант»ларни сўзсиз рад этади.

Европада ҳам, бутун планетамизда ҳам тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашнинг ягона ва адолатли йўли қуролсизланишни кечиктирмай амалга ошириш, милитаризм йўлини тезроқ тўсишдир. «Бизнинг бу масала хусусидаги позициямиз равшан,— деб таъкидлади ўртоқ Ю. В. Андропов,— на кичик, на катта, на чекланган, на ялпи ядро урушига йўл қўйиб бўлади. Ҳозир янги уруш оловини ёқувчиларни тўхтатиб қолишдан муҳимроқ вазифа йўқ. Ҳамма халқларнинг ҳаётий манфаатлари шуни талаб қилади».

Уруш тарафдорларининг қора ниятларини фош қилиб ташлаш, тинчлик учун курашни янада кучайтириш ҳар бир кишининг энг муҳим ва шарафли бурчидир. Империализмнинг айби билан халқаро вазият кескинлашган, тинчликка қарши ифвогарликлар кучайган ҳозирги даврда тинчлик тарафдорларининг сафлари янада мустаҳкамланган бўлиши керак. Ёзувчи ва олим, металлург ва ишчи, деҳқон ва студент, хуллас, ҳамма-ҳамма тинчлик учун курашувчиларнинг олдинги сафларида бормоқлари лозим. «Тинчлик учун бирдан-бир гаров,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— ишчилар сафининг уюшган, онгли ҳаракатидир». Инсоният, унинг цивилизацияси, яратган мўъжизалари, санъат ва адабиёт асарлари тинчлик меваларидир.

Она табиат миллиард йиллар давомида яратган кишилик ҳаёти ва унинг нодир бойликларининг саноқли минутларда йўқ қилинишига асло йўл қўйиб бўлмайди!

Максим Горький 30-йиллардаёқ буни эслатиб ўтган эди. Тинчлик учун толмас курашчи К. Симонов эса антифашист ёзувчи Альфред Андерш билан суҳбатида урушлар ҳақида гапириб, «иккинчи» деганда тўхталмоқ керак, чунки «учинчи»ни санашга ўтиладиган бўлинса, «тўртинчи» дейиш ҳеч кимга nasib этмайди, деган эди.

XX асрнинг саноқли йиллари қолди, холос. Кўз ўнгимизда ХХI аср турибди. ХХ аср урушлари келтирган мусибатлар ХХI асрда ҳам одамлар хотираларида сақланиб қолади. Бунга асло шубҳа йўқ.

Шунинг учун ХХI аср инсоният ҳаётидан урушлар бутунлай олиб ташланган аср, халқлар ўртасида ишонч, дўстлик, ҳамкорлик тантана қилган аср бўлмоғи лозим.

Сами Абдуқаҳҳор

ОДАМЛАР ҚАЛБИДА ҚОЛГАН ОДАМ

... Парижнинг Орли аэродромидан кўтарилган тўрт моторли самолёт бир ярим соатдан кейин Марселга кўнди. Эрталаб уйғонганимда Африка устида учиб борардик. Уфқ лола таққан, буюк қитъада тонг отмоқда. Париждагилар: «Ҳозир Африка тропик ёмғирлар қучоғида», дейишганди, йўқ, бизни ёрқин ва саҳий қуёш кутиб олди. Самолёт қаноти остида саҳро ва қирлар... Уч минг метр баландликда учаётганимиздан африкаликларнинг кичик кулбалари ҳам, дов-дарахт ва тепаликлар ҳам, қуёшда қумуш камардек ялтираётган Нигер дарёси ҳам худди кафтда тургандек кўзга равшан кўринади.

Мана, биз ёш республика, Франциянинг собиқ мустамлакаси, Нигер давлатининг пойтахти Ниамей шаҳридамыз. Бугун бу ерда халқ шодиёнаси — Республика куни байрам қилинмоқда эди. Аэропорт дўст мамлакатларнинг давлат байроқлари билан безатилган. Улар орасида Совет Иттифоқининг қирмизи байроғи ҳам мағрур ҳилпираб турибди. Шаҳар байрам либосида: Кўча ва майдонлар ясатилган. Ҳамма томонда қувноқ музика садолари янграйди...

У ерда уч кун меҳмон бўлиб, Того республикасига учиб кетаётиб, йўл устида Дагомея республикасининг Котону шаҳрида тўхтаб ўтдик. Аэропортдаёқ атрофимизни дагомеяликлар ўраб олишди. Африка ерига эсон-омон етиб келганимиз билан қизғин табриклар, қўшиқ айтиб беришимизни илтимос қилишди. Ҳайрон қолдик. Кейин маълум бўлдики, биздан олдин бу ерда Пятницкий номидаги хор концерт қўйиб берган экан.

Того республикасининг ҳаёти билан яқиндан танишмоқ ниятида унинг шаҳар-қишлоқларини бориб кўрдик. Шаҳардан чиқишимиз билан саванналар бошланди. Биз шу маҳалгача Африка асосан ўтиб бўлмайдиган бутазор-чангалзорлардан, инсон қадами етмаган тропик ўрмонлардан иборат, деб ўйлардик. Лекин унинг турли районларида иқлим ҳам, табиат ҳам турлича экан.

Мана машинамыз саванналарни, яшил чўллارни кесиб ўтган йўлдан ғизиллаб бораётир. Икки томонимизда ўтлоқларнинг чексиз денгизи енгил шабадада чайқалиб турибди. Гоҳ у, гоҳ бу ерда буталар ва дарахтлар, айниқса маҳаллий халқ «Нон дарахти» деб атайдиган сершоҳ, азим дарахт тез-тез учраб туради. Саваннадаги баланд, қалин ўт қурғоқчилик йилларида қовжираб, куйиб кетаркан. Йўл қизил тупроқли. Машиналар ғилдираги остидан ҳам қизил чанг кўтарилади. Йўл бўйидаги буталар худди биров бўяб қўйгандай қирмизи тусда. Йўлда тўп-тўп аёллар учрайди. Уларнинг бошларида катта тугун, сават, ўтин, аллақандай идишлар. Чамаси, шаҳар бозорига кетишаркан бўлсалар керак...

Экваторга яқинлашганимиз сари ям-яшил тропик ўрмон қуюқлашиб борарди. Намгарчилик туфайли бу ерда ўсимликлар жуда тез ва баланд ўсади. Дарахтларнинг бўйи 60 метрга етади. Қалин шохлари осмонни қоплаган. Ўсимликларга чирмашиб ўсадиган арқон сингари йўғон лианалар бир дарахтдан иккинчи дарахтга ўтиб кетиб, афсонавий арғимчоқдек осилиб ётибди...

Кутилмаганда шамол кўтарилди. Ўрмон гувиллади, шу дам момақалдиروқ гумбури янгради. Орадан сал ўтмай, жуда кўп эшитганимиз — тропик жала бошланди. Машиналаримиз таққа тўхтаб қолди. Берк ойналардан қараймиз: бир қадам нарини кўриб бўлмайди. Гўё бутун олам сувдан иборат!.. Бизнинг: «ёмғир челақлаб куйди», деган гапимиз бу манзарага ҳатто ямоқ ҳам бўлолмасди. Гўё кўринмас забардаст кўл тўғонни дарҳол беркитди-ю, тропик жала бирдан тинди. Энди йўл бамисоли бир сойга ўқшарди. Машиналаримиз ғилдираги сувни ёриб, зўрға олға интиларди. Гоҳ пальмазорлар оралаб, гоҳ океан соҳилига чиқиб, машиналарда республикани уч кун томоша қилгач, саёҳатимизнинг сўнги нуқтаси — Габон республикасига учиб кетдик. Биз экватордамыз. Энди иссиқнинг нафаси зўрайиб, ҳаво намлиги ошиб борар, вешалкага илиб қўйилган кўйлақлар чала ювилган каби нам тортиб қоларди.

Габоннинг маркази — Либревиль кўчалари жуда гавжум. Лекин, сал четга чиқдингизми, ҳаммаёқ қизил тупроқ. Француз енгил машиналари қизил чангни тўзғитиб,

изғигани-изғиган. Сертўзон бозорларда косиблар болғачаларининг овозлари тинмайди...

Мамлакатнинг асосий бойлиги ўрмончилик экан. Территориясининг ўндан тўққиз қисми дунёдаги энг қимматбаҳо (уч минг хилдан ортиқ) дарахтлар билан қопланган. Габон чангалзорларида айниқса, хушбўй сандал, қизил, қора дарахтлар, бўйи 45 метрдан ошадиган забардаст Окумэ дарахтлари кўп учрайди.

Ламбаране қишлоғига учиб кетаямиз. Бу ерда ярим аср давомида врач ва файласуф, Нобель мукофотининг лауреати, доктор Альберт Швейцер истикомат қилишини ва ўзи ташкил этган биринчи касалхонада маҳаллий аҳолини даволашини эшитган эдик. Энди унинг ўзини кўргани, у билан суҳбатлашгани бораямиз. Самолёт қаноти остида кўринган кенг ва серсув Габон дарёси сал юрилгач, бепоён ўрмон билан алмашинди. Шундан кейин, то манзилга етиб боргуниimizга қадар, табиат манзараси ўзгармади: ўнгда ҳам, сўлда ҳам ўрмон — ҳаммаёқ ям-яшил ўрмон...

Бир соатдан сўнг Ламбараненинг кафтдек аэродромига кўндик. «Виллис» машиналари бизни Обан дарёси ёқасига олиб борди. Бу ерда бизни моторли қайиқ кутарди. Дарёнинг нариги соҳилида доктор Швейцарнинг даволаш боғи жойлашган. Новчадан келган, куюқ қош, оппоқ мўйловли, тетик кўзлари маъноли боқувчи чол:

— Марҳабо, дўстлар Ламбаране тупроғида совет кишиларини биринчи кўраётганимдан бениҳоя мамнунман! — деб бизни кутиб олди. Машҳур олим Альберт Швейцер шу киши эди!

* * *

...Страсбург университетиде кутилмаган воқеа содир бўлди: маълум ва машҳур фалсафа профессори, донгдор музикачи-органист, атоқли ёзувчи, таниқли жамоат арбоби Альберт Швейцер шу университетнинг ўзидаги медицина факультетининг биринчи курсига кириб ўқий бошлади. Эгнига оқ халат кийиб, анатомия дарсида амалий машғулотга берилиб, тиб илмининг сирларини ўрганаётган олимнинг ҳамкурслари унга ҳайрат ва ҳавас билан тикилишди. Зеро, ўттиз ёшли профессор шу илм даргоҳининг фалсафа факультетида студентларга Кант ҳақида фоят қизиқарли лекция ўқиб бўлгач, медицина факультетида биринчи курс студентлари қаторида лекция эшитарди. Шундай қилиб, Страсбург университетининг фалсафа ва теология профессори, Кантнинг диний-фалсафий қарашлари тўғрисидаги илмий диссертация муаллифи, Европада донг таратган музикачи-органист Альберт Швейцер тиббиёт факультетининг толиби бўлиб аудиторияга кирди.

Бу воқеадан атиги икки ҳафта бурун, 1905 йилнинг 18 октябрида у эрталаб Париж меҳмонхонасидан чиқиб, авеню де ла Гран Арме кўчасидаги почта қўтиси ёнига келди. Бир неча лаҳза хаёл суриб турди. Кейин шу кеча тун бўйи ёзиб чиққан ўнлаб мактубларини почта қўтисига ташлади. Бу хатлар унинг энг яқин ошна-оғайнилари, ёру биродарларига йўлланган бўлиб, унда ўзининг узил-кесил бир тўхтамга келгани — врачлик дипломини олиши билан экваториал Африканинг узоқ чангалзориде шифохона очиб, маҳаллий аҳолини даволаш билан шуғулланмоқчи экани хабар қилинганди.

Ана шу мактубларни олганлар орасида унинг яқин дўстлари Ромен Роллан, Стефан Цвейг, Бернард Шоу ва Альберт Эйнштейнлар ҳам бор эди. Ота-онаси хатни ўқиб, ўғилларининг «иноносиб хатти-ҳаракатидан қаттич ранжишди. Унинг бу режасини фалат бир одам — университет тарих ўқитувчисининг қизи, болалар етимхонасида ишловчи кўҳликкина Элен Бреслау қўллаб-қувватлади. У ҳам профессор билан бирга Африкага кетишга рози бўлиб, атайлаб тиббий ҳамшираликка ўқиди. Швейцер университетни тамомлаб, врачлик дипломи олган 1912 йилда улар ўз бахтларини топдилар — тўй қилишди.

Ёш доктор Африкага кетишга ҳозирлик кўра бошлади. У кун бўйи магазин-магазин юрар, бўлажак касалхона учун жиҳоз ва асбоб-ускуналар ҳайид этарди. Бу ишда унинг энг яқин ёрдамчиси, маслаҳатгўйи ва ҳамқадами Элен бўлди.

Улар 1913 йилнинг феввалида Европадан жўнаб кетишди. Ўзлари билан 70 чамадон юк — бўлажак госпиталнинг жиҳозларини олиб кетишди. Икки ой деганда улар экваторнинг қоқ белига жойлашган Огове дарёси бўйига етиб келдилар. Ана шу дарё бўйлаб 200 мил йўл босиб, Ламбаране қишлоғига етиб олишди. Келишди-ю, ишга киришишди. Ўзлари жойлашган ёғоч «ўй»нинг ярмини жиҳозлаб, диспансер ташкил қилишди. Қайиқ турадиган сарой биринчи палата бўлди. Товуқхонани тозалаб, дорилаб, ювиб, қабулхонага айлантиришди. Орадан бир неча ҳафта ўтмай, улар ҳар кунй ўнлаб беморларни қабул қила бошлашди. Уша паллада мустамлакачилик сиртмоғида ётган Габонда туғилган ҳар мингта боладан 160 таси бир ёшга етмай ўлиб кетар, бу ўлкада 8 минг аҳолига битта врач тўғри келарди.

Альберт жуда истеъдодли бола эди. Беш ёшида, қадимий оилавий анъанага содиқ қолиб, орган чалишни ўрганди. У бениҳоя кўп китоб мутолаа қилар ва аъло баҳоларга ўқирди. Табиат унга бекиёс нодир, фоят кам учрайдиган хотира, муסיқий истеъдод, ҳавас қиларли даражада саломатлик ва олижаноб қалб инъом этган эди. Ана шу юрак уни ўзгалар дарду ҳасратига майишадиган этиб воёга етказди. Болалигидаёқ унинг қалбида: «Ўзгалар бахти учун яшаш!» шиори туғилди ва мактаб, гимназия кучоғидан то умрининг охиригача бу шиорга содиқ қолди.

Гюнсбах гимназиясини тамомлагач, Страсбург университетига киради. Бу ерда айни бир ҳафта икки факультетда — теология ва фалсафа факультетларида тахсил кўради. У ҳамма нарсага қизиқувчан бўлиб ўсди. Лев Толстой асарларини ўқиш унинг маънавий ҳаётида катта воқеа бўлди. «Лев Толстой асарлари, — деб ёзган эди Швейцер ўша маҳалда, — ўз ҳаётим тўғрисида чуқур мушоҳада қилишни ўргатди ва мени

ишига бутун вужуди билан киришиб кетди. Медицина доктори, фалсафа доктори, теология доктори — Африкадаги инсонпарварлик фаолияти учун Цюрих, Прага, Эдинбург, Оксфорд, Чикаго, Кэмбридж, Берлин ва Авлиё Эндрюс университетларининг фахрий фан доктори илмий даражасини олган олим-врач 1953 йилда Нобель мукофоти лауреати бўлди. Бу олий мукофот унга қадар медицина соҳасида фақат инглиз врачси Бойд-Орр (1949), Халқаро Қизил крест асосчиси Анри Дюнан (1901) ва норвег сайёҳи, гистолог олим Фритъоф Нансен (1922)ларга берилган эди. Хозир Ламбаранедаги обод кўчалардан бирига Швейцер номи берилган. Сиз Веймар кўчаларидан ўтиб қолсангиз, Швейцерна кўйилган ҳайкални кўрасиз. Швейцер бола кўтарган негр аёли ва ўспирин қиз билан суҳбатлашиб турибди.

Унга Нобель мукофоти берилиши муносабати билан студентлар ўтказган тунги улкан машъалали намойишларда ҳамма бир оғиздан: «Швейцер — давримизнинг байроқдори!», «Ҳамма учун бирдай намунали ҳаёт!», «Инсоният даҳоси!», «Альберт Швейцер — инсоният дўсти!» деб хитоб қилардилар, шу мазмундаги шиорларни кўтариб чиққан эдилар. Швейцер 1954 йилда шу мукофотни олгани Стокгольмга келганда тантанали маросимда тинчлик тўғрисида ёрқин нутқ сўзлаб, бундай деди: «Аҳволимизнинг ғоят аянчли экани мана энди бизга жуда равшан бўлиб қолди. Биз энди инсоният келажаги тўғрисида ўйламай иложимиз йўқ. Биз иккинчи жаҳон уруши вақтида одамларнинг ёппасига қирилишига йўл қўйиб бердик. Биз атом бомбалари билан бутун-бутун шаҳарларни ва уларнинг аҳолисини қириб ташлашларига йўл қўйдик. Буларга қаршилик қилмаганимиз туфайли биз инсонпарварликка қарши жиноятда ўзимизни айбдор деб билмоғимиз керак».

1957 йил 23 апрель куни Осло радиостанцияси жаҳоннинг беш тилида, шу жумладан рус тилида атом бомбасини таъқиқлаш тўғрисида Чақирик эълон қилди. Бу Чақирик муаллифи Альберт Швейцер эди. Чақириқни эшитган баъзилар: «Бу қайси Швейцер, ҳалиги Иоганн Бах тўғрисида классик асар ёзган музикачими?», деса, (бу китоб 1934 йилдаёқ Москвада, музика нашриёти томонидан чоп этилган) бошқалар: «Йўқ, у фалсафа доктори, Кант ҳақида зўр асар ёзган машҳур олим» дейди. Учинчи бировлар: «Менимча, у ҳам эмас, бу ҳам эмас, «Исо пайғамбар ҳаётининг таҳлили тарихи»ни яратган атоқли тарихчи», деб изоҳ берди. Яна кимдир: «Сув ва қўл теккизилмаган ўрмон» автобиографик асарини ёзган истеъдодли ёзувчи-қул», деб билди. Ва, ниҳоят, яна бир гуруҳ уни тропик касалларни даволаётган зиёкор ҳақим деб таниди. Ҳа, уларнинг ҳеч бири адашмаган — олим ҳам, ёзувчи ҳам, тарихчи ҳам, музикачи ҳам, аллома врач ҳам Альберт Швейцернинг худди ўзи эди!

Орадан бир йил ўтиб, унинг Мурожаати иккинчи маротаба яна бутун дунё бўйлаб янгради. Худди ана шу буюк инсонпарварлик руҳи, туйғуси, интилиши, садоқати бутун ҳаётининг маъноси, безаги ажралмас бўлаги бўлиб қолди. Даниялик биограф у ҳақда: «Оламда шундай одамлар борки, уларнинг ҳаёти муқофодан иборат бўлади. Лекин ўзлари учун эмас, бутун инсоният учун муқофодир», деб ёзганди. Альберт Эйнштейннинг: «Ниҳоят ушбу фожиавий асрда улғу инсон пайдо бўлди!», деб хитоб қилгани ҳаммининг ёдида.

...Ана шу улғу инсон, ўзгалар бахти деб ўз бахтини тиккан, инсоният дўсти, зиёкор аллома, мўъжизакор шифокор Альберт Швейцер шу топда бизни зўр мамнуният билан кутиб олмоқда эди:

— Яхши келдингларми? Йўл олис, қийналмадингларми? — ҳар биримиз билан бирма-бир қўл олишиб кўришаркан, Швейцер чолларга хос мулойим, ёқимли овозда биздан ҳол-аҳвол сўради.

Доктор яшаётган Ламбаране Габон давлатининг пойтахти, Либровиль ва Порт-Жангилдан кейин учинчи шаҳар. Швейцерна зиёрат қилгани келаётган сайёҳларнинг сони йил сайин ошиб бораётганидан Ламбаранеда янги аэровокзал қурилмоқда. Америка Қўшма Штатларида чоп этилган йўл кўрсаткич — саёхатномаларда «Африка китъасида диққатга сазовор жойлардан биринчиси — машҳур Викториа шалоласи, иккинчи Альберт Швейцернинг ана шу касалхонаси», деб қайд этилган.



ФИРДАВСИЙ ҚАҲРАМОНЛАРИ ЎЗБЕК САҲНАСИДА

Ўзбек халқининг улуғ шоир Фирдавсий яратган «Шоҳнома»га бўлган қизиқиши ва у билан танишиши узоқ тарихга эга. «Шоҳнома»нинг ўлкамизда қайта-қайта кўчирилиши, қўлёзма ва нашрий нусхаларининг тарқатилиши, тошкентлик Абдураҳмон ва бошқа мусаввирларнинг уни рангбаранг лавҳа, суратлар билан безашлари мазкур асарни ўзбек халқи орасида янада машҳур қилди. Асарнинг бундай машҳур бўлиши драматурглар қизиқишини ҳам орттирди. Маълумки, 1921 йилнинг охириларида Маннон Уйғур Бухорога келиб профессионал театр труппасини ташкил қилади. Йигирма беш кишидан иборат бўлган бу труппада «Ҳалима», «Андалузнинг сўнгги кунлари», «Кариманинг хотили», «Абулфайзхон» каби пьесалар билан бирга Ф. Ниёзининг «Шоҳнома» мотивлари асосида ёзган «Заҳҳоки морон» асари ҳам қўйилган. Аммо бу асар нашр этилмагани ва қўлёзмаси сақланмагани учун, оригинал ёки таржима асар эканини аниқлаш имкони бўлмади.

1936 йилда Ҳамза театрида «Шоҳнома» спектакли саҳналаштирилади. Машҳур тожик шоири Абулқосим Лоҳутий спектаклнинг ўша йили 26 сентябрда бўлган премьерасида иштирок этиб, уч соат давомидаги суҳбатда театр коллективига катта ёрдам берган. Асар Жанан қаламига мансуб бўлиб, уни форс тилидан Аъзам Аюб таржима қилган. Мазкур драма «Шоҳнома» деб аталса ҳам, унинг Фирдавсий асарига алоқаси йўқ. Унда XIX аср Эрон ҳаёти, воқеалари тасвирланган.

Ўзбек адабиётида Фирдавсий «Шоҳнома»си асосида биринчи бўлиб саҳна асари яратган ижодкор Фози Юнусдир. У 1919 йилда буюк гуманист шоирнинг «Заҳҳок ва Темирчи Кова» дostonи сюжети бўйича «Заҳҳоки морон» фожиасини ёзади.

Маълумки, Фирдавсий «Заҳҳок ва Темирчи Кова» dostonида зулм-зўрликни қоралайди, халқни ҳароб, мамлакатни хонавайрон қилувчи жоҳил, қонхўр шоҳни лавнатлайди, донишманда, халқпарвар, тadbиркор, адолатли ҳукмронни улуғлайди. Dostonнинг энг характерли жиҳати шундаки, шоир зулм ва жаҳолатга ақл-идрокни, халқ куч-қудратини қарши қўяди. Хотимада бирлашган халқ қудрати олдида зулмат кучлари маҳа бўлади.

Ана шу юксак халқчил ғояни Фози Юнус

саҳна тили орқали омма орасида тарғиб этиш вазифасини қўйган. «Заҳҳоки морон» фожаси икки қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисм тўрт пардадан ташкил топган. Асар Карл Маркс номли труппада бир неча йил давомида мунтазам қўйилган. Муаллифнинг таъкидлашича, «Эски Эрон турмушидан олиб ёзилган тарихий фо-жиа» икки кун намойиш этишга мўлжалланган. Бир кунда қўйиш учун эса, «театр мос бино, техникавий ашё билан ҳали таъминланмаган».

Драмада адолат, ҳақиқат, нур, маърифат кучлари билан зулмат, разолат кучлари ўртасида кескин тўқнашув юз беради. Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари — ички кураши, икки қарама-қарши қутбнинг ўзаро жангида тобора ёрқин ифодаланиб боради. Бош қаҳрамон — Заҳҳокнинг отаси — инсонпарварлик йўли билан иш кўриб келган шаҳаншоҳ. «Халқ унинг юритган тўғри сиёсатидан миннатдор», у бутун фаолиятини юртни тинч сақлашга, адолатпешаликка қаратган. У «инсоният дунёсига қилган буюк хизмати, халқпарварликда кўрсатган фавқулодда ғайрат ва матонатни» туфайли халқнинг меҳри ва ҳурматини қозонади. (Ғози Юнус. Заҳҳоки Морон. Тошкент, 1920, 13-бет). Лекин ана шу халқпарвар, адолатпеша инсон қарши-сида разолат ва жаҳолат тимсоли — ўз фарзанди Заҳҳок пайдо бўлади. Заҳҳок ҳам анча билимли, тadbиркор, камолотга етишган шахзода. Аммо ундаги бу ижобий жиҳатларни кўнглидаги шон-шухрат, бойлик ва мансаб-мартабага ўчлик емириб ташлайди. У тожу тахтни қўлга киритиш йўлида, шаҳаншоҳ бўлиш иштиёқида ҳар қандай пасткашлиқдан қайтмайди, «йўлимға тўғри келган ҳар бир монеликни таги ва бунёди билан юлиб ташлайман», дейди. Бу монелик — отаси Мардус эди. Заҳҳок подшоликни қўлга киритиш учун «фариштадек пок отасини ўлдириши керак. Падаркушлик қилса, халқ ундан «шаҳаншоҳнинг қонини» тилашидан қўрқарди. Заҳҳок икки ўт орасида қолади, узоқ фикр қилади. Бу ички руҳий курашда, Заҳҳокдаги ҳирс, разолат ғолиб келади. Тўғри, Фирдавсийда ҳам, драмада ҳам бу йўлда унга Иблс Носиҳ Эмин йўл-йўриқ кўрсатади. Заҳҳок «падаркуш» деган дондан сирдан қутулгандек бўлади. У «отамни ўз қўлим билан ўлтүрғонимни раият эшитсалар, мани бурда-бурда ки-

лурлар», деб ўйлаб, «Мардус таҳорат пайтида қудуққа қулаб ўлди» деган гап тарқатади ва уни шоҳона расм билан дафн эттиради. Бу даҳшатли воқеа бутун мамлакатда, сарой аъёнлари ўртасида кучли мотам, изтироб туғдиради.

Драманинг ҳар бир сахнасида халқ, донишманд вакирлар, умаролар образи ҳийла актив, эркин ифодаланган. Улар «халқ вакиллари ва қабила бошлиқлари», «райят юборган вакиллар» билан кенгашгандан сунггина Заҳҳокни шаҳаншоҳликка тайин этадилар. Шоҳлик тожини кийиб, тахтга ўтирган Заҳҳокда манманлик, гурур ва шуҳратпарастлик тобора илдиэ отиб боради. Драматург энди Заҳҳок характерини бевосита Иблис билан параллел тасвирлайди. Чунки, сарой ошхонасининг бош ошпази вазифасини эгаллаб олган Иблис аслида разил ва қонхўр бўлган Заҳҳокни жаҳолат ботқоғи томон судрайди. Шон-шавкат кибри билан маст Заҳҳок Иблисининг ҳар қандай қабих насихат ва йўл-йўриқларини бажон у дил қабул этиб бажаради. Бу эса Заҳҳокни янги-янги жиноятлар қилишга ундайди. Халққа, инсониятга қирғин келтирадиган қабоҳатга етаклайди. Улар Иблис бўса олган Заҳҳок елкаларидан ўсиб чиққан икки илонни фақат одам мияси билан боқадилар. Мамлакат хонавайрон бўлади, халқнинг қиринли кетиш хавфи туғилади, мазлумларнинг ноласи кўкка ўрлайди, тоқати тоқ бўлади.

Драматург меҳнаткаш халқнинг зулм-зўрликка нисбатан қаҳру ғазабини, ҳақиқат ва адолат учун курашини тасвирлашқа, курашчан, жанговар халқ образини сахна тили орқали яратишга муваффақ бўлган. Драмага инқилобчилар, Меҳроз (инқилобчилар бошлиғи), бой (Кованинг кўшниси) ва бошқа тўқима образлар ана шу ниятни очиш учун киритилган.

Айниқса, оддий темирчи Кова образи драмада кенг тасвирланган. У ўз оиласини темирчиликдан келадиغان даромад ҳисобига боқади. Мохир хунарманд, шогирдларнинг меҳрибон устози Ковани халқ ҳурмат қилади. Шунинг учун у Заҳҳок илонларига емиш бўлган халқ аҳволига ачинади. Уч ўғлидан ажралган темирчининг ғзаби аланга олади. Айниқса, ясовулларнинг разил, фирибгар ва сотқин эканликлари унинг қонини қайнатади. Заҳҳок илонларига ем бўлиш чеки бойнинг фарзандларига тушади. Ясовул бошлиғи ўз хизматкорлари билан бойнинг ҳовлисига кириб келади.

Дастлаб шунини таъкидлаш керакки, бу эпизод Фирдавсий достонида йўқ. Бу билан драматург Туркистонда мардикор олиш воқеаси билан боғлиқ баъзи адолатсизликларга ишора қилади. Аксарият бойлар ўз болалари ўрнига камбағалларнинг фарзандини мардикорликка жўнатишган. Иккинчидан, драматург мазкур қистирма орқали ҳукмрон синфларнинг — юқори ижтимоий табақаларнинг ҳамиша меҳнаткаш халқ оmmasини эзиш, талаш, оёқ ости қилиш эвазига давр сурганликларини, бу икки табақа ўртасидаги зиддият чуқур ижтимоий заминга эга эканлигини кўрсатишга интиланган.

Ҳақиқатан ҳам, мана шу рўй-рост қотиллик, Кованинг хотини Меҳрознинг қирқираб, қон қақшашига қарамай тўртинчи

ўғлини ҳам олиб кетишлари унинг сабр косасини тўлдирди. У пешдоманини байроқ қилиб, ўзига ўхшаган йўқсиллар билан тўғри Заҳҳок саройига бостириб боради ва уни тахтдан ағдариб ташлайди.

Драмада бирлашган халқнинг жанговар куч-қудратига ишонч, маърифат ва адолат тантанасига умид билан қараш мукамал бир тарзда тасвир этилган. Улуғ Октябрь революцияси ғалабасини мустаҳкамлаш учун, Туркистонда Совет ҳокимиятини тўла-тўқис ўрнатиш учун кураш кетаётган, граждандар уруши давом этаётган бир даврда Ғози Юнуснинг тарихий мавзуга мурожаат қилиб, зулм-зўрликка қарши адолатни тарғиб этиши, халқ куч-қудратини улуғлаши, адолат тантанасини кўрсатиши жуда катта ижтимоий, сиёсий, тарбиявий аҳамиятга эга эди. Драма ўша кезлариёқ илм-адаб аҳлининг диққатини ўзига жалб этганди. Афсуски, кейинги вақтларда бу драма мунеққидлар этиборидан батамом четда қолиб келмоқда.

«Шоҳнома» қаҳрамонларини ўзбек сахнасига олиб чиққан яна бир ижодкор шоир ва драматург Хуршиддир. У 1945 йили «Сиёвуш» либреттосини ёзади. Беш пардадан иборат бу асар ўша йили Алишер Навоий номли опера ва балет театрида қўйилган.

Маълумки, Фирдавсий «Сиёвуш» доstonида зулм-зўрлик, ўзаро феодал урушлар, манманлик ва шошқалоқлик, фисқу фасод, шуҳрат ва иғво, ноҳақ қон тўкиш, талончилик ва хонавайронликни қаттиқ қоралаб, самимий муҳаббат, ақл-заковат, жасорат ва қаҳрамонлик, халқ, Ватан ҳақида ғамхўрлик қилиш, сулҳпарварлик, халқлар дўстлигини олқишлайди.

Хуршид мазкур доstonнинг асосий ғоявий йўналишини сақлаб қолган ҳолда, ундаги бир нуқтани — Сиёвушнинг тўхмат ва иғво туфайли бемаҳал ҳалок бўлиши жиҳатини сахнага олиб чиқишга интиланган. Сиёвушдаги олижаноблик, уруш ва шошқалоқликка қарши нафрат, сулҳ ва тинчликка мойиллик, ҳар қандай иғво ҳамда фитнани мардонвор энгишга интилиш, сабот ва матонат асарда ўз ифодасини топган. Уни Афросиёдаги матонат, одамийлик, тинчликсеварлик каби фазилатлар ром этади, отаси Кайковусдаги ғзабкорлик, шошқалоқлик ва урушқоқлик нафратлантиради.

Либреттода Афросиёб қизи Фарангиснинг суратини Сиёвушга инъом-эҳсонлар билан юборади. Шаҳзода суратни кўриб, маликани севиб қолади. Фирдавсийда эса Пиран маслаҳати билан Фарангисни Сиёвушга беради.

Достонда Гарсиваз ва Афросиёб салбий образ сифатида талқин этилади. Хуршид эса Афросиёбни бошидан охиригача ижобий образ сифатида тасвирлайди.

Бундан кўринадикки, драматург Хуршид ҳам Фирдавсий ғояларини тарғиб ва ташвиқ этишда, уни ўзбек китобхон ва томошабинларига етказишда ўзига хос хизмат қилган.

Ҳамиджон ҲОМИДОВ,
филология фанлари кандидати

Бизнинг календарь

СЎЗ ФИДОЙИСИ

[Таржимон ва адиб Александр Дейчнинг 90 йиллигига]

Етти рангли камалак бепоён осмонга бемисл гўзаллик тўхфа қилади, дилларга эса беҳад ҳузуру ҳаловат бахш этади. Кўп қиррали истеъдод эгалари ҳам ҳайратбахш қамалакка ўхшайди. Таниқли совет адабиётшуноси, ёзувчи, таржимон Александр Дейч ҳам ана шундай соҳибқитдор инсон эди.

Александр Иосифович Дейч 1893 йил 2 (14) май куни қадимий славян маданияти бешиги Киев шаҳрида туғилди. Болалиқдан адабиётга меҳр қўйди, бир неча хорижий тилларни изчил ўрганиш баробарида илмий-адабий ижод билан муттасил шуғуллана бошлади. 1911—1913 йиллар мобайнида унинг «Жаҳон адабиётида Дон-Жуан типини», «Прометей ҳақида афсона», «Доктор Фауст тарихи», «Жованни Бокаччо» каби китоблари Санкт-Петербургда босилиб чиқди. У Киев Давлат университетини тамомлаб (1917), Ғарбий Европа адабиёти тарихига оид илмий, адабий ишларни давом эттирган ҳолда, немис, француз, инглиз тилларида асарлар таржима қилди. Шу билан бирга, у театр санъати тарихини изчил ўрганди ва бунинг самараси ўлароқ «Яхудий театри ниқоблари» (1927) китоби майдонга келди.

Александр Дейчнинг украин адабиёти, айниқса, Ғарбий Европа халқлари адабиётлари тарихига оид асарлари, жумладан Генрих Гейне, Пьер Беранже, Жонатан Свифт, Жованни Бокаччо ижоди талқинлари жамланган тарихий-биографик очерклари рус совет адабиётшунослигига қўшилган ўзига хос бир ҳиссадир. Бу ўринда муаллифнинг «Гейне ва Маркс» (1931), «Беранже ҳаёти ҳақида ҳикоя» (1932), «Тальма» (1934), «Қизил ва қора», Француз революцияси даври актёрлари» (1939), «Генрих Гейне, шоир» (1941) китобларини эслаш kifоя.

Александр Дейч Улуғ Ватан уруши даврида Тошкентда Совинформбюро вакили бўлиб ишлади. Илмий, адабий фаолиятини давом эттирди, шунингдек, Урта Осий Давлат университети (ҳозирги ТошДУ)да дарс берди. У бир неча йил диёримизда яшаб, ўзбек адабиётини, хусусан, Алишер Навоий ва Ойбек ижодини меҳр қўйиб ўрганди. Атоқли ўзбек адиби Ойбек билан ҳамкорликда ёзган «Алишер Навоийнинг гоъвий дунёси» асарида Александр Дейч буюк ўзбек мутафаккири ижодини адабий ва фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ қилиб, Навоий даҳосининг жаҳоншумул аҳамиятини ўзига хос тарзда инкишоф этади. Шунингдек, у «Бугунги кун ва ўтган кун» (1969) китобидаги бир қатор асарларида, айниқса, Ойбек ҳақидаги «Ўзбекистон фахри» мақоласида ўзбек адабиёти ва маданиятини холисона юксак баҳолайди.

Александр Дейчнинг биз учун ниҳоятда қадрли ва фахрли ишларидан бири атоқли ўзбек совет актёри ҳақидаги «Аброр Ҳидоятлов» (1948) китобидирки, унинг Москвада нашр этилиши ўзбек театр санъати ютуқларини, хусусан, Аброр Ҳидоятлов ижодини кўп миллатли совет халқига янада равшанроқ очиб берди.

Истеъдодли олим ва таржимон Александр Дейч Генрих Гейне ҳақида «Дюссельдорфлик Гарри» (1959) повестини, украин халқининг иёлкор шоираси Леся Украинка ҳаётини акс эттирувчи «Тошёрар» (1962) повестини ёзди. Унинг Лидия Бать билан ҳамкорликда ёзган «Тарас Шевченко» (1954) биографик қиссаси украин адабиётига қўшилган ўзига хос ҳиссадир.

Қисса 1961 йилда Рустам Комилов томонидан ўзбекчага таржима қилинган. Бу қисса шундай ниҳояланади: «Барча буюк халқ шоирлари сингари Тарас Григорьевич Шевченко ҳам бизнинг замондошимиздир; у ёш наслларни она-Ватанин, озодликни жон-дилдан севишга, илм-фанни зўр ғайрат билан эгаллашга ундайди. Шоирнинг автобиографиясида шундай ажойиб бир жумла бор: «Менинг ҳаётим ватаним тарихининг бир қисмини ташкил этади».

Азиз юртим! Муқаддас юрт!
Бошқача не деб атай!
... Азиз юртин севмаганлар —

Қалби қашшоқ майриқлар;
Қилмишлари пасткашлиқдир,
Разолатдир шухрати.

Шевченконинг Ватанга бўлган муҳаббати халққа бўлган муҳаббати билан узвий боғлиқ эди. Озодлик орзуси ва халқларнинг тотув бўлиб биродарона ҳаёт кечиришлари орзуси билан яшаган шоир бутун дунёдаги илғор кишиларга яқин ва қадрлидир.

Худди шундай, истеъдодли совет адабиётшуноси, таржимон ва адиб Александр Дейч ҳам бизга — бугунги кун кишиларига яқин ва қадрлидир.

Тоҳир ҚАҲҲОРОВ



Расул Ҳамзатов,

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони,
Ленин мукофоти лауреати

БАРҲАЁТ ШЕЪРЛАР

Қадрдон дўстимиз, ўзбек шеъриятининг Эльбруси — Фафур Фулом хонадони кўпдан бери ҳаммамиз учун зиёратгоҳ манзилга айланиб қолган.

Биз ҳар сафар Тошкентда бўлганимизда, шу қадрдон оилага қадам ранжида қилганимизда, Фафур Фуломнинг ёрқин хотираси кўз олдимизда жонланади. Шарқ поэзиясининг улкан сиймоси қўлимиздан тутгандек бўлади. Бу — Фафур Фулом яратган оила, Фафур Фуломнинг руҳи кезиб турган даргоҳ.

Шоирнинг хонадони катта, оиласи кенг феъл, саховатли, очиқкўнги оила. Унинг эшиги барча республика аҳли учун, барча миллат вакиллари учун ҳамиша очиқ, ҳамма меҳмонга бу ердан жой топилади, меҳр-оқибат етарли.

Отам ҳам Фафур Фулом ҳақида завқланиб гапириб берган эди. Алишер Навоийнинг Тошкентда бўлиб ўтган юбилейи кунларида Фафур Фулом отамни ўз уйига, мана шу уйга тақлиф қилган экан.

Мен 1958 йилда Тошкентда бўлган Осие, Африка ва Латин Америкаси мамлакатлари ёзувчиларининг конференциясида қатнашгандим. Шунда мен ҳам Фафур Фуломнинг меҳмони бўлганман. Ушанда, у катта меҳмондўст хонадоннинг соҳибини, ўз халқининг жонқуяри, ўзбекона руҳ эгаси эканлигини кўрганман. У билан бирга мен ўзбекининг бўйини, ўзбек дарёларининг шовқинини туярдим. Энг муҳими, у билан бирга ўзбек шеъриятининг янги, жарангдор товушини ҳис қилардим. Уйлайманки, Грузияда Нидзи, Доғистон

учун Сулаймон Сталский, Озарбайжон учун Самад Вурғун, қозоқлар учун Мухтор Аvezов қандай сеvimли бўлса, ўзбеклар учун Фафур Фулом ҳам шундай ардоқли ижодкордир! Бу катта авлоднинг умри бизнинг авлодларимиз таржимаи ҳолига, уланиб кетади.

Мен кўп марталаб Фафур Фуломнинг қўлларини тутганимдан бахтлиман. Биз Москвада у билан тез-тез учрашиб турардик. У даврамизнинг каттаси бўлса ҳам, ўзини баланд тутмасди, катта-кичikka баб-баравар муомала қилар, шеърият юзасидан бой тажрибалари билан ўртоқлашар эди.

Ўзбекистон ўзининг Фафур Фуломдек меҳнаткаш аллома шоир ўғли билан ҳақли равишда фахрланади.

Бугунги кунда унинг номида метро станцияси қурилмоқда. Шоирнинг сиймоси ҳайкалларда гавдаланади. Тошкентнинг катта кўчаларидан бирига Фафур Фулом номи қўйилган. Мен Фафур Фулом кўчасидан юриб, унинг дoston ва шеърларини такрорлаганман.

Фафур Фуломнинг ўлмас, барҳаёт шеърлари бугунги кунда ўз она тили — ўзбек тилида, рус ҳамда бошқа қардош халқлар ва хорижий тилларда жарангламоқда. Фафур Фулом — халқ шоири. У қайси бир тилга таржима қилинмасин, узоқ ва мангу яшайди. Бизнинг улкан Ватанимизда, хусусан Доғистонда шоирнинг номи ардоқланади, Кавказ халқлари адабиёти хрестоматиясида эса, атоқли совет адиблари қаторида Фафур Фуломнинг ҳам ўрни бор.

Давид Кугультинов,

қалмиқ шоири,
СССР Давлат мукофоти лауреати

АПРЕЛДАГИ БИР УЧРАШУВ

1966 йил апрель ойининг сўнги кунлари эди. Ушанда биз, бир гуруҳ адиблар, Қозоғистон ёзувчиларининг навбатдаги съездига қатнашиш учун Олмаотага ййил-

ган эдик. Съезд делегатлари орасида Фафур Фулом ҳам бор эди. Мен уни жуда кўп анжуманларда учратган ва ҳамсуҳбат бўлгандим. Унинг тимсолида шарқнинг

буюк алломасини кўрардим. Шу сабабли ҳам ҳар сафар бу зот билан учрашганимда, унинг донишмандлигидан, оққўнгиллигидан, самимий ҳазилларидан беҳад завқланардим. Шоирнинг узоқни кўра билиши, серзавқ руҳи мени ҳайратга соларди.

Биз, бир гуруҳ қаламкашлар, аллома шоирга нисбатан анча ёш бўлсак ҳам, унинг атрофига йиғилардик. Чунки Ғафур Ғулом — даврнинг энг улкан шоирларидан бири эканлигиня билардик. Йўқ, мен янглишдим: аксинча, унинг оҳанрабои бор-у, доимо бизни ўзига тортарди.

Уша машъум апрель тонги ҳамон ёдимда. Бу кун менинг онгимда бир умрга муҳрланиб қолди. Бир кун аввал Ғафур Ғулом бизга завқ-шавқ билан ўз шеърини ўзбек тилида ўқиб берганди. Биз унинг она тилисини тушунмасак-да, шоир талаффуз этаётган сатрлар қўлоғимизга мусиқа бўлиб кирар, юракларимизни аллақандай ҳисларга тўлдириб жаранглар эди.

Сўнг, табиийки, биз адабиёт ҳақида баҳслашдик. Ғафур Ғулом шу оқшом ўзининг қозоқ адабиётини чуқур билиши билан ҳаммамизни ҳайратга солди. Гўё ўзбек адабиётини таҳлил қилаётгандек, қозоғистонлик қаламкаш дўстларимизнинг ютуқ ва камчиликларини бирма-бир кўр-

сатиб берди. Ушанда мен Ғафур Ғуломнинг ҳар қандай қаламкаш ҳавас қилса арзиғудек билими борлигининг гувоҳи бўлгандим.

Тошкентда, 26 апрель куни тонготарда бўлиб ўтган кучли зилзила Олмаотада ҳам сезилганди. Биз ўша заҳоти нелигини ўзимиз ҳам билмаган ҳолда, Ғафур Ғулом хонасига йиғилдик. У оғир изтироб чекарди. Орадан бир соатлар чамаси ўтгач, зилзила маркази Тошкентда эканлиги маълум бўлди. Ғафур аканинг изтироби янада кучайди. Бу улғу зот зилзила фақат унинг шаҳрида бўлганлиги учун эмас, балки бундай кучли силкинишлар оғир оқибатларга олиб келиши ҳақида гапириб, қайғурар эди.

Мен шу куни шоирнинг кўзларида ёш кўргандим. Бу бизнинг сўнгги учрашувимиз эди...

Бугун мен шоир ҳақида ўйлаганимда, унинг апрель ойидаги изтироблари кўз ўнгимга келаверади. Ҳар бир сатрида донишмандлик, завқ, сурур барқ уриб турган шоирнинг кўзларида акс этган ташвиш унинг буюклигидан, ўз халқи учун нақадар фидойи эканлигидан далолат беради.

Лиляна Стефанова

ҒАФУР ҒУЛОМ ҲУЗУРИДА

Ўзбекистонга борганимдан бир неча кун кейин ўзбек совет поэзиясининг асосчиларидан бири Ғафур Ғулом мени уйига таклиф қилди.

Улкан шоирга чуқур эҳтиром туйғуси билан тўлган ҳолда, тайинланган соатда, Бешёғочдаги икки қаватли кўркем бино қаршисида турардим. Мени шоир Мирмуҳсин ва таниқли таржимон Ваҳоб Рўзиматов кузатиб борган эдилар.

— Ассаломалайкум, Ғафур ака! — деди Рўзиматов останада ноқ, нималардир деб чуғурлашаётган болалар орасида турган фарғонача дўппили яғриндор кишига.

...Ғафур Ғулом қўлочларини кенг ёйиб, ўзбекчалаб нимадир деди-да, йўл-йўлакай қўлларимизни сиқиб, бизни меҳмоннавозлик билан кенг очиб турган уй эшиги томон бошлади. Индамасдан иккинчи қаватга чиқиб бордик. Жимжитгина меҳмонхо-

нага кириб борарканмиз, у мени табассум билан қўтлаб, шундай мурожаат қилди:

— Мен радиодан болгар кўшиқларини кўп эшитиб тураман. Бизнинг кўшиқларимиз бир-бирига ўхшаб кетади, улар менга жуда ёқади. Башартики, икки халқнинг кўшиқлари бир-бирига ўхшар экан, ана шу халқларнинг феъл-атворлари ҳам бир-бирига яқин бўлади.

Унинг қуёшда тобланган қорамғиз чеҳрасида ўйчан ҳаяжон ифодаси кўринди, чамаси у қандайдир куйни эсламоқчи бўлди. Кўзларини юминқираб, фикрларини давом эттириш учун бизга ўғирилган ҳам эдики, эшик очилиб, осойишта юрганча рафиқаси кириб келди. Мен шунгача кўп марта кўрган ўзбек миллий либосидаги қуюқ қора қошли бу аёл чиройли, ҳали ёш эди. У олдимизга мевачева солинган биллур вазалар қўйди. Ҳаммамиз билан иймангандек ёқимлигина саломлаш-

Атоқли болгар адбаси ва жамоат арбоби Лиляна Стефанова 50-йилларнинг бошларида республикамиз ҳаёти билан яқиндан танишгач, «Сени унутмайман, Ўзбекистон!» очерклар китобини ёзган эди. Сизга тақдим этаётганимиз бу хотира шоиранинг ўша китобидан бир бобдир.

ди. Мендан шахарлари қандай таассурот қолдирганини, Ўзбекистонда вақтимни қандай ўтказаётганимни сўради. Жавобларимни диққат билан тинглагач, узр сўраб чиқиб кетди.

Биз адабиёт, санъат, мамлакатимиз ҳақида суҳбат бошладик. Ғафур Ғулом болгар классик адабиётидан яхшигина хабардор, ошuftа, билимдон сифатида гапирарди. У Христо Ботевнинг «Хажин Димитр» балладасидан ғоятда завқланганини айтди.

— Революциянгиздан кейинок, адабиётингизнинг қудратли садоси ўзбек халқига ҳам етиб келди. Бизда Ботев, Вазов, Елин Пелиннинг баъзи асарлари таржима қилинган. Замондош адилларингизнинг асарларига ҳам тез-тез муружоат қилиб турамиз. Қараславов, Орлин Василев, Людмил Стояновнинг асарларини таржима қилмоқдамиз. Тўғри, ҳали унча кўп иш қилолганимиз йўқ, аммо бу соҳада бир гуруҳ ёш таржимонларимиз ғайрат билан ишламоқдалар,— деб у Мирмуҳсин ва Ғўзиматовга қараб қўйди.

Мен бир оз ноқулай аҳволга тушдим: бизда ўзбек шоирларининг шеърлари камдан-кам таржима қилинмоқда эди.

— Адабиётларингиздаги янгиликлардан гапириб берсангиз. Сизларнинг ёзувчиларингиз, шоирларингиз нималар устида ишламоқдалар? Георгий Караславов бизни қандай янги китоби билан қувонтиради? Орлин Василев янги пьеса ёздими? Унинг «Ердаги жаннат» асари бизда зўр муваффақият қозонди.

Биз суҳбат билан банд эканмиз, шоирнинг рафиқаси мулойим юриб келганча идиш-товоқларда кетма-кет ноз-неъматлар олиб кирарди. Тез орада мен ва суҳбатдошларим ўртасида ноз-неъматлар шу қадар уюлиб кетдики, бир-биримизни кўрмай қолишимиз ҳам мумкин эди! Ғафур Ғулом рафиқасининг қўлидан қайноқ чойнакни олгач, менга чой қуйиб узатаркан, шундай деди:

— Бизда ҳамма нарса чойдан бошланиб, чой билан тугалланади. Бу шифобахш ичимлик. Одамнинг умрини узайтиради. Жазира кунларда чой жунимизга ора кирарди,— у шундай деб чойдан ҳўплади.

Мен ҳам пиёлани олиб, ўйга толдим. Мен шоирни унинг рус тилига кенг миқёсда таржима қилинган асарлари орқали билардим, унинг халққа яқинлиги, халқнинг урф-одатларига эҳтиромни бутун шахсияти билан чамбарчас боғлиқ фазилати экан. Мен буни унинг ҳар бир саволидан, ҳар бир сўзидан пайқаб олмоқда эдим. Менинг бу таассуротимни хонадаги бутун вазият тўлдириб борарди: маҳорат билан ясалган турли-туман буюмлар ва безаклар... Булар халқнинг бой тасаввур кучи ва нафосат туйғуси туфайли юзага келган... Бу жўшқин туйғулар эса табиатни севадиган кишиларга хосдир.

Ғафур Ғулом каттакон шоир. Унинг шеърлятида совет халқининг қувончлари ҳам, қайғулари ҳам аксини топган. Бу шеърлят янгиликка меҳр-муҳаббат уйғотади, юксак туйғу ва фикр туғдиради. У — ўзбек халқининг солномаси. Унинг саҳифаларида ўзбек меҳнаткашларининг қаҳрамонона ғалабаси ва уларнинг коммунизм томон интилишлари тараннум этилган. Ғафур

Ғулом шеърлярида Маяковский ва Ҳамза поэзиясининг революцион пафоси ёлқинланиб турган ўзбек шоирдир. Унинг ижодидаги новаторлик шарқ шеърляти анъанаси билан уйғунлашиб кетгандир. Ғафур Ғулом қирқдан ортиқ китобнинг автори. Унинг «Тўй», «Мудофаага», «Ўзбекистон», «Икки васиқа» каби кўпжа поэма ва манзумалари ўзбек халқининг ўтмишдаги ҳамда совет давридаги ҳаётини ҳар томонлама, чуқур ақс эттиради. Унинг ўзбек хотин-қизлари ҳақидаги, совет халқларининг дўстлиги, янги турмуш ҳақидаги кўпжа асарлари юксак маҳорат билан ёзилган. Унинг Давлат мукофоти билан тақдирланган «Шарқдан келаётирман» шеърлар китоби СССРда маълум ва машҳурдир. Шоир чинакам юксак мукофот — халқ меҳр-муҳаббатини қозонгандир.

...Ниҳоят, уй бекаси ёнимизга келиб ўтирди.

— Бу — Ўзбекистон ширинликляри, — деб менга таклиф қилди: — олиб ўтиринг.

Ғафур Ғулом ўрнидан туриб, бурчакдан банди узун, қўш торли ғалати бир чолғунин олиб келди-да, тиззасига қўйиб, индамайгина торларини черта бошлади. Хонада менга нотаниш қўшиқ оҳанглари янграб кетди, унинг бармоқляри енгил ва бемалол ҳаракат қиларди. У торларни қаттиқ чертиб, чолғу асбобини четга қўйди-да, менга шундай деди:

— Бу дутор, мен ҳозир сизга танбур чалиб бераман.

Қўлига қандайдир кичик косали чолғу асбобини олди, мен оғиз очишга улгурмаган ҳам эдимки, Ғафур Ғулом янги бир қўшиқ бошлаб юборди. Мен шоирнинг осуда чехрасига ҳаяжон билан тикилганча қўшиқ тинглардим. Совет ҳокимияти қандай мўъжизаларни амалга оширган! Ахир шафқатсиз эски замон бўлганда, кўчада қолган қаровсиз етим бола — Ғафурнинг аҳволи нима кечиши мумкин эди? Фақат совет ҳокимиятигина, социализмгина бундай мўъжизани амалга оширишга қодирдир.

— Ғафур ака, яна бирон нарса чалиб беринг,— деб илтимос қилишди ҳамроҳларим.

Шоир эшитмаган бўлиб, танбурини бир четга қўйди-да, мендан сўради:

— Сизларда қандай халқ чолғу асбобляри бор? Улардан баъзи бирлярини менга таърифлаб беринг-чи.

Мен унга гайда, қовол, гедулка каби чолғу асбоблярини таърифлаб беришга тиришдим. У гайдага қизиқиб қолди.

— Нима дедингиз? Гайда дейсизми? — дея ҳижжалаб сўради у.

Шу пайт уй бекаси дастурхонга каттакон лаганда устида бийрон қилиб қовурилган гўшти билан мохирона дамланган палов олиб келиб қўйди. Қадахларда сарин ўзбек шароби жимир-жимир жилоланди.

— Сизларда қандай миллий таомляри бор?

Мен айтиб бердим. У мендан ловияни қандай пиширишимизни сўраб, қўшимча қилди:

— Агар сизга бизнинг паловимиз ёқса, қандай дамлаш кераклигини ўргатишимиз мумкин. Мабодо аччиқроқ овқатлярни ёқ-

тирсангиз — у сизга маъкул келса, ажаб эмас.

Булар ҳаммаси яхши, албатта, аммо маҳаллий урф-одатга кўра овқатланиш ширинликдан бошланишини мен қаёқдан билай? Энди паловга ўрин қолмаган эди.

Фафур Фулом қистаб кўймади. Ошдан бир қошиқ олдим. Гуруч дона-дона бўлиб сочилиб турарди.

...Шоир яна дуторни кўлга олиб, ҳазин кўшиқни хиргойи қилгандек чалакётди. Дафъатан у шўх рақс куйига ўтди. Рўзиматов завқини тутиб туролмай, кўлларини силкиди-да, ўзбекчалаб ниманидир хитоб қилди...

Уй бекаси яна мулоимлик билан пиёлаларга чой кўйди. Биллур вазалардаги мева-чева, ноз-неъматларда қуёш шуълалари жилоланди.

Бу хонадондаги меҳмондўстликнинг ҳад-ҳудуди йўқ эди. Аммо кетишимиз керак. Бугун кечқурун биз опера театрига бормоқчи эдик, у ерда томоша саккизда бошланарди.

Зинапоядан тушаётсак, қаршимиздан ўн ёшлардаги қора кўзли бола чиқиб келган экан.

— Бу — Мирза ўғлим.

Бола ерга қаради. Отаси унинг кифтига қоқиб кўйди.

Фафур Фулом остонада тўхтаб, бошидаги дўпписини тўғрилаб кўйди-да, шундай деди:

— Агар кўришолмай қолсак, илтимос, она юртингизга менинг самимий саломим билан энг яхши тилакларимни етказасиз. Яна бир бор такрорлагим келади: кўшиқларимиз бир-бирига яқин экан, демак, халқларимиз ҳам бир-бирларига яқин!

Ҳамид Фулом,

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси,
СССР Давлат мукофоти лауреати

ВАҚТ, ИЖОД, МАНГУЛИК

Хотира ёзишга журъат эта билмайман. Одатда, хотирадан кўтарилган киши сиймосини тиклаш учун хотира ёзадилар. Фафур ака эса, бутун бўй-басти билан кўз олдимизда руй-рост турибди. Унинг фикр ва шўхлик тўла чақноқ кўзлари, ҳам серзарда сўз айтишга, ҳам лутфона ҳазил-мутойиба учуришга тайёр турган қалин лаблари, кўзойнак ярашган ўйчан, чиройли юзи, чимирилган қошлари наинки фақат оиласи, ёр-биродарлари, яқинларининг, балки катта-кичик жами юртдошларининг нигоҳидан, ўйидан, қалбидан заррача, қилча ҳам кўтарилган эмас. Биз Фафур Фулом номидаги ўйидан, қалбидан заррача, қилча ҳам кўтарилган эмас. Биз Фафур Фулом номидаги мухташам кинотеатр ёнидан ўтарканмиз, Фафур Фулом номидаги мактаб дарвозасидан кириб борарканмиз ёки Фафур Фулом номидаги колхоз боғларида сайр қиларканмиз, ёинки, ёш адиб Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, остонасига ҳурмат билан қадам кўяр экан, гўё бу мўътабар жойларга барҳаёт Фафур Фулом номи берилганлиги табиийдек туюлади.

У орамизда. Яқин бир ерда муҳим иш билан машғул. «Совет Ўзбекистони» редакциясида, адабиёт бўлимининг торгина хонасида янги шеърини ўқиб беряпти. Ёки Большевик кўчасида, Ҳабибий уйида кекса шоирлар гурунгида Бедилни ёддан ўқияпти. Балки Фарғонада, «Коммуна» редакциясида, Адҳам Ҳамдамни Теракмосорда ошга уннатиб кўйиб, ўзи пахтакорлар ҳақида шеър ёзиб ўтирибди. Эҳтимол, у Ражабий боғида Юнус ака билан бир нафас янги латифалар айтиб чақчақлашгандан кейин, Назойи даври бастакорларидан суҳбат очилган...

Хуллас, Фафур Фуломни кўздан, дилдан йироқда тасаввур этиш амримаҳол. Айниқса, уни ҳеч ким 80 ёшга тўлганда ўз тўйида иштирок эта олмайди, деб ўйламаган эди. Арслон ўмровли, паҳлавон сумбатли атоқли шоир юз йиллик умрни табиий бир нарса деб билар, Кавказ тоғларидаги кексалар қадар узоқ яшашни ўзига ҳам нақд ҳисоблар эди. Бундан роппа-роса 20 йил аввал ёзилган «Ақл ва қалам» шеъридаги куйидаги мисраларга эътибор қилинг:

**«Шу улғ кунларнинг гражданиман,
Ақл ва балоғат жонга пайваста.
Қариб-чуриб ўлгач саодат билан,
Қаламим қабримнинг туғига даста.»**

«Қариб-чуриб ўлгач...» Яъни, ўлим ҳақ, бу — табиат қонуни, лекин у ҳали узоқда, ҳали ўн йиллар шеър ёзмоқ, ўлкани кезмоқ мумкин, фақат «қариб-чуриб» қолгандагина... Эҳ-ҳе, унганча ҳали қанча замонлар бор!

1942 йилнинг кўклами эди. Биринчи Арпапоя маҳалласининг тор кўчаларидан бирида, бир уй, бир айвонлик кўримсизгина кулбада истиқомат қилиб турар эдик. Яқшанба кунни тонг паллада Фафур ака жияни врач Ҳамидулла билан кириб келди. Кўлида бир варақ қоғоз. Шодлиги кўкрагига сиғмайди. Онамга елкасини тутди, рафиқамнинг пешонасидан ўлди ва кўлидаги қоғозни менга узатди:

— Уқи! Муҳаррам онанг сиз ёзинг-у, укангиз ўқисин деб зап айтади!

Устознинг янги шеъри битилган эзгу қоғозни кўлидан олиб кўзимга суртдим.
Ҳамон ҳиди гуркираб турган қора сиёҳ билан араб ҳарфида равон битилган шеър.
«Соғиниш...» Хонтахта ёнида, Фафур ака қаршисида тиз чўкканча ўқий бошладим:

**Зўр қарвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш...**

Тўхтаб қолдим. Шеър давомини ўқимоқ учун шу бир банддаги образлар силсиласини англаб етмоқ, ҳазм қилиб олмоқ зарур эди. «Зўр қарвон йўлида етим бўтадек...» Бу ҳам эпик ҳикоянинг аввалига, ҳам фалсафий нақл дебочасига ўхшаб кетарди. Бунинг устига «Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш...»

Фафур акага қарадим: йирик чақноқ кўзларида чиндан ҳам ҳалқа-ҳалқа ёш, изтиробдан тўқ бугдойранг юзи жиддий, нигоҳида ечилмаган муаммолар азобини эслатувчи файласуф боқиши бор эди. Ҳа, доно файласуфгина коинотга шундай хитоб қилиши мумкин:

**Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш...**

— Ўқи,— деди шоир шиддатли товушида аллақандай алам резалари сезилиб.—
Нега тўхтайсан!

**Узилган бир киприк абад йўқолмас,
Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид.
Бугун сабза бўлди қишдаги нафас.
Ҳозир қонда кезар эртаги умид.**

Бир неча йиллик шогирдлик, ҳамсуҳбатлик, машқ натижасида унинг шеър ўқишдаги талаффузи ҳам менга кўчган эди. «Хуршид»ни «хуршед», «умид»ни «уммед» деб ўқидим. У, сочи сийраклаша, оқара бошлаган чиройли катта бошини тебратиб, ўз шеърини, худди симфония тинглаётгандай, вазмин ва ўйчан бир ҳолатда эшитди, айни вақтда бошқа тингловчиларда содир бўлаётган ўзгаришни зимдан кузатиб борди.

**...Унда етук эди мерос мард ғурур.
Остонани ўпиб, қасамёд қилди.**

Худди халқ қаҳрамонлик дostonларидаги каби, Урушга кетаётган фарзанд остонани ўпади, қасамёд қилади.

Шоир хонадонидagi фожиа бизга маълум эди. Унинг ўғли Жўраҳон фронтда бевақт ҳалок бўлди... Бу кулфат шеърнинг лейтмотиви бўлса ҳам, воқеа шу қадар умумлаштирилган, ғоя шу қадар фалсафий теран тасвирланган, халқчил, миллий образлар шу қадар янги ва ёрқин берилган эдики, бир оиланинг интизорлиги умумэл интизорлиги даражасига кўтарилган эди.

**... Кутаман, узоқдан кўринса бир от,
Келаяпти, дейман кўринса ғубор.**

Ёки:

**Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам,
Кўмсайман бировни — аллакимимни.**

Гарчанд воқеа ўта фожией бўлса ҳам, шеър умид билан суғорилган. Фафур Ғулом ижодиётининг тўзал фазилатларидан бири — умидбахшлик учмас рангларда, фақат унга хос асл ташбеҳларда берилган:

**Баҳор новдасида бўртган ҳар куртак
Соғинган кўнгилга берар тасалли.
Кўчатлар қоматин эслатганидек,
Нафасин уфурар тонготар ели.**

Яна: «тонготар!» Бошқа шоирлар ҳижронни оқшом, тун образида ифодалаш мўқаррар эди. Бу шеърда: «хуршид», «умид», «баҳор нафаси» «тонготар ели...» ва меҳнат:

**Уроғу гулқайчи, истак кўтариб,
Ҳовримни босишга боққа жўнадим.
Ҳашарчи қўшни қиз — унинг севгани,
Маяюс босар эди орқамдан одим.**

Шоир умидбахш ғоясини қайта таъкидлайди:

**...Сени соғинганда қилдим гул пайванд,
Бу баҳордан ҳаёт оларди бўса.**

Бир қарашда умумий кўринган бу образ шеър давомида ривожлантирилиб, конкрет ташбеҳларда жилоланаверади. Шоир ота «асалдан ажраган мумдай сарға-

йиб, ини йўқ аридек тентиганим йўқ», дейди, баҳор, тонг, меҳнат, муҳаббатнинг ўл-маслигига мадҳия ўқийди ва «абадий ленинча падарий ҳуқуқ», дер экан, шеърда ҳаётий патетика чўққисига чиқади. Унинг:

**Эй ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин.
Ўз боғинг, ўз меванг данагин сақла,—**

деб қилган насиҳати авлодларнинг тадрижий давоми, ишимизнинг ҳақлиги, ғалаба-мизнинг муқаррарлиги ҳақидаги ишончининг зўр ифодаси бўлиб янграйди.

Ўтган 40 йил ҳаётбахш поэзия гултожи — «Соғиниш» шеърининг боқий умрини тасдиқлаб берди.

Чексиз самода янги юлдуз топган мунажжимлар ўзларини бахтиёр ҳисоблайди. «Соғиниш» сингари шоҳона шеър ёзилишининг гувоҳи бўлиш завқи ҳам, менингча, янги юлдуз кашф этиш қувончидан кам эмас. Мен Ғафур Ғулом шогирдлари даврасида бўлиб, шундай қувончлардан бир қанчасини бутун лаззати билан татиб кўрдим. Шулардан бири, шубҳасиз, «Вақт»нинг ёзилишидир.

Ҳар бир асарнинг ёзилишига бир баҳона бўлганидек, «Вақт»нинг ёзилишига гитлерчилар Германиясининг таслим бўлиши баҳона вазифасини ўтади. Бир лаҳза... Шоир шу бир лаҳза маъносини талқин этади ва вақтнинг қадри ҳақида чуқур фалсафий муҳокама юритади:

**Яшаш соатининг олтин капгири.
Ҳар бориб келиши бир олам замон.**

Уруш тугади, тинчлик, меҳнат, яратиш даври бошланди. Уруш ютган вақтнинг ҳам ўрнини қопламоқ даркор. Шундай даврон бошланяптики:

**Бир оннинг баҳосин ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу, олмосдан тош оз.**

Бу доно шеър коммунизм қурувчи авлодларга қарата ёзилган. Шоирнинг олий мақсадини 1945 йилнинг майида, шеърни кўлөзмада биринчи бўлиб ўқиган чоғимдаёқ пайқаёб етган эдим:

**Яшаш дарбозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам,
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгувчи азиз, муқаррам.**

Ғафур аканинг Муқимий театри ёнбошидаги ҳовлисида, атиргуллар қийғос очилган кенг боғида дўстлар даврасида ўтирардик. Юқоридаги бандни у икки қайта ўқиди ва синфда дарсини ўтиб бўлган муаллимдек, тингловчиларни кўздан кечирди. Қаноат ҳосил қилди шекилли, давом этди:

**Қатрада осмон акс этганидек
Жаҳондай маънодор қорачўғимиз.**

Яъни, авлодларимиз кўзи жаҳонни кенг кўриши; халқимиз, мамлакатимиз олдида очилаётган уфқларни чамалай билиши керак. Иш кўп, мақсад улуғ, вақт зиқ.

«Вақт»ни «Правда» кўримли ерида босиб чиқди.

**Азиз асримизнинг азиз онлари.
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.**

Бу сатрлардаги хитоб бевосита сиз билан бизга, ижодкорларга қаратилган. Азиз аср... Бу иборани илк дафъа Ғафур Ғулом ишлатди. Азиз онлар... Бу ибора унинг кашфи эди. Оннинг азиялиги ҳам актуал, ҳам доимий вазифа, шоир эътиқодидан келиб чиққан талаб, унинг виждон амри!

* * *

Уни вафотидан бир неча кун муқаддам Тошкентнинг Октябрь бозорида учра-тиб қолдим. Мева растасида таниш боғбонлар билан аския айтишиб, оқ шафтоли пўстини арчиб турган экан. Саломлашдик. Шафтолихўрликка таклиф қилди. Мен Тошкентимизнинг пиёладек оқ шафтолисини кафтимга кўйиб томоша қиларканман, «Соғиниш»дан бир бандни беихтиёр ўқиб юбордим:

**Яёв, кўксим очик, бошда шафтолу,
Худди мўйлабингдек майин тўки бор.
Ҳар битта шафтолу мисоли кўлгу,
Шафақдай нимпушти, сарин, беғубор.**

— Ҳа, эсингда бор экан! — Ғафур ака терисига сиғмай тантиқланди. — Яхши ёзганман-а!

Шундан бир неча кун ўтгач, биз уни дафн этдик.

Алланечук ҳувиллаб қолган ҳовлисидами, номига қўйилган гавжум нашриётда-ми, биз — унинг дўстлари, шоғирдлари тез-тез учрашиб турамыз. Йиғилишамизу... бир кишини, аллакимимизни кутгандай анча маҳалгача сўҳбатимиз бошланмай, қовушолмай турамыз. Биз Ғафур акамизни кутишга, мажлисимиз, баҳсимиз, тўйимиз, тантанамизга унинг бош бўлишига ўрганиб қолганмиз. Бу гал эса, ҳар қанча кутганимиз билан у келмайди. Фақат унинг овози келади:

**Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда хал.
Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.**

* * *

Шоир ҳар кун тонг ғира-ширасида булбуллар билан баравар уйғонарди. Кенг ҳовлиси этагидаги водопровод кранига эгилиб муздек сувга бетини чаярди, бир-икки ҳўплаб чанқоғини босарди. Зийрак кўзлари атиргуллар чаманида сайр этарди; хаёли эса, кеча ўйлаб қўйган мавзуида; фикри сўз хазинасини титарди, ундан шеърига ёрқин гавҳарлар терарди:

**Инжу доналаринг бўлмасин увол,
Чўнтаги тешилган мудроқ заргардек.
Қишнинг гулдуросин кутиб ағрайма,
Карнай овозига ишқибоз кардек.**

Инжу доналар... Қатралар... Зарралар... Бунақа ташбеҳларни хассос шоирнинг ҳар бир шеърдан топиш мумкин.

**Тонготар чоғида жуда соғиниб,
Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб.
Лойка хаёлотлар чашмадай тинди,
Пёк-покиза юрак бир қатра симоб.**

Яна шу: «бир қатра симоб...»

Бадий сўз қатраларини умр бўйи элдан териб юрган шоир уларни сайқаллаб, уларга замон мазмунини тўлдириб, яна элга туҳфа этди.

Ғафур Ғуломни ўз элининг ўқимишли зиёлилари ичида энг билимдони ва энг сўзамол-сухандони десак, янглишмаган бўламиз. У Садриддин Айний билан Бухоро тарихи ва шарқ классиклари ҳақида, риштонлик фахрий академик Боқий домла билан Бедил ҳақида, Абулқосим Лоҳутий билан Эрон инқилобий поэзияси ҳақида зукко олимдай бемалол баҳслашар, араб, турк, қозоқ, татар, озарбайжон ва яна бир қанча тилларда равон сўзлашар эди. Ғафур Ғулом хотирасининг мустаҳкамлигига қойил қолмаган шоир бўлмаса керак. У Саъдий, Ҳофиз, Ҳайём, Бедилнинг ғазал ва рубоийларини ёддан ўқиганда, ўта билимдон кишилар ҳам сеҳрланиб тинглар, бу шеърларнинг Ғафур ака талқинида порлаган қирраларини ўзлари аввал пайқаманларига ҳайратланар эдилар. Шоир вафоти олдида Шайх Саъдийнинг «Ғулистон»ини таржима қилди. Мен уни қайта-қайта ўқийман ва Шарқ назми ҳикматларининг устоз қаламида, тилимизда тақрорланмас жило касб этганига иқрор бўламан.

Ғафур Ғулом ғарб поэзияси хазинасини синчков кўздан кечирган, унинг дурдоналарини ўз халқига етказиб берган таъби ўткир санъаткорлардандир. «Отелло»ни ундан бошқа шоир яна қачонлардир ўзбек тилига таржима қилиш учун журъат этишига кўзим етмайди. Байрон ва Лонгфелло, Данте ва Сервантес, Гёте ва Гейне, яна ўнлаб адиб, шоирларни Ғафур Ғулом талқинида эшитмоқ чиндан ҳузур бағишлар эди.

Унинг рус поэзиясига муҳаббати ҳамиша денгиздай мавжланиб турди. Пушкин ва Лермонтов, Некрасов ва Горький унинг умрбод устозлари бўлдилар. Ғафур ака ўзбек шоирлари ичида биринчи бўлиб Маяковскийнинг инқилобий янғроқ поэзиясини ўз таржимасида ўзбек китобхонасига етказди. У Николай Тихонов ва Александр Твардовский, Семён Кирсанов ва Александр Прокофьев, Алексей Сурков ва Константин Симонов, боринги, машҳур рус шоирларининг ҳаммаси билан дўст, сафдош, ҳамсўҳбат ва ҳамкор эди.

* * *

Бу тонг устозни яна эсладим. Умума, мен уни ҳар тонг эслайман. Тераклар учига нур индими, ўрик шоҳларида қушлар чуғурладими, анҳордан энгил шабада эсиб, гуллар атрини ёйдими — мен ота шоирни эслайман. Унинг сиймоси менга фақат тонгни эслатади. У ҳар кун саҳар паллада, ғира-шира тонгда боғ кезар экан, чимирилган қошлари нур йилт этиши билан ёзилар, йирик қуралай кўзлари чақнар, фикр-уйида узоқ яшаган мавзуи бирдан етилар, хоҳ кунга қараган ёруғ хонасида бўлсин, хоҳ гулзор бўйидаги чорпоёда бўлсин, таниш равон дастхати билан тез-тез эза бошлар эди...

Ғафур Ғуломни Алишер Навоийга кўп жиҳатдан ўхшатса бўлади. Айниқса, бир жиҳатдан, ҳар икковининг ҳам тонгга шайдолиги жиҳатидан мен уларни шеърлат деб аталган азамат бургутнинг икки қаноти деб атагим келади.

Устоз Навоий каби, устоз Ғафур Ғулом ҳам ҳар тонг ҳаммадан аввал туриб ишларди. Тонгнинг файзи, сурурини туймоқ, сўнаётган юлдузлар билан хайрлашмоқ, қушлар билан тиллашмоқ, қуёшни қаршиламоқ, илҳом оловида қоврилмоқ, дўстлар дийдорига муштоқлик — устознинг ибратомуз эзгу фазилатлари эди.

Тонг лаатофати, табиат тароватидан олган лаззатини худди нондай азиз билувчи шоир ёлғиз қолса тоқатсизланар, дилига яқин кишиларни албатта қздириб топар, гўзаллик қайфини бирга сурар, янги шеърини албатта ўқиб бериши шарт, бусиз кўнгли тўлиши амримаҳол эди! Шу сабабдан ҳам у ҳар тонг ё Шайхзодани, ё Воҳид Зоҳидовни, ё Шукруллони, албатта, излаб топар, янги шеърини кашфиётидан дўстлари, шогирдларини баҳраманд қилмаса, ороми бузилар эди!

Мен ўспиринлигимда қаердаки шеърнинг исини сезсам, ўша ерга шамолдай учиб етиб борадиган, шоирни кўриш учун ўзини томдан ташлайдиган зумрашалардан эдим. Чунончи, Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг боғи Тошкентнинг Самарқанд дарбоза мавзеида эканини билган кунимоқ ўша ерга пилдираб етиб борганман, деворларидан мўралаганман, сариқ дарвозасига шоирлар битиб кетган ёзувларни ўқиш билан кифояланмай, дафтаримга кўчириб ҳам олганман. 15—16 ёшимда Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом шеърларини ёдлаб олиб, шуларни бир кўрсам, танишсам деб изларига тушган эдим.

Ғафур Ғулом билан биринчи марта 1934 йилда учрашдим. Унинг юқорида эслаб ўтганим жияни Ҳамидулла (кейинчалик машҳур врач) мени Хадрадаги уйига таклиф қилди. «Турксиб йўлларида» билан донг чиқарган, «Икки васиқа» шеърини ўша кунларда газетада эълон қилган «кўзойнакли» шоир ўша ерда экан. Жияни унга менинг шеър машқ қилишимни айтиши билан, Ғафур ака қўлимдан маҳкам ушлаб: «Ўқи!» деб қолса бўладими! Қизардим, оқардим, ноилож қолиб, «Бизнинг лагерь» деган шеъримни ўқиб бердим. Ғафур ака елкамга қоқиб: «Боқса одам бўласан!» деди.

Шу-шу бўлди-ю, Ғафур аканинг «қўлига тушдим». У газета, журналларда босила бошлаган шеърларимни ўқиб турар, маъқул бўлса мамнунлигини айтар, маслаҳатлар берар, агар маъқул бўлмаса... қошларини чимириб, қовоғини солганини кўриб, ич ичимдан зил кетар эдим.

Уттиз икки йил давомида, то устоз зилзила қутурган оқшомлардан бирида дунёдан абадий кўз юмганига қадар, мен унинг жуда кўп дўстлари, шогирдлари қаторида ҳамиша ёнида, суҳбатида бўлдим.

Биз ҳар гал фақат тонгда кўришар, кунимизни шеърдан бошлар, шеър билан тугатар эдик. Устоз янги шеърини ёзганда ёки «Отелло»ни таржима қилганида, мен унинг қаршисида ўтириб, илҳомини, нафасини, ҳис-ҳаяжонларини сезиб турардим. Ҳаёт ва ижоднинг бошқа чўнг лаззатларини бир ёққа қўйиб туринг-у, фақат шунинг учун, Ғафур Ғуломнинг мардона шеърини парвозларининг гувоҳи бўлганим учун ҳам армоним йўқ.

Замон шоири деганда мен Ғафур ака каби ақли баркамол, қалби олов, зеҳни чийров, кўзи ўткир, ҳозиржавоб ижодкорларни тушунаман. Қирқ беш йил давомида ҳар кун, ҳар соат давр юрагининг зарбачи муттасил тинглаш ва тўғри англаш, ўз халқидан бир нафас ҳам ажралмаслик, дил торини эл созиға созлаш, бир ишчи ва бир



Фотомухбир Р. Альбеков архивидан.
Комил Яшин (чапда), Ғафур Ғулом ва Берди Кербобоев.

деҳқондай тинимсиз меҳнат қилиш, фақат олдинги жабҳада бўлиш, ҳаёт йўсинини фақат партия қарорлари билан доноларча ўлчаш, келажакни тийран кўра билиш учун шоир аввало халқ фарзанди, партия аскар, ҳалол қаламнинг фидойиси, заҳматкаши бўлиши зарур. Фафур Фулом шундай улкан инсон ва улкан шоир эди.

Дарҳақиқат, Фафур ака китобларини бир варақланг-а! Кейинги ярим аср давомида халқимиз ҳаётида содир бўлган муҳим воқеаларнинг бирортаси унинг эътиборидан четга қолганми! Октябрь революцияси ва граждандар уруши, ер ислоҳоти ва хотин-қизлар озодлиги, қуллоклари синф сифатида тугатиш ва беш йилликлар, коллективлаштириш ва Улуғ Ватан уруши; ғалаба ва коммунистик қурилиш — ана шу слашумул тарихий воқеалар Фафур ака шеърлятида такрорланмас, ёрқин, ўлмас ифодасини топди.

Устоз Фафур Фулом умрининг ҳар лаҳзасини юксак кадрлаб, халқига садоқат билан хизмат қилди.

Фафур Фулом чин маънода интернационалист шоир эди. Унинг жаҳон халқларининг ленинча қардошлиги ҳақида ёзган асарлари ҳаммага маълум.

Фафур Фулом даврининг ажойиб шоир, адиб, олимлари билан мулоқотда бўлди, бинобарин, ҳам улардан ўрганди, ҳам уларга ўргатди.

Истеъдод-ку, Фафур аканинг қон-жонига бор нарса, лекин шунча билим, шунча донишмандликни қачон, қаердан териб, жамлаб ола қолди? — устознинг суҳбатларида сўзларини муте тинглар эканман, шу саволни ўзимга тез-тез берар эдим. Фан, санъат ва адабиётни, чўнг тарихни мукамал эгаллаганини кўяверинг-у, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий баён — таржимасини қилмоқ учун тарих, фан, маърифат ва шеърят денгизини охириги томчисигача тўла симирган аллома бўлиш зарур эмасми!

Ҳа, устоз Фафур Фулом шунақа нодир истеъдод, зехн, матонат эгаси, ноёб фазилатлар соҳиби эди!

* * *

Фафур Фулом асримизнинг эътибор ва таҳсинга сазовор шундай қаламкашларидандирки, унинг ўта баракали ижоди узоқ вақтлар давомида севиб ўрганишга, чинакам шеърят намунаси сифатида ўқилишга, севилишга, тарғиб этилишга лойиқдир.

Фафур Фулом, ўз таъбири билан айтганда, «узун уйку»га кетганидан бери ўтган йиллар унинг шеъри, улкан мероси ҳамиша кадрланишга сазовор эканига синов бўлди. Унинг илҳоми шу серунум ва серташвиш йилларнинг ҳар кунини файзиёб этиб турди. Шу вақт ичида унинг архивидан биргина «Шарқ юлдузи»да босилган асарлари у умри давомида донама-дона йиққан гавҳар хазинанинг кўлами, жамоли ва камолидан ёрқин далолат беради.

Айниқса, бир ажойиб ҳис, бир табиий ҳол кўнгилларимизга тасалли беради. Бу — Фафур Фуломни доим сафимизда, ёнимизда, гурунгимизда, адабиётимизда, халқимиз ичида ҳар қачондайдек юрганини, биз билан ҳамсуҳбат, ҳамсафарлигини сезиш, тасаввур этиш ҳиссидир. Гўё у ухлаяпти-ю, қалби тепиб, ижодхонаси қизгин домнадай ишлаб турибди, шеърят маъданини эритяпти, янги мавзуларни ишлятапти, янги ташбеҳлар яратяпти.

Фафур Фулом ҳар бир китобхона, ҳар бир хонадонга, элининг дили, ўйи, орзуларига зарурий, эзгу бахтдай кириб ўрнаша олган шоир. Унинг поэзияси умидбахшлиги, қуёшранглиги, оташнафаслиги билан абадий барҳаётдир.

Ҳа, Фафур Фулом — тонг шоири. У социалистик революция тонгини куйлади. Октябрь, Ленин партияси мамлакатимиз халқларига берган бахт-саодатни улуғлади, тинчликни, меҳнатни, қардошликни тараннум этди, шеърлятини коммунизм тонгига бағишлади. Унинг кўп шеърлари тонг сўзи билан бошланиши ёки ҳар бир шеърда тонг сўзи янграб, тонг нафаси уфуриб туриши бежиз эмас эди.

Фафур ака ҳар тонг кўлига қалам олар экан, биринчи мисрани қоғозга туширишдан аввал, албатта, ўз устозларини эслар, Навоий ва Бедил китобларини варақлар, Саъдий ва Ҳофиздан ёд ўқир, оғзига асал олган кишидай маза қилиб тамшаниб, гудоб кайфини сургандай роҳатланар, яйрар эди. Чамамда, у буюк ўтмишдошларини дил кўзи билан кўрарди, улар билан суҳбатлашарди. Улардан мадад оларди.

Мен ҳам ҳар тонг устозимни эслайман, унинг азамат бўй-бастини, чимирилган қошларини, гоҳ очилиб, гоҳ юмилиб тургувчи кенг қоғоғини дилим кўзи билан кўраман, гўё у бошимдаги фикримни, юрагимдаги ҳис-туйғуларимни билиб, сезиб тургандай, тоҳ бош чайқаб рад этади, гоҳ бош қимирлатиб маъқуллайди. Мадад оламан мен ундан ҳар тонг қалам тибратганда...

У ўз устозларини ёддан ўқигандек, мен ҳам унинг ўлмас мисраларини ёддан ўқийман:

**Яшаш дарбозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам.
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.**

**Бебаҳо дамларнинг тирик жони биз,
Ҳар они ўтмишнинг юз йилига тенг.
Барҳаёт Лениннинг авлодларимиз,
Ҳар нафас мазмуни фазолардан кенг.**

Ота-боболар удуми: устозга ҳурмат туйғуси кўкрагимни тоғдай кўтаради.

УЙИМИЗ — БИР ДАРЁ ЭДИ...

Уйимиз — бир дарё эди, боғимиз сўлмас чаман, дастурхонимиз тўкин, давра гавжум, сўзлар шакару бол эди... Мен хонадонимиздаги самимийликни тиниқ чашмага қиёслаймак, киши ундан шимиргани сайин чанқоғи қонмайди, яна ва яна ҳўплагиси келаверади...

Дадамлар билан мулоқотда бўлган одам, албатта, бошқача бир тасаввур ҳосил қилар эди. У зот гўдаклардек соф, содда, зукко, донишманд, ҳазилкаш, инсонпарвар бир киши эди. Буни ҳатто ёш бола ҳам, бир-икки оғиз сўзлашгач, сезиб, у кишидан ажрала олмай қолар эди. Дадамлар бировнинг орқасидан гапириб юрмас, ўйлаганини дангал сўзлагувчи киши бўлганлари учун ҳам барчага баробар, қадрдон дўст эдилар. Уйимизга келган бирор одам ранжиб, кўнгли тўлмайд кетганини эслай олмайман.

У киши таниқли ёзувчилар билан ҳам, эндигина ёзишни бошлаган қаламкашлар ва истеъдодли шоғирдлари билан ҳам бирдек, дўстона муносабатда бўлардилар. Дадамларга тенгдош, суҳбатдош одамлар билан гаплашиб қолсангиз, албатта, у ки-

шийнинг аввал ўзингизга маълум бўлмаган бирор фазилатларини билиб olasiz.

Дадамлар йирик ёзувчи Садриддин Айнийни ўзларининг устозлари деб билганлар. Абулқосим Лоҳутий, Усмон Носир, Ҳусайн Шамс ва бошқалар билан дўст бўлганлигини эшитганмиз. Лекин дадамлар билан дўстона муносабатларига ўзим шохид бўлган, яъни уйимизга келган кўпгина шоир, ёзувчиларни — Михаил Светлов, Владимир Луговской, Николай Тихонов, Алексей Сурков, Константин Симонов, Георгий Леонидзе, Гарегун Севунц, Самад Вурғун, Мухтор Аvezов, Собит Муқонов, Берди Кербобоев, Мустай Карим, Чингиз Айтматов, Григорий Абашидзе, Расул Ҳамзатов, Анатолий Софронов ва бошқа ижодкорларни яхши биламан.

У кишининг Ҳабибий, Собир Абдулла, Ғайратий, Миртемир, Умаржон Исмоилов каби адиблар билан бўлган дўстона муносабатлари ҳам кўпчиликка аён.

Дадамлар ўзбек совет адабиётининг улкан арбоблари — Ойбек, Ҳамид Олимжон, Яшин, Уйғун ва Мақсуд Шайхзодалар билан жуда қалин дўст эдилар. Дадам



Ғафур Ғулом пионерлар даврасида.

«Қадрдон дўстимнинг юбилейи», «Ойбек ёзувчи ва олим», «Менинг ярим асрлик дўстим», «Абдурахим Ғайратий деган ўртоғим тўғрисида», «Аброр Ҳидоят» каби кўплаб мақолаларида бу алломалар истеъдодига катта баҳо бериш билан бирга, шахсий муносабатлари ҳақида ҳам тўлқинланиб ёзадилар: «Тошкентда Хадра деган жой бор. Ана шу ерни марказ деб билиб, оёқлари ярим километрли паргор қўйиб бир доира чизсангиз, эски Қўрғонтеги, Қўғирмоч, Дегрез, Говкуш ва Девонбеги маҳаллаларини ичига олган доира ҳосил бўлади. Шу маҳаллада Ойбек (Муса), Зиё Саид, Ойдин опа, Ғайратий (Абдурахим), академик, фан доктори Асқаров, фан доктори Нажмиддинов, Аброр Ҳидоят, мен ва бошқалар туғилганмиз...»

Эсимда, дадамлар бир неча марта ўша ёшлик йилларида бирга ўсган, бирга хизмат қилган дўстларидан ҳар бирининг ҳаёт йўлини, уларнинг озод меҳнат туфайли қандай муваффақиятларга эришганлигини эслаб, эски тузум билан таққослаб, бир асар ёзмоқчи эдилар, афсуски, насиб қилмади.

Аямларнинг айтишларича, акам Улуғбек боғда туғилган эканлар. Ўша йили куз вақтли бошланиб, дала ҳовли совиб кетиб, шаҳарга кўчишадиган бўлишганда, Ойбек домланинг ўзи келиб, дадамлар билан аямларни шаҳар ҳовлимизга кўчириб қўйган эканлар. Бу воқеани аямлар ҳали-ҳали эслаб юрадилар.

Дадам Ойбек домла билан бирга республикамизнинг жуда кўп шаҳар ва қишлоқларига бир неча бор сафар қилганлар. Улар бирга юришни —узоқ йўлларда йўлдош бўлишни яхши кўришар, шунинг учун Ўрта Ер денгизи бўйлаб сафарга ҳам бирга боришган эди.

Дадам билан Ойбек домла доимо бел олишишиб кўришарди. Домла хушчақчақ, ҳазилкаш. дўстини кўрганида хурсанд бўлиб кетар эди.

Дадамлар дарров аскияга ўтардилар, шунда Ойбек домла:

— Вой Ғафур-ей, яхши, яхши,— деб икки қўлларини ёзиб, роса кулар эдилар.

Бундай самимий, дўстона учрашувлардан, ҳазил-хузул гаплардан домланинг кўнгиллари кўтарилиб, бир неча кун кайфиятлари яхши бўлиб юрар эканлар. Зарифа опа шундай деб эслайдилар.

Дадамлар Ойбек ижодига жуда катта баҳо берардилар.

«Навойи» романи—ўзбек совет прозасининг дурдонаси, деб тан берар эдилар.

Бу икки дўстнинг тақдири ҳам бир-бирига ўхшаш, ҳамоҳангдир. Бир маҳалладан чиққан бу икки даҳо бир кунда Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзолигига сайланишди. Бирин-кетин СССР Давлат мукофотининг лауреати бўлишди.

Бу бахт, бу шон-шараф фақат социалистик мамлакат кишиларигагина насиб этиши мумкин. Чунки икки қашшоқ, етим болаларнинг бошқа тузумда бу даражага эришиши мумкин эмас.

Мана шу тузумнинг илк йилларида кучга тўлган, мустаҳкам эътиқодга эга икки навқирон йигит Самарқандда учрашиб қолишди.

Булар — Ҳамид Олимжон ва Ғафур Ғу-

лом эди. Уларнинг бири ўқир, бири газетада ишларди. Уларнинг дўстлиги ҳам самарали бўлганлиги ҳаммага маълум.

Ҳамид Олимжон билан дадам Катта Фарғона канали қурилишида бирга бўлишган, меҳнатқашларга шеърлар ўқиб, уларнинг зарбдор меҳнати ҳақида публицистик мақолалар ёзишган.

Бевақт фожиа навқирон Ҳамид Олимжонни ҳаётдан олиб кетди. Бундан кўп қайғу чеккан дадам бир йилгача бу ачиқ ҳақиқатга ишоналмай юрдилар. Бир йилдан сўнггина соғиниб, ҳижрон аламлари, қалб фарёдлари сингдирилган сатрлар битдилар:

**Бир йил бўлибдирки, ҳар кун саҳарда
Марсиянг айтмакка қалам йўнаман.
Аммо айт-чи, Ҳамид, тирик сўз билан
Қандай сени, ўлди, деб айта оламан!..**

Дадамларнинг бу фожианинг йигирма йиллигига атаб ёзган «Ҳамидни эслаб» номли хотираларини ўқир эканмиз, дўстни соғиниш, уни кўмсаш, афсус туйғулари йиллар ўтган сайин яна ҳам оғирроқ бўлишини сезамиз. Бу эсдалик — икки шоирнинг ҳаяжонга тўла, қайтариб бўлмас йигитлик чоғларининг лавҳалари — оддий, гўзал сўзлар билан ифодаланганки, уни ўқиганда кўз ёшланмасдан илож йўқ... Чунки оталаримиз энди осмонга қараб, бизларни кўрмай, эркаламай ётишибди.

**Шағирларди осмон ва ҳаво,
Шағирларди бутун коинот.
Шағирларди бетиним дарё,
Шағирларди дарёда ҳаёт.
Ҳолбуки тун...**

Лекин дўстлик давом этади, дўстлик — тирик, биз — фарзандларнинг тимсолида яшайди. Бу туйғу келажак авлодларга мерос қолади. Шу дўстлик туфайли бўлса керак, М. Шайхзода дадам вафотларидан юз кун кейин ҳам «Ғафурга хат» деган шеър ёзган. Ваҳоланки, бу шеърни фақат авлодлар ўқийди, холос.

Мақсуд Шайхзода билан дадамлар 1928 йилда, у киши Озарбайжондан Тошкентга келганларида танишиб, дўстлашиб қолишган экан. Ушанда Шайхзода амакилар Сокина опамларга уйланиб, тўри бизнинг уйга олиб келган эканлар. Шундан бери улар бизнинг ўз туғишганларимиздек — Шайх амаки, Сокина холамыз бўлиб қолишган.

Аямларнинг айтишларича, Шайх амаки дадамларни яхши тушунадиган, дилкаш, ҳамфикр, ҳазилкаш дўстларидан эдилар. Эсимда, ё учинчи, ё туртинчи синфда ўқир эдим. Дадамлар иш столларида қора қаламларининг учини ўткир чуст пичоғида чиқармоқда эдилар. Мен дадамларнинг ёнларидаги курсида ўтириб, дарс тайёрлардим. Дадамлар дафтарим ёнидаги босма қоғозни олдилар-да, беш-олтита учи ўткирланган қора қаламни бир қилиб, айлана чиздилар. Худди қўзичоқнинг жингалагидек расм пайдо бўлди. Сўнг қош, лаб, бурун, кўзойнак расмини солиб, сурат тагига «Менинг дўстим Шайх» деб ёзиб қўйдилар. Кейин: «Шу шўх амакингни соғиндим», дедилар. Мен шунда: «Бўлмаса уларни кўришга борайлик», дедим. Дадам мени эркалатиб, бурнимни чимчиб:

«Дарсингни қил, математик!» деб кулдилар.

Агар дадамлар Шайхзода амакимларни бирор кун кўрмай қолсалар, дарров аямларга: «Онаси, ўртоғингизга телефон қилинг, Шайхни кечқурунги овқатга олиб келсин, соғиндим», дер эдилар. Улар келишарди, Шайхзода амаким дадамлар билан ишхонада қартами, шахматми ўйнашар, аям билан Сокина холам меҳмонхонада суҳбатлашиб ўтиришар эди. Баъзан шеърхонлик бўларди, Шайх амаки билан дадамлар басма-басига ўқишган шеърларини эшитган одам қаттиқ ҳаяжон ва ҳайратга тушар эди.

Дўстлик ҳақида ёзар эканман, дадамларнинг чет эллик ёзувчилар — Гурбахш

Сингх, Пабло Неруда, Нозим Ҳикмат, Ленгстон Хьюз, Файз Аҳмад Файз билан бўлган унутилмас учрашувларини эсладим. Бу учрашувларга гувоҳ бўлган адиблар ўз хотираларини қоғозга туширишларига, эсдаликлар ёзишига ишонаман.

Дадамларнинг Комил Яшин, Собир Абдулла, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Ҳабибий ва бошқалар билан бўлган дўстона алоқалари ҳақида ҳам, вақти келганда, ёзиш ниятим бор.

...Уйимиз — бир дарё эди, боғимиз сўлмас чаман, дастурхонимиз тўкин, давра ғажум, сўзлар шакару бол эди... Сизнинг бу ўқиганингиз эсдаликлар, ҳурматли журналхон, ана шу дарёнинг бир томчиси, хос...

Ҳафиз Абдусаматов

ҲАЁТБАХШ ҲАЖВИЁТ ОЛАМИДА

Ғафур Ғулом ҳажвиёт соҳасида ҳам улкан мерос қолдирди. Унинг бу борадаги анъаналари ранг-баранг ва кўп қирралидир. У моҳир ҳажвчи сифатида яратган ажойиб асарлари республикамиздагина эмас, балки Бутуниттифоқ миқёсида ҳам кенг тарқалган.

Санъаткор ҳажвий асарларини китобхонлар талашиб-тортишиб ўқишларининг боиси нимада?

Ғафур Ғулом ҳаёт билан бирга яшади, уни чуқур ўрганди, воқеликнинг нозик томонларини, икир-чикирларини жуда яхши билиб олди. Адиб бир қулоғини халқнинг кўксига қўйиб, юрак тепишини моҳир врач каби тингласа, иккинчи қулоғи билан эса, замоннинг қалбини оташин коммунист, жўшқин гражданин, санъаткор ёзувчи сифатида эшитар эди. Унинг қалби халқ юраги, эл кўнгли билан тутшиб кетган эди.

«Бармоқларнинг ҳар бири,— деб ҳақли равишда таъкидлаган эди Ғафур Ғулом,— вужуд билан туташадир. Каттақон халқ эканмиз, бир вужудмиз, бир танмиз. Зеҳнку сизники, мен қалам ушлайдиган бармоқ бўлсам кифоя». («Қизил Ўзбекистон», газетаси, 1956 йил, 7 ноябрь.)

Шоир ўз халқининг содиқ фарзанди сифатида халқ муваффақиятидан севинди, у билан бирга кулди, қайғусидан изтиробга тушди.

Ғафур Ғулом «Шеър ва собун» шеърида ўз ижодий вазифасини шундай аниқлайди:

**Шоир юракларга ҳукм этади,
Ул рентген нуридай ўта кўрувчи.
Юрак пучмоғинда қолган ахлатни
Қалам билан тозалов шоирнинг иши.**

Ўткир зеҳнли шоир халқ қалбини «рентген нуридай» кўра оларди. Шунинг учун ҳам у ҳаётдаги гўзалликларни куйлашга, айрим иллатларни эса, «қалам билан тозалашга» астойдил бел боғлайди.

Ғафур Ғулом воқеликдаги турли ҳодисаларга кенг юрак, ўткир онг, чуқур ҳис, зўр идрок билан ёндашди, уларнинг ҳар бирига ҳаққоний баҳо бера олди. Бу фазилат эса, асарларига тасодифий, аҳамияти кам, майда-чуйда нарса ва ҳодисаларни предмет қилиб олишдан холи қилди.

«Ҳаётда рўй берадиган ҳар бир икир-чикир воқеани,— дейди Ғафур Ғулом,— катта жамоатимиз доираларида умумлаштирмаслик керак. Бирор ёмон ҳодисани умумхалқ ҳаётининг нуҳаси деб билмаслик зарур» (Ғафур Ғулом, Халқ ҳукмига ҳавола, «Қизил Ўзбекистон», 1962, 22 июль).

Ҳақиқатан ҳам адиб коммунизм сари олға силжишимизга тўсиқ бўлган ғовларга қарши сатира ўтини очди, улардан жамоатчиликни оғохлантирди ва кўлги қуроли билан уларни зарарсизлантиришга киришди. Бунда у ишқмас дангасалар, онгсиз шахслар, мутаассиблик орқасида бойиган риёкорлар, совет идораларига суқилиб кириб олган ёт унсурлар, муттаҳамлар, масъулиятсиз ходимлар, лаганбардорлар, калтафҳмлар, бевафолар, хасислар, чайқовчи ва уғриллар характерларини ўткир ҳажвий бўёқлар воситасида ифода этди.

Санъаткор ҳажвий асарлар ёзишга 20-йилларнинг ўрталарида киришди. Унинг бу

жазми тасодифан эмас эди. Икки синф ўртасида ҳаёт-мамонт кураши кетаётган даврда, йиқитилган синфнинг қолдиқларини кунпаякун қилиш, ёш Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш — сув ва ҳавода зарур эди. «Бу пайтларда,— деб таъкидлайди Ғафур Ғулом,— шеърдан кўра ҳажвий нарсалар ёзишга қизиқар эдим. Яна гўғриси, шароит шуни талаб қилар эди»¹.

Ғафур Ғулом Мамажон («Тирилган мурда»), Мадмиса («Ким айбдор»), Мулла Дилкаш («Ҳийлаи шаръий») каби пухта характерларни яратгунга қадар мураккаб ижодий йўлни босиб ўтди. Бу соҳада катта муваффақиятларга эришди. Шу билан бирга қийинчиликларга учради ва нуқсонларга ҳам йўл қўйди.

Адибимиз сатира ва юмор жанрида самарали ва тезкорлик билан ижод этди, унинг фельетонлари, ҳажвий мақола, очерк ва ҳикоялари кетма-кет босилиб турди. У олдин фактларни айнан изҳор қилишга ҳаракат қилди, кейин қизиқарли ҳодисаларни қаламга олишга уринди, аста-секин фактларга бадий либос кийгиза бошлади, инсоний характерларни тасвирлашга эътибор бериб, бадий умуллашмалар санъатини эгаллаб борди.

У «Мен ўзимни отаман, вафосизлар яшасин дунёда!» ҳикоясида енгилтак ошиқ образини яратмоқчи бўлди. Дуч келган қизга қалбаки севги изҳор қилиб, шарманда-си чиққан Лутфулланинг кулгили аҳволга тушиб қолганлигини кўрсатишга интилди. Лекин ҳикояда характер ўзакироқ чиқиб қолган.

«Энг сўнгги тажриба билан бой бўлиш» ва «Сафар» ҳикояларида ҳам шундай камчиликлар учрайди. Уларда, айниқса, баёнчилик устунлик қилади.

Юқоридаги ҳикояларнинг яна бир жиддий нуқсони шундан иборатки, уларда фельетон жанрига ҳос белгилар кучли сезилади. Адиб бадий умуллашмалардан ўринли фойдалана олмаганлиги сабабли ҳикоялари кучсиз бўлиб қолди. Бу нуқсонлар шошиб ёзиш ва маҳорат сирларини пухта эгалламаслик оқибатида содир бўлди.

Ғафур Ғуломнинг характер яратишга жиддий қўл ура бошлаганлигини «Чорбозорчи», «Гувоҳликка ўтган ҳўкиз», «Аниқ даромад», «Бузоқ етаклаган киши», «Ўз кишиларини танимагани қизиқ» каби ҳикояларида кўраимиз.

«Чорбозорчи»да адиб салбий шахс Аҳмад седобнинг чайқовчилиги ва ўғрилигини, аниқроғи, чайқовчилик ўғирликка олиб келганлигини кўрсатади.

Аҳмад седобнинг асосий иши — меҳнаткашларни алдаб, арзон нарсани қимматга ўтказиш. Бу йўлда у ҳеч нарсадан қайтмайди, фойда чиқса харидорларнинг оёғини ўтқишга ҳам тайёр. Ёзувчи қаҳрамоннинг бу хусусиятини ишонарли қилиб очиб беради.

Аҳмад седоб ширавор нарсалар билан саздо қилганда «лабингизни-лабингизга пайванд қилади. Тобингизни меъёрига келтирса пул беринг» дейди. Диний китобчаларни, тасбеҳ, дуоларни сотганда эса, бошқача тилга киради, диний ибораларни пеш қилади. Атторлик буюмларини сотганда эса яна нутқи ўзгариб, шунга мос тушадиган мақтовларни тахлаб ташлайди. Аҳмад седоб — бозор, савдо тилига уста, уни сув қилиб ичиб юборган туллар.

Аҳмад седобнинг бирдан-бир душмани — кооператив. Бу номни эшитса, сочи тикка бўлади, алангаси кўкка кўтарилади. Чунки унинг бозорини касод қилган, ишининг белига тепган, чайқовда уни синдирган — кооператив эди.

«Гувоҳликка ўтган ҳўкиз» ҳикоясида қулоқларга, эксплуататор синф қолдиқларига қарши кураш кучайган вақтда ҳаракат қилган жиноятчи образи яратилган. Адиб ўз қаҳрамонининг қўлга бешотар ушлатиб қўйгани йўқ, ёки у колхоз омбурига ўт қўйиб юбормайди, партия активларини ҳалок ҳам қилмайди.

Ғафур Ғулом ёт унсурнинг бошқа соҳадаги фаолиятини — совет идораларига суқилиб кириб олиб, Совет ҳокимиятининг иқтисодий қувватига зимдан зарба бермоқчи бўлганлигини тасвирлайди. Бу ҳолат кооперативга келтирилган ун воситасида очилади.

Совет ҳукумати меҳнаткашларнинг озиқ-овқатга бўлган катта эҳтиёжларини мумкин қадар қондириш мақсадида қишлоққа икки вагон — икки минг пуддан зиёд-роқ унни деҳқонларга ёрдамга юборади. Зараркунандалар эса уни нобуд қиладилар. Бу жиноятнинг бошида кооператив мудирини туради.

Ғафур Ғулом оригинал образ яратади — салбий шахснинг шу вақтгача қаламга олинмаган томонини чизиб беради. Маълумки, аксарият асарларда душманлар ғаллани, унни меҳнаткашларга бермаслик учун ўғирлагани, ерга кўмгани, куйдиргани ёки сувга оқизгани тасвирланар эди. Ғафур Ғулом ҳикоясидаги кооператив мудирини эса бутунлай бошқача жинсий йўлни тутди. У атайин унни ўз вақтида ташиб олмай, ёмғир, қор остида қолдириб, хамирга айлантиради, моғорлатиб қайроқтошдай қотиради. Бир қадоқ ун анқога шапиғ бўлиб турган бир пайтда минг пудлаб уннинг нобуд қилиниши ўз оқибати жиҳатидан одам ўлдириш, омбулорларга ўт қўйиш каби жиноятлардан қолишмасди.

Қосим Валад («Ўз кишиларини танимагани қизиқ») ўз моҳияти билан кооператив мудирини ўхшайди. У ҳам идораларимизнинг бирига жойлашиб, ҳалол меҳнатга, ишда принципиалликка путур етказган кимса. Қосим — ўта муғамбир. У идора мудирининг лаганбардорликнинг ёқтиришидан усталик билан фойдаланади. Қосим идорада ўзини қўй оғзидан чўп олманган, бузоқнинг ҳаққи бор деб сут ичмайдиган юввош одам қилиб кўрсатади. У ниҳоятда устомон киши. Ўз санъати — лаганбардорликни ишга солиб, мавқеини мустаҳкамлаб боради. «Улма, ота ўғли,— дерди Қосим раҳбарига,— худо зуволангни ортиқ яратгандан бизнинг бошимизга мудир бўлиб келгансан-

¹ Ғафур Ғулом. Танланган асарлар, Ўздавнашр, Тошкент, 1953, 8—9-бетлар.

да...» У ҳўжайиннинг кайфиятини кўтариш, унга ҳамтовоқ бўлиш учун жуда моҳирлик билан ҳаракат қилади.

Ғафур Ғулом бу ҳикоясида салбий шахс характеридаги иллатларни фош қилиб, икки-уч чизик билан унинг зарарли моҳиятини очиб беради ва ачинарли аҳволга тушиб қолган шахс қиёфасини жонли гавдалантиради.

Мазкур ҳикояларда Ғафур Ғуломнинг характер яратишдаги маҳорати анча ошганлиги кўринади. Бу асарда адиб шахс фаолиятини куруқ баён қилишдан бадий тасвирга ўтади. Унинг маълум бир хислатини олиб, бўрттириб ифода этишга муяссар бўлади. Лекин, шунга қарамасдан, адиб дастлабки ҳикояларида ғоявий-бадий жиҳатдан пухта, мукамал характерлар, тўлақонли образлар яратишга тўла эриша олмади. Бунга сабаб — кулгини меъёрига етказиб ишга сола билмаслик, характернинг ички оламига чуқур кираолмасликдир.

Бадий сатирада салбий шахсларни кулгили вазиятларга олиб кириш, уларнинг чиркин, ифлос қилмишларини ҳажв тили билан қоралаш — мазах қилиш, улар устидан аччиқ кулгили ҳўкм чиқариш муҳимдир. Қаҳрамонларини маъмурий жавобгарликка тортишгача тасвирлаш эса фельетон жанрини эслатади. Ғафур Ғулом юқорида эслатилган баъзи ҳикояларида қисман бўлса-да, фельетон руҳини сақлаган, ундан тўла қутула олмаган.

Адибнинг дастлабки ҳикоялари ижодининг келгуси равнақида катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг характер яратиш соҳасидаги тажрибаси ҳар бир чизиб берган персонажининг юқори поғонага кўтарилишида «зинапоя» (автор термини билан айтганда) ролини ўйнади.

Санъаткор бу «зинапоя»ларни босиб ўтиб, чўққига қараб кўтарилиб борди.

Маълумки, бадий асарларнинг ғояси характерлар фаолиятида, улар ўртасидаги ўзаро алоқаларда, типик шароитларда намоён бўлади. Ғоянинг ёрқин ифода этилиши асарнинг таъсир кучини, унинг қувватини белгилайди.

Ғафур Ғулом характер яратиш маҳоратини эгаллашга қатъий киришди. Бу борда у рус классик ёзувчилари, совет адабиёти тажрибаларидан ўрناк олди. У буюк М. Горькийдан инсоннинг юрагига қўл солиб, унинг характерини жонли акс эттириш стулларини, В. Маяковскийдан ҳажвий ўткирликни ўрганди.

Ғафур Ғуломга бадий қанот берган омиллардан яна бири замоннинг жўшқин ҳўжумкорлик руҳи бўлди. У воқеликнинг чуқур қатламларига разм солди, даврнинг пафосини, вазифаларини юрагига маҳкам жо қилиб олди. Натижада халққа энг зарур гапни ўз вақтида айтишга эришади. У ўз ижодида кўп бадий кашфиётлар очди, жонли характерлар чизди. Булар айниқса меҳнатни мадҳ этишда, ҳаётдаги янгиликларни тарғиб этишда, дин аҳлларининг турли кирдикорларини очиб ташлашда яққол кўринади. Бу масалаларнинг қўйилишида ва ёритилишида характерлар ёрқин сайқал топди.

Социализм қурилиши ҳар бир кишидан жонбозлик билан меҳнат қилишни талаб этади. Ғафур Ғулом асарларида меҳнат масаласини, унинг оннга бўлган ижобий таъсирини оригинал тарзда кўтариб чиқди. Адиб социалистик меҳнат қудратини айниқса Мамажон («Тирилган мурда») ҳаёти мисолида ишонарли ёритди. Бу проблемани инсон характери билан узвий боғлиқ ҳолда берди. Ғоявий-ҳаётий принциплар билан меҳнат муносабатида характер мазмуни очилди.

Мамажон образини чизар экан, ёзувчи, Мамажонга ўхшаш шахсларга хос белгиларни бир персонажда типиклаштириб гавдалантирди.

Ғафур Ғулом мақолаларидан бирида бундай ёган эди:

«Уч дангаса оч ҳолича ўрикнинг соясида ёнбошлаб ётибдилар. Урикнинг меваси пишиб, ерга эгилиб туради. Фақат ўриндан туриб, қўлни узатиб олишгина керак. Лекин дангасаларнинг ўрнидан тургиси келмайди. Бири-бирига солади.— Аҳмад!.. Биласанми? Шу ўрик ўзи узлиб оғзимизга тушса, нима дер эдинг?— дейди бири.

Абдулла ётган жойидан тепага қараганича:

— Йўк, ундай эмас. Менга қолса, биров чайнаб берса,— деб жавоб қайтарди. Карим бўлса, беҳузур бўлиб:

— Жўралар, гапиришишга эринмайсизларми?— деб қўйди» («Қизил Ўзбекистон», 1929, 10 июль, 158-сон).

Бу уч дангасага доир чизги Мамажон каби ялқовнинг характерини беришда ёрданга келди. Ғафур Ғулом Аҳмад, Абдулла, Карим ва шуларга ўхшашларнинг хусусиятларини йиғиб Мамажонда мужассамлаштирди.

«Минг бир кеча»даги «Абутанбал» ҳикоясини келтириш орқали қаҳрамонга характеристика берилади: «...Хўш, десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абутанбал деган бир ялқов йигит ўз онаси қошида яшар экан. Абутанбал ҳеч қандай иш қилмас экан. Онаси топиб келган овқатни ҳам, чайнаб оғзига солса, ютгани эринар экан. Доимо ёнбошлаб ётар экан-у, ўрнидан туришга ҳафсаласи келмас экан. Мабодо қўлтигидан кўтариб, тикка турғизиб қўйсангиз, қадам қўйишга ботинолмас, зўрлаб қадам қўйдирган чоғингизда ҳам оёқлари бир-бировига чалишиб йиқилар экан...»

Абутанбал билан Мамажон ўртасида кўп муштаракликлар мавжуд.

Мамажон — ялқовларнинг ялқови. Адиб ўз қаҳрамонининг бу хусусиятини бир неча характерли ҳолатларда очди. Унинг бирдан-бир нияти — ишламаслик, ўрнидан қўзғалмаслик. Маҳалладаги кексаларнинг аччиқ-аччиқ койишларини, самоварчининг, чойхўрларнинг масқарали кинояларини, колхозчиларнинг мазохларини эштиши, Миржалол бойнинг қаттиқ сўқишларига чидаши мумкин-у, ит қаторида ётиб, ундан хароб яшаб, сарқит, ювиндиларни тамадди қилишга рози-ю, аммо қимирлашга тоқати йўқ. У тепса-тебранмас, мурдага айланиб қолган... Кимки уни оёққа турғазмоқчи бўлса, жони ҳалқумига келади. Мамажон меҳнатга нафрат билан қараш билан бирга, ишга

ўзини урганларни, ҳаракат қилиб қимирлаб турганларни кўрса, юраги орқага тортиб кетади. Мамажонга итнинг кўрғонни кўриқлаб юриши ҳам ҳазм бўлмайди. Унинг бу ҳақдаги гапига аҳамият берайлик: «Ит» деганича бор экан. Мунча изғимаса; бачча-ғарнинг зерикмагани.

Деҳқонларнинг эртаю кеч дала майдонларидаги хизматлари қаҳрамонимизга қизиқ туйиларди: «Ҳадеб иш, иш. Бу колхозчиларнинг зерикмагани».

Адиб характернинг руҳий ҳолатига катта эътибор берди, қаҳрамонининг ички оламни усталик билан очишга муяссар бўлди.

Қаҳрамон психологиясининг ўзгариши оддий, текис жараён бўлмасдан, зиддиятлидир. Характернинг очилиши зиддиятнинг ечилишига боғлиқ. Яъни, характер зиддиятларни бартараф қилиш орқали кўринади. Қаҳрамоннинг қалбида доим мунозарара юз беради, бу мунозаралар эса шароитнинг инъикоси сифатида намоён бўлади.

Ғафур Фулом қаҳрамон эволюциясини қадам-бақадам кузатиб бориш билан кифояланмасдан, ўзгаришларнинг заминини изчиллик билан ҳозирлаб боради.

Ҳаётдаги улкан бурилишлар Мамажонни четда қолдириб кетмайди, балки ўз гирдобига тортади, оқибатда у турли ҳодисалар, шахслар билан тўқнашади.

Ҳаёт ўзгариши янги-янги воқеаларни вужудга келтиради, бу воқеалар эса ўз навбатида характер ривожланишини таъминлайди.

Адиб қаҳрамоннинг фаолиятида юз берган уч моментни алоҳида қайд қилади. Биринчи момент — Мамажоннинг ҳовлисида самоварга кузда олиб келиб ташланиб, баҳоргача ётиши билан боғлиқ. У самоварчидан, чойхўрлардан таъналар эшитади, Чойхонадагиларнинг гапларига, қисман бўлса-да, эътибор бера бошлайди.

Иккинчи момент — баҳорнинг қаҳрамон руҳига таъсир кўрсатиши. Бу ерда адиб туш приёмини ишга солади. Мамажонга турмушга чикмоқчи бўлган бадавлат, чиройли жувонни асарга олиб кириб, дангасани ўрнидан турғизади, юрғизади. Тушида жойидан кўзғалиши, мол-дунёга ва хотинга эга бўлиш орзуси Мамажонга дурустгина туртки беради.

Лекин энг муҳими — учинчи момент — унинг самовардан ҳайдалиши. Самоварчи олган ҳақиқа хизматини қилиб бўлди, маҳалладагилар бўлса ундан безор. Икки кўлтиғига кириб, кўтариб юрадиган кимса энди йўқ.

Адиб Мамажоннинг ялқовлигини бўрттириб кўрсатиш мақсадида ўқувчининг диққатини яна бир деталга тортади. Бу — самоварчининг унга тутқазган ҳассаси. Бу ҳасса Мамажон учун «жуда оғир». Тинч жойни топиб, ёнбошлаб ётиш нияти ҳамон устунлик қиларди. Бу ният ҳамда отасидан «қолган ярим таноб ер ва ярим бузилган кўрғон» уни Миржалол бойнинг остонасига, «Олапар» итининг ёнига олиб бориб, боғлайди. «Боғлайди» деган сўзни ишлатишимизнинг сабаби шуки, Мамажон бойнинг супасига маҳкам ёпишиб олади.

Миржалол қуруқнинг кўрғонида Мамажон ҳаётининг янги босқичи бошланади. У оёққа туриб, майда-чуйда юмушларга қўл уришга мажбур бўлади. Миржалол кўрғонида «ранг-баранг ҳўнарларни чор-ночор» ўрганади. Қисқача қилиб айтганимизда, бу ерда унинг бели қайишадиган, қўли меҳнат қиладиган даражага бориб етади.

Ғафур Фулом қаҳрамонини ўрта йўлда қолдирмайди, характерини очиш учун турли воситаларни ишга солади. Янги-янги ҳодисалар характер харакатини ўз гирдобига тортиб бора беради.

Миржалол хўжалиги колхозга ўтади.

Мамажон эса колхоз ҳосилот советининг раиси Сатторқул билан, колхозчилар билан тўқнашади. Унинг ҳаётида янги давр очилади, фойдали, ижтимоий меҳнат босқичи бошланади. Мамажонни аввал колхозда мажбур қилиб ишлатадилар; кейин бора-бора бу меҳнат унинг эҳтиёжига айланади.

Мамажон характери ўзининг ички мазмуни билан мураккаб индивидуал ва социал муносабатларни ифода этди. Қаҳрамоннинг социал моҳияти, унинг кундалик фаолияти ташқи воқелик билан ҳамшиша ҳам монанд туша бермайди, балки зид келиб туради.

Адиб қаҳрамоннинг ташқи дунё билан алоқасини кўрсатиб боради, ундаги руҳий фаоллик эса, ана шу алоқанинг таъсири заминда рўй беради. Бунда санъаткор контраст приёмидан усталик билан фойдаланиб, ташқи муҳитнинг қаҳрамон ички оламни ўзгартиришдаги ролини бадиий шаклда акс эттиради.

Лекин Мамажон бирданига жонланиб кетмайди, ундаги руҳий ўзгаришлар кўп қийинчиликлар туфайли юз беради. Бу зиддият эса то у одам қаторига қўшилгунча давом этади.

Колхозда кўпчилик асосий оғир ишларни бажарса, Мамажон энгил меҳнат билан шуғулланади. Чунончи, Сатторқул қўш ҳайдаганда, у отни етаклайди, шудгор мисдай қизиган вақтда колхозчилар мардонавор меҳнат қилса, у соя-салқин ерни кўзлайди. Унинг меҳнатдаги қоқоқлиги зарбдорларнинг иш якунлари тилга олинганда янада очилиб қолади. Бу ўринларда адиб Мамажоннинг маънавий қиёфасини қиёслар орқали ёрқинроқ кўрсатади.

Контраст — характер яратишда бадиий принцип ролини бажаради. Контраст — ташқи аломатлар ёки юзаки солиштириш эмас, ижобий ва салбий қаҳрамонларнинг шунчаки алоқаси ҳам эмас, балки уларнинг ички мазмунини очишга, муносабатларини белгилашга хизмат қиладиган воситадир.

Контраст — Мамажонга баҳо ва характеристика беришни ойдинлаштирди, конкретлаштирди, характернинг руҳий харакатини кўрсатишга кенг имкон берди.

Автор Мамажоннинг ҳиссиётини реал харакатчан омил сифатида талқин қилади. Инсоний руҳ ташқи борлиқ билан тўқнашган сари, Мамажон кучли характерга эга бўлиб бораверади. Қаҳрамоннинг ҳиссиёти билан бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, умумийликдан конкретликка ўтиб туради ёки аксинча.

Буни қаҳрамоннинг руҳий такомили мисолида яққол кўрамаиз. Фафур Фулом повестда инсон характерини шакллантиришда меҳнатнинг ролини ишонarli қилиб кўрсатади: «Меҳнатнинг нони ширин» эканлигини таъкидлаб, бу гоъни бадий ифодалаб беради.

Социалистик тузум, коллектив хўжалик, эркин меҳнат Мамажондай мурдага жон киритади, уни оёққа турғизиб, ҳаётга йўллайди. У уч томондан — жисмоний, маънавий, ақлий томондан тирилади, жамиятнинг фойдали аъзосига айланади.

Фафур Фулом ўз қаҳрамонининг фаолиятини мамлакатдаги катта ўзгаришлар билан маълум даражада боғлаб, повестни давр руҳи билан суғоради. У асарда ҳаётда юз бераётган улкан воқеаларни батафсил ҳикоя қилмасдан, айрим деталлар, чизги-ларда замоннинг ҳужумкор нафасини бера олган. Қўлоқларнинг синф сифатида ту-галланиши, коллектив хўжаликнинг тантача қилиб бориши имо-ишораларда, қисқа жумлаларда акс эттирилган.

Адиб оддий инсоннинг бахтга эриша боришини Совет ҳокимиятининг ривожла-ниш тарихи билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Бахт — қалбнинг бойлиги, у инсонлар билан, коллектив билан ҳамжиҳатликда туғилади. Қаҳрамоннинг бахти фақат ширин оилавий турмушида, билим олишидагина эмас, балки мамлакат, жамиятдаги ўрнини эгаллашда, ундаги вазифаларни бажаришда, даврнинг катта масалаларини — «дав-латимизнинг» пахта мустақиллигини таъмин қилиш» ҳамда колхозни «ташкилий-хўжа-лик тарафдан мустақамлаш»ни ўйлаш даражасигача ўсиб етганлигида, яъни унинг ижтимоий камолотида кўринади.

Юқоридаги таҳлилдан маълумки, асар қаҳрамонининг ҳаёти, фикрлари, ҳатти-ҳаракатлари адибни гоҳ хафа қилади, гоҳ нафратини уйғотади, гоҳ қувонтириб, му-ҳаббатини кўзғайди. Бу ҳол ёзувчиға ҳажв қуролининг турли шакллари ва хиллари-дан, кулгининг ранг-баранг имкониятларидан фойдаланишға материал беради.

Повестда кучли ҳажв, ўткир, заҳарханда сарказм, аччиқ-аччиқ киноялар, ўткир кесатиклар катта ўрнини эгаллайди. Фафур Фулом ўз повестида ҳажвнинг «кулдириб йиғлатадиган, йиғлатиб кулдирадиган»,¹ томонларига катта аҳамият берган. Автор, биринчи галда, қаҳрамоннинг олдинги қуруқ ички дунёсидан, унинг мазмунсиз тур-мушидан кулади. Иккинчидан эса, унинг қилмишидан, ҳатти-ҳаракатидан кулги, масха-ра келтириб чиқаради. Учинчидан эса, унинг ташқи қиёфаси мазаҳға сабаб бўлади.

Мамажон ялқовликдан кутулиб берган сари, адибнинг ҳам унга нисбатан му-носабати иликлашиб боради: олдинги қаттиқ ҳажвий бўёқлар, ўткир, кинояли ифо-далар ўрниға энгил юмористик ранглар, энгил ҳазилнамо гаплар пайдо бўла боради.

Олтинчи (охирги) саҳифада Мамажон қовун еб, тол тағида ухлаб қолганда, кол-хозчи аёллар келиб, уни қуршаб кулишлари — ҳақиқатан ҳам юмшоқ, беозор кул-гидир. Колхоздаги ишни ташлаб, шаҳарда бир неча бор айланиб келиши туфайли маж-лисда уни «гап билан роса» бошлаш ҳолатида эса юмордан кўра сатира кучлироқ. Шу мажлиснинг охирида эса адиб кулгини юмшатади. Мамажон ялқовликни ташлаш-ға, зарбдор бўлишға ваъда қилганда, бошқаларни мусобақаға чақирганда кулги ўзи-нинг майин, юмшоқ тусиға киради. Қолган бошқа вақтларда Фафур Фулом ўз қаҳра-монини сатира тийида ушлаб туради. Ҳатто асарнинг охирида, олтинчи саҳифанинг бошларида ҳам бу тий ўз кучини кўрсатади. Мамажонни одам қаторига қўшган, унга бошпана, уст-бош берган Сатторқулни раис қилиб сайлаш масаласида унинг иккила-ниши, раис бўлса кўпроқ ишлатишидан кўрқиши ҳамда мусобақанинг моҳиятини ту-шунмай, унга қарши чиқиб гапириш ҳолларини назарда тутамиз. Қаҳрамоннинг нодон-лигини фош этишға қаратилган бу хил кулгидан ҳам сатира руҳи келиб турибди: «Самовардагилар гуруллаб кулиб юбордилар. Жуда истиҳола тортиб, пешонамдан тер чиқиб кетди... Улганимнинг кунидан «таббости» қилиб, шартномаға (мусобақаға ча-қириш шартномасиға — Ҳ. А.) қўл қўйдим».

Сатира руҳидаги бу мисолда юмор элементлари ҳам йўқ эмас. Мамажоннинг «истиҳола» тортиши, уялиши, гапидан пушаймон ейиши—юмор тарзида берилган. Де-мак, фактнинг ўзи — мусобақаға коллектив олдида қарши чиқиши — сатира йўна-лишида бўлса, юз берган ҳодисани кейинча изҳор қилишда эса юмор қўлланилган. Хуллас, повестда, сатирик шахснинг юмористик образ, кейинчалик ижобий қаҳра-монға айланиш жараёни яққол очиб берилади.

Хўш, сатира тарихида сатирик гип тузалиши мумкинми? Биз бу масалада ижо-бий фикрдамыз.

Рус классик адабиёти тарихида бундай мисоллар учрамайди, ҳисоб. Чунки экс-плуататорлик ҳукм сурган жамиятда бундай шахсларға ижобий таъсир қиладиган за-мин йўқ. Совет даврида эса ҳаёт, воқелик тубдан ўзгарди. Кишилар характеридаги салбий иллатларни ҳимоя қиладиган тузум тағ-томири билан тугатилиши ва, айни чоқ-да, бундай иллатларни йўқотадиган, илғорликни ҳимоя қиладиган жамият барпо қи-линиши — сатиранинг характерига янгиликлар олиб кирди. Бу янгиликлардан бири — салбий типнинг совет воқелиги таъсирида ўзгариши эди. Совет жамияти мустақам-ланиб, унда буюк воқеалар содир бўла борган сари, унинг кишиларға таъсири ҳам кучайиб борди. Бу жиҳатдан Фафур Фуломнинг сўзлари диққатға сазовор: «...кундалик ҳаётимизнинг шароити одатда тез-тез ўзгаришларға учраб туради. Теварагимизда-ги кишиларнинг состави ўзгаради, турмуш янги вазифаларни қўяди; янги кишиларға нисбатан янги қараш туғдиришға мажбур қилади. Эскилар орасида қачондир айтил-ган ўткир сўзлар ҳам эсдан чиқиб кетади. Юмор ва сатира янги мундарижа ҳосил қилиб, янги йўлдан кета бошлайди» («Қизил Ўзбекистон», 1929, 10 июль).

¹ Фафур Фулом. «Муштум» қирққа кирди. «Муштум» журнали, 1963, 9-сон, 2-бет.

Амалда эса адиб «теварак»даги ўзгарган кишиларнинг бирини Мамажон орқали ифода этди.

Ғафур Ғулум ўз ижодидида кулгининг ҳар хил кўринишларини намойиш қилди. Инсонларнинг воқеа-ҳодисаларга муносабати орқали кулгининг белгиларини аниқлади.

Биз 30-йилларнинг бошида илғор мамлакатлардан 50—100 йил орқада қолган эдик. Коммунистик партия бу ҳолоққини 10—15 йилда тугатишни вазифа қилиб қўйди. Бунинг учун биринчи навбатда техникани эгаллаш лозим эди.

Ғафур Ғулумнинг техникага бағишланган қатор асарларининг шу вақтларда пайдо бўлиши ҳам давр тақозоси эди. У ҳикояларидан бирида: «...давримиз техникаси билан қуролланамиз» деган шioriн ўртага ташлаши ҳам бежиз эмас. Адиб «Ким айбдор», «Ғазна» ва «Бадал новча афсона қаҳрамони» ҳикояларида эса, фан-техниканинг сирларидан беҳабар, унга бепарво бўлган кишилар устидан қаттиқ кулади. Жумладан, охириги ҳикоядаги Бадал новча граммфондан қурьонни эшитиб, ақли етмасдан, ҳайрон бўлиб, кулгили аҳволга тушиб қолади. «...Бу ерда қурьонни ким ўқиб ётибди, одам боласими? Йўқ. Чунки у бу қутичага сиғмайди. Ажинами?— Йўқ. Чунки қурьон ўқиса ҳар қандай жин-ажина ҳам тумтарақай қочади. Бўлмаса ким?». Кейин Бадал новчанинг граммфонга ишқивоз бўлиши катта пул сарфлаб бу ноёб буюмга етишиши характерли мисоллар билан ифода этилган. Бундан унинг оғзи қулоғида. Даставвал у, бу буюм иккита бўлса, бири ажойиботнинг хўжайинида, иккинчиси эса менда деб ўйлайди.

Адиб қаҳрамоннинг тўла характерини гавдалантирмасдан, фаолиятининг бир томонинигина қаламга олади, ҳолос.

Асарда техника тўғрисидаги ортиқча тафсилотлар, фактларга берилиб кетиш ҳоллари унинг бадиийлигига шикаст ҳам етказган.

«Ғазна»да адиб техниканинг бошқа томонига муурожаат қилиб, инсонлардаги кулгили хусусиятларни очди. Уқувчининг диққатини янги олинган ҳовлининг бир бурчагидан буг чиқиб, қорни эритиб юбораётганига қаратади ва унга бўлган муносабат орқали қаҳрамонларнинг юрагига қўл солиб кўради.

«Шу ҳовлида ғазна бор», дейди кампир. Ғазна сири кўтарилади-ю, ҳовлига ғал-ва кириб келади, уйдагиларнинг тинчлиги бузилади. Кампир келинини уйдан жўнатади, эшиклар тамбаланади, қўшни томонга очилган туйнук бекитилади. Кампир ҳам, унинг ўғли ҳам ғазна билан, уни қандай ишлатиш нияти билан яшайди. Бир оёғини тегур тортиб қолган кампир ўлгандан кейин ғазна барча маъракаларига, сағанасига, темир панжарага сарф қилинишини истайди. Уғлини эса, ғазна чуқур хаёлга олиб кетади ва ички зиддиятларини очади.

«Юрагим гурс-гурс уриб кетди,— деб ўз вазиятини ҳикоя қилади ўғли.— Мен айтдим. «Бераман деса, ҳеч гап эмас. Нима қилиш керак. Район милициясидан одам чақирайми, битта-яримтага дарак берайми, мабодо, дарҳақиқат, тўсатдан бой бўлиб кетсам, одамлар шубҳа қилиб қолмасмикин? Минг хаёлларга бориб келдим, кампирга қарадим». Бу ерда уч қарама-қарши фикр қаҳрамоннинг онгидан ўтади. Биринчидан, совет идорасига ҳалол бориб айтиш. Лекин ғазнага эга бўлиб қолиш нияти бунга йўл бермайди. Ниҳоят, унда пайдо бўлган учинчи фикр эса, бойликка эга бўлгандан кейин одамларнинг шубҳасидан кўрқикдан иборат. Шундай қалтис бир вақтда мадад сўраб, ўғил онага боқади. Онанинг буйруқ-амри унга тасалли беради ва қонундай туйилади.

«Кавлаш керак»,— деди кампир. Уғилнинг кейинги ички ҳолати ғазнани кавлаш жараёнида кўринади. На ўғил, на кампир ўзларини қўйишга жой топа олишади, оёқлари куйган товукдай ҳовлиқишлари — ҳикояда бадиий аксини топган. Чўлоқ кетмоннинг кавланаётган ўрага ҳар бир бориб келиши — уларнинг юрак телишлари билан ўлчанарди. Ҳайҳот, ғазна етиб бўлмас сароб бўлиб чиқди, кетмон токка бориб урилди, ният пучга чиқди, давлатга ботмоқчи бўлган она ва ўғил ёш келин ва кампир Сарвар отининг олдида шармандаю шармисор бўлдилар.

Ғафур Ғулум техниканинг кичик бир қонуни — радио сими билан электр сими бирлашиши орқали ер қизиб, қорнинг эриш ҳодисаси воситасида, баъзи кишиларга хос бўлган очкўзлик, молпарастлик, маблағ олдида виждонни қурбон қилиш каби хусусиятларни бошлаб масхара қилади. Санъаткор бу асарда илк ҳикояларидаги нуқсондан — салбий шахсларга маъмурий жазо беришдан тўла қутулиб, уларни кулги ёрдами билан фош қилади. Бу авторнинг катта ютуғи эди.

Кампир ва ўғил бир мақсад йўлида уринишларига қарамасдан, автор уларнинг ҳар бирининг индивидуал характерларини чизди.

Кампир — шайтон, бойлик учун муккасидан кетадиган кимса. Унга фақат маблағ бўлса бас. Ғафур Ғулум унинг бу хусусиятини икки моментда — қўшниси Сарвар отинга муносабатига ҳамда унинг димоғининг кўтарилиб қолишида очади.

Сарвар отин билан унинг ораларидан қил ҳам ўтмас эди. Сарвар отин «жуда яхши жаннати хотин-да»,— дейди кампир. Бирисининг уйида овқат бўлса, иккинчиси билан баҳам кўришмаса, кўнгиллари ўрнига тушмасди. Уртага ғазна масаласи оралади-ю, кампир ўзгарди-қолди. Энди у Сарвар отинни дўст эмас, душман деб билади. Бу ҳолни асар охирида яққол сезамиз. Туйнукдан мўралаган Сарвар отиннинг овозини эшитгандан кейин, кампирнинг кўзлари қинидан чиқай деб, ўғлини ва ғазна кўмилган ўрани этаги билан яшириб, жавраб кетади:

«— Ҳай, қандай бемаъни хотинсиз, айланай отин! Қўшниман деб, «тиқ» этса мўралай берасизми, худо урди-кетди».

Бу ерда автор кампирнинг руҳий кечинмасини кузатиб боради. Кампир психологиясининг чиркин томони «ғазна» унинг димоғига уриши билан очилиб қолади.

Кампирнинг ғазнага ишончи комил эди. Уни қўлга киритилган хусусий бойлик, мулк деб қарайди, хусусий мулк эса худбинлик даргоҳига етаклайди. Бошқаларга паст назар билан қараш хусусиятини характеридан келтириб чиқаради.

Ўғли эса соддароқ, бўшангроқ йигит. Радиодан ҳайратда қолиб, унинг тўғрисидаги мулоҳазаларидан, табиат ҳодисалари ҳақида юргизган жўн фикрларидан унинг характери билиниб турибди. Лекин «ғазна» ўғилни ҳам хусусий мулк даргоҳига қараб итариб, характерида янги хусусият — давлатга ҳирс қўйиш хусусиятини уйғотади. Она билан ўғилни бирлаштирган, бир мақсад томонга йўналтириб, кулгили ҳолатга солиб қўйган нарса — техникадан уларнинг мутлақо хабарсизликларидир.

Ғафур Ғулом «Ким айбдор» ҳикоясида эса, техникани эгаллаш масаласини кенгроқ кўламда кўтаради.

Адибнинг ўзи «ҳар бир янгиликни жон-дил билан қувониб қабул қилгани»¹ учун ҳам, бу йўлда учраган калтафаҳмларга, нодонларга, техникага совуқонлик билан қараб, унинг сирларини ўрганиб олмаганларга нисбатан шафқатсиз эди. Унинг ўткир тигига Бадал новча, кампир, йигит ва Мадмисалар дуч келиши сабабини ҳам адибнинг шу фазилатидан қидирмоғимиз даркор. Санъаткоримизнинг ижоди бундай шахсларни фош қилиш, техникага кенг йўл бериш пафоси билан тўлиб-тошган. Шунинг учун ҳам, Ғафур Ғулом Мадмисани техникага боғлиқ бўлган турли вазиятларга, ранг-баранг шароитларга олиб киради, ҳар хил техник ҳодисалар билан тўқнаштиради. Унинг нияти эса — техникани билмасликнинг зарарли оқибатларини кенгроқ ифода этиш.

Ғафур Ғулом қаҳрамонини ачинарли ҳолга туширган омиларнинг моҳиятини очади. Бунга асосий сабаб — Мадмисанинг умумий савиясининг пастлиги, фикрлаш доирасининг торлиги. Мадмиса поезд тормозини, умуман тормозни тасаввур ҳам қила олмайди, «...ками 25 та вагонни судраб кетаётган кучли паровознинг тўхтаб қолувиغا ақл югуртирар ва бу ишга ишонмас эди».

Мадмисага фалокат йўлдош. У қандай янгиликка қўл тегизса, бирон кор-ҳол юз беради. Автор қаҳрамонини Москвага олиб бормасдан, унинг етказган фалокатини йўлдан бошлайди. У тормозни бураб, поездни тўхтатади. Шундай қилиб, минглаб йўловчиларнинг ҳаловатини бузади, юракларига гулгула солади.

Шундай кўрқинчли ишни қилиб қўйган Мадмисанинг кейинги вазияти тасвирида мазах, киноя тўлиб-тошиб ётибди. «Мадмиса плацкартаси бўйича юқори полкада шунча тўполон ва ҳаяжонлардан бебаҳра оёқларини озод узатган, хурракни башанг қўйиб ухлаб ётар эди». Қолган фалокатларни Мадмиса Москвада бошидан кечиради. Унинг шаҳарда адашиб қолиши — ваннада чўмилиб, ишлатилган сувни чиқариб юбора олмаганлиги, хонада қамалиб қолиб, эшикни бузишлари эса кетма-кет кулгини кўзғайди. «Кишининг устидан қулфлаб қўясиз-да, тагин ундан куласиз»,— дейди Мадмиса.

Ғафур Ғулом қаҳрамонининг психологиясига ҳам ўқувчининг диққатини жалб қилади. Гоҳ Мадмисанинг ички монологи билан, гоҳ унинг руҳий вазиятини холис ҳикоя қилиб бориш приёми билан ички оламини ёритиб боради.

Қаҳрамоннинг, айниқса, лифтдаги руҳий ҳолатини ёритишда адибнинг истеъдоди яққол кўринади. Мадмисанинг изтироб чекиш жараёни, ҳушидан кетиб қолиш ҳолати ниҳоясига етказилиб очилган. «Мадмисани кўрқув аралаш муаммолик ўраб олди ва қалтираган бармоқлари билан тугмалардан рўбарў келган аллақайси бирини босиб юборди». Муҳими шуки, унинг ички кечинмалари фақат характерини очишгагина эмас, балки ташқи дунё, ундаги одамлар билан боғланишга ҳам хизмат қилдирилган.

Асардаги руҳий ҳаракат сюжетнинг воқеа оқими билан боғлиқ бўлиб, уни тўлдирди. Воқеали сюжет, ҳаракатчан сюжет сифатида ички психологик ҳаракат билан бирлашади, қаҳрамоннинг ҳисларини қамраб олади. Бу бир-бирига боғлиқлик характерни кучайтиришга имкон берган. Ҳикоянинг сюжетте, ундаги турли ўзгаришлар, тез юз берган бурилишлар, ранг-баранг вазиятлар эса, характерни тўлароқ кўрсатишга йўналтирилган. Ҳар бир ситуациянинг ҳикояда ўз ўрни, характер моҳиятини бирор муҳим ҳолатини очишда роли бор.

Адиб сюжетдаги тугун, кульминация ва ечимни ҳам характернинг моҳиятидан, унинг қилмишларидан келтириб чиқариб, давом эттиради ва ҳал этади. Булар ҳаммаси Мадмисанинг тўла, пухта характерини кўз олдимизда гавдалантиради.

Ғафур Ғулом истеъдодининг кўп қирралари, айниқса, дин аҳллариининг образларини чизишида намойён бўлди. У диннинг реакция моҳиятини очишга чуқур киришиб, унинг намояндалари фаолиятига турли томондан ёндашиб, характерларининг ранг-баранг жиҳатларини бирин-кетин ёритиб беради.

Санъаткор руҳонийларнинг ярамас қилмишларини уларнинг характерлари орқали кўрсатади. Ахлоқий бузуқ кишилар — Шамсиддин эшон («Элатияда бир ов»), Мулла Дилкаш («Хийлаи шаръий»), очкўз, нафси бузуқ руҳонийлар — Шамсиддин тўра («Эшон ва шайтон» ҳамда «Ҳаром қатра»), Миён Хайр тўра («Энг табаррук тасбеҳ»), Нурмат ва мулла Дониёл («Дуои салом муштоқона»), лапашанг, ношуд шахслар Остонакул («Фарзанди солиҳ»), калтафаҳм, сохта табиблар — домла Хубби ибн Абдумалик («Луқмон»), динни дастак қилиб, у орқали машҳур бўлмоқчи бўлганлар — Усмонхон эшон («Эшон обод»), Бадалмат сўфи («Ҳажги қабул бўлди») совет органларига суқилиб кириб олишга уринган диндорлар — Абу Ҳаким, Холмат қори («Арвоҳлар»), Бекмурод («Оқловчи ролидаги чўчка»), калтафаҳм мусулмонлар Аннакулбек («Аннакулбек қози»), намозни ҳам эплаб ўқий олмаган дин арбоблари — Толиб сўфи («Энг расво намози аср») каби риекорларни тасвирлаш орқали уларга ўқувчиларнинг нафратли мазахи, ғазабли кулгиси уйғотилади.

¹ Ғафур Ғулом. Танлайдган асарлар, Ўздавнашр, Тошкент, 1953, 8-бет.

Адиб «Эшон обод» ҳикоясида Усмоннинг асосан бир хусусияти — шуҳратпарастлигини тасвирлайди. Усмон эшоннинг нияти обрў орттириш, ном қолдириш, ўтган тарихий шахсларга ўхшаб, номини адабийлаштириш. Шунинг учун унга энг яхши йўл чўлсахрога кўл қаздириш, уни «эшон обод»га айлантириш. Бу нарса пахтага, колхозчиларга зарар келтирадимми, деҳқонларни ишлатиш орқасидан давлат манфаатига шикаст етказиладимми,— Усмон эшон учун бунинг аҳамияти йўқ: донғини чиқарса бас. Усмоннинг пахта майдонларини сувсизликдан қовжирата бошлаши — коллектив ҳўжаликни камситишга уриниши — шуҳратпарастлик заминида очилади.

Бадалмат сўфи («Ҳажжи қабул бўлди») ҳам Усмон эшонга ўхшаб шуҳратга берилган. Аммо ҳажвчи Бадалмат сўфи образини бошқа ҳаётини воқеа заминида, Маккага бориш ниятига оид бўлган ҳодисаларга боғлиқ ҳолда ёртади. Бадалмат сўфи — Усмон эшонга нисбатан кенгроқ ва тўлароқ тасвир этилган. Унинг кирдикорларининг илдизини адиб чуқурроқ кўрсатиш орқали диннинг жонли қурбони бўлган «оддий сўфининг фожиали, кулгили тақдирини гавдалантиради. Бадалмат Усмон эшон синғари шайтон эмас, у нодон кавушдўз, шариятнинг беш шартини бажараман деб юрган дин кули. У ҳаётининг мазмунини шу шартлар билан ўлчайди. Буларни бажо келтириш орқали «тўғридан-тўғри жаннатга» бораман деб ўйлайди. Лекин бешинчи шарт — мажбурият — ҳаж рўёбга чиқмаганлиги унинг қалбини эзарди. Маккага бориб ҳожи бўлиш орқали шуҳрат қозониш ниятига айланади. Бадалматнинг эс-хуши, юриштириши Макка бўлиб қолади. Уз ҳаётини Маккасиз тасаввур қилолмади.

Макка ҳикояда тасвирланган Ашурга ўхшаш фирибгарларга гуноҳларини бекитиш учун ниқоб, жиноятларини давом эттириш учун қурол бўлиб хизмат қилган бўлса, Бадалматларга ўхшаш соддалар учун эса умрнинг азоби, соғлиқнинг эғовидир. Маккадаги «муқаддас» қоратош Бадалматни бурундан жудо этади, соғлигини сўриб, уни майиб қилади, бор-йўғини шилиб олади. Ғафур Ғулом ўз қаҳрамонини воқеликнинг аччиқ ҳақиқати билан тўқнаштириб, кўзини очади, бу кўз билан ёруғ дунёга уни қаратиб, изза қилади.

Шарият шартларини адо этиш масаласида Шамсиддин тўра («Эшон ва шайтон» ҳамда «Ҳаром қатра»), Миён Хайр тўра («Гилос данагидан тасбеҳ») Бадалмат сўфидан тубдан фарқ қиладилар. Шамсиддин ва Миён Хайр Бадалматга ўхшаш диннинг кули эмас, аксинча, дин уларга хизмат қилади. Шамсиддин ташқи кўринишда «нури илоҳий» ёғилиб турган фариштадай бир зотга ўхшайди. Бетаҳорат йўл босмайдиган, бибисмилло гап бошламайдиган, беш вақт намоздан ташқари қўшимча намоз — «нафл» ҳам ўқиб турадиган, ўттиз кун рўзадан бўлак, ашуро кунлари — диний маросимларда ҳам рўзани қанда қилмайдиган эшон сифатида аҳолининг кўзига кўринади.

Айниқса, шаробнинг зарарлари тўғрисида айтган сўзларини эшитган ҳар бир диндор унинг этагини ўпиб, кўз ёши тўқади.

Шамсиддиннинг ўз тўни этагидаги ямоқ тўғрисида кўз ёшларини соқолларига тўкиб берган изоҳи эшитувчиларнинг ихлосини орттиради. Унинг таърифича, бу ямоқ тўкилган бир қатра шаробнинг ўрни. Шароб теккан тўнни қайнатиб «етмиш икки марта» ювдиргани, кўнгли жойига тушмагандан сўнг ўша ерини «ўйдириб ташлаши» ҳақидаги ҳикояси — мусулмонларни ҳайратда қолдиради. Шамсиддин лоф-қофга моҳир, фирибгарлиги, кўзбўямачилиги туфайли ўзини ниҳоятда пок, камсухан, соядек тинч, ихлосманд қилиб кўрсата олишга жуда уста. Нодон диндорларнинг ўз лофларига ғирт ишониши, уни пир деб ихлос қўйиши, соясига кўрпача солиб, қуллуқ қилиши — унга жуда кўл келади.

Бадалматнинг битта юзи бўлса, уни ҳам динга қаратган эди, Шамсиддиннинг эса иккита юзи бор. У бир юзини халққа кўрсатса, иккинчи юзи билан ўзи билган амалий ишини қиларди. Бадалмат юрагида бор гапни айтарди, айтганини қиларди. Шамсиддин, аксинча, айтганини қилмайди, қилганини айтмайди. Иккиюзламачилик — Шамсиддиннинг характерли хусусияти.

Ғафур Ғулом қаҳрамонининг бу хусусиятини латифадаги икки моментда яққол очади. Рўза ойининг ўрталарида, қоқ туш пайтида «фариштадай зот» шамнинг алангасига қатор-қатор тўхумларни тутиб, илтиб ютади, мусаллас ичиб маст юради, бунинг кўрган — мачит сўхиси Аширмат хангу манг бўлиб қолади. Мана шу воқеалар заминида Шамсиддиннинг ниқоби йиртилиб, ҳақиқий башараси кўрсатилади, руҳонийлар фаолиятининг қалбакилиги фош этилади.

Шамсиддиннинг хусусияти — муғомбирлик. У шайтонга дарс бера олади. Шайтон билмаган ҳйла-ю, найранглар эшоннинг чўнтагидан тушиб қолган. Автор латифада Шамсиддин билан Шайтонни учраштириб қўяди, унинг қилмиши олдида Шайтоннинг тан бергани, ундан тухумни шамда пишириш хунарини ўрганиб олганлигини таъкидлаш орқали — персонажнинг ҳажвия характерини бўрттириб очади.

Ғафур Ғулом очкўзликнинг, нафси бузўқликнинг турли кўринишлари каби иллатларни бир неча руҳонийлар образлари воситасида тасвирлайди. Ашур ва Шамсиддин мачитга кириб қолган иккита кўйни ҳазм қилиб юборса, сўфи («Дуои салом муштоқона») икки метрча доқа ўғирлаб, кафани калта бичади, Миён Хайр («Энг табаррук тасбеҳ») эса сирининг ошқора бўлмаслиги учун гилосни данаги билан ютади. Ёзувчи руҳонийларнинг бу хусусиятини, қилмишларини йиғиб, бир шахсда гавдалантириши мумкин эди. Лекин адиб бу йўлдан бормади. У ярамас дин аҳлларининг афт-башараси турлича бўлгани билан, моҳиятлари битта — очкўзлик деган ғояни олдинга суради.

Ғафур Ғулом бир-бирига ўхшаш салбий шахсларнинг индивидуал образларини яратиш учун катта меҳнат қилди. Адиб ҳар бир асосий қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати-га мос келадиган хусусий руҳий тугун яратади, бу тугун эса уларнинг асл қиёфасини аниқлаб беради, уларни бир-биридан ажратади, индивидуал хусусиятларини тасав-

вур этишга восита бўлади. Бу қаҳрамонларнинг нияти бир-бирига мос келишига қарамаддан, домла Хубби ибн Абдумалик («Фарзанди солиҳ») Шамсиддин эшондан («Элатияда бир ов»), Мулла Дилкаш («Ҳийлаи шаръий») эса, улардан ўз характери, қилимиши, ҳатти-ҳаракати, юриш-туриши, гапириш манераси билан фарқ қилади.

Мулла Дилкаш — Ғафур Ғулом ҳажвий образлари галереясида алоҳида ўрин тутади. У ўзбек совет адабиётининг катта ютуғидир.

Мулла Дилкаш машаққатликда учига чиққан риёкор. Унинг фалсафаси: «давлати бор одам ҳафтада бир уйланса қани энди...» Қишлоқма-қишлоқ, чорбозорчилик билан орттирган мол-дунё уни ҳаддидан ошириб, янги хотин олиш ҳавасини уйғотади. Мулла Дилкаш кўш хотинли. Лекин унинг бемаъни ҳирси ҳеч қонмайди. Кўнгли учинчи хотинни кўмсаб қолади, эс-ҳуши, юриш-туриши, барча қилиқлари шу ниятини амалга оширишга қаратилади. Учинчи ва тўртинчи хотинни ҳам олиш мумкин, бунга шариат йўл берган, ammo буни рўёбга чиқаришга шароит йўқ, чунки у «кўпчиликнинг таъна-таъабасидан» кўрқади. Нима қилиш керак? Берилган маслаҳат — хийлаи-шаръийни у юрагига маҳкам туғиб олиб, шу орқали ниятига етишга уринишининг боиси ҳам мана шунда. Асарнинг руҳидан маълумки, эр билан катта хотин ораси Мулла Дилкаш бошига янги хотин олиш савдоси тушгандан кейин бузилади. «Дунёнинг паст-баландини кўрган» уста-муғамбир қилдан кийиқ чиқариб, ҳар бир ҳолатдан фойдаланиб, уни ўз мақсади йўлига қараб буриб боради, уйланиш тўғрисидаги фикрини қатъийлаштиради. Қаҳрамон ўзининг ички оламини шундай очади: «Уйланасанми, Мулла Дилкаш? Ҳазрати Баҳовиддин руҳига қасам бўлсинким, уйланаман. Бас, бу ғавғодан нима фойда? Бирор пири комилни топиб маслаҳат сўра, ишнинг бўладиган томонини кўзла...»

Қаҳрамондаги ички кескинлик борган сари кучайиб боради. Бу аниқ вазият ва ҳодиса орқали юз беради. Кечинмалар, ўйлар, қаҳрамон руҳий олами мантиқидан келтириб чиқарилгани учун характернинг психологик асоси чуқурлашади.

Адиб мулла Дилкашнинг ички дунёсини бошқа инсон — Мулла Абдул боқи Марғилоний билан боғлайди, бузуқ инсонлардаги руҳий яқинлиқни кўрсатади ва тасдиқлайди. Улар бир-бирини қадрдон бўлмасалар-да, лекин бир-бирини яхши ҳис қила оладилар. Мулла Дилкашнинг дардига малҳам Марғилонийнинг маслаҳати бўлди.

Марғилоний ким? У муттаҳамларнинг пири, ўтакетган айёр. Тўрт хотинни олиб, ҳаммасидан осонлик билан хамирдан қил суғургандай қутулган, кейинчалик мадрасанинг бир ҳужрасида сўққабош, қаландарона кун кечириб юрган риёкор. У — Мулла Дилкаш қидирган одамнинг нақ ўзи бўлиб чиқади.

Мулла Дилкашнинг қўлига тутқазилган калит-курол нима бўлди? «Сиз, — дейди Марғилоний, — хотинингизни бир амаллаб эмасиз... билиб-билмасликка солиб эмасиз... фақат бу иш шариатда қандай бўлди экан, деб хотинингиз билан менинг олдимга бошлашиб келасиз. Мен шунда қолганини айтаман».

Бу бемаъни маслаҳат шариат аҳллариининг разилигини яна бир қарра исботлайди. Мулла Дилкашнинг нафси бузуқлиги уни маккорлик йўлига олиб киради. Марғилоний кўрсатган йўл эса унинг жонига оро киритади. Адиб кўпроқ инсоннинг ахлоқий қиёфасини очадиган вазиятларга эътибор беради. Бу ҳол сюжетнинг қизиқарли, ўзига тортадиган бўлиб, чиқишини таъминлаган, характерни тўлароқ очишга имкон берган. Аниқроғи, сюжет ва характер бир-бирини тўлдирган.

Ғафур Ғулом мунофиқ эр ва хотинлар орасидаги жанжални, умуман ҳовлидаги ғалваларни катта маҳорат билан тасвир этади. «Отхонанинг тарновига иккита мусича қўнган, кукулашади. Парт-парт урушади». Бу ҳол уйдаги бўладиган ҳодисаларнинг дарақчиси, хабарчиси, тўполоннинг рамзи сифатида кўринади. Автор мусичалар тасвири билан қаҳрамонлар ҳолатини боғлайди. Мусичаларнинг кукулаши эр билан хотинлар ўртасидаги ади-бадини эслатса, уришиши эса уларнинг бир-бирлари билан бўлган тўқнашувга ишора қилади.

Мулла Дилкашнинг катта хотинига ачиқ-аччиқ киноялар ёғдириши, хотиннинг ҳам эрига ва кундошига аъзойи бадандан ўтиб кетадиган ачитма гапларни айтиши, кейинчалик эридан ажралиши ҳам ўша ҳовлида юз берадиган жанжалнинг оқибати-дир. Бу ҳовли катта хотиннинг ҳаётини ҳазон қилибгина қолмай, кичик хотиннинг ҳам умрини эгволамоқда ва яна бахти қора бир қизни ўз чангалига тортмоқда эди.

Бу уйдан икки хотиннинг тенгсиз ҳаётдан фиғони баралла эшитилиб туради. Эри томонидан хўрланган кичик хотинга нисбатан камситилган катта хотин: «— А, нима дейсиз, мендан сигир аълороқми, агар мендан сигир аъло бўлса, мана бу суюклигингиздан шу паррихта мусича аъло. Негаки у ҳеч бўлмаса, бўтакасида бўтқа сақлайди. Бунингиз бўлса, нонуштани еб, тушлигини пойлайди. Худо кўтарсин, ҳафтада қайнар қозону чакса унсиз қўш танурни».

Бу фиғон турли таъналарга учраган сари кучайиб боради. Жазлиқни ямаб, саллани ювиб қўймаганлиги учун эридан таъна эшитга хотин: «— Вой, мен нимага ямар эканман. Суюк хотин-хотину, куюк хотин — хотин эмасми, қачон қараса ўсма-тасма, ҳеч бўлмаса гўри-кафан салла-чопонни ювин» дейди. Бу лўқмаларда ғам-алам билан юраги тўлиб-тошиб кетган хотиннинг нолишлари, фарёдлари бор.

Ғафур Ғулом катта хотинни нодон қилиб қўйган, фожиали тақдирга олиб келган ҳамда кичик хотинни кўз-қулоғини боғлаб, Мулла Дилкашнинг оёғи тагига олиб келиб ташлаган негизнинг таг-томирини очиб кўрсатади. Бу томир — эски иллатлар, дин. Уларнинг зарарли оқибатлари суюкли бўлган кичик хотиннинг ҳам юрагини зардобларга лиммо-лим қилиб тўлдириб юборган. Бу зардоблар юрагини тешиб ўтиб, ташқарига отилиб чиқади. «— Отам ўлсин, мени кундош устига бермай» дейди у. Адибнинг маҳорати шундаки, у кичик хотиннинг битта лўқмаси орқали характер моҳиятининг муҳим томонини ёритиб беради.

Ғафур Ғулом эски урф-одатлар диндорларга ниятларини амалга ошириш учун арқон эшиб беришини, аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларини, ҳисларини поймол қилишини ғазаб билан қоралайди. Бу ҳол, айниқса, ҳикоянинг охирларида яна бўрттириб берилади. Мулла Марғилоний ҳамма ишлардан хабари бўла туриб, Мулла Дилкашнинг қилмишини эшитганда «...ярим газ миқдори ўрнидан ирғиб» тушиши унинг ўтакетган қабихлигидан далолат беради.

Мулла Дилкаш ҳам муғамбирликда ўзининг маслаҳатгўйи Мулла Марғилонийдан қолишмайди. Унинг, айниқса, ҳужрада катта хотини олдида ишлатган риёкорлиги ўқувчининг қаҳрини кўзгатмасдан иложи йўқ.

Ғафур Ғулом қаҳрамонини ниятига етказди. Зулматли замонда кечган бу ҳодисани бошқача қилиб ечолмасди ҳам. Ундан ташқари, воқеалар манткии, характерлар ривожини шундай ҳал бўлишини тақозо қиларди. Санъаткор аччиқ кулги воситасида дин арбобларининг жирканч башарасини акс эттиради, уларни аёвсиз мазах қилади.

Ғафур Ғулом табиати жиҳатидан ҳаётда кулгисиз яшай олмайдиган адиб эди. Шунинг учун ҳам, кулги унинг ижодида, айниқса, ҳажвий ва юмористик асарларида кенг қанот ёзди.

Мақсуд Шайхзода Ғафур Ғуломнинг бу фазилатини жуда тўғри қайд қилиб ўтади: «...яхши хислатлари устига унинг анкеталарида ёзилмаган бир ҳунари ҳам борки, бу уни — бу камёб хислатни кўнгли хандаси деса бўлади. У шеърда бўлсин, фелъетонда ёки улфатлар билан хусусий сўхбатда бўлсин, сўз ва мисрага, воқеага ва нақлга ҳажв ёки ҳазилдан бир шингил қўшиб қўйиши хулқий бир одат бўлиб қолган»

Адибнинг ҳажвийетида биз турли хил кулгини учратамиз. У «Юсуфжон қизиқ» мақоласида ҳақли равишда бундай деб ёзган эди: «Майин илжайишдан тортиб, девор кулатадиган қаҳқаҳагача, кулгининг шакли, тури ва мазмуни кўп». («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1958, 27 сентябрь). Кулгининг бу айтилган турларидан адиб ўз ижодида моҳирлик билан фойдаланади. «Менинг ўғригина болам» ҳикоясида ёзувчи кампир ва ўғри устида «майин илжайган» бўлса, «Тўрт хангома»да пуллари эплаб сақлашни билмасдан, улардан ажраб қолган Мамарайим, Қовулназар, Абдуллажонлар устидан энгил кулади, «Йигит»да қуруқ, шилқим Боқижонга нисбатан адибнинг жиддий кулгисига дуч келади. «Тирилган мурда» ва «Ким айбдор»да кулги мазахга, масҳарага айланади, сатиранинг кучи яққол сезилади. Мазах баъзан юморга, энгил кулгига ўз ўрнини бўшатиб беради, лекин асарларда, асосан аччиқ кулгининг руҳи сақланган.

Адибнинг асосий принципи — кулгини кенг қўламда ишлатиш, ранг-баранг нуқсонларга қарши қўллаш, баъзи инсонлар йўл қўйган хатоларни, онгларидаги саркитларни йўқотишда ундан ҳар томонлама фойдаланишдан иборатдир. У бир хил типдаги, бир соҳадаги кишилар устидан ҳадеб кула беришга қарши чиққан эди.

«Қачон қаралса, битта эшоннинг ё битта домланинг хусусий қилиғи, салласи, калласи бизга мавзу, ахир бу ўқувчиларни зериктиради. Ҳадеб, 3—4 та тип устидан кула берсак, биздаги бошқа куладирган ёқларимиз эсдан чиқади. Биз алоҳида шахслар устидан ҳам кулмайлик. Алоҳида шахсларни ўз атрофларидагилардан бошқалар танимайдиган бўлганидан, кенг ўқувчилар учун унинг фойдаси йўқ. Ўқувчиларимизнинг лабларини тиржайтириш ўрнига, энсаларини қотириб, пешоналарини тириштирмайлик» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1928, 2 декабрь).

Ғафур Ғулом ўз ижодий фаолиятида бу талабга содик қолди ва ранг-баранг шахслар мисолида кулгининг ҳар хил кўринишларини намойиш қилди. Унинг кулгиси воқеликнинг турли қатламларига кенг кириб борди, сояларда ётган салбий шахсларни қўлогидан тортиб, офтобга, халқ ҳукмига олиб чиқди. Санъаткор бунга кулгининг жамоиятдаги, ҳаётдаги ролини жуда яхши тушуниши орқали эришди.

Халқ оmmasига куладиган нарсани топиб бериш, айниқса, уни кулдириш ҳазилкам иш эмас. «Чақалоқни биринчи марта кулдиргунча она озмунча уринадимми!» деб ёзган эди Ғафур Ғулом («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1958, 27 сентябрь). Ўқувчиларни кулдириш учун ҳажвичдан катта маҳорат, ҳаётни яхши билиш, халқдаги кулги санъатини чуқур эгаллаб олиш талаб қилинади. Адибимизда бу фазилатлар мавжуд эди. У асар тўқимасига, сюжет негизига, персонажларнинг характерида, ҳолатларнинг моҳиятига кулгини сингдириб юборишга муваффақ бўлган. «Энди биз кулгини мазмунга кўчирайлик». («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1928, 2 декабрь) деган гапининг туб моҳияти мана шундадир. У илк асарларидаги каби ташқи белгилар, айрим сўзлардан юзаки кулги кўзгамасдан, бутун асар мазмунидан кулги чиқаришни кўзда тутган.

Ғафур Ғуломнинг диққат марказида биринчи навбатда ҳажвий характерлар турди. Мамажон ва Мадмисанинг характерлари, руҳий ҳолати кулгили вазиятларни келтириб чиқаради. Адиб уларнинг қилмишларини, ҳар бир босган қадамини кулиб тасвирлайди. Мулла Дилкаш ҳам шундай тарзда яратилган салбий характер.

Шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, Ғафур Ғуломга қаҳрамоннинг табиий нуқсонлари устидан кулиш ёт. «Кишиларнинг табиий камчиликларидан кулмак,— деб ёзган эди Ғафур Ғулом,— азахонада кулмак сингари беадаб кулгилар ҳисобланади» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1958, 27 сентябрь). Адибимиз бутун ҳажвия тигини қаҳрамонларнинг пуч моҳиятига қаратади ва ички оламнинг ярамаслигидан кулги келтириб чиқаради.

«Жийлаи шаръий», «Тирилган мурда», «Ким айбдор»да биринчи планда характерларнинг кулгили фаолияти турса, «Элатияда бир ов»да кулгили вазият кенгроқ ўрин олган. Шамсиддин эшоннинг риёзат тортиб, мурид-мухлис орттириши, ўғли Абдулқосим Мақсумга хотин олиб бериши, элатияларга қараб юриш қилиши, камбағал Дадақўзи уйда меҳмон бўлиб, унинг қизи Рокиянинг ўғлига фотиҳа этилиши каби ҳолатда деярли кулги сезилмайди. Бунда ёзувчи кулгини яширишга ҳаракат қилади. Бутун кулги чимилдиқ картинасида рўёбга чиқади. Бу картинанинг — вазиятнинг кулгили

томони нимада? Шамсиддин эшон Дадақўзига қуда бўлмоқчи бўлиб, қизини ўғлига гаплашганда эшоннинг ҳийла-найранги очилади-қўяди. Асл мақсади — Рокияга уйланиш, демак, қуда эмас, балки унга куёв бўлиш. Бу моментдан адиб фойдаланиб ажойиб кулгили ҳолат яратади.

Мана, эшоннинг чимилдикқа кириш олдидаги вазияти: «Шамсиддин эшон ҳаддан зиёда ғайратга минган, долдай қадди ломдай тўғри бўлаёзган». Букчайиб, ёйга ўхшаб қолган гавдасини ломга, алифга ўхшатиш учун кучанишлари кинояли зарбага учрайди. Чимилдикдаги ҳодиса кулгини авжига чиқаради. «Эшон саллани олиб ёстиққа қўйди. Қалтираган қўллари келиннинг чиммат ўрнига тутиб келган доқа рўмолига ёпишди». Автор қутилмаган бурилишлар, тўсатдан ечимга ўтиш, сир сақлаб туриш каби ҳолатларга катта аҳамият беради. Бу, айниқса, чимилдик картинасида яққол кўринади. Вазият, диалог, хатти-ҳаракат кулги билан сўғорилган. Келиннинг «с» ўрнига «ш», «ш» ўрнига хуштак чалиб куёв билан суҳбат қилиши, айниқса, доқа юздан тортиб олингандан кейин «Рокия қиз ўрнида ийланмаган жиқ тери, саксонлардан ошиб, оғзида тиш боласи қолмаган мукка кампир», бир вақт эшон дам солган чиллашир Сарвар бўлиб чиққанлиги қаҳқаҳа кулгига сазовор бўлади. Бундан ташқари, Эшоннинг Сарвар аммани сўфи хотин қилиб қўйиши, уни бошлаб шармандаи шармисор қилган Дадақўзини орқаворатдан «оқ» қилиши кулгини янада кучайтиради.

«Шошилич телеграмма» ва «Чораси кўрилди» ҳикояларида бошқачароқ мазмунга эга бўлган кулгига дуч келамиз. Қаҳрамонлар эса бу ситуацияларга олиб кирилиб, кулгили вазиятлар билан тўқнаштирилади. «Шошилич телеграмма»да почта ходимларининг саводсизлиги ва «бебошвоқлиги» оқибатида телеграммаларни адаштириб юбориш туфайли содир бўлган турли ҳолатлар ҳажв қилинади. «Чораси кўрилди»да эса идора ходимлари хатосининг зарарли оқибати кескинроқ танқид қилинади, кулги эса олдинги ҳикоясига нисбатан кучайтирилади.

Ғафур Ғулум воқеликдаги салбий ҳодисаларни ва салбий типларни комик аспектда таҳлил қилишга, уларга кулгини сингдириб юборишга моҳир эди. У турли ўхшатишлар, ранг-баранг усуллар, приёмлар ҳар хил киноя, кесатиклар билан кулгининг чуқур моҳиятини очиб берган. Қаҳрамоннинг портретини чизиш йўли билан ҳам кулгини чуқурлаштиради. «Эшоннинг «нафаси» билан бунёдга келган Остонақул: «Шашқол домладан кўра Малик эшонга ўхшаш; ланжаастор пешона, ясси башара, чаман феъл эди». Бу тасвир қанча-қанча чуқур маъноли кулгини ўз ичига қамраб олган.

Адибга салбий шахсининг бузуқ ахлоқини, ярамас ички руҳини қабарттириш ёки унинг бирор характерли хусусиятини таъкидлаш учун кулги ёрдамга келади. «Энг табарруқ тасбеҳ»да Миён Хайр эшоннинг характерли хусусияти — гилосга очкўзлиги бўлиб, данаги билан уни ютиш эди. Ёзувчи шу иллатдан фойдаланиб, кучли кулгини келтириб чиқаради. Асар қаҳрамони гилосни тўртта-бештадан ютган эшонга: «...мен — камина гуноҳкор банда — шу гилосдан ният қилиб юз йигирмата-юз ўттизтасини данаги билан ютсам... Ютсам-да, эртасига ҳоли, қуруқ жойда шу данаклардан омон тушганларини атир совун билан яхшилаб ювиб, бир юз бирталик тасбеҳ қилиб олсам. Азрўйи шарият қандай бўларкин? Савоби бечандон бўса керак?..» Адиб ана шу тасбеҳни — «энг табарруқ тасбеҳ» деб тоза кулади.

Ғафур Ғулум «Арвоҳлар»да совет сангловига суқилиб кириб олмақчи бўлган Абу Ҳаким Ғиёсов каби дин ҳомийсининг вазиятига, хатти-ҳаракати — докладига бўлган муносабатига мазахни сингдириб юборади. «Маърузачи, кун эғирин бўлишига қарамай ҳаммомдан чиққандай бўғриқиб, терлаб-пишиб доклад қилиб ётир. Оғзидан чиққан ҳовур соқол, мўйлабларига ёпишиб, бурунларини лайлак кўнган минордай оқартирган» каби ўхшатиш орқали салбий типнинг кимлигини, унга авторнинг қарашларини яққол билиб олиш мумкин. Санъаткор қаҳрамоннинг биринчи ҳаракатидан бошлаб уни кулгига дучор қилиб боради.

Ғафур Ғулум қаҳрамоннинг ички дунёси пучлигидан, ташқи қиёфасидан, хатти-ҳаракатидан, ҳолатлардан, деталлардан, чизгилардан, сўзлардан кулги, масҳара топди. Унинг кулгиси асарларнинг тўқимасига, ҳодисаларнинг қатлам-қатламларига кириб борди. Инсонларнинг юзида яширинган ёки лабдан қочган кулги — қалбнинг ойнаси бўлган — кўзларида кўринди, ички оламларини кезиб чикди.

Йирик шоир ва олим Мақсуд Шайхзоданинг «Одамзод чеҳрасининг энг нафис белгиси бўлган кулги — табассум Ғафур Ғулум поэзиясининг байтларига сувларга ва сойларга, гулларга ва чаманларга, тўлин ойнинг юмшқ, роҳатбахш нурларига ўхшаб кенг саховат билан сочиб юборилди» («Муштум» журнали, 1963-йил, 10-сон), деган сўзларини унинг ҳажвий насрий асарларига ҳам тўла тadbик қилса бўлади.

У кулдириш орқали ижобиётни, яхшиликни, гўзалликни, оптимизмни тасдиқларди. Унинг кулгиси совет воқелигидан, социалистик жамиятдан хурсандлигидан гувоҳлик беради, халққа, ҳаётга муҳаббат уйғотади, истиқболга ишончни мустаҳкамлайди.

Ғафур Ғулум мақолаларидан бирида 90 йилдан ошиқ ҳаёт кечирган машҳур Юсуфжон қизикнинг гапини мисолга келтиради. Бу гап эса тўла равишда унинг ўзига ҳам тааллуқлидир: «Мен сизлар билан бирга-бирга кулишгани, сизни кулдиргани жаҳонга келганман. Кулинг, дўстлар — умрингиз узоқ бўлади» (Ғафур Ғулум, Юсуфжон қизик, «Қизил Ўзбекистон», 1958, 27 сентябрь).

Ғафур Ғулум ҳам ўзининг ҳажвий асарлари билан миллионлаб ўқувчиларни кулдириб, умрига умр қўшди. Чунки бу кулги «...жанрларни эркаловчи, зеҳнларга истироҳат берувчи, вужудларни яйратувчи самимий ва озод»¹ кулгидир.

¹ Ғафур Ғулум. Мерос бўлишганда. «Муштум» журнали, 1958, 15-сон.



Сарвар
Азимов
60 ёшда

Воҳид Зоҳидов,
ЎзССР ФА академиги

ХАЛҚ СЕВГАН АДИБ, ЗАБАРДАСТ ОЛИМ

АВВАЛО БИР НЕЧА МУҚҚАДИМАОМУЗ СЎЗ

Гапни мутафаккир шоиримиз Фафур Фуломнинг 1964 санада кечмишни, қадрдон ўртоғи Ҳамид Олимжонни, унинг кейинчалик республикамиз ёзувчилари уюшмасига раҳбарлигини эсга олиб айтган қуйидаги жуда муҳим сўзларидан бошламоқчиман:

«Ҳамид Ёзувчилар союзига раис бўлиб турган йилларида ўзининг дўстларига маълум бўлмаган ажойиб фазилатларини кўрсата бошлади. У ақлли бошлик, тadbирли ташкилотчи, ноёб жамоат арбоби эканлигини кўрсатди.

Фашист галаларига қарши қаттол жанг кунлари бориб турганида жанговар бир шоир сифатида, сафарбар бир аскар сифатида фронт орқасида туриб халқнинг руҳини тинмай ғалабага илҳомлантирди. Айниқса, ички Россиядан, Белоруссия, Украинадан вақтинча кўчиб келган ёзувчиларни ўқситмай, камситмай, муҳтож қилиб қўймай, ўртага дўстлик, биродарлик шиорини маҳкам қўйиб уюштира олиш ўнғай иш эмас эди...

Биз ҳаммамиз раисимиз сифатида Ҳамидни ғоят ҳурмат қилар эдик ва унга итоат қилар эдик. Фронт орқасидаги интизом ҳам айниқса шуни талаб қилар эди. Ҳамиднинг раҳбар сифатидаги иш методларидан яна бириси шу эдики, у ҳеч қачон бир вазифани амри фармойиш билан буюрмас эди. Гап нимада эканлигини тушунтирар эди. Сиз ўз навбатида шу вазифани бажариб қўйганлигингизни билмай қолар эдингиз» (Фафур Фулом. Асарлар. Саккизинчи том, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 453—454-бетлар).

Ҳа, доно халқимиз «Қуш уясида кўрганни қилади», дейди. Сарвар Олимжоно-вич Азимовнинг зийрак болалик ва ёшликдаги «уя»си кўпинча шу атоқли шоир, меҳрибон, ғамхўр ва устоз Ҳамид Олимжон мансуб бўлган ажойиб оила ва ундаги кенг маъноли тарбия эди, шу Ҳамид Олимжон уйи, мураббийлиги ва ижоди эди...

Йиллар ўтди, ҳар жиҳатдан жуда мазмундор ҳамда зарбдор йиллар, кураш ва бунёдкорлик ила тўла йиллар!..

Нақадар мураккаб одамларни, уларнинг фаолиятларини атрофлича, ҳолис кузатиб юрадиган, ютуқларидан севинадиган ва ташишларидан ачинадиган, қийинчи-ликларидан қийналадиган, кўпни кўрган, чуқур мулоҳазали, ўткир ақлли, мустаҳкам иродали, доно ва адолатли кишилар билан очиқ ҳамда самимий мулоқотда бўлиш! Мен яқинда, тасодифан, шундай ажойиб зотлар гурунгида бўлдим. Қатор муҳим ва жиддий масалалар, муаммолар ҳақида, шулар билан машғул арбоблар тўғрисида сўз узоқ давом этди. Гурунгда чуқур мамнуният ила эътироф этилган ҳақиқатлардан ва маъқулланган фикрлардан бири қуйидаги бўлди:

— Республикамиздаги юқори ва баландроқ поғоналардаги шахслар орасида жамоат ва давлат арбобликда, илм, адабиёту санъатда, ақлу адолатлиликда ва нодир истеъдодликда, ҳуллас, юсак инсоний фазилатларда ажралиб турадиганлардан бири Сарвар Азимов.

Ҳа, бу — суҳбатдаги ўртоқларнинг севинч ила ифодаланган фикри эди...

Сарвар Азимов ўзининг яқинда эълон қилинган публицистик мақолаларидан бирида юраги қайноқ пафос, шодлик ва ғурурга тўлган ҳолда ёзди: «Одамнинг туй-ғулари кўп, ҳар хил бўлади. Уларнинг орасида беқийёси Ватан ҳиссиётидир». Сарвар Азимов ҳамиша ва ҳар масалада шунга амал қилди ва шу боисдан элу юрт ҳурмати-га сазовор бўлди.

У олтимиш баҳорни кўрибди, олтимиш мактабни ўтибди, анча сермазмун, самарали, серқирра ва семинарли ҳаёт кечирибди. Ҳақиқатан ҳам, унинг бу йилларининг аксарияти ҳар жиҳатдан бой ва гўзалдирки, улар баъзи одамларнинг янада узоқ умридан ҳам мазмуни баян қилади ва вазминли, ҳавасланарли ҳисобланади. Бу, аввало, Сарвар Азимовнинг ҳайратланарли зақоси, таланти ва поклиги билан, тўғри-лиги, ҳалоллиги билан, коммунистик ва гуманистик идеалларга вафодорлиги билан, шу идеалларни ҳаёт ҳақиқатига айлантираётган баҳодир элу юртга беҳад муҳаббати ҳамда ҳурмати билан изоҳ этилади.

...Чиндан-да Сарвар Азимовнинг фаолияти серқирра ва самаралидир. У узоқ йиллар ичида баян ва мураккаб ҳамда масъулиятли вазифаларда — республикамиз Ёзувчилар союзи бошлиғи, маданият министри, сўнгра Министрлар Совети раиси ўринбосари бўлиб ишлаб, партиямиз кўрсатмаларига амал қилиб, айниқса серсоҳа маданиятимиз раҳнаси, адабиёт, санъат, фан, маориф арбоблари ривожига жуда сезиларли ва катта ҳисса қўшди.

Бунинг устига, қатор муҳим ва кенг қўламли халқаро маросимларда (фестиваль, симпозиум, конференция, конгресс ва ҳоказо) бир қанча ҳорижий мамлакатлар билан алоқа; ўн йилдан кўп вақт ичида ташқи мамлакатларда, айниқса Ливанда, Покистонда катта дипломатик хизмат лавозимлари билан машғул бўлиш. Унинг «Кўп йил-лар мобайнида дипломатик хизматда бўлганимда мен ўзимни бир дақиқа ҳам Ватан ишларисиз ва Ватан ҳақида ғамхўрлик қилишсиз, Советлар мамлакатига мансублигим-сиз тасаввур қилган эмасман», дея ёзганлиги, ҳам бежиз эмас, албатта.

Ҳа, давримизнинг энг буюк давлати — Совет давлатининг, энг қудратли мамла-кат — Ватанимизнинг ниҳоят даражада масъулиятли ва шарафли сиёсатию топшириқ-ларини ташқи мамлакатларда, узоқ йиллар мобайнида, ниҳоят даражада мураккаб ва оғир шароитларда ҳалол ҳамда сидқидилдан бажарди Сарвар Азимов.

Сўнгра, мана икки йилдан ошдики, у яна Тошкентда, республикамиз Ёзувчилар союзига, ва прогрессив Осиё ҳамда Африка ёзувчилари уюшмасига бошлиқ. Катта ижобий ишлар, хайрли янгиликлар авж олиб кетди аввало союзимизда, адабиёти-мизда ва илғор халқаро ёзувчилар ҳаракатида...

Юқорида баён этилганлар Сарвар Азимов фаолиятининг муҳим, характерли ва ёрқин қирраларидандир. Улар Сарвар Азимовнинг маъмурий вазифаларидаги қоби-лияти баланглигидан, Совет ҳукумати, Ватани, халқи олдидаги хизматлари салмоқли эканлигидан дарак беради. Иккинчидан, шу ички ва халқаро миқёсдаги кенг қўламли ва ғоят муҳталиф характерли ҳамда мураккаб мазмунли ҳаёт марказида бир неча йиллаб бўлиш, умумбашарий аҳамиятга эга бўлган улкан воқеалар ичида яшаш, уларни чуқур назар, катта зийраклик ила мунтазам кузатиб, таҳлил қилиб бориш Сарвар Азимовга янгидан-янги муҳим темаларни танлаб қаламга олиш ва ажойиб асарлар яратиш имконини берди, адабиётимизни хорижий, халқаро мавзулар ва ўзи-га хос асарлар билан бойитишга олиб келди.

Сарвар Азимов бутун онгли ҳаёти давомида ўзбек, жаҳон, хусусан улуғ рус адабиётини катта кунт ва матонат билан, улкан ҳурмат ва меҳр-муҳаббат билан ўр-ганди, муттасил мутолаа қилди. Ўзгаларни ҳам шунга даъват этди. Унинг улуғ Лев Толстой даҳосига мансуб «Тирик мурда» деб аталган классик асарини ўз она тилига таржима қилганлиги, бу қийин ва масъулиятли ишни муваффақият ила бажарганлиги ҳам шундан шаҳодат беради.

Шуни алоҳида қайд қилмоқ лозимки, Сарвар Азимов ўзбек, жаҳон халқларининг, хусусан рус халқининг адабиётлари билангина эмас, умуман бадий маданият-ларнинг қатор муҳим ҳамда актуал проблемаларига, уларни тарғиб қилишга бағиш-ланган юзлаб пишиқ илмий асарлар яратди ва шу маданиятларнинг дўсти ҳамда тарғиботчиси бўлиб танилди. Шу билан ижоди ҳам ўсди.

Сарвар Азимовнинг айниқса совет адабиёти классиги — Ҳамид Олимжон ҳаёти

ҳамда ижоди ҳақидаги жиддий ва фундаментал монографияси ўзининг оригиналлиги, биринчилиги, назарий теранлиги, актуаллиги билан ажралиб туради, У, умуман олганда, ҳам методологик жиҳатдан, ҳам илмий жиҳатдан, ўрناق бўларлидир...

Хуллас, Сарвар Азимов филология фанлари доктори деган юксак илмий даражага буткул асосли ҳолда эга бўлган, жиддий тадқиқот ҳамда ташвиқот ишлари билан фаол шуғулланиб келаётган йирик олимдир. Бу дўстимиз фаолиятининг яна бир диққатга ҳамда мақтовга сазовор қирраларидандир. Худди шу фазилат, шу баланд ва атрофлича билимдонлик, жонкуяр олимлик ҳам унинг кўркам ёзувчи бўлишини таъмин этган асосий омиллардан, зарурий заминлардан биридир.

Шуни ҳам айтишим керакки, мен адибимиз ҳақида бу ерда кўп гапириб ўтирмайман, баъзи маълумотларни эслатиш, айрим фикр ва умуллаштирилган мулоҳазаларни айтиш билан чекланаман.

Дўстимизнинг бадиий ижоди драматургия, проза, кинодраматургия соҳаларига сид асарлардан иборат. Улар ёзувчининг кўркам хазинасини ташкил этади. Бу хазинанинг асосий қисми давримизнинг кардинал проблемаларига бағишланган ва бадиий савияда яратилган драматик асарлардан иборатдир. Уларнинг барча фазилатлари устига, Максим Горькийнинг, пьеса ёзиш адабиётда энг қийин ишдир, деганини эсласак, ёзувчимизнинг хизматлари янада муҳим эканлиги кўзга ташланган бўлади.

Кейинги вақтларда бу хазина кунимизнинг долзарб масалалари акс эттирилган, актив характерга эга бўлган, образлилик ва бевоситалилик, умуман, теран маъно ҳамда бадиийлик билан суғорилган публицистик мақолалар билан ҳам бойиди.

Ҳа, бадиий публицистиканинг аҳамияти борган сари ортмоқда. Партиямиз Марказий Комитетининг шу йил август ойда чиқарган ва «Адабий-бадиий журналларнинг коммунистик қурилиш тажрибаси» билан ижодий алоқалари тўғрисида» номли қарориде берилган қуйидаги кўрсатма ҳам шундан далолат беради:

«КПСС Марказий Комитети СССР Ёзувчилар союзининг, республикаимиз союзларининг, журналлар редколлегияларининг диққат-эътиборини бадиий публицистикани бундан буюн ҳам ривожлантириш зарурлигига қаратади. Бу соҳада ёш адибларга алоҳида эътибор берилсин».

Сарвар Азимов қаламига мансуб бўлган бадиий публицистик мақолаларнинг мунтазам суратда «Правда», «Литературная газета» ва бошқа марказий матбуот саҳифаларида эълон этилаётганлиги, уларнинг савияси ва қиммати қай даражада эканлигини ҳам кўриниб турибди.

Сарвар Азимовнинг ҳар бир жанрда яратган асарларининг барчаси замонавийлик, партиявийлик ҳамда халқчиллик билан нафас олади. Темалари: ёвуз империализми, фашизми, ирқчиллик ва мустамлакачиликни, буларнинг ваҳшат ва даҳшатларини, уруш чиқариш ва босқинчилик ҳаракатларини, уларнинг малайлари бўлган маҳаллий разилларга қарши кураш; Совет Ватани, халқи, идеологияси, турмуш тарзи ва Ленин партиясини ардоқлаш, давримизнинг буюк ғояларини, илғор интилишларини, прогрессив социал ҳаракатларини эъозлаш, юксак ва гўзал инсоний фазилатларни, баҳодорлик ва вафодорликни, тўғрилиқ, софлик ва адолатпарварликни, меҳнат ва муҳаббатни, ажойиб совет кишиларини тарғиб ва ташвиқ этиш... Хуллас, замонамиздаги аллақанча муҳим масалалар, муаммолар ёзувчимиз ижодиде маълум даражада ўз бадиий ифодасини топган.

Айниқса, шуни алоҳида қайд қилмоқ лозимки, Сарвар Азимов дунёда кўп асрлик мустамлакачилик системаси барбод бўлгандан кейинги чиринган ва қутурган Ғарб империализми ва унинг неоколониализмининг, унинг реакция, аксинчиликбий ҳаракатларини кескин фош этадиган, халқларни унга қарши актив курашга ундайдиган махсус йирик, яхлит, концепцион асарлар яратди.

Адибимиз ўзбек адабиётига ҳозирги, мустамлакачилик системаси тор-мор қилингандан кейинги — олтишинчи йиллардаги хорижий Шарқ темасини, хусусан, ундаги ғоят кескин ҳамда оммавий инқилобий ҳаракатлар мавзусини олиб келди... Ҳар хил сабабларга кўра ташқи мамлакатларда яшаётган уч миллионча, ҳа, уч миллионча ўзбеклар ҳаёти, кураши ва тақдирини масалалари ҳар жиҳатдан муҳим ва жиддий маънога, характерга эга бўлиб, катта аҳамият касб этмоқда. Шуни ҳам чуқур тушуниб, кенг кўламада қаламга олиб, бутун жиддийлигини кўзда тутиб, кўргазиб, махсус, яхлит асарлар яратди.

Ҳозирги замон қишлоқ хўжалигидаги энг жиддий проблемалардан бири кимёвий моддаларни ишлатишдир. Шу моддалардан одамларга зарар бермайдиган, одамларни заҳарламайдиган йўл ила фойдаланиш зарурлиги мавзусини, катта журъат билан адабиётимизда кенг кўламада ўртага ташлаган ҳам адибимиз бўлди.

Шу мисолларнинг ўзиёқ кўрсатадики, Сарвар Азимов аллақачонлар адабиётимизда ўз ўрнига, ўз йўналишига, ўз концепциясига эга, ўз овозига эга...

Адибимиз асарлари дил оташи билан, самимий ёзилган. Уларда ижобий маънодаги тенденциозлик бор, улар объектга, воқеликка, ҳаётга, ҳаёт ва кураш масалаларига актив муносабатни яққол кўрсатди ва улар ҳужумкорлик руҳи билан суғорилгандир. Уларнинг ҳар бири бошқасига деярли ўхшамайди ва адиб ижодиде ўз ўрнига эгадир, мустақил мақсад ва ғояни илгари сурадиган ва ифодаляйдигандир. Тўғри, уларда айрим тематик ўхшашликлар мавжуд бўлса-да, мазкур мавзунини очиш, бадиий ҳал этиш ўзгачадир, ўзига хосликларга эгадир. Бинобарин, уларнинг ҳар бири оригинал асардир.

Бу — жуда муҳим ва қимматли фазилат!

Адибнинг яна бир ажойиб фазилати — у кўркам образлар галереясини яратди, улар ёзувчи асарларига безак бўлиб тушган. У аксар ҳолларда қаҳрамонларнинг ич-

ки оламини очишга, мураккаб психологик ҳолатлар ва динамик ситуациялар, кескин диалектик коллизиялар яратишга, қаҳрамонларни шундай коллизияларда кўрсатишга жиддий уринади ва мақташга арзийдиган ютуқларга эришади. Шулар жумласидан: «Қонли сароб»даги Мавлоно Фигонийнинг ёқа чок қиладиган дарди ва бечора Биби Давлат, Ақиқою раққоса Заркокил, Бодомқовок, Зулукбаданлар фожияси, фиғони: «Икки дил — икки олам»даги икки ажойиб шахснинг кишига қанот бахш этадиган севгиси, севинчлари ва юракка титроқ соладиган оғир ҳажр андуҳлари, ширин ва қийнайдиган соғинч азоблари; «Кўзлари чўлпон»даги Умид ва Қалдирғочнинг, «Оппоқ тонг кўшиғи»даги Комил Рустамов ва Гулчеҳранинг аччиқ кечинмалари, оғир руҳий ҳолатлари, ўтли дил нолалари; «Қамалак»даги Барно ва Тўлқиннинг юракни қаттиқ қисадиган ва ларзага соладиган ўта аянчли ҳамда мураккаб тақдирлари, чеккан аламлари; босмачиларга қарши курашлар; империализм ва мустамлакачи кучлар билан уларга буткул қарши турган мутараққий кучлар орасидаги, Ватан хоинлари билан ватанпарварлар ўртасидаги, Ватанга муҳаббат ва Ватанга хиёнат ҳиссиётлари орасидаги шиддатли олишувлар... Муҳими шундаки, ёзувчимиз яратган образларнинг ҳар бири ўз тақдири ва ўз ўрнига эга, характери ва ҳаракати, умуман, фаолияти асосланган. Ҳеч бири ярим ё номаълум йўлда қолиб кетмайди, ўз мантиқий исботланган ечими — ниҳоясига эга. Схематизм уларга ёт. Том маънода реалист ёзувчимиз яратган қаҳрамонларнинг кўпи зиддиятли йўллари ўтади. Уларнинг баъзилари бениқсон, баъзилари янглишади, чигал шароит ва муаммоларда адашади, шундан баъзилари вақти келиб тўғри йўл топиб олади, баъзилар боши берк йўлда қолади, баъзилар ҳатто ботқоққа ботишади. Бу буткул табиий. Ахир, жуман реал воқелик, шу жумладан ҳаёт, инсон ва унинг табиати, яшаш муҳити жуда мураккабдир, зиддиятлидир, динамикдир; бир-бири билан узвий боғлиқдир. Бутун борлиқнинг мазкур диалектикасига риоя этиб жуда тўғри қилади адиб ва шу билан асарларининг ҳаётийлиги ва бадийлигини оширишга муваффақ бўлади. Бунинг устига, адабиёмиз ижобий образлар билан бирга, катта маҳорат ила қатор-қатор бутунлай салбий персонажларни яратади. Бу асардаги воқеалар динамикасига, воқеликни, ҳаётни кенг қамраб олишга, ҳаёт ва кураш диалектикасини атрофлича очишга ёрдам беради.

Адабиёмиз асарларидаги конфликтлар ҳам реал ҳаётдан олинган, табиий характерга эга. Улар аксар ҳолларда тадрижий тарзда кучайиб, қуюқлашиб боради, курашлар динамик йўсинда ривожланиб, кескинлашиб, ситуациялар тобора мураккаблашиб, оғирлашиб кетаверади. Оқибатда асар ўқувчида катта қизиқиш, ҳайрат ва ҳаяжон уйғотиб бораверади, яъни асарда илғари сурилган илғор ғоялар, ажойиб мақсадлар ва тилакларнинг ўқувчига ижобий таъсири кучаяверади. Танқид остига олинган нарсалар, ҳодисалар ва одамларга нафрат ҳиссиёти ортаверади. Бу адабиёмизнинг воқелик ва одам юраги диалектикасини яхши билганлигидан дарак беради.

Бу ҳам муҳим фазилат.

Ёзувчи Сарвар Азимов моҳир пейзажист сифатида ҳам ўзини кўрсатиб, ажойиб табиат манзараларини чизади, ҳар хил рангли, гўзал ҳамда қуюқ мазмунли лавҳалар яратади. Улар абстракт эмас, асардан ва ундаги персонажлардан ажралмаган, асардаги конкрет воқеалар билан чамбарчас боғлиқдир, сюжет оқимига ёрдамчидир, қаҳрамонларнинг ҳаракатлари ва аҳволи руҳияларини янада чуқур ва кучли очишга, характерларнинг қирраларини тагин-да яхшироқ кўрсатишга хизмат қилади.

Мана, бир мисол. Драматургнинг «Қонли сароб» номли драмасидаги Мавлоно Фигоний Ватанга муҳаббат ва Ватандан жудодик аламини оловида ёниб, Ватанни аччиқ ғурбатда, ўзгалар юртида эсланган ҳолда фарёд солиб ва юрак дардларини теран ифодалайдиган дилкаши — танбури ҳақида сўзлаб, айтади:

«Ҳақиқат... бамисоли ҳақиқат сингари содда. Оқил дилкашимни қўлга олишим билан, яқшаш узоқ ўтмиш хотирамни безовта қилар. Эсимда: Кўклам... Нуқра осмон, заррин қуёш, Чимёнг тоғлари бағрини ёриб қубба-қубба отилиб чиққан ўн икки булоқ... қасд қилдим — у ҳар булоқ кўзидан, агарчанди табиатнинг жимир-жимир чиройини бузсам-да, бир ҳовучдан обизамзам ичсам. Бу рохатга нима етсин... Шу чоқ қаёқдан-дир бир жуфай-жура булбул пайдо бўлишиди: Кўзгудек тиниқ тошлар устида сакрашиб ташналикни босдилар, шўх-шўх чўмилдилар, навниҳол ёнғоқ бутуқларида ўйнашиб, сайрашиб, чечаклари чаппор тоғ баландликлари сари қанот ёздилар... Биласизларки, танбурнинг жонони арчадан, баланд тоғларда ўсган, қуёш ҳарорати, шамол кучи, булбул ноласи билан жингиртоб арчадан ясалади... Ниятим айна арчани топиш бўлгани учун сайроқи булбуллар қорасини олиб яна йўл босдим: оқшом тушди, тун таралди, ой — тўлин барқаш кўтарилиб, борлиқ жамолини, қоялар бағрида қад кўтарган арчалар қоматни кумуш ипакка ўради. Шу замон табиат уйқуни тарк этса, тун билан кун фарқига бормай қолган тўрғайлар, чигтаклар, саъвалар, булбуллар, яна қанча-қанча қуш туркумлари вижир-вижир, чўғур-чўғур сайраб кулсалар, баҳс бойлашгандай орзуий қалб айласалар бўладими?... Бу танбур шу тунда булбул ини ёнидан топилган арчадан. Қачонки қўлга олсам, ўша манзара ҳаёли қалбимни тимдалар, созим нодонлигимдан гина сақлаб дув-дув ёш тўкар».

Сарвар Азимов шундай қилиб бадий адабиётнинг муҳим компоненти — пейзаждан ҳам кўп ва яхши фойдаланди.

Шу ернинг ўзида бошқа яна бир нарсани эслатиб, таъкидлаб ўтай. Табиий, ёзувчининг ҳамма асарлари бадий жиҳатдан бир савиядадир, деб бўлмайди, албатта. Бу ерда ҳам пасту баландликлар мавжуд. Иш бор жойда нуқсонлар учрайди. Адибнинг «Икки дил — икки олам» номли ўткир сиёсий ва чуқур психологик ҳикоясида ўта интим шахсий ҳиссиётни ифодалашни етарли даражада чеклаш-пардалаш ёки «Назокат» ҳикоясидаги Стаснинг Гулчеҳрага бўлган муҳаббати ҳалоскор ота севлисими ёки бошқами, аниқ айтилса, мақсадга мувофиқ бўларди. «Юлдузлар жамоли»

асарининг бадиияти янада баландроқ кўтарилса, асар тағин-да ютарди. Ёзувчимизнинг ўз тили ва стили бор. Бу жуда яхши. Лекин баъзи ерларда ҳазми қийинроқ туюладиган айрим сўз, иборалар учраб туради. Бу айтилганлар равнақ камчиликларидир, мураккаб ижод жараёнида ва янгилик ахтариш процессида табиий йўл қўйилиши мумкин бўлган етишмовчиликлардир, албатта.

Маълумки, бадий адабиёт аввало инсоншунослиқдир. Ҳа, бош масала, асосий таҳлил ва тасвир объекти одамдир. Биз юқорида ёзувчи Сарвар Азимов ажойиб ижобий образлар галереясини яратди, деган эдик. Ҳа, шундай. Владимир Ильич Ленин ҳамда Комил Рустамов, Нодира ая, Гулчеҳра, Раҳмат ота, Азиз, Евгений Петров, Любовь Николаевна («Оппоқ тонг кўшиғи»), Адиба ва Элнур («Икки дил — икки олам»), Умид («Кўзлари чўлпон»), Азиз Камол, Ойша, Жамила бону, Ота Дарҳон, Назир бува, Сильвия, Носир Жавдат («Замон драмаси»), Фигоний, Омонёр, Ақиқа («Қонли сароб»), Полвон Султонов, Бобо Равшан, Бахмал, Чўли ака («Юлдузлар жамоли»), Гулноз ва Стас («Назокат»)лар шулар жумласидандир. Уларнинг айниқса баъзилари ғоят актив бўлиб, ажойиб романтик кайфиятлар ва ҳужумкор ҳаракатлар билан безангандирлар, бутун башарият ғамини ейдиргандирлар. Комил Рустамов, масалан, инқилобчи. У узок вақтлар мобайнида, граждон уруши йилларида Мардонбек бошлиқ босмачилар билан даҳшатли кураш олиб боради, ниҳоят енгади. Шунда босмачилар бошлиғи унга тик қараб қуйидаги ҳақиқатни айтади:

«...Кўксингга ўқ қададим — ўлмадинг, бошингга не машаққатларни солмадим — ўлмадинг, танк остидан тирик чикдинг! Кимсан ўзинг?! Ё раб!

Мардонбекнинг ола-кула кўзларига ўқдек тикилган Комил Рустамов жавоб беради:

— Коммунистман!!!»

Ҳамма гап бир олам маънони, ажиб қудратни ўз ичига олган ва душманга каттақон бомба портлашидай эшитилган мана шу биргина сўзда! Ёзувчининг бутун киноповести асосида шу ғоя, шу беқиёс қудратли куч ётади ва у етакчидир.

Шуниси ҳам бор. Мазкур сатрларни ёзарканман, тасодифан кўзим «Правда» газетасида чоп этилган театр репертуарида халқаро проблематика масалалари ёритилган мақолага тушиб қолди. Партиямиз Марказий Комитети бош газетаси мазкур мақолада, айниқса ҳозир, империалистлар айби билан дунёда аҳвол жуда кескинлашган вақтда адабиётимизда, драматургиямизда ташқи сиёсатимизга, хорижий мамлакатлар ва улардаги халқлар ҳаёти, курашлари масалаларига бағишланган кўплаб кучли сахна асарлари яратиш ғоят муҳим ҳамда зарур эканлигини қатъий қайд қилади. Бу масалалар КПСС Марказий Комитетининг юқорида тилга олинган қарорида ҳам («Адабий-бадий журналларни коммунистик қурилиш тажрибаси билан ижодий алоқалари тўғрисида») тамомила қонуний тарзда айтилади ва таъкидланади.

Бу айтилганлар, албатта, бежиз эмас. Кейинги йилларда, улкан илмий-техникавий ютуқлар ва сиёсий-иқтисодий муносабат узоқлар оқибатида Ер курраси маълум маънода кичик бўлиб қолган, империализм айби ила халқаро вазият жуда кескинлашган ҳозирги вақтда халқаро масалалар, умуминсоният тақдир ила қаттиқ алоқадор катта муаммолар билан актив равишда, ҳужумкорона машғул бўлмаслик мумкин эмас, асло, давр ва халқ овози ҳисобланган ҳақиқий интернационалист ва гуманист қалам аҳли учун. Бундай машғул бўлиш эса, чиндан-да, жуда катта ва муҳим фазилятдир, виждон бурчидир, замон, адолат ва ҳақиқат талабидир, дунёнинг ҳар ерида яшайдиган ва ҳар тилда сўзлайдиган миллион-миллионларнинг нидосидир, талабидир. Бутун ер юзиде умуман жонли ҳаёт ва тириклар бўлсинми ё ажал ҳамда оловгина ҳар ерда ҳокимлик қилсинми, деган замон муаммоси билан боғлиқдир, шунинг талабидир... Сарвар Азимов шуни яхши тушунади ва қаламини актив ишга солади.

Адибимизнинг «Замон драмаси»даги бош қаҳрамон — олтинчинчи йилларда мустамлакачиликдан қутулиб озодликка эришган, лекин дарғазаб мустамлакачи империализм ва унинг маҳаллий малайларининг ёвуз, кўпоровчилик ҳаракатларига, қонли фитна-фужурларига қарши ғоят кескин кураш олиб бораётган мамлакатлардан бирининг революцион бошлиғи Азиз Камол қатъий айтади:

«...Майли, мени хаёлпараст десинлар, майли, устимдан кулсинлар, майли, бўҳтон ва ҳийлаларни ишга солсинлар — биз курашдан толмаймиз. Ё ўламиз, ё мамлакатимизда жаҳон кўрмаган янги дунё яратамиз».

Сўнгра томонларнинг тўқнашувлари жуда зўрайиб, мураккаблашиб кетган вақтда дейди у: «Бир туп гул, битта дарахт кўкартириш кишидан қанча меҳр ва қанча қанча меҳнат талаб қилади. Қуёш сари интилгани учун ҳам майин сабза қояни тешади. Революция ва озодлик булогининг кўзини очиш, халқнинг бахт деб аталмиш сўнгсиз хаёлига — чин социализм ғояларига қанот бериш эса ҳаммасидан қийин иш. Бахт ва севиниш маъносини, яшаш ва кураш саодатини, имон ва севги лаззатини яхши билганларгина ўзини одам санаши мумкин. Фақат оқил жамият... ер, осмон, қуёш гўзаллигини инсон қалбига жо қилиш қудратига эга. Биз ана шу макссадга жон тикканмиз. Биз ана шу қаноят учун барча ўлимларни енгиб, истиқболнинг ҳаммиша барҳаёт йўли сари халқимиз билан бирга отланишга ўқланган милтиқдай тайёрмиз!..»

Асар охирида яна ўша курашаётган хорижий Шарқ инқилобчиси Азиз Камол айтади:

«Оппоқ тонг отмоқда. Африка тонгги!.. Бу захматкаш, бутун инсон байроқдай муқаддас... қўлимизда боради... Ойиша, тошқин зиё, қани, йўл бошланг! Ҳали енигиш лозим бўлган машаққатлар, қиладиган ишларимиз кўп, дўстларим! Кетдик!..»

Озодлик ва тараққиёт билан мустамлакачилик ва реакция орасидаги ўта шиддатли олишувлар кетаётган ҳозирги хорижий Шарқ учун, бу Шарқ ва олишувлар тақдир ила қал ҳамда адолат фойдасига ҳал бўлиши учун адибимизнинг мазкур асари

ва ундаги бу сўзлар, бу активлик, жанговарлик, кескин курашга чақириш катта аҳамиятга эгадир.

Ёзувчимизнинг дунёда «совуқ уруш» зўрайган вақтларда яратган ва Ҳамза номили Академик драма театримиз сахнасида улкан муваффақият қозонган «Қонли сароб» пьесасини асар қаҳрамонларидан бири — Фигонийнинг қуйидаги сўзлари билан тугатиши ҳам бежиз эмас:

«Африкада, Англияда, Европада фашизм... Гитлер кўланкаси бош кўтармоқда. Алданманг!.. Огоҳ бўлинг!..»

Бу сўзлар бугун ҳам ўз аҳамиятини бутунлай сақлаган!

Драматургиямизнинг яна ўша Академик театримиз сахнасида катта муваффақият қозонган бошқа пьесаси — яна ўша «Замон драмаси»нинг қаҳрамонларидан бири, ғарблик адиба Сильвия капитализм дунёси ҳақида ғазаб билан сўзлаб, унинг чиркинликларини нафрат ила фош қилиб, лаънатлаб, жаҳон халқларига мурожаат қилгандай бутун қатъияти билан айтади:

«Кўз ўнгимдаги муҳитда... инсон ва гўзалликни сариқ чақага тиккан иблисона жазава айни авжида.

Бродвей билан плац Пигалнинг фахш булuti тошқиндай тошса, Ғарбнинг ақли ҳисобланган Кеңнеди боши ғарбчиларнинг ўз қўлида мажақланса, кичкинагина Вьетнам устига офатдай ёпирилишса, Грецияда қирғин, Осиеда фитнес, Африкада давлат тўнтаришлари, Европада янги фашизм тўлғоғи... Иккинчи жаҳон урушидаги дарё-дарё қурбонлар ҳам дунёнинг ақлини киритмабди-да!»

Бутун планетамиз ва инсоният тақдирини билан боғлиқ бўлган бу оловли сўзлар ва фикрлар ҳам шу кунлардаги ўта тажовузкор империализм дунёсини лаънатлаб айтилаётгандай жарангламоқда, одамларни курашга даъват этмоқда.

Халқаро масалалар билан бундай жонкуярлик, бу қадар ташвишланган ҳолда актив машғул бўлиш кўп йиллар мобайнида хорижда ўзи улкан курашларда қайнаган Сарвар Азимов учун табиийдир, албатта.

Коммунист, интернационалист ёзувчимизнинг халқаро масалаларда шундай ғоят кучли ташвишланиши, жонкуярлиги, активлиги, умуман, ижоди ва фаолияти асосида ётган бош сабаблардан яна бири унинг жуда самимий, гуманистик табиати дир, инсонга бўлган беҳад меҳр-муҳаббатидир, ҳақиқий одам осудалиги ҳамда фаровонлигига қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракат ҳамда кишилардан қаттиқ нафратланиши дир, бутун инсоният тинчлиги ва тараққиётини юракдан исташи дир.

Алоҳида қайд қилмоқ лозимки, адабимиз асарларидаги инсонпарварлик чиндан-да жуда чиройли ва табиийдир, майин ва жўшқиндир.

Мана, масалан, капиталистик Ғарбда саргардон, бечора ўзбекларнинг фожиасини улардан бири ҳисобланган ғоят гўзал, ифбатли ва асло бегуноҳ, лекин олчоқлар томонидан бахти ўғирланган, машъум тунда номуси оёқ ости қилинган, севи орзулари барбод этилган Ақиқа ҳаёти тимсолида, баъзиларнинг ачиқ саргузаштлари ва тақдирлари мисолида кўрғазиб, драматургимиз ёзади:

«Биби Давлат. Сочларимнинг қолгани шу тунда оқарди. Навиҳол набирам пешонасида шу тунда ажин пайдо бўлди.

Ақиқа. Бечора бошим, шўр пешонам! Муяссар, азиз йигит... Начора?... Муяссар, Ақиқанг ўлди, умидингиз шармандаси чиқди. Булар етишмагандек, телбалик, руҳий парижонлик ҳам ўраб-чирмаб олмоқда, енгаман дейди! Эй тақдир, шунчалик заволмисан?

Биби Давлат. Сабр... Тоқат... Марварид ёшларингни тўкма... Йиғлама, жигаргўшам. Ниҳол бошинга тушган кулфат азобини тортиш мен учун осон деб ўйлайсанми? Тақдир... Шундоғ якун топмоғи табиий... чамаси... Ер қаттиқ, осмон йироқ, ошёним тўзгиган... Азиз одамлар, бу яхшилик қароқчиларидан, инсон ва жумла жаҳон азроиларидан, ахлатхўр оч меъдалардан, ифбат қароқчиларидан ҳазар қилинг! Алданманг... [Набирасининг бошини силаб.] Қўй, йиғлама, азизам, йиғлама...»

Ақиқа [Қон йиғлаб дейди!]. ...Муяссар, сиз мени умри азиз раъно гулим дедингизми?... Раъно гул эмиш, яна умри азиз эмиш... Бас, Муяссар, мен раъно гул эмас, сассиё алафман. Мана бу «олий мақсад» зотлари, отангиз, сиз деган раъно гулни фахш ҳаёт бозорида пулладилар, очилмасдан хазон айладилар... Эй, жониворлар, дод дастларингдан... дод!..

Биби Давлат. Она қизим, қаёққа, тўхта!.. Хайф сенга, Мир Алихон... Шу қадар ифлос, она кўрагини, фарзанд кўксини кесган, қанча-қанча бечоралар умрини ҳайвоний нафс йўлида қурбон айлашга журъат этган, динни ҳам, насабни ҳам сариқ чақага пуллаган маҳлуқни ер қандай кўтарар экан... Она қизим!..»

Бу дод-фарёдлар ёзувчимизнинг том маънодаги инсонпарвар қалби дод-фарёдларидир! Алангасидир! Одам киёфасидаги йиртқич ҳайвонлар оламига олов уфуршидир!..

Ҳа, адабимиз ўз асарларида инсонни шундай оташли севади, бу муқаддас зотнинг ҳаётда учрайдиган ва ёқачок қиладиган фожиаларини шундай кучли дил оғриғи ила, ачиқ алам ва қайғу ила, қаттиқ афсуслиши ва ачиниш ила қаламга олади, акс эттиради ва инсонга, унинг тақдирига шундай ғамкаш, дилкаш ҳамда олижанобона муносабатда бўлиш зарурлигини ёнган юрак амри билан тарғиб ва ташвиқ этади!

Бу чиндан-да ғоят юксак инсонийликдир!

«Қонли сароб»даги Мавлоно Фигоний асар аввалидаёқ айтади: «Бошимдан дуд чиқар, шикаста кўнглим ғурбат сахросида... Эй бечора танбурим: иккимиз Мир Алихон, Шайх Абдулфотих, Юртолбеклар қилмишларига ром бўлганимиз туфайли ватангадо маҳлуқ иснодини кўтарамиз шекилли? Ватанимдан елган ҳайдар сабо шуни тақозо этгандек... Уфф...»

Фигонийга жўр бўлгандай Шайх Абдулфотиҳ ҳам асар прологига юрак дардини тўкиб ташлаб айтади: «Ким деган одам бўлдим? Ё тавба, бўлмаганларга бўлишмоқчи кимсанинг кунни шуми? Икки жаҳон овораси... Элу юртдан маҳрум, бошпана йўқ, оила тилка-пора... Бечора Биби Давлат, эрим деб, қисиниб-қимтиниб ҳаётини саргардонликда яқунлаш арафасида. Отаси бошлаган йўлларда навқирон боши мажақланган ўғлимнинг каримаси, набирам Ақиқа ота-боболари яшаган қуёшнинг ҳарорати, тупроқнинг бўйи нечук? Билмайди: бегона элларда туғилди, бегона урфу одат муҳи-тида вояга етмоқда. Тақдири на бўлур? Уйлаб тубига етолмайман...» Асар охирида ҳаётининг аччиқ якунидан афсусланиб ёқа чок қилган ҳолда айтади у: «Мен ҳам йўлдан адашган эканман, энди билсам... умр бўйи халқ ҳақиқати учун курашганман деб келсанг-да, натижада ҳаётинг охири кунларида — курашинг сароб, яна қонли сароб эканлигини англасанг — бу тақдир фожиаси... тириклай ўлиш... Ҳалол бўлган одам ҳаромни кўра билмасе, ўзи ҳаромга айланар экан... Мен шу. Бу дунёمنى бой бердим... Гуноҳқорман...»

Бир вақтлар тўғри йўлдан тойиб, сўнгра тавбасига таянган, қилмиш-қидирмишларидан афсусланиб ҳақиқат олдида бўйин эгганлар, шунгача умри зоё кетганларнинг ҳам дардини бундай оғир чекиш гуманист адиб ижодини безайдиган фазилатлардандир.

Бу ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган муҳим санъатдир, фазилатдир, инсон ҳаёти ҳамда тақдирига атрофлича ва эҳтиёткорона қараш оқибатидир.

Ҳа, адабимиз инсонни шу қадар севадики, мазкур зотнинг гоят чигал шароитларда учрайдиган адашишларини, натижада қаттиқ азобу андуҳларга чулғанишини, тақдири ўта аянчи бўлишини ҳам шундай чексиз афсусланиш билан баён этади ва юракдан огоҳлантиради!

У инсонни шу қадар баланд эъозлайди ва севадики, бу зотнинг муқаддас моҳиятига мос бўлган бахтинигина истайди ва одамга шундай муносабатда бўлиш вожиблигини, энг асосий вазифа эканлигини ҳаяжон ила самимий дилдан қайд қилади улкан орзуларга, ажойиб романтик ҳиссиётларга тўлган ҳолда...

Қаранг, одамга нақадар гўзал муҳаббат ва майин муомала, ажиб меҳрибонлик билан, кучли қалб оғриғи ва маломат билан тугатади ёзувчимиз ўзининг юқорида тилга олинган ва аччиқ тақдир тақозоси ила Ватандан жудо бўлиб, ташқи мамлакатларда хор-зор юрган ўша ўзбекларга бағишлаб, уларни катта ҳақиқатни тушунишга чорлаб, тўғри йўлга, ёрқин ҳаётга даъват этиб ёзган ўша «Қонли сароб» драматини: «Халқ дейдики, она юртинг омон бўлса, рангги рўйинг сомон бўлмас. Шу нақлга оёқ узатиб, қонли сароб кўчаларида умрини кўкка соворган, тиласин, ким бўлмасин, ватангадолар савдосидан бир шингил ҳикоя кўз нурунгиш тушган асар имонидир, азиз одам!..»

Ҳақиқатан ҳам, жуда яхши айтибди адиб: серқирра ва самимий гуманизм, яъни инсонга муҳаббат, яхшиларни ардоқлаш ва эъозлаш, тўғри йўлдан тойганларга ачиниш, адашганларга ғамхўрлик, ёрдам қўлини чўзиш, ёмонларга нафрат шуларни ўз ичига олган инсонпарварлик бутун бир катта асарнинг, қолаверса бутун ижоднинг имонидир! Керакли хулоса чиқариб ол, азиз одам, ўзингнинг бахтинг учун, элу юртинг саодати учун!..

Ниҳоят, нечун шуни ҳам айтмай: «Бутун хилқат ҳоқони — мен», «Бутун коинот тожи — мен!» деган инсонни эъозлаган адибнинг, кунни кун қилган қуёш янглиғ одамни, тунни ўз ҳусни ила безаб, зиёси ила ёритган ой каби одамни, тонг юлдузи сингари юзи ёрқин, хандон одамни ардоқлаган, бутун мавжудотга маъно берувчи ва гўзаллик бахш этувчи одамни қуйлаган, инсонга хос ҳайратланарли хислат ва фазилатларни мадҳ этган нафосатчининг; кўзи ёш, бағри қон, ёқаси чок, дили вайрон Ақиқа ва Фигонийлар дардини чекиб, ёшини артиб, бошини силанган ҳавасланарли шахсинг; Азиз Камол ва Ойишалар муваффақиятидан шодланган, Адиба ва Элнурлар севгисидан севинган, Комил Рустамов ва Раҳмат оталар, Полвон Султонов, Бахмал ва Гулнозалар тантанасидан хурсанд бўлиб боши осмонга етган, ҳар масалага ва ҳар кимга холис ҳамда ҳалол муносабатда бўлган ижодкор арбобнинг, тарихда биринчи бўлиб ажойиб янги олам яратаётган баҳодир ва бахтиёр совет халқини тараннум этган зотнинг, шундай қалам аҳллариининг ўзларини ҳам эъозламай бўладими, ахир!? Йўқ, албатта! Уларга ҳам таҳсин ўқимоқ инсон бурчидир, дил амридир, виждон ишидир...

Талантли ёзувчимиз Сарвар Азимов қаламига мансуб бўлган бадий асарлар, улардаги ажойиб образлар катта саховат ва маҳорат ила яратилиб, адабиётимизга, у орқали кенг ўқувчилар оммасига тўхфа қилинган янгиликлардир. Айниқса, «Қонли сароб», «Давр драматси», «Оппок тонг кўшиғи» ва бадий публицистика том маънода ҳодиса бўлиб, муаллифнинг кўп миллатли умумсовет адабиёти фондига қўшган арзирли улусидир, барча томонидан маъқулланган ва барчага манзур бўлган.

Жонажон партиямиз ғамхўрдиги туфайли адабиётимиз жуда гуркираб кетди. Шу заминда майдонга келган, равнақ топган, вояга етган ва унинг кўркем вақилларидан бирига, ҳа, кўркем ва етакчи намоёндаларидан бирига айланган, амалий фаолияти ҳамда ижоди катта мақтовга лойиқ серқирра бўлган, бир бутунлиқни ташкил этган ва кенг халқ оммасининг муҳаббатига сазовор бўлган Сарвар Азимов билан фахрланамиз, таваллуди олтиш йиллиги муносабати билан самимий муборакбод этамиз. Тилакларимиз ҳам, жуда эзгу ва бир олам!..

ҲАҚИҚАТ ДОИМО ҒОЛИБДИР

Давримиз — бемисл кашфиётлар, улкан ўзгаришлар, инқилоблар асри; асрдошларимиз дунёни тубдан ўзгартириб, унда янги тузумни, социализм дунёсини яратдилар ва буларнинг ҳаммаси замон солнома-сида ўз ифодасини топди. Бу солнома ижодкорларидан бири Сарвар Азимовдир.

Марксизмнинг ҳаётбахш нури адибнинг кўзини очди, унга ижтимоий шуур, тийрак нигоҳ бахш этди. Оламни фалсафий идрок қилабилиш иқтидори туфайли у муҳитдаги туб, шиддатли воқеаларни, етакчи йўналишларни аниқлаб, ўз асарларида санъаткорона тасвирлади. Унинг инсонпарварлик, қардошларча дўстлик, биродарлик руҳи ва совет кишиларининг интернационал фазилатлари мужассами бўлган асарларида замондошларимизнинг ниҳоятда мураккаб, даврга ҳамоҳанг юраги уриб туради.

Адибнинг «Оппоқ тонг қўшиғи», «Ватан фарзандлари» киноқиссаларида муаллифнинг синфий нуқтаи назари, мақсади аниқ: ҳақиқатнинг доимо ғолиблиги, нафрат ва ёвузликлардан устиворлик руҳи, инсоният ҳаётига, зиддиятларга, курашларга тўла дунёimiz тақдирига жонқуярлик ва тарихий оптимизм туйғулари бу асарларнинг мазмун ва моҳиятига сингдирилган.

Сарвар Азимов хорижий мамлакатларда бир неча йиллар мобайнида элчилик вазифасини бажарди, ҳамма нарса пулга сотиладиган, пул ҳукмронлик қиладиган муҳитни ўз кўзи билан кўрди, инсонлик



Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Назир Сафаров, Ўзбекистон ССР халқ шоираси Зулфия ва Сарвар Азимов Жиззах районидаги Москва номили колхозда.
М. ТҮЙЧИЕВ фотолари

шаъни топталган, ҳуқуқсиз кишилар юраги таҳ-батаҳ қон, руҳи вайрон, қаттолликлар давлат сиёсатининг қўлига айланган жамиятлар, тузумлар ҳаётининг шоҳиди бўлди. У ўз драмаларида худди ана шу ёвузлар ва эзгинлар, алдоқчилар ва ночорлар, қотиллар ва маҳкумлар муҳитини фош этади.

«Қонли сароб» воқеалари гарчанд 40-йиллар охири ва 50-йиллар аввалига мансуб бўлса-да, бу драма бугунги қунимизга жуда яқин, ҳамоҳандир. Ахир Яқин Шарқ масаласи бугунги кунда умумжаҳон муаммосига, сайёрамиз ва куррадошларимизнинг қалб оғриғига айланди, бунинг устига, халқаро империализм ҳамон тинчликка, башариёт тақдирига жиддий хавф солиб турибди. «Қонли сароб» империализм тажовузкорларининг малайи бўлмиш Ватан хоинлари, муртад кимсалар устидан чиқарилган қақшатқич ва одилона ҳукмдир.

Сарвар Азимовнинг «Замон драмаси» сиёсий аҳамияти ва психологик таҳлилининг теранлиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу асар жуда кўп театрларимизда муваффақиятли саҳналаштирилган. Унда учинчи дунё мамлакатларининг ниҳоятда муҳим муаммоси — мустақил тараққиёт йўлидан бормоқ афзалми ёки океан ортидаги сармоядорларга қарамликми, деган масала чуқур таҳлил қилинган. Пьесада озодлик ва миллий мустақиллик учун курашаётган коммунистларнинг ажойиб образлари яратилган.

Ҳозир Сарвар Азимовнинг ижоди айни гуллаган, барқ урган даври. Биз унинг зиёбахш, ҳақпарвар қаламини, ўзига хос услубда ёзилган, даврнинг тарихий руҳи ва шиддати акс этган, оташин публицистик пафос билан йўғрилган асарларини қадрлаймиз.

Биз азиз ўзбек дўстимиз Сарвар Азимов олтмиш ёшга тўлган мана шу қутлуғ кунларда унинг янгидан-янги ижодий самараларга эришувига тилакдошмиз. Бундан кейин ҳам унинг қалами социалистик Ватанимиз кишилари бахт-саодати йўлида хизмат қилишига ишонамиз.

Анатолий Софронов,

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони

ДЎСТЛИК РИШТАЛАРИ

Ажойиб қалам соҳиби жамоат арбоби Сарвар Азимов 60 ёшга тўлган шу кунларда менинг у билан боғлиқ сафар таассуротларим, учрашувларим хотирамда қайта жонланди. Эзгу тилакларим, қалам-каш дўстимга бўлган муҳаббатим қўлимга яна қалам тутқазди.

Ҳаёт серқиррадир. Сарвар Азимов билан дўстлик ришталари орқали боғланган ҳаётим йўллари менинг ҳам гоҳ Тошкентнинг кенг кўчаларига, гоҳ у раҳбарлик қилаётган Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи биносига, ёки Москвага — СССР Ёзувчилар союзига, у 1980 йилдан буён бошқариб келаётган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан алоқа қилувчи Совет комитети жойлашган чет эл комиссиясига олиб боради.

Биз Сарвар Азимов билан Воровский кўчасида жойлашган СССР Ёзувчилар союзида жуда кўп марта учрашганмиз. Турли масалаларда қарашларимиз бир нуқтада бирлашади. Мен Ўзбекистонни, унинг ҳудудсиз кенгликларини, жаннатмонанд боғ-роғли водийларини, Мирзачўлни яшнатаётган олтин қўлли пахтакорларни, Тошкент тўқувчиларини, у ердаги ажойиб санъат масканларини, салоҳиятли ва теран ўзбек

шеърийтини беҳад севаман. Кўп қалам соҳиблари билан шахсий дўст-лигимиз неча ўн йиллардан бери давом этиб келади. Мен, айниқса, шу серташвиш юбилей кунларида бизнинг адабий ҳаракатчиликдаги жон-куяр дўстимиз ва ўртоғимиз Тошкентда шарафли ташкилотчилик ва ижодий ишлар билан банд эканлигидан, ёзув столи устида янги пьеса ва янги қисса битиб, нашрга тайёр турганлигидан бағоят бахтиёрман. Шу ўринда азиз дўстимнинг баъзи асарларини мамнуният билан тилга олиб ўтмоқчиман: «Юлдузлар жамоли», «Қонли сароб», «Замон дра-маси» пьесалари, «Кўзлари чўлпон», «Ошпоқ тонг қўшиғи», «Ватан фарзандлари» қиссалари ва бошқа шу каби ижод дурдоналари.

Айниқса, биз яшаб турган масъулиятли, гоёвий кураш кескин тус олган ҳозирги даврда ёзувчи меҳнати машаққатли ва шарафлидир. Чунки бизнинг океан ортидаги гоёвий муҳолифларимиз нурафшон со-вет тузумимизга, мамлакатимиз халқларининг мустақкам дўстлигига раҳна солишга уринмоқда. Лекин совет ёзувчилари ўзларининг бадиий-гоёвий юксак асарлари билан совет турмуш тарзи ҳақидаги аён ҳақи-қатни, халқларимиз ўртасида қарор топган улуг биродарликни барал-ла куйламоқдалар. Бутун жаҳонга ҳамма тенг ҳуқуқли бўлган, мутга-сил ривожланиб бораётган, умуминсоният келажаги — коммунизм томон шаҳдам қадам ташлаётган жамиятнинг беғубор нафасини элт-моқдалар. Сарвар Азимов ҳам шундай собитқадам, улкан қалбли ёзувчиларимиздандир.

Сарвар Азимов узоқ вақт Ливанда Совет Иттифоқининг вакили, фавқулодда ва мухтор элчиси бўлиб ишлади. У Ливан нималигини, қонга бўялган тупроқ нималигини, Исроил агрессиясининг фожиали оқибатларини яхши билади. Биз, турли миллат вакиллари бўлган ёзувчилар, узоқ йиллар мобайнида, ўз адабиётимизни, ўз кучимизни бирлаштириб, елкама-елка турдик. Бундан кейин ҳам ижодкорларнинг мана шу бирлиги, ҳаммаслақлиги умумжаҳон тинчлиги, умуминсоният тараққиёти, йўлида хизмат қилажак.

Мен қадрли Сарвар Азимовга, 60 ёшга тўлган қувончли дамларда, унинг ташкилотчилик ва ижодий ишларида янгидан-янги муваффа-қиятлар тилайман, унинг дил сўзлари театрларимиз саҳналаридан доимо жаранглайверсин, асарлари юзлаб ва минглаб китобхонлар қал-бини забт этаверсин! Адабиётларимиз ўртасидаги, халқларимиз ўрта-сидаги дўстлик ришталари доимо мустақкамланаверсин!



Сарвар Азимов (чапдан биринчи) қаламкаш дўстлари грузин шоири Иракли Абашидзе (чапдан иккинчи) ва доғистон шоири Расул Ҳамзатов (ўнгдан биринчи) билан.

ТАФАККУР ҚУДРАТИ

Сарвар Олимжонович Азимов ҳақида шахсий фикримни икки сўз билан ифодалаш лозим бўлса, у ҳолда мен, албатта, «тафаккур қудрати» деган иборани тилга олар эдим.

Ҳақиқатан ҳам, адибнинг бадиий тафаккури — теран, равшан, рамзу тимсолларга бой. Сарвар Азимовнинг адабий-танқидий ҳамда публицистик мақолаларини ўқиб, киши ана шу тафаккур қудратини ҳис қилади. Зотан, адиб ижодининг сарчашмаси, бошланғич нуқтаси ҳам шу жанрлар билан боғлиқ. Ўз вақтида мен унинг бир қатор пьесаларини ўқиганман; пьеса қаҳрамонлари халқ ҳаётининг муҳим масалалари хусусида куйиниб ўйлайдиган, фидокор, жонкуяр кишилар сифатида хотирага муҳрланиб қолади. Хусусан, кенг мушоҳада кўлами, жаҳоний фикрлар — бу адибнинг сиёсий-ижтимоий ва адабий фазилатлари саналади. Унинг — Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениеси биринчи секретарининг Москвага ҳар бир ташрифи бизни қувонтиради, у қалбимизга нақадар яқин ва қадрдон республика адабиётининг бугунги тараққиёти тўғрисидаги ҳаққоний, тўлақонли маълумотлар билан бизни севинтиради.

Юбилей (юбилейвозлик эмас!) — фақат юбиляр эришган ютуқларни таъкидлаб айтиш учун бир баҳона эмас, балки унинг ижодий ўсиши, эртаси ҳақида ҳам сўзлашга имконият яратди. Сарвар Азимовнинг ижодиёт дарахти анча баланд, унинг ўқ томири замонавий адабий жараён заминига мустаҳкам илдиз отган. Ана шу мустаҳкамлик, теранлик янгидан-янги самаралар бериши, яъни ёзувчимизни янги асарлар яратишга, Ўзбекистон адабий ҳаракатини янада ривожлантириш йўлида тинимсиз меҳнат қилишга илҳомлантириши керак.

Яна гап ижодий тафаккур қудратига бориб тақалмоқда. Дарҳақиқат, бу хислат Сарвар Азимовнинг ёзувчи ва жамоат арбоби сифатида амалга оширган барча ишларида, бутун фаолиятида яққол кўзга ташланиб туради. Бир гал биз, бир гуруҳ совет ёзувчилари, Японияга сафар қилдик. Ана ўшанда делегациямиз раҳбари Сарвар Азимов зиммасига нақадар муҳим вазифа юкланганини ва уни адибимиз масъулият билан адо этганининг гувоҳи бўлдик. Табиатан серҳаракат, тадбиркор японлар ҳам делегация раҳбаримизнинг жонкуярлиги, тезкорлиги ва ташкилотчилигига қойил қолган эдилар. Йўқ, ўтган йиллар Сарвар Азимов шиддати ва тафаккур қудратини заррача ҳам сусайтира олмади! Мана, бугунги кунда ҳам у Осиё ва Африка ёзувчилари билан алоқа қилувчи Совет комитетининг раҳбари сифатида кўп эзгу ишларни рўёбга чиқармоқда, бу бизни жуда ҳам қувонтиради. Демак, юбиларимиз ҳали яна юксакликлар сари интилади ва янги умр чўққиларини забт эта олади. Демак, кўп ишлар қилинди, келажакда эса бундан ҳам кўпроқ ишлар амал топмоғи керак. Шу боис ҳам биз Сарвар Азимовнинг ижод булоғи янада қайноқ, ташкилотчилик фаолияти янада жўшқин бўлишини тилаймиз. Шунинг учун ҳам биз бугун унга нафақат ўрта осийликлар, балки рус кишилари учун ҳам тушунарли бўлган сўзлар билан мурожаат қиламиз: «Ҳорманг, азиз дўстим!»

Мирза Иброҳимов,

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони

ҚУТЛОВ

«Шарқ юлдузи» журнали редакциясига.

Журналингиз саҳифалари орқали умумжаҳон тинчлиги ва халқлар бирдамлиги учун курашдаги жонкуяр сафдошимиз, қаламдош дўстим, қадрдоним Сарвар Олимжонович Азимовнинг шонли 60 ёши билан қутлайман!

Мен Сарвар Азимовни қардош ўзбек халқининг содиқ фарзанди, советлар диёрининг оташин фидойиси, кўп миллатли совет адабиётининг атоқли намояндаларидан бири, жонкуяр ва толмас жамоат арбоби сифатида яхши танийман. Унинг ижодиёти — пьесалари, қиссалари, ҳикоялари ва бадиий публицистик асарлари замондошларимизнинг эзгу инсонпарварлик туйғуларига, дунёда тинчлик ва коммунизм ғоялари барқарорлиги учун кураш руҳига тамоман ҳамоҳангдирки, бу мени жуда қувонтиради.

Азимов Сарвар Олимжоновичга бу қутлуғ кунларда қайноқ меҳр билан мустаҳкам соғлиқ, узоқ ва самарали умр тилайман!

Комил Яшин,

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.

ИЖОДКОР СИЙМОСИ

Ёш ижодкорнинг аста-секин, тадрижий равишда камолот чўққисига кўтарилиб боришини кузатган киши сифатида Сарвар Азимов ҳақида гап айтишга ўзимни ҳақли деб биламан. Чунки мен унинг акиси Ҳамид Олимжон билан ҳамтенг, ҳамфикр дўст эдим. Ўзбек совет адабиёти ва санъатининг асосчиси Ҳамза анъаналарининг бевосита давомчилари бўлган, бугунги кунда «катта авлод» вакиллари деб аталган Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Ойбек, Уйғун, Шайхзода, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Назир Сафаров, Шароф Рашидовлар биргаликда адабиёт ва санъатимизнинг муҳим масалаларини ҳал этган йилларимизда мен уни кузатардим. Сарвар Азимов ҳали дорилфунуннинг талабаси бўлган кезларида Ҳамид Олимжоннинг у ҳақда катта ишонч ва умид билан айтган сўзларининг шоҳидиман. Унинг вояга етишида, камолот пиллапоялари сари боришида Ҳамид Олимжон оиласининг, айниқса ҳурматли онахонимиз Комила бувининг хизматлари катта бўлди. Мен бу оила аъзоларининг ёш Сарвар Азимовга алоҳида меҳрибонлик билан тарбия ва таълим берганликларининг гувоҳи бўлганман. Онахонимиз Комила бувининг «Сарвар китобдан ҳеч бошини кўтармайди. Овқатга чақирсак ҳам келмайди», деган гапларини кўп эшитганман. Шунинг ҳам айтишим керакки, Сарвар Азимов вояга етган хонадоннинг ўзи катта маданият маскани эди. Чунки

Ўзбек совет адабиётининг атоқли вакиллари — Ҳамид Олимжон, Зулфия, Шароф Рашидов ана шу оиланинг аъзолари эдилар. Шу билан бирга бу хонадон ҳамиша адабиёт ва санъат аҳлининг фикр алмашув масканига, мушоира бўстонига айланарди. Бу ерда суҳбат кўпинча онахонимиз Комила бувининг лаззатли таомларидан тузалган дастурхон тепасида бўларди. Шундай кезларда кўпинча оқ ўрик тағида китоб ўқиб мутолаа қилаётган Сарвар Азимовни дастурхонга таклиф қилганимизда, у ҳеч унамасди. Даврамизга келмасди. «Бундай катта даврада ўзимни ноқулай сезаман», дерди. Уша пайтларда намоён бўлган ана шу камтарлик, ҳар бир жойда, ҳар бир дақиқада ўз ўрнини билиш унинг жуда ноёб фазилатига айланди.

Кейинчалик бирга бўлган даврларимизда мен унинг дўстларга садоқатли бўлиш, айтган сўзининг устидан чиқиш, одамларга меҳрибонлик, кўнгилдан гаплашиш, меҳмоннавозлик фазилатларини ҳам кузатганман. Бу фазилатлар гражданин — ижодкор учун нақадар зарур эканини ҳис қилганман. Шундай ижодий бир муҳитнинг бешиги бўлган хонадонда вояга етган Сарвар Азимов адабиётга ўз сўзи ва ўз қараши билан кириб келди. У бу фахрли йўлдаги дастлабки қадамларидан бошлаб акаси Ҳамид Олимжон сингари адабиётнинг софлиги, партиявийлиги учун курашди. Унинг бу хусусияти, тўғриси айтишим керакки, адабиётнинг мураккаб даврида янада ёрқинроқ намоён бўлди. Ўзининг ижодий оламдаги сўзини адабий танқидчиликдан бошлаган Сарвар Азимов илк чиқишлариданоқ дадил фикрларни ўртага ташлади ва уларни марксизм-ленинизм назарияси асосида исботлади.

Эсимда, Сарвар Азимов «Социалистик қишлоқ темасидаги йирик асарлар», «Истеъдодли ёшлар плеядасининг ижоди ҳақида баъзи мулоҳазалар», «Ҳақ йўл» повести ҳақида» (С. Қосимов, Ҳ. Убайдуллаев билан ҳамкорликда ёзилган), «Давримизга муносиб юксак саҳна асарлари яратайлик» сингари дастлабки адабий-танқидий мақолаларидаёқ адабиётимизнинг ўша пайтдаги ҳолатини, ютуқ ва камчиликларини ҳаққоний кўрсатиб берди. Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» романи, Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» повести хусусида ҳам, уларнинг муваффақияти ва етишмовчиликларини атрофлича таҳлил асосида кўрсатиб, биринчи жиддий сўзни Сарвар Азимов айтганди. Бу асарлар ҳақида юритилган фикр фақат улар тўғрисида бўлиб қолмасдан, балки насризмизнинг мазкур даврдаги аҳволига тегишли эди. Шунингдек, у шеъриният хусусида ҳам бир қатор янги фикрлар айтди. Драмалар борасида билдирган мулоҳазалари ҳам фойдали бўлди. Буларнинг барчаси унинг жонажон адабиётимизга бўлган катта меҳри ва муҳаббатини кўрсатади. Бу борада унга марксизм-ленинизм назарияси, Коммунистик партиянинг ғоя ва йўналишлари бош дастуриламал вазифасини ўтади. Ҳали эсимда, у аспирантурада ўқиб юрган йиллари мен билан бир неча бор Ҳамза тўғрисида суҳбатлашганди. Баъзи бир мунаққидларнинг ўзбек драмаси 50-йиллардан бошланди деган сохта, ғайритабiiй фикрларига ҳам ўз вақтида Сарвар Азимов қаттиқ зарба берди. Шундай қилиб, у Ҳамзанинг ўзбек совет адабиёти, хусусан ўзбек драмаси пойдеворини қўйишдаги хизматини муқаррар этишда катта фидойилик қилди. Унинг адабиётнинг софлиги, партиявийлиги, марксизм-ленинизм ғоялари асосида ривож топган фикри ана шу йўлда ҳамиша қатъий. Сарвар Азимов адабиётшунослик ва адабий танқид борасида катта малакани эгаллагандан сўнг Ҳамид Олимжон ижодини таҳлил этишга киришди. Бу хусусдаги ишларининг ҳосиласи бўлмиш «Ҳамид Олимжон абадияти» монументал тадқиқотида Ҳамид Олимжоннинг ўзбек совет адабиёти тарихида тутган ўрни, шоирнинг камалакранг жилода товланувчи, оташин қалбининг зарблари муҳр этилган ижодиётининг ўзига хослик сирлари, шахс ва ижодкорни камолга етиштирувчи манбалар ҳақида чуқур, илмий, бой фактик материалларга асосланган ҳолда фикр юритилган. Шунинг учун ҳам бу тадқиқот адабиётшунослик фанига қўшилган ёрқин саҳифа деб қайд этилди.

Сарвар Азимов кўп қиррали талант соҳиби. У «Олпоқ тонг қўши-

фи», «Ватан фарзандлари» киноповестлари, «Камалак», «Кўзлари чўлпон» қиссалари, «Назокат», «Икки дил, икки олам» ҳикоялари, «Қонли сароб», «Юлдузлар жамоли», «Замон драмаси» пьесалари ҳамда адабиётимизнинг кун тартибда турган муаммолари хусусидаги теран адабий-танқидий мақолалари, давримизнинг муҳим масалалари хусусида фикр юритувчи публицистикаси, қатор таржималари билан адабиётимизнинг ҳам мазмуний, ҳам шаклий ривожига катта ҳисса қўшди. Унинг «Камалак», «Кўзлари чўлпон» қиссалари, «Назокат» ҳикоясида ҳаёт ва инсон хусусидаги фалсафий мушоҳадалари психологик таҳлил ва лирик тасвирнинг узвийлигида воқеалар маъзига сингдирилган ҳолда кўрсатилади. Бундай усул танқидчилигимиз томонидан юқори баҳоланган эди. Сарвар Азимов асарларига хос бўлган тасвирнинг бу усули бугунги кун насримизнинг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлиги ҳам бежиз эмас. Сарвар Азимовнинг асарлари мазмун эътибори билангина эмас, мавзу жиҳатдан ҳам адабиётимизни бойитди. Хусусан, ватангадоларнинг фожиали қисматларини шафқатсиз равишда фош этган «Қонли сароб» драмаси алоҳида аҳамиятлидир. Драма ўз вақтида воқеа сифатида таъ олинди. У адабиётимизни янги мавзу ва янги қаҳрамон билан тўлдирди. Асар воқеалари кўпинча салбий қаҳрамонлар хатти-ҳаракатига боғлиқ ҳолда кечади. Уларнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи ўзлари тушаётган чоҳнинг фожиали манзарасини намоён қилади. «Қонли сароб»даги «Туркистон миллий комитети»нинг раиси Мир Алихон, «Миллий комитет»нинг саркотиби Аслзода Саидхон, шайх Абдулфотиҳ типидagi салбий образлар ижодкорнинг мақсади ва ғоясини гавдалантиришда катта роль ўйнаган. Мазкур кимсаларнинг Ватанга хиёнат ва жиноят қилиш асосига қурилган ҳаёти, маънавий тубан ички дунёси ҳамда фожиали қисматини кўрсатиш орқали драматург асарнинг ғоясини маҳорат билан ҳаққоний очиб берган. Сарвар Азимов ижодида чет эл мавзу алоҳида саҳифани ташкил этади. «Қонли сароб», «Замон драмаси» пьесалари, «Икки дил, икки олам» ҳикояси шу жумлага киради. Агар «Қонли сароб» ватангадоларнинг чет элдаги аччиқ қисматидан ҳикоя қилса, «Замон драмаси» асарида хорижийларнинг ўз ҳаёти тасвирланади. Драмага асос қилиб олинган воқеа асримизнинг 60-йилларида мустамлака зулмидан озод бўлган Араб мамлакатларидан бирида бўлиб ўтади. Асар воқеаларини ҳаракатлантирувчи Азиз Камол, Ойиша образлари «адабиётимиз қаҳрамонларининг» даврасига ўз ўйлари, ўз юртларининг дарди билан кириб келди. Назаримда, Араб дунёси оғир фожиаларни бошидан кечираётган бугунги кунда мазкур асар бир сийра муаллифнинг нигоҳидан ўтказилиб, театр саҳнасига яна қўйилса, маъқул иш бўларди. «Юлдузлар жамоли» драмасида эса совет воқелиги ҳақида фикр боради. Унда замондошларимизнинг турфа характерлари яратилиб, совет кишиларига хос маънавий гўзаллик, ҳалоллик, тўғрилиқ, инсонпарварлик улуғланади, шу хислатларга қарши бўлган ёмонлик, худбинлик, бюрократлик, эгоистлик, товламачилик каби қусурлар воқеалар мантиқи, характерлар ҳаракати мисолида қаттиқ қораланади. Сарвар Азимов асарларининг воқеа масштаби кенг. Унинг барча асарларига хос хусусиятлар таҳлилнинг партиявий ҳаққонийлиги, ғоявий принципааллиги, масаланинг кенг миқёсда ҳал этилишида кўринади. Бундай фазилат ижодкорнинг публицистик мақолаларида янада яққол кўзга ташланади.

Сарвар Азимов ўзида ҳозирги кун ёзувчисининг муносиб тимсолини мужассам этган коммунист — ижодкор. Бугунги кунда ёзувчи халқ ва Ватаннинг қолаверса дунёнинг тақдирига шерик бўла оладиган, уларнинг қалбига қулоқ тўта биладиган ва кечаётган воқеалар замирини теранлик билан англайдиган етук санъаткор бўлмоғи дозим. Сарвар Азимовнинг ҳам асарлари, ҳам олиб бораётган катта ташкилотчилик ишлари бу борада яхши намунадир. У Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияларини ташкил этиш, ана шу анжуманларнинг ҳаракатини кенгайтириш ишида актив қатнашди.

Маълумки, бу улуг ҳаракатнинг бошида йирик совет ёзувчиси Шароф Рашидов турган эди. Бугунги кунда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг кенг миқёсда ривож топиб бораётган алоқа ва ижодий ҳамкорликларида 1958 йилда Шароф Рашидов раислигида ўтган биринчи Тошкент конференциясининг аҳамияти катта бўлди. Ўтган давр ичида бу анжуман ўсди. Унинг қатор конференциялари, симпозиумлари ва мушоираларини Сарвар Азимов билан биргаликда ўтказдик. Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Бокуда, Байрутда ўтган ҳамда шу анжуманнинг ўн йиллигига бағишлаб Тошкентда бўлган конференцияларига Сарвар Азимов раҳбарлик қилди. Сарвар Азимов Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияси сабаб, хизмат тақозоси боис кўп жойларда бўлган ва дўстлар орттирган. У Нозим Ҳикмат, Юсуф ас-Сибойи, Файз Аҳмад Файз, Алекс Ла Гума, Пабло Неруда, Николас Гилъен, Абдураҳмон ал-Ҳамисий, Субҳас Муқерржи, Муин Бису, Азиз Несин, Сажжод Зоҳир, Николай Тихонов, Георгий Марков, Мирзо Турсунзода, Мирзо Иброҳимов, Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Константин Симонов, Алексей Сурков, Вадим Кожевников, Анатолий Софронов, Жубан Мўлдағалиев сингари адабий ҳаракатнинг таниқли вакиллари бўлмиш машҳур ёзувчи ва шоирлар билан ҳамфикр, ҳамкорликда иш олиб борган. Сарвар Азимов ҳозирги кунда яна шу ҳаракатга раҳбарлик қилмоқда.

Коммунистик партиямиз уни қаерга ва қандай ишга йўλλамасин, ҳамма жойда ўзига билдирилган ишончни кўнгилдан адо этиб келмоқда. Сарвар Азимов уч йилдан бери республикамиз ёзувчиларининг бутун ижодий фаолиятига бошчилик қилиб, жонажон адабиётимизнинг имконият уфқларини кенгайтириш, шиддатли тўлқинлар сингари мавжланиб келаётган адабий келажагимиз бўлган ёшларнинг камоли йўлида фидойилик кўрсатмоқда. Унинг ҳозир айна кучга тўлган, баркамол пайти. Сарвар Азимовнинг ҳали кўп йиллар адабиётимиз ривожига ҳам асарлари билан, ҳам доно ташкилотчилик иши билан катта ҳисса қўшишига ишонаман.

Мен уни туғилганига олтмиш йил тўлиши муносабати билан сизидилдан қутлайман, ижодий ва илмий ишларига файз-барака тилайман.

Уйғун,

Ўзбекистон ССР халқ шоири

САРВАР АЗИМОВ ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Сарвар Олимжоновичнинг жуда кўп фазилатлари менга ёқади. У зукко, етук олим. У ўзига хос ажойиб, сеvimли, иқтидорли қалам соҳиби, ҳикоянавис, драматург, кинодраматург.

У ўзининг бадий асарларида ҳаётий, ўткир, замонавий, ижтимоий, сиёсий, тарбиявий жиҳатдан муҳим ўрин тутадиган воқеаларни қаламга олди. Унинг сермазмун, бежирим ҳикоялари, ўткир драмалари ҳеч қачон ўз қимматини йўқотмайдиган асарлардир.

Адибнинг драмалари орасида «Қонли сароб» асари алоҳида ўрин тутайди. Бу асар ўзбек совет драматургиясида янги гап, янги бир боб эди. Автор бу етук, ўткир сиёсий драмада чет элга қочиб кетган қочоқлар, ватан хоинлари, сотқинларни шафқатсиз равишда фош этади.

Сарвар Олимжоновичнинг ўзига хос ширали, жонли, халқ тилига яқин тили, услуби ҳам менга ниҳоятда мақбул. У марксизм назариясини пухта эгаллаган, партия ишига садоқатли, пок қалбли, жанговар коммунист сифатида ҳам мени ғоят қувонтиради.

Сарвар Азимов таниқли жамоат ва давлат арбоби сифатида ҳам эл орасида машҳур. У жуда кўп юксак лавозимларда хизмат қилиб, ўз ишини маҳорат, ақлу идрок, тадбирқорлик билан адо этиб келди ва келмоқда. У қаерда ва қайси соҳада ишласа, ўша ерни гуллатди, яшнатди, ўша ерда ёрқин из, ёрқин хотира, яхши ном қолдирди.

У министр бўлиб ҳам ишлади, бир қанча чет эл давлатларида Совет ҳукуматининг мухтор элчиси бўлиб хизмат қилди. Ҳамма ерда ўз ишини, ўз бурчини, зиммасига топширилган вазифаларни аъло даражада бажариб келди, яхши ном билан халқнинг оғзига тушди, халқнинг эътирофига, ҳурматига сазовор бўлди.

У Ўзбекистон ташқи ишлар министри бўлиб ишлаган вақтларида СССР ҳукумати делегацияси составида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти сессияларида қатнашди, нутқлар сўзлади.

Сарвар Азимов илгари Ўзбекистон Ёзувчилари союзига раҳбар бўлиб ишлаган пайтларида ҳам адабий ҳаракатчиликни, ижодий жараённи ривожлантиришга, адабиётимизнинг равнақи ва гуллашига катта ҳисса қўшган эди. Мана, ҳозир ҳам у Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг раҳбари сифатида адабий ҳаракатчилигимизни, ижодий ташкилий ишларни янги поғонага кўтармоқда. Союз ишини жонлантирмоқда, адабиётимизнинг, айниқса, ёш адабий авлоднинг гуллаб-яшнаши борасида жуда катта ишларни амалга оширмоқда. Унинг бутун ўй, фикри ижодга, ижодий ишларни янада юксалтиришга қаратилган.

У ёзувчиларимизнинг ҳақиқий раҳбари, жонкуяри, ғамхўри. Унинг бевосита ёрдамидан баҳраманд бўлган ёзувчилар жуда кўп.

Унинг ёрдами ва мадади билан майдонга келган кўпгина асарларни биламан. Мисол учун ўзимнинг «Хуррият» пьесамнинг яратилишини эслаб ўтиш kifоя.

1958 йили Москвада ўзбек адабиёти ва санъатининг декадаси ўтказиладиган бўлди. У маҳалда Сарвар Азимов Ўзбекистон маданият министри эди. У бир куни мени ҳузурига чақириб: «Москвада бўладиган ўзбек адабиёти ва санъати декадасига «Ҳамза» театри ҳам бориши лозим. Аммо у декадага янги, замонавий мавзуда ёзилган асарсиз боролмайди. Сиздан илтимос, театр учун яхши бир янги драма ёзиб беринг», деди. Мен: «Ўйлаб кўрай, бўладиган бўлса айтаман», дедим.

Ўйга келиб анча ўйладим, кўпдан бери бошимда айланиб юрган бир мавзу бор эди, шуни ишлаб кўрмоқчи бўлдим. Бу мавзу хотинқизлар, аёллар озодлиги, уларнинг эркаклар билан баробар ҳуқуққа эгаллиги, аммо, бу баробарликнинг баъзи нодон эркаклар томонидан камситилиши, аёл ҳуқуқини поймол қилиниши ҳақида эди.

Берилган муддат оз бўлгани учун, узоққа чўзиб ўтирмай, пьесани ёза бошладим. Сарвар Азимов ишнинг бориши тўғрисида деярли ҳар ҳафта телефон орқали сўраб, қизиқиб турди. Ниҳоят, бирор ой ўтгач, пьесани тамомлаб, унга телефон қилдим. У бу янгиликдан жуда хурсанд бўлиб: «Э, табриклайман, пьесани тез олиб келинг, эртагаёқ келтиринг, дам олиш куни бўлса ҳам майли, ўқиймиз», деди. Эртасига пьесани кўтариб, Маданият министрлигига бордим. Сарвар Азимовнинг олдида Собир Муҳамедов ва «Ҳамза» театрининг артистлари — Сорахоним, Тўлаҳўжаевлар ўтиришган экан. Пьесани ўқидик, асар тингловчиларга жуда мақбул бўлди. Сарвар Азимов кулиб, хурсанд бўлиб: «Ана: бизга шунақа яхши асар ёзиб беришингизни билар эдик-да, табриклаймиз. Асарни эртагаёқ театр коллективига ўқиб берасиз, тездан ишни бошлаб юборамиз», деди.

Пьеса «Ҳамза»да ўқилди, қабул қилинди, репетиция бошланди, саҳнага чиқарилди, кўрик вақтида ҳар хил фикрлар, ҳатто баъзи одамларнинг салбий мулоҳазалари ҳам бўлди. Аммо, Сарвар Азимов ўз фикрида қаттиқ туриб, асарни томошабинларга кўрсатгунча, Москвага декадага олиб боргунча менга амалий ёрдам берди.

Севиқли ёзувчимизнинг олтмиш йиллик муборак тўйи кунларида унга бахту саодат, янги ижодий парвозлар тилаб қоламан.



ҲАЖВЧИЛИГИМИЗ КЎЗГУСИ

[«Муштум» журнаlining 60 йиллигига]

Ўзбек совет сатирасининг ривожланишида республикамиздаги биринчи ҳажвий журнал «Муштум» жуда катта роль ўйнади. Адабиётимизнинг байроқдори Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва улкан адиб Абдулла Қодирийдан тортиб, Гафур Гулом ва Абдулла Қаҳҳор, Уйғун ва Собир Абдулла, Саид Аҳмад ва Мирмуҳсин, Асқад Мухтор ва Иброҳим Раҳимгача ва бошқа ўнлаб шоир ва адиблар, ёш ёзувчиларнинг бутун бир авлоди «Муштум» журналида фаол ҳамкорлик қилдилар. Улар ҳаётимизда учраган айрим камчиликларни, эскилик сарқитларини фош этишда муносиб ҳисса қўшдилар.

«Муштум» журнали 1923 йил февраль ойида Тошкентда, «Туркистон» газетасига илова сифатида нашр этила бошлади. Унинг 1-сонини журналнинг ташкилотчиларидан бири Абдулла Қодирийнинг «Муштум таърифиде» мақоласи билан очилди. Унда журналнинг ғоявий-эстетик йўналиши, олдида турган вазифалар ҳақида баҳс юритилиб: «яхшидан ёмонни саралаб, шахси ғараздан соф, тўғри юрмаганга боп бир «Мушти пурзўр»га эҳтиёж сезилди» деб ёзилган эди. Мақоладаги: «Бу «Муштум» зўрлик муштуми эмас, ҳақлик муштумидир; бу «Муштум» золимлар муштуми эмас, мазлумлар муштумидир»,— дейилган сўзларда журналнинг асосий йўналиши, муҳим ижтимоий аҳамияти акс этган эди.

«Муштум» журнаlining юзага келиши ва тадрижий такомилда илғор рус адабиёти ва сатирик журналистикасининг таъсири алоҳида эътиборга моликдир. Октябр инқилобидан сўнг чиқа бошлаган «Красный дьявол», айниқса машҳур «Крокодил» (1922 йилдан нашр этилади) каби журналлар саҳифаларида эълон қилинган материаллар «Муштум» муаллифларига самарали таъсир кўрсатди. Чунки улар янги тарихий даврнинг маҳсули сифатида кенг китобхонлар эътиборини жалб этган эди. 20-йиллар сатираси масалаларини тадқиқ қилган олим Л. Ф. Ершовнинг ёзишича: «Крокодил» фақат рус сатирик-юмористик журналистикаси тарихидагина эмас, балки бутун жаҳон сатирик-юмористик журналистикаси тарихида ҳам янги даврини очди». «Крокодил» редколлегияси дастлабки йиллардаёқ ўз атрофига муҳбирларни кўпроқ жалб қилиш учун мазкур ҳажвий журналга қандай ёзиш ҳақида маслаҳатлар бериб борган.

«Муштум» ўзининг биринчи қадамларидан бошлабқ янги социалистик тузумни душманлардан ҳимоя қилди, эски дунё иллатларига қарши ўт очди, кундәлик ҳаётимизда учраган айрим камчиликларни кулги воситаси билан фош этиб, уларни тугатишга чақирди. 20-йилларнинг мураккаб шароитида, яъни ҳали эзувчи синф қолдиқлари мавжуд бўлган бир даврда, «Муштум» каби ҳажвий журналлар зиммасига муҳим ва масъулиятли вазифа юклатилган эди. Журналнинг ўша даврдаги ғоявий йўналишига назар ташласак, унда эзувчи синф қолдиқлари ва уларнинг ҳамтовоқлари бўлган ислом дини ҳомийларининг аёвсиз танқид қилинганини кўраемиз. Даврнинг муҳим воқеалари — хотин-қизлар озодлиги, ер ислоҳоти, коллективлаштириш каби масалалар журнал муаллифларининг диққат марказида бўлди, мактаб-маориф ишларига, умуман маданий инқилоб мавзуларига алоҳида эътибор берилди.

Ҳамза ҳажвиёт бобида ҳам жуда баракали ижод қилди. Унинг «Тўхматчилар жазоси», «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши» каби комедиялари, «Азимхўжа эшон бинни Тошхўжа эшоннинг оғиз боғлашлари», «Кузғунлар», «Эшон ўпкасига жавобан», «Бой, қози, имом» каби бир қатор асарлари ўзбек совет ҳажвчилиги тарихий тараққиётида муҳим аҳамият касб этди. Ҳамзанинг кўп ҳажвийлари «Янги Фарғона» газетасининг «Чиғирик» бўлимида босилди, айримлари эса «Муштум» журнали саҳи-

фаларида эълон қилинди. Ана шундай, асарларнинг бири «Кўча боғи» ашуласи»дир. Бу шеърда илдизига болта урилган шариат пешволарининг типирчилаб қоллишлари, янги тузум, янги шароитдан нолишлари уларнинг ўз тили орқали ифодаланади.

Ҳамза ҳажвиёти ўзининг ҳужумкорлик руҳи, муаллифнинг аниқ синфий замини билан жуда кўп ёзувчиларга ибрат бўлди. «Сатира — Ўттир курул. Ҳамза ундан маҳорат билан фойдаланган,— деган эди таниқли ҳамзашунос олим Лазиз Қаюмов.— Шунинг учун ҳам унинг ҳажвиёти ҳалигача бизга эстетик завқ беради ва катта тарбиявий аҳамиятга эга».

Абдулла Қодирий ҳажвининг ғоявий-мазмуний кўлами жуда кенг, жанр қирралари ранг-барангдир: Зотан, ёзувчи инқилоб ғалабаларини мустақкамлаш йўлида ҳажв кўроли билан курашар экан, унинг ўзи ҳам йил сайин ўсиб, улғайиб боради. Ўзбек совет сатирасида ҳажвий ҳикоя, фелъетон, публицистика каби жанрларнинг шаклланишида Абдулла Қодирийнинг хизматлари жуда каттадир. Жулқунбойнинг ҳажвий ёзувчи сифатидаги ижодий йўли, шу жумладан, унинг «Муштум» журналидаги фидокорона фаолияти ўзбек совет сатираси тарихий тараққиётининг жуда кўп масалаларини ўрганишга ёрдам беради.

Жулқунбойнинг 20-йилларда «Муштум» журнали саҳифаларида босилган фелъетон ва фелъетон характеридаги «Тошкент бойлари», «Эшонларимиз», «Эй, худой урганлар...» асарларида киши қиёфаларини чизишга алоҳида эътибор берилиши, публицистик ва беллетристик йўналишларнинг қўшилиши муаллифнинг фелъетончилик соҳасида эришган ютуқларидан далолат беради. Бу асарларда адибнинг зарарли унсурларга нисбатан ҳужумкорлик руҳи кучаяди, ўз қарашларини асар ҳулосаларида аниқ баён этади, жуда кўп ўринларда пичинг усулини қўллайди.

Абдулла Қодирийнинг фелъетончилик фаолиятига жамоатчилик йигирманчи йиллардаёқ юксак баҳо бериб, уни «фелъетонлар қироли» деб атади. «Муштум» сонларининг бирида ўртоқлик ҳазили тариқасида Жулқунбой сурати чизилиб, «фелъетонлар қироли Жулқунбой (Абдулла Қодирий), кулдириб йиғлатодир, йиғлатиб кулдиродир» деб ёзиб қўйилган эди.

Абдулла Қодирий ҳажвиёти тилга олинганда, китобхон кўз ўнгига аввало икки асар гавдаланади. Булар «Калак Маҳзумнинг хотира дафтаридан» ҳамда «Тошпўлат тажанг нима дейди?» асарларидир. 20-йилларда ёзилиб, «Муштум» журналининг бир неча сонларида босилган ва жамоатчилик томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинган бу асарлар фақат Жулқунбой ижодидагина эмас, балки бутун ўзбек совет ҳажвиёти тараққиётида ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Абдулла Қодирий «Муштум» журналининг китобхонлар ўртасида катта обрў қозонишига самарали ҳисса қўшди. У мазкур журнал ҳақида ёзган бир қатор мақолаларида («Муштум» оксоқланган эмиш» (1923), «Муштум», танқиднинг ўринсиз» (1924), «Муштум» (1925), «26-йилда кулдирғувчиларимиз» (1926), «Ёзишғувчиларимизга» (1926), журналнинг характери, ғоявий-тематик йўналиши, сатирада кулгининг аҳамияти ҳақида қимматли назарий мулоҳазалар билдирди, айрим мунозараталаб муаммоларни дадиллик билан ўртага қўйди.

«Муштум»нинг илк муаллифларидан бири, таниқли журналист Ғози Юнус унда ёзувчи синф қолдиқларини, дин ҳомийларини фош этувчи «Бачажиш», «Домламизнинг кўнгиллари оқдир», «Қўй терисини ёпинган бўрилар», «Эътиқодсиз жоҳилларга лаънат» каби ҳажвий асарлари, публицистик мақолалари билан журналнинг ўзига хос ижодий фазилатларини яна кучайтирди.

«Муштум» журналининг кейинги йиллардаги тараққиётида унинг ғоявий-мазмуний кўлами янада кенгайди, муаллифларининг ҳажвчиликдаги маҳорати тинмай оша борди. Бу ўринда, биринчи навбатда, Ленин мукофоти лауреати Ғафур Ғулом ҳажвиёти ҳақида, унинг «Муштум» журнали билан қилган ҳамкорлиги борасида тўхталиш лозим. Ғафур Ғуломнинг «Бадал новча — афсона қаҳрамони», «Сўзан, бигиздан машинага», «Кеча ва бугун», «Мерос бўлишганда», «Фузулий айтадики...», «Энг расво намози аср», «Мулла Насриддин Афанди ва Шайтон алайҳ ул-лаъна» каби кўплаб асарлари «Муштум» журнали саҳифаларидан ўрин олди. Адибнинг кенг китобхонлар ўртасида машҳур бўлиб кетган «Шум бола», «Тирилган мурда» каби ҳажвий ва юмористик асарларининг юзага келишида «Муштум» муҳим тажриба мактаби бўлиб хизмат қилди.

Ғафур Ғуломнинг «Кулгичилик тўғрисида», «Сатира ва юмор» каби ҳажвчилик назариясига бағишланган мақолалари «Муштум» журналининг тадрижий такомиллида, ўзбек ҳажвчилигининг умумий тараққиётида муҳим аҳамият касб этди.

Ғафур Ғуломнинг шоғирдларидан бири Мирмуҳсин шундай деган эди: «...Ғафур Ғулом ҳажвда ҳам моҳир санъаткор эди. «Муштум» журналини ташкил этишда қатнашиб, то умрининг охиригача журнал редколлегия аъзоси бўлиб (биз у кишини «Журналнинг фахрий бош редактори» деб атардик), деярли ҳамма сонларда қатнашиб келганлар».

Ўзбек совет сатирасининг йирик вакиллари билан бири — Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий юксалишида ҳам «Муштум» журналининг аҳамияти катта. Унинг машҳур «Адабиёт муаллими», «Сғайнилар», «Пора» каби ҳикоялари, «Чой, чилим, уйқу», «Эскилик дастидан дод» каби фелъетонлари журнал саҳифаларидан жой олган эди. Абдулла Қаҳҳор ҳажвий ҳолатлар ҳосил қилишда, кулги воситаларидан фойдаланишда, сатирик асар моҳиятига мос пишиқ сюжет ва конфликтлар яратишда катта маҳорат билан ижод қилди.

«Муштум» журналида сатирик проза жанрларининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган, ҳажвчилик соҳасидаги услубий изланишлари жиҳатидан алоҳида эътиборга лойиқ адиблар — Садриддин Айний, Комил Алиев, Ғуломназар Ғафуров, Ғайратий,

Зиё Саид, Мумтоз Муҳамедов, Саид Аҳмад, Аббос Муҳиддинларнинг ижоди, албатта, таҳсинга лойиқ.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамзанинг ҳажвий шеърларида, ўзбек совет поэзиясининг тараққиётида маълум мавқега эга бўлган Муҳаммадшариф Сўфизода, Абдулҳамид Мажидий, Ҳабибий, Ғайратий, Собир Абдулла, Чархий, Жўра Аҳмаджон кабиларнинг «Муштум»да эълон қилган ҳажвий асарларида классик адабиётимиз анъаналари ижодий давом эттирилди. Аруз вазида ёзилган шеърлар билан бир қаторда давр талабларидан келиб чиқиб, бармоқ вазида асарлар яратилди. Ҳажвий шеърларда салбий қаҳрамоннинг ўзини сўзлатиш, қарама-қарши синф вакилларининг айтишуви, савол ва жавоб, ички монолог, тақлид кабилардан кенг фойдаланилди.

«Муштум» саҳифаларида ҳажвий шеърятнинг тараққиётига муносиб ҳисса қўшган шоир ва ёзувчилар — Уйғун, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Шукрулло, Зоҳиджон Обидов, Акмал Пўлат, Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин, Толиб Йўлдош асарларини алоҳида қайд этиш лозим бўлади.

«Муштум» журнали ўзбек совет ҳажвчиларининг ўзига хос марказига айланган десак, хато бўлмайди. Журнал саҳифаларида эълон қилинган ҳажвий шеър ва ҳикоялар, фелъетон ва памфлетлар, эпиграмма ва ўртоқлик ҳазиллари, интермедия ва латифалар, турли мавзулардаги рангли карикатуралар ҳаётимизда учраган иллатларни, эскилик қолдиқларини аёвсиз фош қилиб, катта ижтимоий ва тарбиявий аҳамият касб этмоқда.

1966 йилдан бошлаб мазкур журнал қошида «Муштум» кутубхонаси ташкил этилди ва унга алоҳида-алоҳида ёзувчиларнинг ҳажвий ва юмористик асарлари жамланган 50 дан ортиқ тўплам чоп этилди. Улар ичида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Қузғунлар», Ғафур Ғулломнинг «Биз куламмиз», Уйғуннинг «Фалончига», «Кекса жазман» китоблари, Собир Абдулла, Ғайратий, Чархий, Жўра Аҳмаджонларнинг тўпламлари, кейинги давр ҳажвчилигида фаол хизмат кўрсатган Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Иброҳим Раҳим, Саида Зуннунова, Аббос Муҳиддин, Тўлқин Алимов, Сами Абдуқаҳҳор, Зоҳиджон Обидовларнинг асарлари ҳамда Олим Қўчқорбеков, Ямин Қурбон, Неймат Аминов каби ижодкорларнинг ҳажвий шеър, ҳикоя, фелъетон ва интермедиялари алоҳида диққатни жалб этади.

Умуман, «Муштум» журнали 60 йил ичида илғор совет сатирик журналлари учун характерли бўлган тараққиёт йўлини босиб ўтди. Журнал ўзбек совет ҳажвчилигининг тарихий тараққиётини белгилловчи ўзига хос бир кўзгулик хизматини ўтамоқда.

Иброҳим МИРЗАЕВ,
филология фанлари кандидати



Сўхбат.
Р. Альбеков
фотозтуди.

Танқид ва адабиётшунослик

Ҳотам Умутов,
филология фанлари кандидати

ЁЗУВЧИ—ҚАЛБЛАР ТАРЖИМОНИ

«Қаҳрамон — бу қуюлма. Уни яратиш учун юзлаб одамларни учратиш керак, бироқ бу учрашувлар камлик қилади — қуюлмани яратиш учун автор ўзидан бирон нарса қўшиши керак.

Ёзувчининг кўзини рентген нури билан тенглаштира бўлади: У жуда ичкарига кириб боради, одамнинг борлиқ ҳаётини кўришга ёрдам беради. Бироқ у нақадар «ёритиб» кўрсатса ҳам, қаҳрамонлар руҳий оламнинг бир чеккаси ҳамон очилмай қолаверади. Автор ўз тажрибасига суяниб, кўп нарсаларни тахмин қилади ва қалбининг бир четда асраган ўз ҳисларини қаҳрамонларига тақиши муқаррар.

Баъзи бир тадқиқотчилар, ёш бир аёлнинг ўзини ўзи ўлдиргани ҳақидаги газета хабари Толстойда «Анна Каренина»нинг ғоясини туғдирди, деб таъкидлашар эди. Эҳтимол бу тахминлар асослидир, бироқ булар асосий масалани — қаҳрамоннинг юрагини ва унинг ҳаётлигини тушунтириб бера олмайди. «Анна Каренина»даги муҳаббат тасвири бизни ҳаяжонга солади ва кўпгина китобхон аёллар ўз-ўзларидан: «Толстой хотин-қизлар қалбининг изтиробини қандай қилиб шу қадар яхши тушунди экан»,— деб сўрашади.

Тўғри, Толстой юрак тилсимини очишга моҳир эди. Лекин Толстойнинг кундаликларини, хатларини ўқир экансиз, Анна образида ёзувчининг ўз қалб тажрибасидан кўпгина нарсалар қўшилганини пайқайсиз. Аннанинг тақдир, кўпгина китобхон аёлларни ҳозиргача ҳам ҳаяжонга солади, чунки ҳисларнинг саринлиги, кучи узоқ ўтмиш шартлигини ҳам унутишга мажбур этади.

Демак, ҳар қандай бадий асарда ёзувчининг таржимаи ҳоли, тажрибаси, шахсий кечинмалари, унсурлари бўлади. Лекин ёзувчи тасвирламоқчи бўлган ҳар бир ҳодисани, қаҳрамонлари тақдирини содир бўлган ҳамма ҳолатларни ўз бошидан кечира олмайди-ку. «Мана шу жойда ёзувчини бир нарса қутқаради,— деб ёзади Асқад Мухтор,— ҳаётни ёзувчи кўзи билан кўриб, уни бадий-фалсафий таҳлил қила билиш қобилияти».

Ёзувчи Пиримқул Қодиров «Санъаткор ёзувчи шахсан ўзи кўрмаган воқеаларни, бошидан ўтказмаган кечинма ва ҳиссиётларни ичдан астойдил ҳис қилгунча ўрганади», деб ёзса, Илья Эренбург «Унинг кўлида ўзгаларнинг қалбини оча оладиган калит бўлмоғи керак», деб таъкидлайди.

Самарқандлик олим Ҳотам Умутов бадий ижод психологияси, санъаткор маҳорати ва шахсининг бу жараёндаги ўрни ҳамда ролини таҳлил этувчи «Бадий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги» номли йирик монография яратди. Бу асар «Фан» нашриётида чоп этилмоқда. Қуйида шу асардан олинган бир бобни айрим қисқартиришлар билан эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

1 Эренбург И. Ёзувчи ва ҳаёт. «Бадий ижод ҳақида», Тошкент — 1960, 161—162-бетлар.

Хўш, «Хаётни ёзувчи кўзи билан кўриш... ичдан астойдил ҳис этиш... ўзгалар қалбини оча оладиган калит»ни қандай тушунмоқ лозим?

Маълумки, ҳар биримизда бутун одамзод шу вақтгача бошдан кечирган инсоний хусусиятларнинг куртаги яширин тарзда мавжуд. Улар ҳар бир қалбнинг тубида ёта беради. Лекин улардан биронтасини уйғотиш зарурати туғилса, шунга ташқи таълаб, эҳтиёж бўлса, тасаввуримизда жонланиши мумкин. Худди ана шу сабабли ёзувчи хоҳлаган қиёфага, ёшга, ҳолатга кира билиши мумкин. Хоҳлаган кечинма, ҳиссиёт, руҳиятни тасаввур эта олиши мумкин. Шундай экан, ёзувчи — санъаткор ҳасислик ва жиноятни ҳам, аёл ва йигитни ҳам, чол ва кампирни ҳам... муҳаббат ва ориятни ҳам тушунарли ва ёрқин тасвирлай олиш қудратига эгадир.

Лекин бу қудрат самимий ва таъсирчан, ишонарли ва «юқувчан» бўлиши учун ёзувчи ўз халқининг фарзанди, Ватанининг жангчиси, қайноқ ҳаётнинг актив иштирокчиси, илғор дунёқараш эгаси сифатида катта шахсий ва ижодий тажрибага эга бўлиши лозим. Чунки ёзувчининг шахсий тажрибаси, биографияси — «олтин фонд» (Асқад Мухтор), у ҳаётда, шу жумладан, асарда рўй бераётган воқеа ва ҳолатларни тушунтирувчи калитдир. Шахсий тажриба ўзгалар қалбини тўғри англашнинг йўлини юлдуздир.

Гарчи инсониятга тегишли ҳамма нарса ҳар бир шахсга ҳам тегишли бўлса-да, ҳар бир инсон ўзича ҳис қилади, ўзича ўйлайди, ўзича яшайди, ўзича ўрганади, ўзича мулоҳаза қилади, ўзича гапирди... Шу сабаб «Бир шоирнинг «сир»и бошқа шоир учун сира ҳам иш бермайди. Уни ҳамма қулфга тушадиган калит деб ўйлаш мумкин эмас.

Поэтик ижоднинг «сир»ини фақат шоир ўзигина топа олиши, шунда ҳам фақат ўзидан топиши мумкин. Ҳар бир янги шоир бу «сир»ни ўзи учун янгидек «очиши» керак, деб айтсақ тўғрироқ бўлади.

«Поэтик «сир»ни билиб олиш — бу ҳаммадан олдин ижодда мустақил бўлиш демакдир, бошқача қилиб айтганда, сен бир шеър ёзгинки, бу шеърнинг ёзилиши фақат ўзингга, бошқа бир шоирга эмас, фақат сенинг ўзинггагина хос бўлсин, яъни бу шеърда ўзингга хос овозинг бўлсин, бирор темада мустақил ўзинг нима айта олсанг, фақат шуни, ўз фикрингни айт. Чунки турмушдан олган бир воқеани ўзинг кўргансан, ўйлагансан, уни ўзинг ҳис қилгансан, ўзинг англагансан ва ўзинг ундан хулоса чиқаргансан. Шунинг билан бирга бу воқеа, фақат шоир ва маълум доирадаги одамлар учунгина аҳамиятли бўлмай, балки, энг муҳими, кенг ўқувчилар оммаси учун аҳамиятли бўлиши керак» (Исаковский М. Поэзиянинг «сири» ҳақида. «Бадий ижод ҳақида» тўплами, Тошкент, 1960, 30-бет).

Шоир М. Исаковскийнинг «Поэзиянинг «сири» ҳақида»ги ушбу сўзларидан ҳам маълум бўляптики, адиб тасвирламоқчи бўлган ҳаётнинг мафтункорлиги ёзувчи шахсидан қўшиладиган маънавий, поэтик «бойлик»нинг даражасига боғлиқдир. У ўзигагина тегишли ана шу «бойлик»ни — инсоний сифатларни, руҳий кучларни яратаётган қаҳрамонларига «улашганда», бунинг сифати қандайлигини — ижодкорнинг фикр-рўй доираси, ички дунёсининг теран, бой ёки чекланган ва қашшоқлигини китобхон баҳолайди. Ана шу баҳосининг натижасига қараб ёзувчига, унинг асарига меҳру муҳаббатини ёки лоқайдлигини билдиради.

Демак, ёзувчининг қаҳрамонлар кечинмаларини бирга ҳис қилиш, уларни англаш истеъдоди, қаҳрамонларга ички муносабати катта роль ўйнайди. У ўзини тасвирланаётган шахс ўрнига қўйиб, ўша шахс қиёфасига кира билсагина характер жонли қиёфа касб этади. Бунинг учун ёзувчи, даставвал, образни кўз ўнгида жонли шахс қиёфасига киргунча ўрганади. Ёзувчи ўз қаҳрамонининг туғилишидан тортиб то умрининг охиригача бўлган ҳаётини ва у ҳаракат қилиши лозим бўлган воқеликни — шароитни тўла тасаввур қила билиши керак.

Агар Ойбек: «Юрсам — турсам ҳамиша Навойни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари, хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок, улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим...» деб ёзса, Саид Аҳмад «Уфқ» қаҳрамонлари ҳақида «Романдаги ҳар бир персонаж... билан ҳаёлан гаплашганман, йиғлаганман. Улар худди қайсар, бешош болалардек мени анча қийнашган.

Ҳасис, ярамас Иноят оксоқолни қандоқ қилиб ёмон кўрай. Ахир уни яратгунча қанча азоб тортиганман. Унинг эски бир сўмликларни самоварнинг қорнига ёпиштириб, дазмоллашидан тортиб, милиционер билан учрашгунигача менга қадрли, деб таъкидлайди.

Бу хусусият, яъни, ёзувчининг асарда тасвирланаётган оламда яшаши, шу олам кишилари билан муносабатга киришиши, уларнинг яхшисини севиши, ёмонини қоралаши — ҳамма санъаткорларга ҳам хосдир. А. Толстой ёзганидек, «Тасвирланаётган нарсаларни ҳис-туйғулар ёрдамида кўра билиб, асар яратиш ёзувчи учун қонундир».

Хуллас, ёзувчи ҳамма вақт ҳаёл қилиши, тасвирланаётган нарсасини аниқ кўз олдига келтириши керак. Ана шундагина қаҳрамоннинг дунёси, характери бутун борлиғича тўлиқ намоён бўлади. Лекин у ҳар бир қаҳрамоннинг овозини, мимикасини, кечинмасини, сўзлашиш манерасини бериш учун, унинг хатти-ҳаракатини, ирода йўналишини асослаш учун, албатта, ўша қаҳрамонларнинг қиёфасига киришни шарт қилиб қўяди. Бусиз ёзувчи қаҳрамоннинг ўша шароитдаги, айна шу вазиятдаги қалб ҳолатининг ўзига хослигини тасвирлай олмайди.

Дарвоқе, тасвирланаётган қаҳрамон билан ёзувчининг шахси ўртасида ўхшашлик бўлмаса-да, унда ёзувчи таржимаи ҳолининг унсурлари кўринмаса-да, бари бир, ўзининг юзлаб қаҳрамонларининг ички табиатига мос ўзак нуқталарни топиб тасвирлаш қудратига эга. Аммо шу ерда бошқа масала ҳам бор. Баъзилар ўйлагани-

дек, инсондаги барча руҳий кечинмаларни ёзувчи бошидан ўтказган бўлиши шарт эмас.

Саид Аҳмаднинг «Уфқ» романидаги Иноят оқсоқол образини билмаган, унинг номи тилга олинганда пулга, давлатга муккасидан кетган, ўта хасисни эсламаган китобхон кам топилади. Иноят оқсоқол учун энг эзгу нарса, энг улуғ нарса — пул. Ўзининг пули бўлмаса, бошқанинг пулини санаб бериб роҳатланади. Пул деганда жонидан, виждонидан, фарзандларидан воз кечади. Бор меҳрини пулга бахшида қилади, эзилса, ҳўллаб, самоварнинг қорнига қўйиб дазмоллайди. Пул учун жиноятдан тоймайди.

Шундай жонли характерни яратиш учун Саид Аҳмад Иноят оқсоқолдек хасиснинг руҳий кечинмаларини айнан бошдан ўтказган бўлиши шарт деб хўлоса чиқариш тамоман ноўрин ва нотўғридир. Бундай хасисни яратиш учун ёзувчи хасис характерини бир неча вақт, бир неча сония кўчли ҳис қила билса, шунинг ўзи кифоя. У Иноят оқсоқол қиёфасига киргач, унинг барча қилиқлари, ҳаракатлари ва кечинмаларини тасвирлаш қўдратига эга бўлади. Ахир, «роман яратувчи реал нарсани яратмайди, бўлиши мумкин бўлган нарсани жонлантиради» (Тибодде).

Айни пайтда ёзувчига кундалик турмушда кўрган, кузатган, бир неча бор дуч келган хасис кишиларнинг ҳолатлари ёрдамга келади.

Иккинчидан, ҳар қандай инсоний ҳолатни чақириш, уни уйғотиш, кучайтириш, бўрттириш мумкин эмас, бундай пайтда катта хизматни ички ҳолатнинг ташқи белгилари бажаради.

Ёзувчи қаҳрамон қиёфасига киргандагина ўзининг шахсий кайфиятидан, ўй ва кечинмаларидан хўлос бўлади ва ўзганин қалбига киргач, унинг ҳаёти ва руҳи билан яшайди. У ҳаёт прозасидан узилиб, тасаввуридаги янги дунё, янги кечинмалар оламида яшаркан, юқорида айтганимиздек, у бўлиши мумкин бўлган қаҳрамонлар билан муносабатга киришадилар: гўё тирик одамлар билан суҳбат қилаётгандек суҳбатлашадилар, азобланадилар, завқланадилар, куладилар...

Ҳар бир асар ёзувчини янги бир муҳитда яшашга олиб келади. Характерларга сингиш системага айланади. Айни пайтда ёзувчи ўзлигини йўқотмаган ҳолда ўз ҳаётини, турмушини ҳам оддий кишилардек кечирishi мумкин. Ана шу носозлик (вақти-вақти билан ҳаётдан адабий оламга, адабий оламдан объектив ҳаётга қайтиш) дам ёзувчини завқ шавққа кўмса, дам уни қийин аҳволга солиши мумкин. Шу сабаб, Асқад Мухтор «...ҳар бир янги китоб бошлаганимда янги ёзувчи туғилади. Ҳар бир китоб тугаганда — кўнгилда қандайдир бўшлиқ юз беради. Хўвиллаб қолгандай бўласиз», деб ёзаркан, бу тамомила ҳақиқатдир.

Хўллас, ёзувчи образга сингиб кетар экан, у айнан бўлмаган воқеаларни, одамларни бордек ҳис этади, эшитилади, кўради, унинг объектив мавжудлигига ишониб, ўзининг «мен»идан узоқлашади. У ўз тасавури, ҳаёлида яратган қаҳрамоннинг тақдирини айнан, баъзида қийинчилик билан бошидан кечира бошлайди; унга, унинг яшаш тарзига, тортаётган роҳату азобларига шерик бўлади. Лекин ўзлигини тамоман унутадими?

Асар яратиш жараёнида ёзувчининг онги гўё иккига бўлинади: у (автор) яратувчи, у (ўқувчи) баҳолувчидир. Ана шу яратувчилик ва баҳоловчилик ҳолатларининг мутаносиблиги асарнинг таъсир кучини таъминлайди. Агар биринчи ҳолат — ёзувчининг ижод жараёнида ўзганин (образини) «терисига кира билиши»га, унинг руҳи билан яшай олишига ва воқеанинги иштирокчисига айланишига олиб келса, иккинчи ҳолат — образни ўзидан ажратишига, унга сал узоқроқдан разм солишига имқон беради.

Айтмоқчимизки, ёзувчи тасвирланаётган воқелик ичида, қаҳрамон шахсида яшар экан, у ҳеч вақт ўзлигини (яратувчи шахслигини) йўқотмаслиги керак. Чунки ёзувчи тасвирланаётган персонажнинг ҳамма кечинмаларини аслида бошидан кечирган эмас. Лекин ёзувчида персонаж юрагини ўз қалбига жойлаб олиш санъати, инсон психикасини, ҳис-ҳаяжон ва изтиробларини тасвирлай олиш қўдрати бор.

Ҳам яратиш, ҳам баҳолаш ҳолати изчил бўлиши учун ижод жараёнида ёзувчига осойишталик ва руҳий тиниқлик керак. Агар чарчаш, толиқиш натижасида ҳаёл ҳар ёққа олиб қочар экан, у диққатини бир марказга тўплаш олмайди. Агар у кўчли ҳаяжон, изтироб, кечинма таъсирида экан, у бу ҳолатларни тўлиқ сезади, ҳис қилади, лекин қоғозга тушира олмайди. Бу эса ўз навбатида, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларини, қалб кечинмаларини етарли баҳолай олмасликка олиб келади. Л. Толстой таъбири билан айтганда, «ёзувчи дилидаги танқидчи» уйғонмайди.

Шунинг учун ҳам китобхон Сурайё Хўжаева ёзувчи Асқад Мухтордан «Бадий асарни ўқиётганда қаҳрамонлар ҳаётининг энг ҳаяжонли дақиқалари тасвири пайтидаги ёзувчи ҳолати масаласи мени жуда-жуда қизиқтиради. Мен «Туғилиш» романини ўқиётганимда Луқмончанинги ўлими тасвирига келганда ўзимни кўйрга жой тополмай қолган эдим. Асқад ака, ўша ҳаяжонли дақиқалар тасвири пайтида қандай ҳолатга тушгансиз, эсли оласизми?» деб сўраганида, Асқад Мухтор куйидагича жавоб беради: «Асарнинг китобхон учун таъсирли жойлари ёзувчининг ўзини ҳам шунчалик таъсирлантирадими? Бу ҳақда ҳар хил афсоналар бор. Микеланжело ўзи яратган ҳайкал тирикдай кўриниб, кўрқиб кетганимиш; Бальзак қаҳрамони ўлганда инфаркт бўлиб қолганимиш... «Ўтган кунлар»да Кумуш ўлими тасвири пайтида Абдулла Қодирийнинг йиғлагани ҳақида ҳам гаплар бор...

Булар — ижод психологияси нуқтаи назаридан, ҳақиқатан ҳам, афсона. Ижодкор бундай таъсирли тасвирлар пайтида заҳмат чекади, Тўғри, илҳом билан заҳмат чекади, лекин уни кўпинча ҳаяжон эмас, қаноатсизлик ҳисси қийнайди. Чунки қоғозга тушган нарса одатда ёзувчи ўйида туғилган ўзига хос мураккаб

муносабатлар оламига нисбатан жуда кичик бўлади. Ёзувчи тасавуридаги ажойиб дунё қоғозга ҳеч вақт тўлалигича тушмайди. Тасаввур сўздан бой. Шунинг учун ўша Сурайёхон айтган тасвирларда ҳам мени биринчи галда қаноатсизлик ҳисси қийнаган. Чарчаганман, маза қилиб ухлаганман. Назаримда, шу ҳис бўлмаса, ёзувчи ўзи ёзганидан ўзи мамнун бўлиб завқланаверса — асар яхши чиқмайди.

Демак, Асқад Мухторнинг асосли фикрига кўра, ёзувчи қаҳрамон ҳиссиётини, кечинмаси ва изтиробларини тасвирлаш пайтида унинг қиёфасига киради, лекин бутунлай юз фоиз эмас, ўзининг «мен»ини яратувчи шахс (ёзувчи) эканлигини унутмайди. Дарҳақиқат, Микеланжело, Бальзак, Қодирий каби санъаткорлар бошидан кечирган юқоридаги «афсона»лар юз берганда ҳам, у санъаткорлар яратилган ва яратилаётган образлардан устун турганлар; ўзларининг асар қаҳрамони эмас, балки «уйдирмалар ижодкори» (М. Горький) эканликларини унутмаганлар.

Шу сабаб Саид Аҳмад ёзади:

«Оғир юк кўтарган кишини тасвирлаганимда ўзим ўша юкни кўтаргандек кучаниб, терлаб кетаман. Улим манзарасини тасвирлаганимда энг яқин кишимнинг жасади тепасида тургандек йиғлагим келади.

Хуллас, нимани тасвирласам, ўзим ўша воқеанинг иштирокчисига айланаман. Шунинг учун ҳам ҳар бобни ёзганда қаттиқ чарчаб, толиқиб қоламан».

Агар қаҳрамон билан бирга азобланиш Абдулла Қодирийни юм-юм йиғлатса, Саид Аҳмадни чарчатади, толиқтирса, ёзувчи Ҳамид Фуломни беихтиёр кўзларидан ёш чиқиб кетишга олиб келади: «Бошда «Бинафша атри» қаҳрамонлари — Азиз ва Аҳмаджонлар қисмати асар давомида шу қадар мураккаб тус олар деб ўйламаган эдим. Аҳмаджоннинг тақдири мен кутгандан чигалроқ бўлиб чиқди. Азизни мен ҳар жиҳатдан мукаммал бир шахс тарзида тасаввур этган эдим. Лекин унинг характеридаги ўта юмшоқлик тўғрисида бошига кўп савдолар тушади. Ёки Нафиса тақдири ва характери эсланг. Мен уни катта меҳр-муҳаббат билан қаламга олганман, унга ҳеч қанақа ёмонлики раво кўрмаган эдим. У ўз муҳаббатида ҳар жиҳатдан етук, гўзал қиз. У улкан бахтга муносиб эди. Лекин менинг хоҳиш-иродамга зид ўлароқ, унинг тақдири хийла қигаллашиб кетади. Ахир, Нафиса билан Азизнинг севгисига қайсар ота қаршилик қилган бўлса, уни енгил йўли бор эди-ку. Азиз билан Нафиса бош олиб кетишлари мумкин эди-ку! Бироқ Азиздаги юмшоқлик, бўшлиқ, Нафисадаги серандишалик уларнинг ҳаётини ўта қигаллаштириб юборди. Нафисадек гўзал қизни Каримдек қабих, ифлос бир кимса бағрида кўрганимда — ўша саҳифаларни ёзаётганимда қандай ҳолатга тушганимни ҳозир гапириб беришим қийин! Очиғи, Нафисанинг кейинги тақдирини — боласи билан чўлга кетиб, саргардон юришини тасвирлай туриб кўзларимдан ёш чиқиб кетганини сезмай қолганман».

Бадий ижод тарихида бундан ҳам оғир маънавий изтироб чеккан, азобли ҳолатларга тушган ёзувчиларнинг икромномаларини эслаш мумкин. Масалан, Флобер Эмма Боварининг заҳарланиши лавҳасини тасвирларига келганда: «Тасаввуримдаги шахслар мени ҳаяжонлантирадилар, кўзатадилар, аниқроғи мен уларга айланаман. Мен Эмма Боварининг заҳарланишини тасвирлай бошлаганимда оғзимда ҳақиқатан ҳам кучала (заҳри)нинг таъминини тотдим, заҳарланганимни сездим, икки марта жуда ҳам ёмон аҳволга тушдимки, ҳатто қайт қилдим», — дейди.

Бу адибларнинг гувоҳликлари шунчалик самимийки, уларнинг ҳақиқат эканига ишонмасликка ҳеч қандай асосимиз йўқ. Унда бу ҳолатни қандай тушуниш керак? Булар бадий ижод психологияси қонуниятига хилоф эмасми?.

Лекин ўшбу масалага чуқурроқ ёндашилса, Асқад Мухтор типдаги ёзувчиларнинг асосли тушунчаси билан Флобер, Қодирий, Саид Аҳмад, Ҳамид Фуломга ўхшаш санъаткорларнинг юқоридаги ҳолатлари ўртасида катта фарқ йўқ. Биринчи типдаги ёзувчиларда қаҳрамон шахсидан, унинг руҳидан ажралиш, узоқлашиш жараёни тез ва осонлик билан юз беради. Иккинчи типдаги ёзувчилар қаҳрамон қиёфасига кирар экан, улар кечинмасини бирга тортар экан, бирданига бу қаҳрамон руҳидан чиқиб, унинг таъсирдан узоқлаша олмайдилар. Тасвирламоқчи бўлган қаҳрамон бутун борлиғини банд этади, унинг шахсий ҳаётига, юриш-турушига муҳрини босади. Шунинг учун ҳам Ойбек: «Юрсам-турсам ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақли кўзлари, ушфёъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим», — деб ҳақ гапни айтади. Бундай ҳолат баъзи ёзувчиларда узоқ давом этиши мумкин. Асар яратилган, китоб битган, йиллар ўтган бўлса-да, бари бир ўша асар руҳидан, қаҳрамонлар ҳаяжонидан, таъсирдан қутула олмайдилар. Буни Саид Аҳмад ва унинг «Уфқ» романи устидаги кузатишлар ҳам исботлайди: «...китоб қаттиқ ҳаяжон, изланишлар, турли руҳий эзлишлар, қувончлар билан ёзилганидан, у битгандан кейин ҳам, ўқувчилар қўлига тегиб, адабий танқид яхши-ёмон гап айтгандан кейин ҳам унинг руҳидан чиқиб кетолмадим. Бирон ҳикоя ёзсам у ё шу романга кирмай қолган бобга, ё қаҳрамонларимнинг биронтасига ўхшаб қолаверадим».

Ўшбу айтилганлардан шу нарса аниқлашадими, ёзувчи тасавуридаги қаҳрамонларнинг азоб ва қувончлари, ҳаяжон ва ташвишлари — кечинмаларини бирга тортар экан, ўзи яратаётган, уйдирма асосига қурилган манзараларни кўз ўнгидан кўрар экан, у бу ҳолатлар ва предметларни уни ўз қалбида, кўз олдига, ҳақиқий ҳаётида юз бераётган кечинма ва ҳодисадек қабул қилади. Шунинг натижаси ўлароқ ижодий жараённинг баъзи «афсона»лари юзага чиқади.

Лекин ёзувчи тасавурида уйғонган ҳиссиёт қанчалик кучли ва чуқур, тиниқ ва таъсирчан бўлмасин, санъаткор ўзининг «мен»ини, индивидуаллигини йўқотмайди. Қалб онг ва иродага бўйсунмади, шу боисдан воқе бўлаётган ҳамма ҳодисаларнинг реал, объектив сабаби йўқлигини ёзувчи тушунади. Юқоридаги ёзувчиларнинг «аф-

сонлари гўё ҳаққоний актёрларнинг сахнадаги йиғиси, уҳ тортиши, азобланиши, кулишига ўхшайди. Актёр томоша тамом бўлгач, ўз ниқобини ечишни унутмайди, ўзининг илгариги фикрларига, ҳаётига қайтади. У сахнада ўйнар экан, ўзлигини бутунлай йўқотиб қўймайди, гарчи томошабин кўзига бу нарса ташланмаса ҳам, у «қуйлар экан эшитади, ҳаракат қилар экан кузатади» (М. Ф. Шалаян).

«Аброр ака — Отелло, эғнида қизил шоҳи қўйлак, белида қизил шоҳи белбоғ, қулоғида «тилла» исирга, қоп-қора чеҳрасида виқор, вазминлик, олижаноблик, тишлар ярқираб сахнага кириб келди. Кириб келди-ю сахна ҳам, театр ҳам эсимдан чиқди. Чунки кўз олдимда Аброр Ҳидоятлов эмас, ўша Шекспири илк бор ўқиганимда тасаввур этганим — Отелло турарди!

Унинг ҳар бир ҳаракати, Дездемонага тикилганда кўзларида порлаган чексиз муҳаббат, овозидаги титроқ, киборлар олдида ўзини тутиши, ўз қадрини билиши, мардлиги — ҳамма-ҳаммаси менга таниш, худди мен тасаввур этган Отеллонинг ўзгинаси эди.

Мана, Отеллонинг бутун олижаноблигини, болаларга хос самимийлигини, пок-лигини очиб берувчи дастлабки сахналар ўтиб, қалбига рашк чўғи тушди.

Одатда, танқидчилар бу сахналар тўғрисида гапирганда Отеллонинг шерга, йўлбарсга ўхшатадилар. Лекин рашк азобида тўлғонган Аброр Ҳидоятлов шер ҳам эмас, йўлбарс ҳам эмас, сахнада чарх урган бир чўғ, қизил шоҳи қўйлак ичида мавж урган олов, тафтига ҳеч ким бардош беролмайдиган бир аланга эди! Бу оташ, бу аланга кенг сахнада жавлон уради, ҳаммани куйдирар, ёндирар, ўзи ҳам томошабин кўзи олдида ёниб борар эди...

Унинг овозида ҳам баҳор латофати, ҳам момақалди роқ садолари, ҳам ўзбек ёзининг ҳарорати мужассам эди. Унинг инсон юрагидаги энг нозик туйғуларни ифода қилаётган, бир зумда юз хил оҳанг касб этадиган ажойиб овози-чи? Унинг таҳқирланган қалб фарёдларига тўла машҳур «химмилари-чи! Унинг Дездемона устида тўккан кўз ёшлари-чи! Йўқ, бу томошабинини йиғлатиш учун моҳир актёр тўккан кўз ёшлар эмас, бу улўғ фожиага учраган, улўғ инсоннинг — Отеллонинг кўз ёшлари эди! Зотан, Аброр аканинг «Отелло»сида томошабин йиғламас, чунки кишини кўз ёшидан ҳам зўр бир туйғу чулғаб олар, Аброр ака томошабинни ларзага солар эди» (Одил Ёқубов. Излайман, «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1972, 241—242-бетлар.)

Кўринаяптики, томошабин назарида актёрнинг (Аброр аканинг) ижодий индивидуаллиги ва ўйналаётган персонаж (Отелло) шахси қўшилиб, бирикиб кетади, яхлит вужуд юзага келади. Натижада, у Аброр ака ёки актёр сифатида эмас, балки буюк фожиага учраган улўғ Инсон — Отелло бўлиб гавдаланади; Аброр ака ташқи қиёфасида содда ва мард, самимий ва қоп-қора чеҳрали Отелло; Аброр ака кўксиде — Отелло юраги, Аброр ака қалбиде — Отелло руҳи яшайди. Гўё Аброр ака шахс ва актёр сифатида «ўлган-у», шу ҳисобга Отелло тирилгандек. Шунинг учун ҳам сахнадаги ижод — қайта яратиш, қайта яратиш эса актёрнинг «ўлимидир».

Актёр ўзи яратган образ руҳидан қутулиб, ўзлигига, аслига қайтгач, «қизил шоҳи қўйлак ичида мавж урган олов, тафтига ҳеч ким бардош беролмайдиган аланга» ўчади. Гарчи ташқи кўриниши Отеллогга ўхшаса-да, унда ўша қаҳрамоннинг қалб олами ўлган-у, анча ёшга кириб қолган қария — чарчаб толиққан Аброр аканинг ўзи (шахси) яққол кўзга ташланади.

«Ахир, артистнинг барча иши ҳақиқий, реал, «ростакам» ҳаётда эмас, балки тасаввур этилган; мавжуд бўлмаган, аммо мавжуд бўлиши мумкин бўлган ҳаётда ўтади. Ана шу биз артистлар учун чинакам ҳаёт ҳисобланади», — деб ёзади Станиславский.

Худди ана шу асос сабабли сахнада гўё иккита Аброр Ҳидоятлов фаолият кўрсатади. Биринчиси (роль ҳаёти билан яшайди), бири контроллик қилади (хатти-ҳаракатларнинг тўғри, нотўғрилигини кузатиб боради). Агар ўйнаётганда контроллик қилувчи «мен»ни, ўзлиги озгина сусайса, яъни актёр Отелло руҳидан устунлигини йўқотса, унда юқорида таъкидлаганимиз «афсона»ларга ўхшаш ҳолатлар юзага кела беради. Айтишларича, Отелло (Аброр ака) Дездемона (С. Эшонтўраева)ни бўғиб ўлдириб эпизодини ўйнаганда, сахнада ўйнаётганини — мавжуд бўлиши мумкин бўлган ҳаётни яратётганини унутар ва Сора Эшонтўраевани ҳақиқий Дездемона деб тушунар ва ростакамига бўға бошлар экан. Бу фалокатга, Сора Эшонтўраева (Дездемона)нинг ҳалокатга олиб келиши мумкин деб тушунганлар, гўё сахна ортдан «Аброр ака, сиз сахнада ўйнаяпсиз. Бу Дездемона эмас, Сора она!» деб ўзлигини топишига — реал ҳаётни тушунишига ёрдамлашган эмишлар.

Бу «миш-миш»нинг қизиқ ва асосли томони шундаки, актёр (Аброр ака) ўз қаҳрамони (Отеллоси) руҳидан бирданига чиқиб кета олмаганида, мавжуд бўлиши мумкин бўлган ҳаётни — реал ҳаётдек (маълум дақиқа) тушунишидадир. Тасаввурдаги қаҳрамон, қалбига чуқур сингиш билан ижодий кайфият (илҳом) пайтидаги актёр ҳиссиётининг теранлиги ўртасидаги алёқададир.

Лекин Аброр ака (Отелло) Сора Эшонтўраева (Дездемона)ни ростакамига бўғиб ўлдирмаганлиги факти (гарчи кўполроқ айтётган бўлсак-да), Аброр аканинг юқоридаги «миш-миш»лардан холи эканлигини, у Отелло ролида ўйнар экан, ҳеч вақт контрол қилиб турувчи ўзлигини, «мен»ини йўқотмаганлигини кўрсатади. Демак, у яратган образи (Отелло)дан доимо устун турган.

Шунга ўхшаб, ёзувчи (актёр) қандай ҳолатга тушмасин, ёзгани (ўйнагани) билан бирикиб кетмасин, ўзлигини йўқотмайди. Тўғри ва ақлга мувофиқ фикр-мулоҳаза юргизади. Шунинг учун ҳам юқоридаги каби «афсонавий» ҳолатлар ҳам бадиий ижод психологиясининг умумий қонуниятига бўйсунмайди.

ДУСТЛИКНИ УЛУҒЛАБ

Александр Удалов. «Ватан фарзанди». Роман. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1982.

Кўп миллатли совет Ўзбекистони ва Иттифоқимиз адабиёти хазинаси яна бир мазмундор асар билан бойиди — яқинда Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан Ўзбекистон халқ ёзувчиси Александр Удаловнинг «Ватан фарзанди» («Сын отечества») деган янги романи чоп этилди. Муаллифнинг кўп йиллик ижодий изланишлари маҳсули бўлмиш ушбу асар СССРнинг 60 йиллигига бағишланган.

Александр Удалов ҳаётини, ижодини ўзбек халқи, Ўзбекистон ССР тарихи билан бир умрга боғлади. Зотан унинг ёзувчилик иқтидори саҳий ўзбек тупроғида жамол кўрсатди ва бугунга келиб ўзининг барча қирралари, товланишлари билан намоён бўлдики, бунинг энг ёрқин тимсоли «Ватан фарзанди» романидир.

Александр Удаловнинг «Ватан фарзанди»дай ажойиб самара берган, бугунги кунда яшнаб турган мевали дарахтга қиёс қилгулик ёзувчилик иқтидорини тарбиялаб вояга етказган қудрат—совет воқелиги бўлса, бу иқтидорга озик берган, гуллаб-яшнашини таъминлаган негиз — ўзбек тупроғи, республикамизнинг шонли тарихи, ўзбек ва рус халқлари ўртасидаги узилмас дўстлик ришталаридир. Бўлғуси улкан адиб 1940 йилда чоп этилган «Ўзбекистон тонглари» («Зори Ўзбекистана») альманахига киритилган дастлабки йирик насрий асари — «Марина» қиссасидаёқ рус ва ўзбек халқлари ўртасидаги мустаҳкам дўстликни тараннум этиш билан бир қаторда илк бор ўзбек халқи ҳаётини акс эттиришга киришган бу асаридеёқ ўзбек халқининг турмуш тарзи, маданияти, урф-одатлари, миллий руҳиятини яхши билишини намоиш этган ва бу ҳол танқидчилик томонидан ҳам алоҳида таъкидланган эди. «Марина» қиссаси, — деб ёзган эди таниқли адабиётшунос Г. П. Владимиров, — Удаловнинг кейинги бутун ижодини белгилаб берувчи, унинг ёзувчилик иқтидоридаги энг муҳим хусусиятини намоиш қилувчи асар бўлди». Дарҳақиқат, адибнинг бу асарида то «Ватан фарзанди» романигача бўлган қирқ йилдан кўпроқ ижодий фаолиятини кўз олдимизга келтирсак, унда ўзбек ва рус халқларининг дўстлигини, ўз-

бек халқи ҳаёти ва тарихини атрофлича кўрсатиш етакчи мақсад эканига амин бўламиз. Бу ҳол, айниқса, «Сабр косаси» ва «Муҳаббат мангу» романларида яққол сезилиб туради.

Ёзувчининг «Ватан фарзанди» романи аввалги асарларидан кескин фарқ қилади. Тасвир этилаётган тарихий воқеаларнинг эпик кўламдорлиги, айни пайтда қаҳрамонларнинг ҳаққоний кўрсатилган ўзига хос тақдирлари, китобхоннинг эсида қоларли йигирмадан ортиқ образлар силсиласи билан асар ёзувчи ижодида олға ташланган қадамдир. Романда муаллиф адабиётимизда кам ёритилган бир давр — Ўзбекистонда НЭП (янги иқтисодий сиёсат) даври ва коллективлаштириш-колхозлаштириш йилларига хос тарихий воқеликни ҳаққоний акс эттирар экан, бу мураккаб ва умумий тарихий мавзунини аниқ адабий қаҳрамонлар тақдири, уларнинг такрорланмас характер хусусиятларини бадийий тадқиқ этиш орқали ёритиб беради.

Бошқача қилиб айтганда, асар воқеалари ва образлари бош қаҳрамон — оддий ўзбек йигити Арслон Кучиев атрофига марказлашган, ўн беш ёшлардаги болакай Арслоннинг оғир ва мураккаб тақдири, ўз орзуси йўлидаги интилишлари, онгли шахс, колхоз қурилишининг фаол иштирокчиларидан бири сифатида шаклланиши романининг етакчи йўналишини ташкил этади. Асарнинг илк саҳифалариданоқ ёзувчи бизни қадрдон Толариқ (Талинка) бўйида хаёл суриб ўтирган болакай Арслоннинг ўй-кечинмалари, беғубор маънавий олами, атрофидаги одамлар — ўз отаси, қишлоқ Советининг раиси Ҳафиз Норқўзиев, унинг хотини Орзиҳон Норқўзиева, қишлоқ кутубхонасининг мудираси Анна Ивановна ва қизи Таняларга муносабати билан таништиради. Кўз олдимизда атрофдаги одамларни зийраклик билан кузатаётган, уларни баҳоли қудрат баҳолаётган, ҳиссиёт ва орзуларга бой, таъсирчан, оқ кўнгил, она қишлоғи Еттисой, қадрдон Толариқ, барча яхши одамлар ва ҳаётга ошуфталик билан боқувчи бир ўспирин гавдаланади.

Арслон Кучиев — оддий бир камбағал деҳқоннинг ўғли. Унинг отаси Бургут — бахтсиз, алданган одам. У қачонлардир тасодифан босмачилар гуруҳига қўшилиб қолган-у, бир қўлидан ажралгач, ўз қишлоғига қайтиб келган, ер-сувлич бўлган. Аммо одамларга қўшила олмаган, янги ҳаётнинг бутун шарофатини тушуниб эт-

ўз характеро хусусиятлари билан хотира-мизда ўчмас из қолдирувчи йигирмалаб образлар, уларнинг жонли лавҳаларда гоят таъсирли чизилган ҳаёти, орзу-интилиши, хатти-ҳаракатлари — асар муаллифининг романнавислик маҳорати сирларини пухта эгаллаган санъаткор адиб эканлигидан далолат беради.

«Ватан фарзанди» романининг баъзи бир жиҳатлари юзасидан баҳслашиш, эҳтимол, мумкиндир. Лекин, назаримизда, гоъвий-бадий жиҳатдан баркамол, ҳозирги романчилик ютуқлари даражасида яратилган бу асарнинг муваффақиятларини таъмин этган икки омилни алоҳида таъкидлашни истардик. Энг аввало шунга айтиш керакки, ёзувчи ушбу романида ҳам худди аввалги асарларидаги каби ўзи бевосита гувоҳ бўлган, бошидан кечирган, кўрган-билган воқеа ва одамларнигина қаламга олади. Александр Удаловнинг таржимаи ҳоли билан бир қадар таниш бўлган киши асарда муаллиф ўзи болалик пайтларида яшаган қишлоқларни, бир пайтлар ўзи меҳнат қилган шоли тозалаш заводини, ўзи бевосита таниган билган одамларни самимий меҳр-иштиёқ билан тасвир этганини сезмаслиги мумкин эмас. Зеро ёзувчилик бобидаги муваффақиятнинг энг дастлабки гарови — носирнинг ўзи бевосита бошидан кечирган, кўрган-билган, гувоҳ бўлган воқеаларни тасвирлаш эканлиги барчага маълум бир ҳақиқатдир.

«Ватан» фарзанди романининг муваффақиятини таъмин этган яна бир муҳим омил муаллифнинг асарда тасвирланаётган тарихий давр, айниқса ўзбек халқининг миллий психологияси, урф-одатлари, турмуш тарзи ва тил хусусиятларини атрофлича ургангани, чуқур билишидир. Бу хусусият романининг бутун мундарижасида, ёзувчининг даврга хос характерли манзара ва лавҳаларни топа олишида ва Арслон Кучиев, Бургут, Мулла Мирвалихўжа, Ҳафиз Норқўзиев каби қаҳрамонларнинг фикр-ўйлари, хатти-ҳаракатлари,

гап-сўзларида яққол сезилиб туради. Роман билан танишар экан, рус ва бошқа миллатга мансуб китобхон ўзбек халқи турмушига доир кўплаб тафсилотларни ҳам билиб олади: романда кийим-кечаклар, уй қурилиши, томорқа ва боғ-роғнинг тузилиши, дастурхон, унинг устига қўйилган чойнак-пиёла, ноз-неъматлар ҳаққоний, батафсил баён қилинган.

Асардаги табиат тасвирини айтмайсизми? Александр Удалов романида Ўзбекистоннинг бой табиати шунчалик жонли ва ёрқин бўёқларда чизилганки, ўзининг гоҳ мевалари фарқ пишган боққа кириб қолгандай, гоҳ ажриқзор сайхонликларда кезиб юргандай, гоҳ қаҳрамонга қўшилиб дарё оқимиға қарши қулочкаш-лаб сузаётгандай сезасан киши. Айни пайтда манзара тасвири ҳар доим асарда қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари ва фикр-ўйлари билан ёнма-ён келади, уларни тўлароқ ёритувчи бир фон бўлиб хизмат қилади.

«Ватан» фарзанди романининг фазилатлари ҳақида кўп гапириш мумкин. Бунинг учун асарда етарли асос ҳам бор. Лекин романинг энг муҳим, етакчи, асосий фазилати, юқорида айтилганидай, ўзбек ва рус халқлари ўртасидаги дўстлик илдизлари ҳаётий ёритилган тақдирлар ва лавҳаларда очиб берилгани, ҳаётбахш интернационалистик пафосидадир.

Яқинда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети СССР ташкил этилганлигининг 60 йиллигига бағишланган энг яхши адабиёт ва санъат асарлари республика конкурсининг якунларини маълум қилди. Унда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Александр Удаловнинг «Ватан фарзанди» романи бадий адабиёт соҳасидаги иккинчи мукофотга сазовор бўлганлиги таъкидланадики, бу, бизнингча, асарга берилган энг юксак, одилона, шарафли ва муносиб баҳоидир.

Рубен САФАРОВ,
тарих фанлари доктори

СЎНМАС ЮЛДУЗЛАР НУРИ

**Асил Рашидов. Сўнмас юлдузлар.
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, Тошкент —
1981.**

Адабиётимизнинг шундай сўнмас юлдузлари борки, уларни қанчалик юқори кўтарсак, шунчалик узоқ-узоқларни ёритади, қанчалик синчиклаб назардан ўтказсак, дилларни шунчалик равшан қилади. Ҳамза номли республика Давлат мукофоти лауреати, адабиётшунос олим Асил Рашидовнинг «Сўнмас юлдузлар» китобининг мазмуни икки муҳим йўналишдан иборатдир. Биринчидан, китобда ўзбек совет адабиётининг шаклланиши ҳамда ривожига юксак ўрин тутган Садриддин Айний ва Ҳамид Олимжоннинг муҳим ижодий хусусиятлари, иккинчидан, Советлар мамлакатида ажойиб бир йўсинда таркиб топган янги

ҳодиса — адабий қардошлик асосида Леся Украинка ва Чингиз Айтматов ижоди тадқиқ этилади.

Тадқиқотчи Садриддин Айнийнинг социализм ғояларининг тарғиботчисидан бу ғояларни реалистик образлар замирида ифодаловчи санъаткор даражасига, илғор маърифатпарварликдан таниқли совет ёзувчиси даражасига кўтарилишидаги дастлабки босқичларини ишонarli кўрсатиб беради. Маълумки, 20-йилларда инқилоб, шўро, ишчи, кураш тушунчаларини ўз онгига сингдира олган киши илғор саналар, бу ғояни бадий талқин этиш эса, адабиётда чинакам кашфиёт эди. Тадқиқотчи Садриддин Айнийнинг инқилобий шеъриятига хос асосий хусусиятларни ҳаққоний баҳолайди.

Китобда Садриддин Айний реалистик қиссанавис сифатида талқин қилинади. «Бухоро жаллодлари», «Одина», «Қулбобо

ёки икки овоз», «Судхўрнинг ўлими» ҳақидаги боблар таҳлилининг чуқурлиги, янги илмий мулоҳазалари билан диққатга сазовор. Муаллиф бу қиссаларни илмий, қиёсий ўрганиш асосида Айний истъодининг икки қанотини кўрсатади. «Бухоро жаллодлари» Шарқ классик қиссанавислиги, фольклор аъёналари, айниқса, Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик ғоялари таъсирида ва адибнинг умр тажрибалари асосида ёзилган. «Одина» қиссасида эса, у Шарқ бадий аъёналарини рус реалистик прозаси хусусиятлари билан боғлашга муваффақ бўлган. «Бухоро жаллодлари»да бош қаҳрамон йўқ, унда нима воқеа бўлганлигини, ҳодисани кўрсатиш, саргузаштларни ифодалаш асосий ўрин тутаяди. «Одина»нинг Урта Осиё адабиётлари тараққиётидаги муҳим янгилиги шундаки, қиссада меҳнаткаш халқ, вакили ижобий қаҳрамон қилиб белгиланади. Асарда қаҳрамонни кўрсатиш, воқеа ва ҳодисаларга унинг кўзи ва тушунчаси билан разм солиш, ниҳоят, характерни очиш усуллари устун даражада инъикос этган. Тадқиқотчи қиссада меҳнат мавзуси, завод ишчилари ҳаёти манзараларини таҳлил этиш асосида ёзувчи услуби, бинобарин, бош қаҳрамон — Одина образининг халқчиллик моҳиятини ёрқин очади. Қисса услубида сармоядорларни, зolimларни характерлашда горькийча публицистик фoш этиш воситаларидан фойдаланилганлиги диққатга сазовордир. Заводнинг ишчиларни ютиб юбораётган аждаҳога, руҳонийларнинг ҳаромхўр қузғунларга ўхшатилиши ва бошқа шу каби публицистик образлар Маским Горькийнинг «Сариқ иблис шаҳри» публицистик асари руҳига айни ҳамохангидир. Адиб турли миллат ишчиларининг қардошлиги ғоясини образли публицистик талқин этиш билан бирга, уни образлар замирига сингдиришга ҳам муваффақ бўлган. Қиссадаги Иван Урта Осиё адабиётлари прозасида акс эттирилган рус кишисининг дастлабки образидир.

«Одина» ҳақидаги бобда тадқиқотчининг адабий таҳлил маҳорати намоён бўлган. Иттифоқ ҳамда қардош адабиётчиларнинг фикрлари билан мунозара, баҳс тадқиқотнинг илмий қувватини оширган. Буюк сўз санъаткорларининг Айний қиссалари, айниқса, «Судхўрнинг ўлими» ҳақидаги юксак баҳолари билан тадқиқотчининг таҳлил ва хулосалари бир-бирини тўлдириб, ўзаро далиллаб, ёзувчи истъодининг тадрижий тақомилини ишонарли кўрсатишга имкон берган. «Судхўрнинг ўлими» Айнийнинг реалистик қиссанавислик маҳорати ёрқин акс этган, ўзбек ва тожик адабиётининг шуҳратини халқаро миқёсда намоёйиш қилган асардир. «Садриддин Айний» деб ёзади машҳур француз адиби Луи Арагон, — ўзининг ўлмас асари «Судхўрнинг ўлими» билан ҳам жаҳон адабиётининг буюк намояндалари — Бальзак, Шекспир, Гёте қаторида тура олади».

Хуллас, Айний — адабиёт оламига ўз янги воқелигини олиб кирган сўз санъаткори, у бадий адабиёт харитасида батамом янги олам бунёд этди. Маълумки, жаҳон адабиётида азалдан аён сюжет схемаларини қисман ўзгарттиришлар билан қайта такрорлаган жуда кўп асарлар мав-

жуд. Айний ўзига хос сюжет кўринишларини яратган санъаткордир. Унинг асарларидаги янги воқеалар тизмаси, янги қаҳрамонлар гуруҳи қалбимизни забт этади. Муаллиф Садриддин Айний асарлари таҳлилида худди ана шу «забт этувчи куч»ни — адиб маҳоратини кўрсатишга эришган.

Адабиётшуноснинг адабий таҳлил маҳорати замонамизнинг забардаст адиби Чингиз Айтматов асарлари мисолида янада чуқурлашади. Бунинг сабаби шундаки, Асли Рашидов Айтматов асарларига унинг зукко таржимони сифатидаги тажрибалари асосида ёндашади. Бу ҳол ёзувчи ижоди ва адабий маҳоратининг ўзига хос қирраларини илмий кашф этишга ёрдам берган.

Чингиз Айтматов ҳақида кўплаб мақола ва тақризлар, йирик тадқиқотлар мавжуд. Тадқиқотчи бу илмий-танқидий адабиётларнинг билимдони сифатида адиб ижодига ўз адабий диди, тафаккури, ўз таҳлили билан ёндашади.

Мазкур тадқиқотда таҳлил асарнинг мазмуни билан уйғун равишда давом этади. Муаллиф қиёсий таҳлил услубидан фойдаланиб, Чингиз Айтматовнинг адабий маҳорати сирларини очишга муваффақ бўлган.

Атоқли француз адиби Луи Арагон «жаҳонда энг гўзал севги қиссаси» деб атаган. «Жамила»нинг бош қаҳрамони фавқуллодда ҳодиса бўлган образлардан. Хунук ҳаёт кечиришда инсоннинг ўзи айбдордир. Шахс ўз ҳаётини гўзаллаштириш учун кураши билан ҳақиқий инсонийликка эришади. Жамила образидаги адиб концепциясини шундай ифодалаш мумкин. Бу ажойиб қирғиз аелининг ҳаётга қарashi, севгиси, орау-умидларигина гўзал бўлиб қолмай, буларни амалга оширишдаги дадил хатти-ҳаракатлари ҳам гўзалдир. Жамила эскирган қирғиз урф-одатларини рад этиб, ўз бахтини ўзи яратишга киришади.

Жамилада маънавий-руҳий уйғониш юз берган ва бу ҳол унинг ҳаётида фавқуллодда ўзгартиш вужудга келтирган бўлса, «Ўзма-юз» қиссаси қаҳрамони — рўзгорпарвар аёл Саидада ижтимоий онг уйғониши рўй беради. Саида қочқин эрининг хатти-ҳаракати элга, Ватанга, бинобарин инсонийликка зид ҳодиса эканини англаб, қаттиқ саросимага тушади. «Жамила» билан «Сарвқомат дилбарим» қиссаларининг қиёсий таҳлилидан биз севги, оилавий бахт ўзаро маънавий уйғунликдангина иборат бўлиб қолмай, ижтимоий ҳаётда ҳалоллик, олижаноб инсонийлик ҳамдир, деган муҳим фикрни англаймиз. Ҳақиқий севги — шеърдай бир латиф гўзаллик олаמידирки, унга хиёл бегона иллат аралашса, барбод бўлади. Қисса ана шу ҳақиқатни тасдиқлайди.

Чингиз Айтматовнинг қаҳрамонларидаги сиёсий, маънавий-психологик уйғониш жараёнини ишонтирарли акс эттириш маҳоратида рус классик прозаси аъёналари, биринчи навбатда Лев Толстой маҳоратининг ижодий таъсирини сезамиз. Адибнинг долзарб, даврий муаммоларга алоқадор муҳим ҳаётий ҳақиқатнинг юксак бадий тимсоли бўлган қаҳрамонлари, аввало, ўзига хос рамзий фалсафий тағ-замини

билан китобхонларга чуқур таъсир этади. Тадқиқотчилар бундай хусусиятни ёзувчи ижодида романтик услубнинг социалистик реализм билан табиий бирикуви, деб баҳоламоқдалар. Романтик-символистик услубда ёзилган «Сомон йўли» кассиси бош қаҳрамони Тўлғоний образида мужассамлашган ижтимоий-фалсафий мазмун тадқиқотда батафсил очиб берилган. Тўлғоний ҳаётга гўзаллик бағишловчи инсон. Бу жиҳатдан у одамзодга ризқ-рўз берувчи она Ер билан қондош, жондош. Инсон ҳаётининг икки таянчи — Она ва Ер биргаликда гўзалликни ҳимоя қилиб, урушга, ўлимга қарши курашадилар, одамларни тинч-тотув яшаб, Ерни, онани эъзозлашга даъват этадилар. «Сўнмас юлдузлар» китобида, «Оқ кема», «Соҳил бўйлаб чопатган олапар» асарларидаги раъсий-фалсафий мазмуннинг тобора чуқурлашиб боргани изчил таҳлил асосида кўрсатилади. «Оқ кема»да ёвузлик ва гўзаллик, бузғунчилик ва яратувчилик, бахиллик ва эзгулик ўртасидаги аёвсиз кураш тасвирланган. Буни ёзувчи Мўмин бува, Бола, Қулибек ҳамда Уроқкул каби шахслар тимсолида мужассамлаштиради.

Хуллас, инсонпарварлик Чингиз Айтматов ижодидаги бош ғоявий йўналишидир. Адиб инсонпарварликка зид, одамзод ҳаётига путур етказувчи ҳар қандай манфий ҳодисага қарши аёвсиз кураш олиб боради. Бюрократизм ёзувчи асарларида изчил ва чуқур фош этилган ижтимоий иллатдир. Бу иллат одамларнинг истеъдоди, эътиқоди, орзу-умидларини барбод этиб қолмасдан, балки кишининг ўзини ҳам жисмонан ҳалок этади. «Алвидо, Гулсарин», «Оқ кема». «Асрга татиғулик бир кун» асарлари бу фикрнинг бадиий исботидир. Адибнинг «Асрга татиғулик бир кун» романида бу мавзу янада чуқурлаштирилди, янги жиҳатлари очилди. Абутолиб Қуттибоев ва Зарифа оиласи бошига тушган фожиа шахсга сиғинишнинг инсон тақдиридаги ҳалокатли изларини яққол гавдалантиради.

Чингиз Айтматов асарларида табиат ва ҳайвонот тасвири инсоннинг руҳий олами очиш, унинг табиатга муносабатини кўрсатишда реалистик восита бўлиб қолмасдан, асардаги раъсий-фалсафий мазмунни поэтик чуқурлаштиришда ҳам муҳим роль ўйнайди. Тадқиқотчи адиб услубидаги бу хусусиятга ҳам теран разм солади.

Чингиз Айтматов халқаро миқёсда танилган адиб. Фахриддин Рашидов ёзувчи ҳақида Иттифоқимизда ва чет элларда олиб борилаётган илмий тадқиқотлар хусусида, унинг ижоди Максим Горький, Александр Фадеев, Леонид Леонов, Константин Федин асарлари сингари Бутуниттифоқ совет адабиётининг ривожланишига баракали таъсир кўрсатаётгани тўғрисида қимматли маълумотлар келтиради. Адиб ижодининг ўзбек совет адабиётига таъсири алоҳида тадқиқ қилинганда, бизнингча, айни муддао бўлур эди.

Китобнинг Леся Украинка (1871—1913) ижодига бағишланган қисми айниқса қизиқарли ёзилган. Бу аjoyиб адиба қиё-

фасида истеъдод, ҳаётга муҳаббат, ирода кучи бир бутун ҳолда намоён бўлган. Оғир касаллик, қамоқ, полиция назорати — заиф бир қизчага ҳужум қилган «иллатлар» унинг метин иродасини бука олмайди. Ҳаётга муҳаббат, воқеликка теран муносабат, руҳи, халққа, Ватанга фойда келтириш туйғуси Лесяга енгилмас куч-қудрат бағишлайди. Истикболга қатъий ишонч ва интилиш, матонат, ёрқин оптимизм Леся Украинка ижодининг асосий йўналишини белгилайди. Муаллиф адабий, социологик таҳлил асосида адиба ижодига хос ғоявий-поэтик хусусиятларни мухтасар тарзда изчил очади. Бу хусусиятлар, аввало, Ватанга муҳаббат мотивларида кўринади. Сургундаги холасига бағишланган дастлабки шеърларидан бошланган бу самимий туйғу унинг ижодида тобора поэтик сайқал топиб, чуқурлашиб борди. Ватанга муҳаббат — унинг истикболи учун фидокорона кураш демакдир. Шоира ижоди фаол гражданлик руҳи билан суғорилган. Халқни уйғонишга даъват қилиш — Пушкиндан Горькийгача давом этган, бутун илғор рус адабиёти мазмунидан ўтган, қардош адабиётларга ҳам келиб етган бу гражданлик руҳи Леся Украинка ижодини халққа яқинлаштирган хусусиятдир. Шоира ўз куйларини «жасур дўстлар қўлида душманга қарши шамшир, курашчига ёр бўлинг» деб ҳаётга йўллайди.

Леся Украинка ижодининг қудратли манбаларидан бири халқ озаки ижоди экани, шоирада фольклор мотивларини пушкинона қайта ифодалаш истеъдоди ёрқин намоён бўлганлиги тадқиқотда яхши очиб берилган. Леся Украинканинг тарихий дostonлари, шунингдек, шеърӣ драматургиясига бағишланган боблар адиба ижодига чуқур самимият ва зукко билмдонлик билан ёзилган. Тадқиқотчининг Леся Украинка асарларининг ўзбек тилига таржимасини уюштиришда ташаббускор бўлганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Уйғун, Зулфия, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов таржималаридан таҳлилда келтирилган парчалар адибанинг юксак истеъдоди ҳамда таржимонларнинг маҳоратидан далолат берувчи ёрқин шеърӣ лавҳалардир. Хуллас, Леся Украинка ҳақидаги тадқиқот ўзбек адабиётшунослигида янгиликдир.

Юксак ватанпарварлик, оташин жангпарварлик, самимий гражданлик туйғулари билан Леся Украинка шеърӣга ҳам оҳанг бўлган Ҳамид Олимжон ижоди асосан поэтик ғоявийлик нуқтаи назардан текширилган. Муаллиф «Ҳамид Олимжон — бахт куйчиси» деган концепцияни тараққий эттириб, шоирни озод Ватан, халқ, айниқса эркин меҳнат куйчиси сифатида талқин этади.

«Сўнмас юлдузлар» китоби биринчи навбатда олий мактаб студентлари, адабиёт мухлислари, шунингдек, кенг китобхонларга мўлжалланган, муносиб илмий савияда ёзилган тадқиқотдир.

Очил ТОҒАЕВ,
филология фанлари доктори



Мухтор Худойқулов

Насрий масаллар

СОАТ ВА МИНУТ

— Одамларга ҳайронман,— деди Минут мили,— жонингни жабборга бериб ишлайсан-у, лекин ҳеч кимнинг сен билан иши йўқ, фақат соатни сўрашади.

— Унуминг йўқ-да, ука, сенинг бир айланганинг-у, менинг бир сакраганим,— деди Соат мили.

МАЖБУРИЙ «КИТОБХОН»



— Менинг китобимни ҳеч ким ўқимас эмиш. Бекор гап. Уни битта қўймай синчиклаб ўқиб чиққан одамни биламан.

— Ким экан у?

— Ҳарф терувчи.

КАТТА ЙЎЛ ВА СУҚМОҚ

— Қаёққа кетаяпсан, ўзбошимчалик қилмасдан менга кўшила қолсанг-чи!— дебди Катта йўл ўзидан узоқлашиб бораётган Сўқмоққа.

— Йўқ, менинг йўлим бошқа,— дебди-ю, Сўқмоқ бурилиб кетибди. Бориб-бориб аллақайси тўқайда изи қурибди.

ЧАЁН ВА ИҶВОГАР

Иши одамларга ниш уриш бўлган Сариқ чаён бир кунни қавагига аранг ўрмалаб қайтди-да, ўзини таппа ташлади.

— Сенга нима бўлди?— деб сўради ундан жуфти.

— Э, асти сўрама,— деди инқиллаб Чаён.— Одам қуриб кетгандай келиб-келиб ижвогарни чақибман. Заҳри меникидан ўткирлик қилди, ўлаёздим...

СЕЛИТРАПАРАСТЛАР

Йилига иккита романи қаппайтириб ташлайдиган бир ёзувчи бозорга қовун олгани тушди. Қараса, гирдиғумдай келадиган қовунларнинг бари бемаза. Ёзувчи қовунфуруш деҳқондан гина қила кетди:

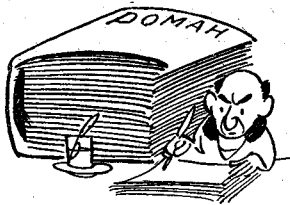
— Қовунларингизни роса селитра билан семиртирибсиз-да, а, бобой?

— Деҳқон ҳам ёзувчини таниб қолган экан, бўш келмади:

— Ўзларининг деҳқончиликлари ҳам бизникидан қолишмайди-ку, домлажон...

БОШБАРМОҚ НИМА ДЕЙДИ!

— Бошлиқликка-бошлиқман-у, лекин қўл остимдагиларнинг кўпчилиги мендан баландроқ... Буни билдириб қўймаслик учун ўзимни сал четга олиб юраман...



КЎРСАТКИЧ БАРМОҚ

— Бошлиққа энг яқини ўзимман. Кўп масалаларда у мен билан апоқ-чапоқ. Шунинг учун ҳам мен бир нарса десам, бошқалар эгилиб туришади.

УРТА БАРМОҚ

— Урта бармоқмиз. Маълумот ҳам ўртача. Хўжайиннинг хўжалик ишлари бўйича ўринбосари бўламиз. Ошнинг энг сергўшти, серёғ жойи бизники. Икки томонимда икки ёрдамчи, (шу жумладан хўжайин ҳам) лаббай деб тургандан кейин, биз керилмай ким керилсин?

НОМСИЗ БАРМОҚ

— Ҳамма қатори ётаман, тураман, қимирлайман, лекин сира номим чиқмайди-да... Бошқаларни бўлса мақташгани-мақташган...

— Ўзингизча бирор иш қил оласизми?
— Қайдам...

ЖИМЖИЛОҚ

— Уришганда ҳаммаси уришади, лекин аканг қарағай яраштиради...

— Яшавор, жимжилоқ полвон!

КАФТ НИМА ДЕЙДИ!

— Пиёланинг тагидек қичкинаман, лекин одамлар менга дунёни сифдирмоқчи бўлишади-я...

ҲАДИКЧИ

— Қаранг дарёнинг тўлиб оқишини. Шу сувдан бир ҳовуч ичай...

— Йўқ, шошманг, сўраш керак, рухсат керак, тагин би-
рор гап тегиб қолмасин. Эҳтиёт яхши-да...



УЧИРҒИЧ НИМА ДЕЙДИ!

— Учиришга ўчираман-а, лекин аслидагидай қила олмайман, бари бир изи қолади. Яхшиси — ҳатога йўл қўйманглар...

ДЕҲҚОН БИЛАН МУХБИР

Бир чаламулла мухбир далага келиб бир деҳқонга мурожаат қилди:

— Ҳорманг, азамат дала шунқори!
— Бор бўлинг, қуруқ гапнинг обқочари!— деб жавоб қилди Деҳқон ҳам ўз навбатида.

АГАР-МАГАР

— Агар,— деб чайналди Агар.
— Магар,— деб мижғовланди Магар.
— Кошки,— деб қўйди улардан бўлган бола.
Хулоса, Мантик, Мазмун бу ерда кўринишмади.



ПАРОДИЯЛАР

БАҲОР ХОЛБЕКОВАга

«Мағрур эдим,
Мағрур эдинг сен,
Юравердик кўнгилни доғлаб,
Мағрурликни маҳкам тутдиг-у,
Муҳаббатдан кетдик йироқлаб...»

«Мағрур эдик» шеърдан.
Ҳамроқул РИЗОга

«Сўз айтишга бермаганди йўл,
Ғурур отли эгилмас чинор.
Келганда ҳам юртга янги йил,
Қутламасдик бир-бирни зинҳор».

«Қўшни яшар эдик» шеърдан.

* * *

Мағрур эдик тўртовимиз ҳам,
Феъл экан-да, маҳкам ушладик.
Ғурур қурғур жиловлаб олди,
Узангидан асло тушмадик.
Висол юзин ўгирган экан,
Уйлаб кўрсак ётиб чалқанча.
Муҳаббатдан йироқлаб кетдик,
Биз тўрсайиб, сиз ғўдайганча.
Ҳатто мағрур қамиш оқибат
Бўйра бўлиб ерга тўшалган.
Бизлар қамиш эмаслигимиз
Аён бўлиб қолди ўшал дам.
Хуллас, ғурур остонасидан
Утолмадик, олганди боғлаб.
Сизлар икков топишиб кетиб,
Биз қаламни қолдик қучоқлаб.
Мағрур эдик,
Ҳамон мағрур Сиз...

* * *

Мақсуда ЭГАМБЕРДИЕВАга.

«Бўлмасайди муаммолар,
Чигалликлар ва сирлар.
Бўлмас эди бевафолар,
Туғилмасди шоирлар».
«Ҳаёт, умрим фармонингда» шеърдан.

* * *

Шоира, ҳақ, чигалликлар,
Муаммолар бўлмаса,
Зотан ҳаёт ҳаёт эмас,
Тасодифга тўлмаса.
Келинларга ёқмас сира
Қайнонанинг койиши.
Овсинларнинг бир-бирига
Азал йўқдир ройиши.
Каламушлар экмай-тикмай,
Дон-дунларни таширлар.
Ҳамиша ҳам ўриш-арқоқ
Чигалликлар ва сирлар.
Онажоним мени гоҳо
Эркалатиб койирлар:
— Калаванинг учин топсак,
Қайдан келар шоирлар?

Уш.

Мадааний ҳаёт

* * *

Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг очиқ партия йиғилиши бўлиб ўтди. Унда партия, давлат ва меҳнат интизомини бундан кейин янада мустаҳкамлашда, ғоявий-баддий жиҳатдан етуқ асарлар яратишда республиканинг барча ижодкорлари, коммунистлари олдида турган вазифалар муҳокама этилди.

Йиғилишда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов доклад қилди. Доклад юзасидан бўлган музокараларда «Муштум» журналининг бош редактори Иброҳим Раҳим, «Гулистон» журналининг бош редактори Мирмуҳсин, «Звезда Востока» журналининг бош редактори А. Удалов, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг бош редактори Одил Ёқубов, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг директори Матёқуб Қўшжонов, «Ёшлик» журналининг бош редактори Эркин Воҳидов ва бошқа ижодкорлар сўзга чиқдилар.

Мажлисида кўрилган масала юзасидан тегишли қарор қабул қилинди.

* * *

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениеси секретариатининг навбатдаги йиғилиши бўлди. Йиғилишда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг «Театр санъатининг аҳволи ва уни янада ривожлантириш ҳамда республика меҳнаткашларини коммунистик руҳда тарбиялашда унинг ролини ошириш тадбирлари тўғрисида»ги қарори, ўзбек адиблари олдида турган муҳим вазифалар муҳокама этилди.

Йиғилишни Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов кириш сўзи билан очди.

Секретариат мажлисида Ўзбекистон ССР маданият министрининг ўринбосари Улмас Умарбеков ахбороти тингланди. Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театрининг директори, Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Туроб Тўла, олим ва драматург Иззат Султонов, Ўзбекистон ССР халқ ёзувчилари Иброҳим Раҳим, Ҳамид Ғулом, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби Зиннат Фатхуллин, профессор Георгий Владимиров ва бошқалар юқоридagi масалалар юзасидан сўзладилар.

Мажлисида Ҳамидулла Акбаров, Яйра Саъдуллаева, Шомурод Сиддиқов, Рустам Алиев, Муҳсин Қодиров ва Ҳамид Жалолов ўртоқлар СССР Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилиндилар.

Кўрилган масалалар юзасидан тегишли қарор қабул қилинди.

Секретариат йиғилишида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Маданият бўлимининг сектор мудири Барот Бойқобилов қатнашди.

* * *

Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи кенгашларининг йиллик ҳисобот мажлислари бўлиб ўтди.

Шеърят кенгаши йиғилишини Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси, кенгаш раиси Мирмуҳсин кириш сўзи билан очди.

Гулчеҳра Жўраева ва адабиётшунос олим Наим Каримовлар «1982 йил шеърятти» мавзуида доклад қилдилар.

Музокараларда Ўзбекистон ССР халқ шоири Шукрулло, Жуманиёз Жабборов, Эркин Воҳидов, Ҳусниддин Шарипов, Сайёр ва Усмон Азимовлар қатнашдилар.

* * *

Проза кенгашининг йиғилишида ёзувчи Тоҳир Малик ва адабиётшунос, филология фанлари кандидати Ортиқ Абдуллаевлар «1982 йил прозаси» мавзуида доклад қилдилар. Докладлар юзасидан бўлган музокараларда Ўзбекистон ССР халқ ёзувчилари Ҳамид Ғулом, Саид Аҳмад ва Шукрулло, филология фанлари докторлари Салоҳиддин Мамажонов, Очил Тоғаев, Умарали Норматов, Собир Мирвалиев, Норбой Худойбергенов, ёзувчилар Нурали Қобул ва Эркин Аъзамовлар сўзга чиқдилар.

Йиғилишни Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг лауреати, проза кенгашининг раиси Одил Ёқубов олиб борди.

Кенгаш мажлисида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети маданият бўлимининг сектор мудири Барот Бойқобилов ўртоқлар иштирок этдилар.

* * *

Адабий танқид ва адабиётшунослик кенгаши йиғилишини Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Саъдулла Кароматов олиб борди.

Филология фанлари докторлари Салоҳиддин Мамажонов, Норбой Худойбергеновлар «1982 йил адабий танқидчилиги ва адабиётшунослиги» мавзуида нутқ сўзладилар.

Докладлар юзасидан музокараларда филология фанлари докторлари Умарали Норматов, Бердиали Имомов, Абдуқодир Хайитметов, филология фанлари кандидатлари Иброҳим Ғафуров, Ботир Норбоев, Ортиқ Абдуллаевлар ҳамда Солиҳ Қосимов ва Кибриё Қаҳҳоровалар қатнашдилар.

Йиғилишда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети маданият бўлимининг инструктори Пирмат Шермуҳамедов иштирок этди.

* * *

Кўшиқ кенгаши йиғилишини Ўзбекистон халқ ёзувчиси, кенгаш раиси Туроб Тўла кириш сўзи билан очди. Кенгаш раисининг ўринбосари Уткир Рашид йиғилишда «1982 йил кўшиқлари» мавзуида доклад қилди.

Доклад юзасидан бўлган мунозарада Ўзбекистон ССР халқ артисти, бастакор Ғанижон Тошматов, шоир Пўлат Мўмин, Ўзбекистон ССР Давлат филармониясининг бадий раҳбари Ғани Тўлаганов, Ўзбекистон ССР халқ артисти Ботир Зокиров, шунингдек Дилором Сайдаминова, Энмарк Солиҳов, Михли Сафаров, Барот Исроил каби ўртоқлар сўзга чиқдилар.

* * *

Рус адабиёти кенгаши йиғилишини республика Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Борис Пармузин очди. Ёзувчи Зоя Туманова ўтган йили республикамизда рус тилида чоп этилган бадий асарлар ҳақида, А. Ершов ва С. Бринских ўртоқлар эса, рус ёзувчиларининг очерк, публицистик жанрларда яратилган ва болаларга бағишланган асарлари ҳақида докладлар қилдилар.

Музокараларда В. Александров, Б. Тихомолов, М. Расулий, Л. Кабиров, С. Кулиш ва Э. Маципуло каби ёзувчилар қатнашиб, юқоридаги масала юзасидан фикр ва мулоҳазаларини йиғилганлар билан ўртоқлашдилар.

* * *

Сатира ва юмор кенгашининг йиғилишида Ҳамза номиндаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг лауреати, мазкур кенгаш раиси Саид Аҳмад доклад қилди. Доклад юзасидан музокараларда Н. Аминов, С. Сиёев, Э. Раимов, О. Хусанов, М. Бобоев каби ёзувчилар сўзлаб, ўтган йилда ҳамкасблари қўлга киритган ютуқлар ва мавжуд камчиликлар ҳақида фикрлашдилар.

* * *

Уйғур адабиёти кенгашининг йиллик ҳисобот йиғилишида ёзувчи ва шоирлардан Р. Қодирий, С. Сатишев, Т. Неъматов, Я. Тоиров, А. Шер, М. Мирзаевлар республикамиз матбуот органлари ва нашриётларида чоп қилинган уйғур тилидаги асарлар юзасидан сўз юритдилар.

* * *

Адабий мерос ва маросимлар кенгаши йиғилишида кенгаш раиси Туроб Тўла «1982 йилда қилинган амалий-ижодий ишлар» ҳақида ахборот берди. Черкез Али, Бегали Қосимов, Жонрид Абдуллахонов, Ваҳоб Рўзиматов, Мумтоз Муҳаммад, Носир Фозиллов каби ижодкорлар, поликларника бош врачлари С. Х. Халифаев музокараларда қатнашдилар.

Йиғилишни Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Уктам Усмонов олиб борди.

* * *

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Х. Сулаймонов номидagi Қўлёзмалар институти илмий кенгашининг улўф ўзбек шоири ва олими Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг 500 йиллигига ҳамда бадий меросини ўрганишга бағишланган кенгайтирилган мажлиси бўлиб ўтди.

Кенгаши Қўлёзмалар институтининг директори, кенгаш раиси Азиз Қажомов очиб, «Бобирнинг ижодий мероси ва унинг ўзбек маданияти тарихидаги ўрни» мавзуида маъруза қилди.

Қўлёзмалар институти бўлим мудирлари, филология фанлари кандидати Ф. Сулаймонова, Шарқшунослик институти бўлим мудирлари, тарих фанлари доктори С. Азимжонова, филология фанлари кандидатлари Б. Ҳасанов, С. Ҳасанов, М. Ҳакимов, С. Зуфаров, илмий ходим С. Шукруллаева бобиршуносликнинг муҳим муаммолари хусусида фикр юритдилар. Йиғилишда, шунингдек, профессор Б. Валихўжаев, Ш. Шарипов, Э. Аҳмадхўжаевлар «Аруз рисоласи» билан боғлиқ масалалар ҳақида фикрлашиб олдилар.

* * *

Ўзбекистон Рассрмлар союзининг кўргазмалар залида Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари тасвирий санъати усталари асарларининг кўргазмаси бўлиб ўтди. Кўргазмада 400 дан ортиқ асар намойиш этилди. Беш республика ижодкорлари асарларидан намуналар Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари тараққиётининг 60 йиллик йўлини ёрқин акс эттирди.

* * *

Атоқли ўзбек совет шоири, Ленин мукофоти лауреати, академик Ғафур Ғуллом туғилган куннинг 80 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон Компартияси Тошкент шаҳар комитети ва халқ депутатлари Тошкент шаҳар ижроия комитети Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи, Чилонзор район партия комитети ва район Совети ижроия комитетининг тавсиясини инобатга олиб, Тошкент шаҳрида Ғафур Ғуллом номида майдон барпо этишга қарор қилди. Майдон шоирнинг уй музейи ва Муқимий номидаги музикали театр орасида очилади. Қарорда айтилишича, Ғафур Ғуллом номидаги майдон шу йилнинг май ойига қадар барпо этилади.

Таниқли ўзбек бастакори Улугбек Мусавнинг атоқли ўзбек ёзувчиси Шароф Рашидовнинг «Икки дил достони» асари асосида яратган балети яқинда Куйбишев Давлат академик опера ва балет театри сахнасида намоиш қилинди. Балет томошабинлар томонидан қизғин кутиб олинди.

* * *

Москвадаги «Советский писатель» нашриёти ёзувчи Нурали Қобулнинг «Небо твоего детства» китобини нашрдан чиқарди. Китобга унинг «Ойқор», «Салом, тоғлар», «Янги қор ёққан кун», «Тубсиз осмон» қиссалари ва бир қанча ҳикоялари киритилган. Қиссаларни Л. Самойлов, Л. Рубина, А. Отақўзиев, Н. Гацунаевлар, ҳикояларни О. Овчаренко, А. Жўрабоев, Т. Благова каби таржимонлар рус тилига ўргирганлар.

Карл Маркс туғилган куннинг 165 йиллиги олдидан, «Ўзбекистон» нашриёти доҳийнинг шоҳ асари, қирқ йиллик ижодий меҳнати маҳсули бўлиши «Капитал»нинг янги нашрини чоп эта бошлади. Бу нашр Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ҳузуридаги партия тарихи институтининг таржима сектори коллективи томонидан амалга оширилган бўлиб, у янги, тузатилган русча нашрига мувофиқ босилмоқда. Жумладан, ундаги ҳамма текст таржимаси янгитдан таҳрир қилинди, кўпгина илмий, сиёсий-иқтисодий, фалсафий терминлар аниқроқ ўзбекчаштирилди, унга қатор муҳим тузатишлар киритилди.

«Капитал»нинг янги ўзбекча нашри, иқтисодчи олимлар, илмий ходимлар, партия ўқуви тингловчилари, олий ўқув юртлирининг ўқитувчилари ҳамда студентлари, хуллас, марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўрганувчи барча кишилар учун муносиб совға бўлишига шак-шубҳа йўқ.

АДАБИЙ ЖУРНАЛЛАР МАЙ ОЙИДА

Журналнинг бу сонида С. Қолбекнинг «Жигарбандларим» қиссаси, И. Роговнинг «Ўзликка қайтиш» ҳикояси, М. Шевердиннинг «Жайхун» романи 3 китобининг давоми, Фафур Фулом ҳамда Усмон Носир юбилейлари муносабати билан шеърларидан намуналар, Б. Исроил, А. Иванов асарлари, И. Шоғуломовнинг «Бу ерда газета дунёга келади», В. Моложавенконинг «Чегарада шундай застава бор», В. Ефремовнинг «Ерости солдатлари», Е. Озорскийнинг «Халқ уруши борарди» мақолалари, атоқли адиб С. Азимовнинг 60 йиллик юбилейига бағишланган материаллар, Г. Золотухин, И. Островскаяларнинг мақолалари эълон қилинган.

«Саргузашт, фантастика», «Китоблар оламида» ва бошқа рубрикалар остида ҳам ранг-баранг материаллар ўрин олган.

**Звезда
Востока**

Журналнинг мазкур сонида Қ. Кенжанин «Чимилдиқда берилган сўз», А. Дилмуродовнинг «Ҳукм», Т. Тўхтамовнинг «Эски тегирмон» ҳикоялари, Т. Пўлатнинг «Шинаванда» қиссасининг охири, Ҳ. Жамол, И. Эшбеков, Т. Мирзо, М. Ҳамроева, О. Хотамовларнинг шеърлари, Қ. Собиров, И. Раҳмоновларнинг Улуғ Ватан уруши ҳақидаги «Дардинг билан яшайман, дунё» ҳужжатли қиссаси; Фафур Фулом туғилган куннинг 80 йиллиги муносабати билан В. Рўзиматовнинг шоир ҳақидаги хотиралари, С. Мамажонов, Г. Жўраева, Т. Жўра, Олмосларнинг шоир ҳаёти ва ижоди ҳақидаги мақолалари, Фафур Фулом шеърларидан намуналар ёритилган.

«Тадқиқот, ахборот, кашфиёт», «Ёшликнинг ақл тиши» ва бошқа рубрикалар остида ҳам қизиқарли материаллар берилган.

Ёшлар

Бош редактор Ҳ. АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: С. АЗИМОВ, Н. ВЛАДИМИРОВА, Ж. ЖАББОРОВ, ЗУЛФИЯ, Т. МАЛИК (масъул секретарь), МИРМУҲСИН, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЕЗОВ, У. НОРМАТОВ, А. ОРИПОВ, И. РАҲИМ, Т. ТУЛА, Ҳ. ТУХТАБОЕВ (бош редактор ўринбосари), УЙҒУН, У. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, И. ЮСУПОВ, Н. ҚОБУЛ, Ҳ. ҒУЛОМ.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 5

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1983.

Рассом **О. Арутюнов.** Тех. редактор **М. Аҳмедов.** Корректор **А. Билолов.**

Редакцияга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 1.03.83 й. Босишга рухсат этилди 8.04.83 й. Р—02870. Қоғоз формати 70×108^{1/16}. Қабарик босма. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55.
Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 176500. Заказ № 293.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи» 1983.

Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР ЎРИНБОСАРИ — 332181,
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ПУБЛИЦИСТИКА — 332181, ПОЭЗИЯ,
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.